

श्रेष्ठि-देवचंद-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारि ग्रन्थाङ्कः १०७

श्रीदूसगणिशिष्य-श्रीदेववाचकविरचितम्

नंदीसूत्रम् । ॥

[आचार्यश्रीमलयगिरिकृतटीकायाः संक्षेपरूप-अवचूर्या समलङ्कृतम्]

संशोधकौ- जैनरत्न-व्याख्यानवाचस्पति-पूज्यपादाचार्यश्रीमद्विजयलब्धिसूरीश्वरचरणचञ्चरीकौ आचार्यश्रीविक्रमसूरी-पन्यासश्रीभास्करविजयौ
प्रकाशक- सुरतवास्तव्यश्रेष्ठि-देवचंद-लालभाई-जैनपुस्तकोद्धारकोशस्य कार्यवाहको मोतीचंद मगनभाई चोकसी.

वीरसंवत् २४९५

विक्रमसंवत् २०२५

इस्वीसन् १९६९

मूल्यम्-रूप्यकचतुष्कम्

પ્રકાશિકા:— દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધાર સંસ્થા

બડેલાન ચકલો, ગોપીપુરા, છત્તીસગઢ.

અસ્ય પુનર્મુદ્રણાદ્યાઃ સર્વેઽધિકારાઃ એતત્સંસ્થાકાર્યવાદકૈઃ સ્વાયત્તીકૃતાઃ

મુદ્રક— જસવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, દોશીવાડાની પોલ, કાલુપુર, અમદાવાદ-૧.

* પ્રકાશકીય નિવેદન *

આચાર્યભગવંત શ્રીદેવવાચકકૃત નંદિસૂત્ર પરની આ અવશ્યરી કે જે વાસ્તવમાં નંદિસૂત્ર પરની મહાયગિરિજા કૃત ટીકાનું લગભગ સંક્ષિપ્તીકરણ છે, તેને આજે સર્વપ્રથમ મુદ્રિત કરાવી શ્રીસંઘના કરકમલોમાં મૂકતાં અમે આનંદ અનુભવીએ છીએ.

નંદિસૂત્રની આ અવશ્યરીની પ્રતને શક્ય તેટલી શુદ્ધ કર્યો પછી અમે છપાવી છે છતાંય મૂળ હસ્તપ્રતની અશુદ્ધિઓના કારણે તેમાં અશુદ્ધિઓ રહી જવા પામી હશે. તો તે વિષયના તબક્કા મહાપુરુષો સુધારીને વાંચે તેવી વિનંતી છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશનનું સંપાદન જનરલ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયલક્ષ્મીસૂરીશ્વરજીના વિદ્વાન શિષ્યરત્નો આચાર્ય શ્રીવિજયવિક્રમસૂરીશ્વરજી તથા પન્થાસપ્રવર શ્રીભાસ્કરવિજયજીએ સ્વીકારી અમને ઉપકૃત કર્યો છે તે બદલ અમે તેમના ક્ષણી છીએ.

પ્રાન્તે પ્રેસદોષ તથા મતિમંદતા આદિના યોગે જે કંઈ જિનવચનવિરુદ્ધ છપાયું હોય તેનો ત્રિવિધે મિત્રધામિ દુઃકરં આયું છું.

લી૦

મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી
મે૦ ટ્રસ્ટી

The Borad of Trustees

સંસ્થાનું ટ્રસ્ટીમંડળ

1. Nemchand Gulabchand Devchand Javeri	૧. શ્રી નેમચંદ ગુલાબચંદ દેવચંદ ઝવેરી
2. Talakchand Motichand Javeri	૨. શ્રી તલકચંદ મોતીચંદ ઝવેરી
3. Ratanchand Sakarchand Javeri	૩. શ્રી રતનચંદ સાકરચંદ ઝવેરી
4. Amichand Zaverchand Javeri	૪. શ્રી અમીચંદ ઝવેરચંદ ઝવેરી
5. Keshrichand Hirachand Jave	૫. શ્રી કેશરીચંદ હીરાચંદ ઝવેરી
6. Motichand Maganbhai Chok	૬. શ્રી મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી

Hon. Managing

માનદ મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી

‘કિંચિદ્ વક્તવ્ય’

પ્રસ્તુત ગ્રંથ જ્યારે પાઠકોના હાથમાં આવશે ત્યારે પહેલા ફર્માના મુદ્રાને લગભગ ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ પરિપૂર્ણ થઈ ચૂક્યાં હશે. આમ સારો એવો કાલ પસાર કરીને આ ગ્રંથ બહાર પડે છે. આ સાથે ‘દુર્ગપદવ્યાખ્યા’ પણ હપાવવાની હતી અને તેનો પ્રથમ ફર્મો તૈયાર પણ થઈ ગયો છે જે આ સાથે મુક્યો છે. પણ નંદીની પૂ., હરિભદ્રસૂરિ મંની પુનર્મુદ્રિત ટીકામાં તે વ્યાખ્યા છપાઈ ગઈ હોવાથી એક ફર્મો જે તૈયાર હતો તેટલો જ આપીને આગલ કામ સાથે જોડવાનો નિર્ણય કર્યો છે. વહી પ્રતિ તેમજ પ્રેસના કારણે ઘણી અશુદ્ધિઓ થવા પામી છે. પણ નવમુદ્રિત ચૂર્ણ તેમજ ટીકાને સાથે રાખીને તૈયાર કરી શુદ્ધિપત્રક અંતમાં આપ્યું છે. આ ગ્રંથનું શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કરવામાં મુનિ જિનભદ્રવિજયજીએ સારો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. અંતે આ ગ્રંથ આટલા વચ્ચે પણ છપાઈને બહાર પડ્યો છે તેથી જ સંતોષ અનુભવવો રહે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પણ પાંચ વર્ષ પહેલાં લખાઈ ચૂકી હતી. તેમાં પણ પુનઃ પ્રેસકોપી કરતી વચ્ચે ઘણો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો છે, અને સમયના અભાવે ઇતિહાસ વિભાગની ચર્ચા તો અતિ સંક્ષિપ્તમાં જ કરી દેવી પડી છે.

બેંગલોર

સંવત ૨૦૨૫

મહાવીર જન્મ વાંચન દિન

આચાર્ય વિક્રમસૂરિ

વિભાગ-૧

[૧] નંદી (જ્ઞાન)નું માહાત્મ્ય

જૈનશાસનમાં જ્ઞાનને કર્મનાશનું ઉત્તમ સાધન કહ્યું છે. 'મુક્તિની સાધનામાં જ્ઞાનની પરમ આવશ્યકતા સ્વીકારવામાં આવી છે. જ્ઞાન વગરની ક્રિયા પૂરેપૂરું ફલ આપવામાં અસમર્થ છે. જ્ઞાન એ આત્મગુણ છે, જ્યારે ક્રિયા માટે તેમ નથી. જો કે ક્રિયા કર્મનાશ કરનાર છે-પણ એ ક્રિયા કેવી રીતે કરવી તેનો બોધ જ્ઞાન દ્વારા થાય છે અને એવું જ્ઞાન વીતરાગ ભગવંતો કે જેઓ સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી છે-તેઓના ઉપદેશરૂપ આગમ-શાસ્ત્રોથી થાય છે. તેવાં આગમસૂત્રો જૈન-શાસનમાં હાલમાં ૪૫ની સંખ્યામાં છે. તેમજ તેના આધારે રચાયેલાં અનેક મહાન સૂત્રો પણ છે. તેમાં એકલા જ્ઞાનનું નિરૂપક આગમશાસ્ત્ર 'નંદી' છે.

આ નંદીસૂત્ર પરમ મંગલ છે. કેમકે આત્માને સ્વચ્છ કરનાર, સ્વસ્વરૂપમાં લાવી આપનાર અને અનાદિના મોહ અંધકારને હરનાર છે. તત્ત્વાર્થસૂત્રકારે 'સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' આ સૂત્રમાં જ્ઞાનને વચમાં મૂક્યું છે. જે 'દેહલીદીપક' ન્યાયે બન્ને બાજુ પ્રકાશ આપે છે. રત્નત્રયીમાં તેણે હૃદયનું સ્થાન લીધું છે. એટલે સમ્યક્ત્વ અને

ચારિત્રનો ગ્રાણ એ જ્ઞાન છે. ૧ અથવા જ્ઞાન જ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ છે. આવા જ્ઞાનનું નિરૂપણ તેમાં કરેલું હોવાથી નંદીસૂત્ર પરમ મંગલ છે.

આત્મા તેમજ સકલ પદાર્થોને ઓછાવાવાનાર જીવનો મુખ્ય ગુણ એ જ્ઞાન છે. એ જ્ઞાનના અવરોધક તત્ત્વોનો સમૂહ નાશ-ક્ષય અથવા નાશ સાથે દવાણ [ક્ષયોપશમ] જ થઈ શકે છે. પણ 'એકલું' દવાણ [ઉપશમ] થઈ શકતો નથી. આ આગમસૂત્ર તે પરમ આત્મગુણની જ વિવેચના કરતું હોઈ સર્વ મંગલોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવે છે. જૈનશાસનમાં અગ્રપદ ધરાવતા આચાર્યપદનું આરોપણ કરવાનું હોય તે સમયે આ 'નંદી'સૂત્રનું શ્રવણ એ આવશ્યક મનાયું છે.

[૨] જૈન સાહિત્યમાં નંદીનું સ્થાન અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

જૈન આગમશાસ્ત્રોમાં પણ આ સૂત્રનું ઘણું ઉચ્ચસ્થાન છે. કેમકે કોઈપણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતાં પહેલાં નંદીસૂત્રનો

અર્થાત્ નંદી અને અનુયોગદ્વારનો વિધિપૂર્વક અભ્યાસ કરીને પછી જ સૂત્રમાત્રનો અભ્યાસ કરવો ઉચિત છે. ૧૧૧

નમસ્કાર મહામંત્રને જે મહાશ્રુતસ્કંધ કહેવાય છે. તેના કારણમાં તેનું સર્વશાસ્ત્રમાં અભ્યન્તરપણું કારણ હોય તેનું સાંભળવામાં આવે છે. તે નમસ્કારની સર્વશાસ્ત્રાભ્યન્તરતાને સિદ્ધ કરવા માટે ૫. જિનમદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી જે દલીલ

૧ આત્માનમાત્મના વેત્તિ, મોહત્યાગાદ્ય આત્મનિ, તદેવ તસ્ય ચારિત્રં, તજ્ઞાનં તચ્ચ દર્શનમ્ ॥૧॥ ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મ. તત્વાર્થદીપિકા પૃ. ૧૬ ।
૨ આ તિ. ગા. ૧૦૧૩ ।

આપે છે તે વિચારવા જેવી છે. તેઓ જણાવે છે કે—

“જે ચ પિહો ન પદ્મિજ્ઞં નંદીએ સો સુઅવસ્થન્ધો” ગાથા ૧૦

અર્થાત્ નંદીસૂત્રમાં વધાં સૂત્રોનાં નામ આવ્યાં છે. તેમાં પંચ-અધ્યયનાત્મક નમસ્કાર શ્રુતસ્કંધને પૃથક્ કહ્યો ન હોવાથી તે સર્વ શ્રુતાભ્યન્તરભૂત છે.

પંચમગ્નરૂપ શ્રીભગવતીજી જેવા આગમગ્રન્થમાં પૂ. દેવધિગણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ નંદીસૂત્રની મલામણ કરી છે. આગમને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં તે વચ્ચે તેઓશ્રીએ હ્યાં હ્યાં જરૂર પડી ત્યાં ત્યાં અંદી આદિ અંગગ્રવિષ્ટ ગ્રંથોની મલામણ કરી છે. શ્રીમહાવાદીસૂત્રિજીએ પળ નયચક્રમાં નંદીનું ગ્રમણ ‘આર્ષમ્’ કહીને આપ્યું છે. ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રીમદ્રાહુસ્વામીજીએ આવશ્યક-નિર્ણયિતમાં નંદીના અધ્યયનની આવશ્યકતા જણાવી છે.

આ સૂત્ર માટે બીજા લેખકો લખે છે કે, છેવટે જૈન સિદ્ધાંતમાં નંદીસૂત્ર અને અનુયોગદ્વારસૂત્રનો વિચાર કરવાનો રહે છે. વંન્નેના વિષયો સમાન હોવા છતાં પદ્ધતિમાં વન્ને જુદા છે. તેઓ છેવટે અંશે જ્ઞાનકોશ સમાન છે અને પવિત્ર મૂલ ગ્રન્થોનું સાચું જ્ઞાન મેલવવા સાધનરૂપ છે.’ આ ગ્રમણે હાં વેલરના અભિગ્રાય ગ્રમણે તેના કર્તા પોતાના વાચકોને આ સૂત્રોમાં ગ્રસ્તાવનારૂપે સિદ્ધાંત ગ્રતિપાદન કરે છે. તે વિદ્વાન જણાવે છે કે:— ‘આ વે ગ્રન્થો તેના માટે સુંદર યોજાયેલા છે કે જે ગ્રંથોના સમૂહને પૂર્ણ કરીને તેની હુકી નોંધ ઉતારીને પવિત્ર જ્ઞાનના જ્ઞાણમાંથી પાન કરવા જિજ્ઞાસુ હોય.’ [ઉત્તરહિન્દુ. જૈનધર્મ. પૃષ્ઠ ૨૧૧]

[૩] શૈલી અને કાલનિર્ણય

આ સૂત્રમાં ઐતિહાસિક પટ્ટાવલી-પાટપરંપરા આપવામાં આવી છે. જેમાં અનેક મહાન શાસનપ્રભાવક આચાર્યોની નામાવલી સૂકવામાં આવી છે અને તે મહાપુરુષોએ શું શું કાર્ય કર્યું તેનું આહું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, જો આની સાથે સંવત સૂકવામાં આવ્યા હોત તો આજે સ્વતંત્ર વિચારકો દ્વારા જે ગુંચવળો ઊભી કરવામાં આવી છે તે થવા પામત નહીં. જો કે તે દિશામાં શ્રદ્ધાળુ વિદ્વાનો પ્રયાસ કરશે તો તે ગુંચવળોનો ઊકેલ જરૂર આવશે. જે કાલમાં અત્યારે અતિશયજ્ઞાનીઓનો અભાવ છે, પૂરા ગ્રંથો મલી શકતા નથી. છતાં કેવલ શૈલીના અનુસારે કલ્પનાઓ દ્વારા ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક કહી શકાય નહીં. કેમ કે શૈલી એક કાલમાં પણ વિવિધ દેવાય છે. કાલીદાસના સમયમાં થયેલા કવિઓની શૈલી અને કાલીદાસની શૈલી એક સરખી હતી એમ કોણ કહી શકે ?

શૈલીનું વૈવિધ્ય લેખકોનાં જ્ઞાનગાંભીર્યાદિ વિવિધ કારણો પર આધાર રાખે છે. ‘પૃથમચરિયં’ નામના ગ્રંથમાં ગ્રંથકારે સંવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છતાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો તે માનવા તૈયાર નથી. જાણે પોતે જે શૈલી જે કાલની નિશ્ચિત કરી છે તે પહેલાનાં કાલમાં એ શૈલી હોય જ નહીં, આમ અહંમાની વિદ્વાનો બધી શતાબ્દીઓની શૈલીના જ્ઞાતા હોય તેવો ડોલ કરે છે. મારું તો માનવું છે કે જેટલી સ્પષ્ટ સામગ્રી મળે તેટલો જ ઇતિહાસ લખે તો ઓટો પ્રચાર થવા પામે નહીં. નિર્યુક્તિના રચનાકાલ વિષે જેમ હતો અને હ્યુનસંગના [ચાઈનીસ-હ્યુન-સંગ] લેખાળ ઉપર વિશ્વાસ સૂકીને મર્તુહરિ માટે કેટલો બધો ભ્રમ ફેલાવવામાં આવ્યો હતો તે આજે પ્રાચીન ગ્રંથોની

ઉપલબ્ધિથી દૂર થયો છે. ત્યારે શું ભર્તૃહરિની શૈલી તે કાલના લેખકોની શૈલીને મળતી જ હતી ? નહીં જ. માટે શૈલી આદિ લઢને કલ્પનાત્મક કાલનિર્ણય કરવો એ વિલક્ષુલ વ્યાજવી નથી.

માત્ર શબ્દોની કે શૈલીની સામ્યતાથી અનુક્ર ગ્રંથ ઉપર અનુક્ર ગ્રંથકારનો પ્રભાવ પડ્યો છે. આ વાર્તા ઇષ્ટ નથી. હા જરૂર ગ્રંથનો કે ગ્રંથકારનો નામનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હોય અથવા “ઉક્તં ચ” આદિ શબ્દોથી એમનો આશય ટાંકવામાં આવ્યો હોય તો “આ ગ્રંથકારની પછી આ ગ્રંથકાર થયા છે” એવું નક્કી કરવામાં આવે તો તે હજુએ ઠીક છે.

(૧) જો કે શિલાલેખના આધારે અથવા સિક્કાઓના આધારે પણ અનુમાન થઈ શકે. છતાં પણ રાજાઓનાં એકના એક નામો પણ ઘણાં આવે છે. તેથી કયા રાજાનો સંબંધ કોની સાથે છે તે બાવતમાં ज्यां સુધી સ્પષ્ટ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી કેવલ કલ્પનાના આધાર ઉપર इतिहासનો નિર્ણય કરવો એ અમને તો વ્યાજવી લાગતું જ નથી. આટલી વિચારણા કર્યા પછી હવે મૂલ ગ્રંથના વિવેચન ઉપર જઈએ.

વિભાગ-૨

વિષય-નિરૂપણ

આ સમસ્ત ગ્રંથ એક વ્યવસ્થિત રચનાથી યુક્ત છે. જેના સામાન્ય રીતે આ દસ વિભાગ છે. તે પ્રથમ દર્શાવવામાં આવે છે.

- [૧] પ્રથમ આસન્ન ઉપકારી ધરમ તીર્થપતિને નમસ્કાર (શ્લોક ૧-૩)
 [૨] સર્વ તીર્થપતિને પળ પૂજ્ય એવા સંઘની અનેક ઉપમાઓથી સ્તુતિ (૪-૧૭)
 [૩] વર્તમાન ચોવીશીના તીર્થપતિની સ્તુતિ (૧૮-૨૧)
 [૪] વીર ભગવંતના ગણધરોનું નામોચ્ચારણ (૨૨-૨૩)
 [૫] પંચમ ગણધરથી પોતાના ગુરુ સુધીની પરંપરાનું વર્ણન (૨૫-૫૦)
 [૬] શ્રોતાગણના ગુણદોષનું વર્ણન ।
 [૭] જ્ઞાનના ભેદો ।

- [અ] જ્ઞાનના પાંચ ભેદ
 [બ] તેના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે ભેદ
 [ક] તેમાંના પ્રત્યક્ષના હિન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના બે ભેદ
 [ઙ] નોહિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ત્રણ ભેદ
 [૮] નોહિન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ત્રણ ભેદનું વર્ણન
 [અ] અવધિજ્ઞાન [બ] મનઃપર્યવજ્ઞાન [ક] કેવલજ્ઞાન
 [૯] પરોક્ષ જ્ઞાનના પ્રથમ ભેદ આભિનિવોધિક જ્ઞાનનું વર્ણન

[૧૦] પરોક્ષ જ્ઞાનના વીજા ભેદનું વિસ્તારથી વર્ણન કરીને શ્રુતજ્ઞાન, પરોક્ષજ્ઞાન અને જ્ઞાનસામાન્યનું વર્ણન પૂર્ણ કરે છે. હવે પ્રત્યેક વિભાગની વિશેષતા તપાસી લઈએ.

[૧] અહીં પ્રથમ શ્લોકનું અવતરણ કરતાં ચૂર્ણિકાર જણાવે છે કે ‘સર્વસુત્તથા ય જતો તિત્થગરપ્પભવા અતો વચ્ચીણ પન્નત્રગ્ગસાવગે પદ્મગચિત્તગાં ય પદ્મત્તાણ નમોક્કારં કરેત્તા ભગંતિ’ અર્થાત્ શ્રુતના સર્વ અર્થો તીર્થંકરથી નીકળેલા (કહેવાયેલા) હોય છે. તેથી પ્રરૂપક શ્રોતા જાણનાર અને ચિંતન કરનારને પ્રથમ નમસ્કાર કરીને શરૂઆત કરે છે. આ હેતુથી શ્રમણસંઘમાં વ્યાખ્યાનની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ‘જયહ જગજીવજોની’ આદિ શ્લોક દ્વારા અઘ્યાપિ પર્યંત મંગલ-ચરણ કરવાની પદ્ધતિ ચાલતી આવી હોય તેમ લાગે છે. જેના દ્વારા વીર પ્રશુને નમસ્કાર ધાય છે. વહ્ની સર્વ પ્રથમ ગાથા જાણે ગ્રંથના જ્ઞાન દ્વારા કર્મશત્રુનો જય કરવાનું જ સૂચન કરતી હોય તેમ લાગે છે—‘જયહ’ એવા શબ્દથી શરૂ થાય છે તેમજ ગાથાના પ્રથમ શબ્દથી લઈને છેલ્લેથી પહેલા શબ્દ સુધી દરેક શબ્દની આદિમાં ‘જ’ આવતો હોવાથી વર્ણાનુપ્રાસ નામના અલંકારથી શોભી રહેલ છે અને આ કવિત્વશક્તિનો સંઘને આપેલાં રૂપકોમાં તેમજ સ્થવિરાવલોના વર્ણનમાં સારો પરિચય મળી રહે છે.

[૨] અહીં સંઘને રથ, ચક્ર, નગર, પદ્મ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, સમુદ્ર અને મેરુપર્વતનું રૂપક આપવામાં આવ્યું છે. પળ [પૂ. હરિભદ્ર સ્વ. મ. કૃત ટીકામાં તેનો ક્રમ જુદો જોવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—[૧] નગર [૨] ચક્ર [૩] રથ [૪] પદ્મ [૬] સૂર્ય [૭] સમુદ્ર [૮] મેરુપર્વત. તત્કાલત માત્ર ઇટલો જ છે કે ચૂર્ણિમાં રથના રૂપકનો પ્રથમ અને નગરના

રૂપકનો ત્રીજો નંબર છે. જ્યારે હારિભદ્રીય ટીકામાં નગરની ઉપમા પ્રથમ છે અને રથની ઉપમાનો ત્રીજો નંબર છે. તે વધાં રૂપકો અત્યંત સુંદર અને ગંભીર હોવાથી તેનું યત્કિંચિત્ દર્શન અહીં કરાવવામાં આવે છે.

(૧) રથ:— પંચમહાવ્રત રૂપી રથ રેવંચનારા તપ અને નિયમરૂપી અનેક પ્રકારના અશ્વો છે વહી સ્વાધ્યાયના શબ્દ રૂપી નંદીઘોષથી તે રથ ગુંજી રહ્યો છે. પ્રથમ શ્લોકમાં જ પંચમહાવ્રતને સંઘ કહ્યો છે. તે પળ ઘણું જ સૂચક છે. વહી 'નંદી' એવું નામ પણ સૂચવાયું હોય તેમ લાગે છે.

(૨) ચક્ર:— અહીં સંઘને ચક્રનું રૂપક આપ્યું છે જે ચક્રમાં (૧) અહીં 'સાવગ' શબ્દથી શ્રોતા જ અર્થ કરવો જોઈએ કેમકે પ્રજાપતિ શબ્દની પછી 'ચ' સૂચકમાં આવ્યો છે. જેથી અહીં જેનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તે જ ગ્રહણ શરૂ થઈ શકે પણ શ્રાવક એટલે શ્રમણોપાસક (ગૃહસ્થ) નહીં. વહી અધિકારીનું વર્ણન કર્યા બાદ ચૂર્ણિકારે જે અવતરણિકા કરી છે. તેનાથી પણ તે જ વસ્તુનું સારી રીતે સમર્થન થાય છે.

“દુસ્સગણિસીસો દેવવાચકો સાહુ જો જળહિણ્ણાણે ઇણમાહ.”

(૩) નગર:— સૈંકડો ગુણ રૂપી ભવનોથી સંકીર્ણ દર્શનવિશુદ્ધિરૂપ શેરીઓથી યુક્ત, નિરતિચાર ચાસ્તિરૂપ કિણ્ણાથી યુક્ત એવું સંઘરૂપી નગર છે. વહી તે નગર શ્રુતરૂપ રત્નોથી ભરેલું (સમૃદ્ધ) છે.

(૪) પથ:— અહીં સંઘને કમલની ઉપમા આપી છે. કમલ જેમ જલમાંથી પેદા થાય છે. તેમ સંઘરૂપી કમલ પણ કર્મજરૂપી જલના સમુદાયમાંથી પેદા થયેલું છે. (નીકલેલું છે.) તે કમલનું લિંગ શ્રુતરૂપ રત્ન છે. વહી તેમાં પાંચ મહાવ્રતરૂપી સ્થિર કર્ણિકા છે.

વઢી તે સંઘરૂપી કમલ ગુણરૂપ કેશરાથી યુક્ત છે. તે કમલ જિનેશ્વર ભગવંતની ધર્મદેશનારૂપ તેજ (કિરણો)થી સ્વીલેલું છે. તેની શોભાથી આકૃષ્ટ થયેલા શ્રમણોપાસકરૂપ ઝમરોથી વ્યાપ્ત છે. વઢી સંઘરૂપી કમલમાં હજારો શ્રમણસમુદાયરૂપી પત્રો છે.

[૫] ચન્દ્ર:— નિર્મલ સમ્ય ત્વરૂપ વિશુદ્ધ ચાંદનીથી યુક્ત નાસ્તિકવાદરૂપ રાહુવડે મૂલ્લથી ગઢી ન શકાય તેવો મધ્યવર્તી તપ અને સંયમરૂપ લંછનથી શોભતો સંઘરૂપી ચન્દ્ર છે.

[૬] સૂર્ય:— જેમ સૂર્યને પ્રજ્વલંત કિરણો હોય છે, તેમ આ સંઘરૂપી સૂર્યને પણ તપ-તેજરૂપી દેદીપ્યમાન કિરણો છે. વઢી તે સંઘરૂપી સૂર્ય પરતીર્થિક ગ્રહોની પ્રમાનો નાશ કરનાર છે. જ્ઞાનરૂપી ઉદ્યોતથી યુક્ત છે. આવો ઉપશમપ્રધાન સંઘરૂપી સૂર્ય છે.

[૭] સમુદ્ર:— વિશાલ સંઘરૂપી સમુદ્ર, ધૃતિરૂપ વેલાથી વિંટલાયેલો છે. તેમાં સ્વાધ્યાય ને યોગરૂપ મગરો છે. વઢી તે સમુદ્ર ક્ષોભ ન પામે તેવો છે.

[૮] આઠમી અને આઠરો સુંદર મેરુપર્વતની ઉપમા સંઘને આપવામાં આવી છે.

‘સંઘરૂપી મેરુપર્વત’

[A] તે સંઘરૂપી મેરુપર્વતની સમ્યગ્દર્શનરૂપ (વજ્રમય) પીઠ છે.

[B] તે સંઘરૂપ મેરુપર્વત મૂલગુણરૂપ સુવર્ણનો બનેલો છે. જેમાં ઉત્તરગુણરૂપી રત્નો શોભી રહ્યાં છે.

[C] જેમાં નિયમરૂપી સુવર્ણના શિલાતલોમાં, પ્રતિસમય કર્મનો નાશ કરતાં હોવાથી ઉજ્જ્વલ ચિત્ત(મન)રૂપી કૂટો છે.

[D] તે સંઘ પર્વતમાં સંતોપરૂપી મનોહર નંદનવન છે. જે નંદનવન શીલરૂપી સુગંધીથી મહેકાયમાન થઈ રહ્યું છે.

[E] તે પર્વતમાં સેંકડો હેતુરૂપ ધાતુઓ રહેલી છે. વહી તે પર્વતની ઇગ્નિમાં અનેક આમશૌષ્ઠ્યાદિરૂપ દિવ્ય ઔષધો છે. તેમજ શ્રુતરૂપ ચન્દ્રકાન્તાદિ રત્નો ક્ષાયોપશમિકાદિ માવને વહાવી રહ્યાં છે.

[F] તે પર્વતમાં જીવદયારૂપી સુન્દર રંકંદરાઓ છે. જ્યાં મુનિવરરૂપી દર્પિત સિંહો વિચરી રહ્યા છે.

[G] વહી જે પર્વતમાં સંવરરૂપ જલમાંથી શ્રુતજ્ઞાનરૂપ ક્ષરણાં નિકળી રહ્યાં છે. અને તે ક્ષરણારૂપ મોતીના દારથી તે પર્વત શોભી રહ્યો છે.

[H] વહી તે પર્વતની રંકુહરો શ્રાવકજનરૂપી રણકાર કરતા પ્રવર મયૂરોથી નાચતી હોય તેમ લાગે છે.

[I] વહી તે સંઘરૂપી પર્વતમાં યુગપ્રધાનરૂપ મહાપુરુષો વિનયથી નમેલા શ્રેષ્ઠ મુનિરૂપ વિદ્યુતના ચમકારાથી ઓઝલાઈ રહ્યા છે.

[J] વહી તે સંઘરૂપ મેરુપર્વતમાં (મુનિઓના) ગચ્છરૂપ વનો છે. જે વનોમાં રહેલાં મુનિરૂપ વૃક્ષો ઉપર લલિધરૂપી

૧ 'દેવલાતવિલે ગુહા' દેવલાતો અકુત્રિમો ચિલે વિલ્લિપ્યે (અમરકોશઃ) । ૨ 'દરી તુ વન્દરા પર્વતસ્ય ગુહાકાર' કુત્રિમ' વિવરમ્' (અમરકોશઃ) ।

૩ 'કુહરં શુભિરં વિવરમ્' इत्यादि छिद्रमात्रस्य (अमरकोशः) ।

પુખો છે. તે વૃક્ષો પર ધર્મરૂપ ફળો છે.

[૧૮] તે સંઘરૂપ પર્વતની, વિમલ વૈદ્યરત્નોની પ્રભાવહે શ્રેષ્ઠ તેમજ જ્ઞાનરૂપી રત્નોષી દીપી રહેલી મનોહર ચૂલિકા છે. આમ પવિત્ર એવા સંઘની મનોહર ઉપમાઓ દ્વારા સ્તુતિ અહીં સમાપ્ત કરે છે.

(૩) અને (૪)માં કંઈ વિશેષ વક્તવ્ય નથી.

[૧૯] આ પરંપરામાં કેટલાક મહાપુરુષોનું નામોત્કર્ષિતન તેમના ગોત્રની સાથે જોવામાં આવે છે. કેટલાકમાં તે મહાપુરુષોના શ્રામણ્યવંશનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, તો કેટલાકમાં કવિત્વશક્તિના સુંદર નમૂનારૂપ હૃદયંગમ વિશેષણો છે. તેઓશ્રી ૩૭મી ગાથામાં જણાવે છે કે “અત્યારે પણ અર્ધભરતમાં જોડોનો યશ ખૂબ પ્રસરેલો છે તેવા સ્કંદિલાચાર્યને હું વંદન કરું છું” અહીં આ ગાથાના વિવેચનમાં ચૂર્ણિકાર તેમજ ટીકાકાર જણાવે છે કે “૧૨ વર્ષનો ટુકાઠા વીતી ગયા પછી તેઓએ (સ્કંદિલાચાર્યે) મથુરામાં વાચના આપી હતી. વઢી તે પટ્ટાવલીમાં પૂ. દેવવાચક ગણિય દિમવદાચાર્યની ૨ શ્લોકવહે (૩૮-૩૯) પછી નાગાર્જુનાચાર્યની ૩ શ્લોકવહે (૪૦-૪૨) પછી ભૂતદિનાચાર્યની ૩ શ્લોક વહે (૪૩-૪૪-૪૫) તેમજ દુષ્યગણિની ૩ શ્લોક વહે (૪૭-૪૮-૪૯) સ્તવના કરેલી છે. જ્યારે સર્વ મહાપુરુષોની સ્તવના ક્યાંક શ્લોકાર્ધથી તો ક્યાંક આઘા શ્લોકવહે કરેલી છે. તે વિદ્વાનોએ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી વાત છે. પટ્ટાવલિના અંતિમ શ્લોકમાં તેઓએ નમસ્કાર દ્વારા સર્વ શ્રુતધરોનો સંગ્રહ કર્યો છે. “જે અન્ને મગવંતે કાલિઅસુઅણુઓગિય ધીરે” જે અન્ય કાલિક-શ્રુત-આનુયોગિક ધીર પુરુષો છે, તેઓને મસ્તકવહે નામના કમીને હં પ્રરૂપણા કરીશ.”

વલી તેઓએ દુષ્યગણિને આપેલાં વિશેષણો અન્યને અપાયેલાં વિશેષણોથી ઘણાં જ વિલક્ષણ છે. જેમકે:—

[૧] ‘પર્યઈ મહુર્વાણિ’ પ્રકૃતિથી મધુરવાણીવાલા. [૨] ‘સુકુમાલકોમલતલે’ સુકુમાલ અને કોમલ તલવાળા. અહિં આ વિશેષણોથી ચૂર્ણિકારનું કથન હશે કે ‘ગુરવોત્તિ કાઠું બહુવયનું’ અર્થાત્ દુષ્યગણિ (તેમના) દેવાચક ગણિના ગુરુ છે. માટે બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.

[૬] અહીં જૈન શાસનની વિશિષ્ટ પરંપરા અનુસાર અધિકારીઓનો વિચાર ૧૩-૧૪ દૃષ્ટાંત આપી સ્પષ્ટ કરેલ છે. અને તે વાદ (૧) સમજુ (૨) અણસમજુ અને (૩) દુર્વિદગ્ધ એમ ત્રણ પ્રકારે પર્વદાના પળ ભેદ વતાવ્યો છે. જ્ઞાનની પ્રરૂપણાની પ્રતિજ્ઞાની પછી અને જ્ઞાનના નિરૂપણ પહેલાં અધિકારીઓનો વિચાર સૂચ મનનીય છે. ‘પણત્તં’ એ મૂલસૂત્રમાં રહેલા શબ્દના કરેલા ઘણા અર્થોમાં એક અર્થ ‘અહવા પળા —બુદ્ધી પહાણ-પળેણ અવાત્તં, પળત્તં સમ્મદિદ્ધિણા લબ્ધમિત્યર્થઃ’ (પૃ. ૨૦ પં. ૫) તેના અનુસાર અહીં સમ્યગદૃષ્ટિના જ્ઞાનનું વિવેચન છે, તેમ જણાય છે. અહીં ક્રમ સર્વ શાસ્ત્રના જેવો છે. તે ક્રમ શા માટે આવી રીતે રાખવામાં આવ્યો છે, તેનો ચૂર્ણિકાર તેમજ ટીકાકારે સુલાસો આપ્યો છે. [૧] મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનમાં સ્વામિ-કાલ-કારણ-વિપય અને પરીક્ષત્વનું સાધમ્ય છે. [૨] મતિ શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનમાં-કાલ-વિપર્યય-સ્વામિ અને લાભનું સાધમ્ય છે. [૩] અવધિ અને મનઃપર્યવજ્ઞાનમાં છદ્મસ્ય-વિપય-ભાવ-પ્રત્યક્ષત્વ અને સ્વામિરૂપ સાધમ્ય છે. [૪] મનઃપર્યવ અને કેવલજ્ઞાનમાં-અપ્રમત્તસ્વામિત્વ અને વિપર્યયાભાવરૂપ સાધમ્ય છે.

આથી જો કોઈ અહીં વધા જ જ્ઞાનનો અધિકાર છે. તેમ કહે તો પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે આ ક્રમ માત્ર અહીં છે તેમ નથી પણ સર્વત્ર છે. અને તેથી સર્વત્ર આ ક્રમ માટે ઉપરોક્ત કારણ છે. વળી અહીં તો મુલ્યપણે સમ્યગ્દષ્ટિના જ્ઞાનનો અધિકાર છે તેમ કહે તો પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે આ ક્રમ માત્ર અહીં જ છે. પણ પ્રસંગથી શ્રુતાદિના મેદથી અજ્ઞાનનું વિવેચન છે. દટલે જ અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન છે. પણ વિભંગજ્ઞાનનું નથી. વળી જો એમ કહેવામાં આવે કે વિભંગ અને અવધિમાં માત્ર સ્વામિનો જ મેદ છે. વાકી કશો મેદ નથી તો તે કેવળ અજ્ઞાનવિલસિત છે. કારણ કે અહીં જે મેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તેમાંના કેટલાક મેદ અવધિજ્ઞાનીને જ હોય, વિભંગજ્ઞાનીને કદી ન હોય માટે મુલ્યત્વે તેનો અધિકાર છે.

[૭] [A] અહીં જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મેદ કરી જ્ઞાનના પાંચ પ્રકારોને તેમાં જ સમાવી લેવામાં આવ્યા છે.

[B] પ્રત્યક્ષના બે પ્રકાર ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ જણાવી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના પાંચ મેદ બતાવવામાં આવ્યા છે. કેટલાક સમન્વયપ્રેમીઓ આ પ્રકારની રચના જોઈને ચોલી કાઢે છે કે “જૈનેતર વધા દર્શનો ઇન્દ્રિયજન્યજ્ઞાનને પરોક્ષ નહીં પણ પ્રત્યક્ષ માને છે. આ લૌકિક મતનો સમન્વય કરવો નંદીસૂત્રકારને અભિપ્રેત હતો ” એમનો આ આશય કયા આધારે હતો તે તો તેઓએ જણાવવું જોઈએ ને ? વળી આ પ્રમાણે કહેનારને એક પ્રશ્નનો જવાબ આપવો જરૂરી છે કે અન્ય લોકો મનથી થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે તો શું અહીં તે મેદ નંદીસૂત્રકારે જણાવ્યો છે ?

જો એ ભેદ દર્શાવ્યો નથી તો સમન્વય થયો કેવી રીતે ? પણ અહીં ધૃષ્ટ હૃદયવાળા એમ કહેવાની
 પણ હિંમત કરે તેવા છે કે તે સમન્વય કરવામાં નંદીસૂત્રકારની સ્વામી રહેલી છે. તેવા અહંમાની 'ધૂર્ત'
 પંડિતોને જવાબ અને યુક્તિ આપવાનો કશો જ હેતુ નથી. છતાં પણ બુદ્ધિને ઠેકાણે રાखीને જોવું હોય તો
 વિચારે કે જ્યાં આ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે ત્યાં કયી ઇન્દ્રિયનો સંગ્રહ શરૂ શકે ? દ્રવ્યેન્દ્રિયનો કે
 ભાવેન્દ્રિયનો ? જો દ્રવ્યેન્દ્રિયને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે તો તમે કયા પ્રમાણથી જાણ્યું ? મૂલકારનો
 તેવો અભિપ્રાય છે, એ જાણવા માટે કોઈ પ્રામાણિક સાધન તમારી પાસે છે જ નહીં. એટલું જ નહીં પણ
 જૈનશાસનનો કોઈ પણ ન્યાયગ્રંથ તમારી વાતનું સમર્થન કરતો નથી. અને જે પ્રમાણથી (ટીકા ચૂર્ણિ
 તેમજ પરંપરાદ્વારા) મૂલકારનો અભિપ્રાય પ્રાપ્ત છે. તેનાથી તો સ્પષ્ટ જ છે કે "સાવરણાશ્વઓવસમાતો
 લઢ્દી તં ભાવિંદિયં તસ્મ પચ્ચક્લં તિ ઇંદિયપચ્ચક્લં તં પંચવિહં....." નંદીચૂર્ણિકાર પોતાના આવરણના
 ક્ષયોપશમથી જે લબ્ધિ છે તે ભાવેન્દ્રિય, તેનું પ્રત્યક્ષ તે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, તે પાંચ પ્રકારે છે "વઢ્ઘી આગલ
 જડને જણાવે છે કે 'ભાવિંદિયોવચારપચ્ચક્લઓ અ તં પચ્ચક્લં, પરમત્થઓ પુણ ચિંતમાણં એતં પરોક્કલં"
 ભાવેન્દ્રિય-ઉપચાર-પ્રત્યક્ષત્વથી આ પ્રત્યક્ષ છે. પરમાર્થથી તો પરોક્ષ છે "વઢ્ઘી તત્ત્વાર્થમાં સિદ્ધસેનગણિ પણ
 જણાવે છે કે (પૃ. ૧૬૮) 'તસ્માલ્લબ્ધ્યાદયઃ ચત્ત્વારઃ સમ્પ્રદિતાઃ શબ્દાદિવિષયપરિચ્છેદમાપાદયન્ત ઇન્દ્રિ-
 યતાવ્યપદેશમ્ અશ્નુવન્તે'

अर्थात् निवृत्ति, उपकरण, लब्धि अने उपयोग, चारे मळीने शब्दादि विषयनुं ज्ञान करती इन्द्रियना व्यपदेशने पामे छे. माटे अहीं भावेन्द्रियनुं ग्रहण करवाथी आत्मानुं ग्रहण थयुं अने तेथी तो तमारे इष्ट एवो समन्वय थयो ज नहीं. कारण के समन्वय जेमने इष्ट छे तेमने तो द्रव्येन्द्रियने प्रमाणरूपे स्वीकारवी पडे तेम नथी तो कयी रीते तमारो समन्वय सधायो ते विचारो.

वळी वधारे धृष्टतापूर्वक पूछवामां आवे के इन्द्रियप्रत्यक्षने सांख्यवहारिकप्रत्यक्ष एवुं शा माटे कह्नुं ? तेनुं प्रयोजन मात्र समन्वय ज हतुं ? आम कहेनारने केवो रीते समजावबुं के आ तो नयवादनी एक विशिष्ट प्ररूपणा छे अने ते विशिष्ट अपेक्षाथी बधां ज ज्ञान प्रत्यक्ष छे कोइ ज्ञान परोक्ष नथी. पू. सिद्धसेन दिवाकर स्र म. सर्व ज्ञानने प्रत्यक्ष कहे छे. 'एकं प्रमाणम् अर्थक्यात्, ऐक्यम् एतल्लक्षणैक्यतः' अने पछी सिद्धसेनगणि पण ते श्लोकनी अवतरणिकामां 'विशुद्धशब्दनयाभिप्रायेण एकमेव प्रत्यक्षं प्रमाणम्' एम कहे छे. वळी इन्द्रियोने पारमार्थिक प्रत्यक्ष माननारना मते तो आंखथी पदार्थज्ञानमां अंध-कारमां दीपक अथवा दिवसना आलोकने कारण मानवामां आवे छे. पण दीपक अने आलोकने प्रमाण नथी मानता. तेम ज्ञान करनार आत्माने इन्द्रियो साधनरूप छे तेथी तेने प्रमाण केवी रीते कहेवाय ? तत्त्वतः इन्द्रियो प्रमाण बनी शके नहीं. कोइ कहे के इन्द्रियो साक्षात् उपलंभक छे तो ते वात टकी शकती नथी. कारण के इन्द्रियोनो नाश थया पछी पण पदार्थनुं स्मरण थाय छे. ते इन्द्रिय साक्षात् उपलंभक

जो ए भेद दर्शव्यो नथी तो समन्वय थयो केवी रीते ? पण अहीं धृष्ट हृदयवाळा एम कहेवानी
 पण हिंमत करे तेवा छे के ते समन्वय करवामां नंदीसूत्रकारानी खामी रहेली छे. तेवा अहंमानी 'धूर्त'
 पंडितोंने जवाब अने युक्ति आपवानो कशोज हेतु नथी. छतां पण बुद्धिने ठेकाणे राखीने जोबु' होय तो
 विचारे के ज्यां आ ज्ञानने प्रत्यक्ष कहूथुं छे त्यां कयी इन्द्रियनो संग्रह शुरू थइ शके ? द्रव्येन्द्रियनो के
 भावेन्द्रियनो ? जो द्रव्येन्द्रियने प्रमाण मानवामां आवे छे तो तमे कया प्रमाणथी जाण्यु ? मूलकारनो
 तेवो अभिप्राय छे, ए जाणवा माटे कोइ प्रामाणिक साधन तमारी पासे छे ज नहीं. एटलुं ज नहीं पण
 जैनशासननो कोइ पण न्यायग्रन्थ तमारी वातनुं समर्थन करतो नथी. अने जे प्रमाणथी (टीका चूणि
 तेमज परंपराद्वारा) मूलकारनो अभिप्राय प्राप्त छे. तेनाथी तो स्पष्ट ज छे के " सावर्णाखओवसमातो
 लद्धी तं भाविंदियं तस्स पच्चक्खं ति इंदियपच्चक्खं तं पंचविहं....." नंदीचूर्णिकार पोताना आवरणना
 क्षयोपशमथी जे लब्धि छे ते भावेन्द्रिय, तेनुं प्रत्यक्ष ते इन्द्रियप्रत्यक्ष, ते पांच प्रकारे छे " वळी आगळ
 जइने जणावे छे के ' भाविंदियोवचारपच्चक्खओ अ तं पच्चक्खं, परमत्थओ पुण चित्तमाणं एतं परोक्ष्वं "
 भावेन्द्रिय-उपचार-प्रत्यक्षत्वथी आ प्रत्यक्ष छे. परमार्थथी तो परोक्ष छे " वळी तत्त्वार्थमां सिद्धसेनगणि पण
 जणावे छे के (पृ. १६८) ' तस्माच्छब्धादयः चत्वारः समुदिताः शब्दादिविषयपरिच्छेदमापादयन्त इन्द्रि-
 यतान्यपदेशम् अशुवते '

અર્થાત્ નિષ્કૃત્તિ, ઉપકરણ, લઘ્વિ અને ઉપયોગ, ચારે મલીને શબ્દાદિ વિષયનું જ્ઞાન કરતી ચિદ્રિયના વ્યવદેશને પામે છે. માટે અહીં ભાવેન્દ્રિયનું ગ્રહણ કરવાથી આત્માનું ગ્રહણ થયું અને તેથી તો તમારે આ એવો સમન્વય થયો જ નહીં. કારણ કે સમન્વય એમને આ એ તેમને તો દ્રવ્યેન્દ્રિયને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવી પડે તેમ નથી તો કયી રીતે તમારો સમન્વય સધાયો તે વિચારો.

ઘડી વધારે ઘટ્ટતાપૂર્વક પૂછવામાં આવે કે ચિદ્રિયપ્રત્યક્ષને સાંખ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ એવું શા માટે કહ્યું ? તેનું પ્રયોજન માત્ર સમન્વય જ હતું ? આમ કહેનારને કેવી રીતે સમજાવવું કે આ તો નયવાદની એક વિશિષ્ટ પ્રરૂપણા છે અને તે વિશિષ્ટ અપેક્ષાથી ઘડાં જ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે કોઈ જ્ઞાન પરોક્ષ નથી. એ સિદ્ધસેન દિવાકર સુ. મ. સર્વ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે. 'એક પ્રમાણમ્ અર્થેકયાત્, એકયમ્ પતત્તદ્વશ્વેકયતઃ' એ. સિદ્ધસેન દિવાકર સુ. મ. સ્લોકની અવતરણિકામાં 'વિશુદ્ધશબ્દનગાગિપ્રણેષા મુકુશેન પ્રત્યક્ષ' અને પછી સિદ્ધસેનગણિ પણ તે સ્લોકની અવતરણિકામાં પ્રત્યક્ષ માનનારના પાતે તો આસપાસી પદાર્થજ્ઞાનામાં અંખ-પ્રમાણ' એમ કહે છે. ઘડી ચિદ્રિયોને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે છે. પણ રીપક અને આલોકને પ્રમાણ કારણે લોકલ અથવા વિવેચના આલોકને કારણ માનવામાં આવે છે. તેથી તેને પ્રમાણ પેલી રીતે કહેવાય ? નહીં માત્રતા. તેમ જ્ઞાન કરનાર આત્માને ચિદ્રિયો સાધનરૂપ છે તેથી તેને પ્રમાણ પેલી રીતે કહેવાય ? સત્યતઃ ચિદ્રિયો પ્રમાણ ધરી શકે નહીં. કોઈ કહે કે ચિદ્રિયો સાધાત્ અલંબક છે તો તે તાત્ કયી શકતી નથી. કારણ કે ચિદ્રિયોનો નાશ થયા પછી પણ પદાર્થને પ્રમાણ પામ છે. તે ચિદ્રિય સાધાત્ અલંબક

હોય તો બની શકે નહીં. સાક્ષાત્ જ્ઞાન કરનાર તો રહ્યો નહીં તો પછી સ્મરણ કેવી રીતે થાય ?

ઘરની ચારીમાંથી જોનાર મનુષ્ય ચારી તૂટી ગયા પછી ત્યાં નૂતન ચારી મુક્યા પછી પળ એ ચારી દ્વારા અનુભૂત પદાર્થનું સ્મરણ સારી રીતે કરી શકે છે. પળ (મનુષ્ય વિના) ચારી પદાર્થનું સ્મરણ કરી શકે જ નહીં. જ્ઞાન ગુણ એ આત્માનો ગુણ છે. અને ઇન્દ્રિયો ચારીની જેમ સાધન છે. પળ પ્રમાણરૂપ નથી. ઇન્દ્રિયજ્ઞાનનો મતિ અને શ્રુતમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવેલો છે. એટલે મતિ અને શ્રુત એ પરોક્ષ છે. જ્યારે અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ છે. જે જ્ઞાનમાં આત્માને ઇન્દ્રિય આદિ સાધનોની મદદ લેવી પડે નહીં, તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ સીધો આત્મા જ જ્ઞાન કરે તેવા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે અને જેમાં ઇન્દ્રિય આદિની મદદ લેવી પડે તેને પરોક્ષ કહેવામાં આવે છે. અહીં અક્ષ એટલે આત્મા લેવાનો છે. તેથી ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણ બની શકે નહીં. હેચટના સર્વ દર્શનકારોને જ્ઞાન કરનાર આત્મા જ છે એમ તો માનવું જ પડે છે. આંખ જેવું પછી પળ ચક્ષુ દ્વારા મેઝેલ જ્ઞાનનું સ્મરણ કરનાર આત્મા છે. માટે તેનો અનુભવિતા આત્મા જ છે. ઇન્દ્રિયોનો સન્નિકર્ષાદિ આલોક આદિની માફક સાધન છે. આથી તેને પ્રમાણ કહેવાય નહીં. આ જ વસ્તુનું ન્યાયની દૃષ્ટિએ વિશદ વર્ણન વિશેષાવશ્યકની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં તેમજ પૂ. મલધારી હેમચન્દ્ર મહારાજની તે પરની ટીકામાં છે. તે વધુ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ ત્યાં જોઈ લેવું.

વઢી એમ પળ દલીલ કરવી સર્વથા અયોગ્ય છે કે તેઓએ પળ ‘ઇન્દ્રિયમણોભવ’ જં તં સંવહારં પન્ચવસ્તુ’ (ગાથા ૯૫ પૂ. ૨૪) ઇન્દ્રિય અને મનથી થતો જ્ઞાનને સંવ્યવહાર પ્રત્યક્ષ તો કહ્યું છે માટે તેમણે સમન્વય કરવા માટે જ આમ કહ્યું તે પળ યોગ્ય નથી. કારણ કે તે સમન્વય કરવા માટે નથી પળ વ્યવહારનયની પ્રરૂપણા છે. તેથી જ પૂ. જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણ તેમજ નંદીચૂર્ણિકાર જણાવે છે કે, “તેપામપિ ચ ‘તં’ સંવ્યવહારત્ત એવ તત્ પ્રત્યક્ષમ્ ન પરમાર્થતઃ” અને ઇન્દ્રિયોનું પળ તે સંવ્યવહારથી (વ્યવહારનયથી પ્રત્યક્ષ છે), પરમાર્થથી નથી’ ‘પરમત્થઓ પુણ ચિંતમાણં એતં પરોક્ષ’ પરમાર્થથી વિચારતાં એ પરોક્ષ જ છે. વઢી આગલ વધીને એમ જ કહેવા જાય છે કે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની યોજના પળ સમન્વય માટે જ છે તો કહેવું જરૂરી છે કે નયવાદને જ કેવલ સમન્વયવાદ કહેનાર અને સમજનારના જ્ઞાનને ધન્યવાદ ઘટે છે.

અહીં વાચકોને ઇન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માનનારાની માન્યતા કેવી છે, અને તે ક્યાં સુધી યોગ્ય છે તેનો રહ્યાલ આપવા માટે થોડોક વિચાર કરવામાં આવે છે. તેઓનું લક્ષણ છે કે ‘પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્’ તે પ્રમાના પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અને શબ્દ તેવા ચાર ભેદ છે. નેમાંથી ઇન્દ્રિય અને મનથી થતા જ્ઞાનને તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમા કહે છે, અને તેનું કારણ હોવાથી ઇન્દ્રિયોને પળ તેઓ પ્રત્યક્ષપ્રમાણ કહે છે. આ વ્યવસ્થા દ્વારા ‘જડ’ને પળ પ્રમાણ માની લીધું. જો કે અનુમાનાદિ પ્રમામાં તે જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે.

ત્યારે પ્રત્યક્ષ માટે જ્ઞાનથી પૃથક્કુ ઇન્દ્રિયોને તેમને કારણ માનવી પડી. તેથી જૈનદર્શનકારની માફક તેમના મતે સામાન્યનું કોઈ એક કારણ રહું નથી. તે खामीનું દ્યોતક છે. વહી જેમ ઇન્દ્રિયો કારણ બને છે તેમ સંનિકર્ષાદિ પળ કારણ બની જ જાય છે. કારણ કે સંનિકર્ષથી નિવિકલ્પજ્ઞાન અને તે દ્વારા સવિકલ્પજ્ઞાન થાય છે. તેથી તે સંનિકર્ષ પળ કારણ છે. અર્થાત્ તે પળ પ્રમાણ બની ગયો. આ મતમાં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ માત્ર પ્રતિ પળ કોઈ અનુગત કરણ નથી પળ વ્યવસ્થાની खामी છે. વહી પરતઃ પ્રામાણ્ય-વાદીના મતે જ્ઞાન પળ કારણ બની જશે ત્યારે એક જ્ઞાનને જ પ્રમાણ માનવું તે ઇષ્ટ છે, અને તે જ જૈન-શાસ્ત્રકારોએ ‘સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્’ કહીને સ્વીકાર્યું છે. તેથી સર્વત્ર જ્ઞાનને જ પ્રમાણરૂપ માનવાથી આવી અવ્યવસ્થાનો સંભવ થશે નહિ. આમ સ્પષ્ટ પ્રતિવાદ હોવા છતાં પળ સમન્વય સમન્વયની વાતો કરી માત્ર એક જ વાજુને બહાર પાડનાર પંડિતોની શાસ્ત્રાવગાહિતાને કેવા સ્વરૂપમાં વિરુદ્ધાવહી ?

[૭] [C]

અહીં ‘નો’ (શબ્દનો) અર્થ સર્વ પ્રતિષેધમાં છે. જેથી ચારે પ્રકારની ઇન્દ્રિયો તેમ જ બંને પ્રકારના મનનો નિષેધ થાય છે. ટીકાકાર જણાવે છે કે ‘ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષં ન ભવતિ ઇતિ નોઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષમ્’ ‘નો’ શબ્દ પ્રતિષેધક છે. જો કે અહીં ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના પાંચ ભેદ ગણવામાં આવ્યા છે. તેમાં મનને તો ગણાવ્યું નથી. તેથી મનથી થતા જ્ઞાનનો સમાવેશ ન થયો માટે અહીં પળ તે નંદીસૂત્રકારને સમન્વય જ ઇષ્ટ હતો તેમ કહેનારને પૂ. જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણના મતનો પળ તેનાથી કેવી રીતે સમાવેશ થાય છે તે વતાવે છે, અને

(૧) 'નો' અનિન્દ્રિયજ્ઞાન કે જે આત્માને પ્રત્યક્ષ છે. તેના ત્રણ વિભાગ (૧) અવધિજ્ઞાન (૨) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૩) કેવલજ્ઞાન છે. ટી. પૃ. ૨૫ । "આહ — ન સ્ત્રે વિશિષ્ટ્યાભિહિતં પરોક્ષં મનોઽભિમતમ્" इति । उच्यते तत् प्रत्यक्षमपि नैवोक्तम्, आह—ननूक्तम् — 'इन्द्रियपचकवं च नोइन्द्रियपचकवं च [नंदी०] इति । नोइन्द्रियं च मन इति, उच्यते — न, सर्वनियेषमात्रवचनत्वाच्चोशब्दस्य । कथम्, अवध्यादिविशेषणात् । अवध्यादिव्रयस्य च मनोनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, ततः च मनःपर्यासिलब्धिशून्यस्यावधिज्ञानोपयोगाभावः स्यात्, अनिष्टं चैतत्, यस्मादुक्तम्— 'चुतेमिचि जाणति' सिद्धस्य चाज्ञानित्वप्रसङ्गः, अमनस्कत्वात् ।" (विशेषावश्यकभाष्य—स्वोपज्ञटीका)

“અવધિજ્ઞાન”

[૮] પ્રથમ અવધિજ્ઞાનના મતપ્રત્યય અને ક્ષયોપશમિક તેવા બે મેદ વતાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંનું પ્રથમ અવધિજ્ઞાન નારક તેમજ દેવોને હોય છે, અને બોજો મેદ મનુષ્ય તેમજ તિર્યંચને હોય છે અહીં ચૂર્ણિકારો તેમજ ટીકાકારો ખુલાસો આપે છે કે વન્ને જ્ઞાનમાં ક્ષયોપશમ તો કારણ છે જ, પણ દેવ અને નરકને તે ભવ પામતાં નિશ્ચિત અવધિજ્ઞાન થાય છે માટે મૂલકારે આવા બે મેદ પાડ્યા છે. ત્યારાદ મૂલમાં તે જ્ઞાન તદાવરણીય કર્મ (અવધિજ્ઞાન તેમ અવધિદર્શનના) આવરણના ક્ષયોપશમથી થાય છે, તે જણાવે છે. આગલ તે સૂત્રમાં “અહવા ગુણપડિવળ્લસ અણગારસ્સ ઓહિણાણં સમુપ્પજ્જતિ” તેમ જણાવેલ છે તેનો અર્થ શું કરવો? તે તે વિષયના શ્રદ્ધાલુ વિદ્વાનોએ વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આગલ અવધિજ્ઞાનના પ્રકારાન્તરે છ મેદ પાડે છે.

[૧] આનુગામિક [૨] અનાનુગામિક [૩] વર્ધમાન [૪] હીયમાન [૫] પ્રતિપાતિ [૬] અપ્રતિપાતિ. આનુગામિકનો અર્થ પાછલ જનાર છે. આ જ્ઞાન જે પ્રાણીને ઉત્પન્ન થાય છે તેને સદૈવ તેની સાથે રહેનારું હોય છે. તેથી આનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. તેમાં પૂ. હરિમદ્ર સૂ. મ. લોચનનું દૃષ્ટાંત આપે છે. પછી તે જ અવધિજ્ઞાનના વે મેદ પાડયા છે. [૧] અંતગત અને [૨] મધ્યગત. તેમાંના પ્રથમનો પરિચય આપતાં જણાવે છે કે, [૧] અહીં સકલ જીવમાં ઉપયોગ હોવા છતાં પણ સાક્ષાત્ આત્માના એક દેશથી (છેડાથી) વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોવાથી આત્મા આત્મ-પ્રદેશાન્તગત છે. [૨] અથવા ઔદારિક શરીરની અપેક્ષાએ એક દેશથી [છેડેથી] વસ્તુનું ગ્રહણ થતું હોવાથી ઔદારિકશરીરાન્તગત છે. [૩] અથવા તે અવધિજ્ઞાની યથોક્ત પ્રકાશિત ક્ષેત્રના અંતમાં રહેલ હોવાથી ક્ષેત્રાન્તગત અવધિ છે. અર્થાત્ આત્મપ્રદેશાન્તગત, ઔદારિકશરીરાન્તગત તેમજ ક્ષેત્રાન્તગત એમ ત્રણ અર્થ અન્તગતથી સમજવા. તેવી જ રીતે મધ્યગતના પણ ત્રણ અર્થ સમજવા. [૧] આત્મપ્રદેશમધ્યગત [૨] ઔદારિકશરીરમધ્યગત [૩] અને તેના પ્રકાશિત ક્ષેત્રના મધ્યમાં (તે વ્યક્તિ) રહેલી હોવાથી પ્રકાશિત-ક્ષેત્રમધ્યગત. ત્યારબાદ આનુગામિક અંતગત અવધિજ્ઞાનના ત્રણ મેદ દૃષ્ટાંત સહિત વર્તાવ્યા છે.

[૧] પુરતઃ અંતગત [૨] માર્ગતઃ અંતગત [૩] પાર્શ્વતઃ અંતગત

[૧] તેમાંનું પ્રથમ દૃષ્ટાંત આપે છે કે જેમ ચુડલિકાદિ પ્રકાશ આપતી વસ્તુને આગલ લઈને ચાલતો મનુષ્ય આગલનો પ્રદેશ જોઈ શકે છે તેમ આ અવધિજ્ઞાનવાળો મનુષ્ય આગલના પ્રદેશ (ક્ષેત્રને) જાણી શકે છે.

[૨] તેવી જ રીતે વીજો અવધિજ્ઞાની પાછલ ચુડલિકાદિને લઇને ચાલતા મનુષ્ય જેવો છે.

[૩] અને ત્રીજો અંતગત અવધિનો ભેદ બાજુમાં ચુડલિકાદિને લઇને ચાલતા મનુષ્ય જેવો છે

જ્યારે મધ્યગત (આનુગામિક) અવધિજ્ઞાનવાળો પ્રદીપાદિની સામગ્રીને મસ્તક ઉપર લઇને ચાલતા મનુષ્ય જેવો છે. જેથી તેઓના જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પળ તેવો જ ફેર પડે છે. તે આગલના સૂત્ર દ્વારા જણાવે છે. પુરતઃ અંતગત, માર્ગતઃ અંતગત, પાર્શ્વતઃ અંતગત અને મધ્યગત અનુક્રમે આગલ રહેલા, પાછલ રહેલા, બાજુમાં રહેલા તેમજ ચારે બાજુના, સંખ્યાત કે અસંખ્યાત યોજનને જાણી શકે છે. અહીં 'જાણહ પાસહ' પ્રયોગ નોંધવા યોગ્ય છે. આમ આનુગામિક અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ કરે છે. ત્યારબાદ વીજો ભેદ અનાનુગામિક છે. તેનો પરિચય આપે છે. જેમ સાંકલે બાંધેલો દીવો જ્યાં રહેતો હોય ત્યાં જ પ્રકાશ આપે છે, તેમ આ અવધિજ્ઞાનીને જે ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલું હોય, ત્યાં આવે ત્યારે જ તેને તેટલા ક્ષેત્રનું (ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોનું) જ્ઞાન થાય છે.

અહિં આપેલ ઔદારિકશબ્દ પળ એમ સૂચવતો માલુમ પડે છે કે આ ભેદ ઔદારિકશરીરવાળાને લાગુ પડે છે. અન્યત્ર જાય તો તે અવધિજ્ઞાનથી જ્ઞાન થાય નહીં. માટે જ તેને અનાનુગામિક અર્થાત્ પાછલ નહીં જનારું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં હેતુ આપતા પૂ. હરિમદ્સૂરીશ્વરજી મ. જણાવે છે કે 'તદાવરણક્ષયોપશમસ્ય તત્ક્ષેત્રસંબન્ધસાપેક્ષત્વાત્' અર્થાત્ તેનો (અવધિજ્ઞાન-અવધિર્દર્શનાવરણનો) ક્ષયોપશમ તે ક્ષેત્ર સાથે સાપેક્ષ હોવાથી આમ બને છે. [૩] તે પછી વર્ધમાન અવધિજ્ઞાનનું વર્ણન છે.

તેના પ્રથમ સૂત્રના વિવેચનમાં પૂ. હરિભદ્ર સ્વ. મ. જળાવે છે કે 'તે વર્ધમાન અવધિ પ્રશસ્ત અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તતા (અર્થાત્ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ) તેમજ વર્ધમાન ચારિત્રવાળા (અર્થાત્ દેશવિરત સર્વવિરત) જે વિશુદ્ધ ભાવમાં અને વિશુદ્ધ ચારિત્રમાં વર્તતા હોય છે; તેમને સર્વ રીતે ચારે બાજુથી અવધિ વધે છે. જ્યારે ચૂર્ણિકાર 'પસત્ય-અજ્ઞવસાનાતો ય ચરણાઽઽદિવિશુદ્ધિતો ય ચરણપચ્ચલદ્વીપે વડુદી ભવતિ' અર્થાત્ પ્રશસ્ત અધ્યવસાયથી ચરણાત્મક-વિશુદ્ધિ થાય છે. તેનાથી ચરણપ્રત્યયિક આત્મલબ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. આમ તેઓને ચરણપ્રત્યયિક લબ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ જળાવે છે. આના સમાધાનમાં એમ જળાવવાનું મન થાય છે કે ચૂર્ણિકારનું કથન લોકાવધિ તેમજ પરમાવધિ માટે હોય. જેના અધિકારી શ્રાવક હોઈ શકે નહીં. જ્યારે પૂ. હરિભદ્રસૂત્રમહારાજે આ બે સાથે અન્ય વર્ધમાન અવધિનો પણ સમાવેશ થાય તે માટે આમ જળાવ્યું હશે એમ સંભવે છે. તેથી 'દટલું' જ નક્કી થાય કે પંચમ ગુણસ્થાનકે લોકાવધિ તેમજ પરમાવધિ ન હોય. ત્યારબાદ નિર્યુક્તિની ગાથાઓ મૂકવામાં આવી છે. જેમાં અવધિનું જઘન્ય મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર વતાવ્યું છે. તે આ પ્રમાણે સમજવું.

જ્યારે ૧૦૦૦ યોજનના દેહમાનવાલો મત્સ્ય પોતાના શરીરમાંથી નીકળીને ક્રમે કરીને પોતાના આત્મપ્રદેશને સંકોચતો પોતાનો જ શરીરની વહારના એક દેશમાં સ્ફુમ્પનક (નિર્ગોદ)રૂપે પેદા થાય છે. ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થવાની અપેક્ષા ત્રીજા સમયમાં એની જેટલી અવગાહના હોય તેટલા પ્રમાણનું અવધિજ્ઞાનનું જઘન્ય ક્ષેત્ર જાણવું.

[૧] અહીં પૂ. હરિભદ્રસૂત્ર મહારાજે 'વર્તમાન' એવો અર્થ કરેલ છે, અને તેઓ 'વડુમાણ' એવો પાંટ સ્વીકાર્યો છે.

ત્યારનાદ ઉત્કૃષ્ટ ક્ષેત્ર માટે જાણવે છે કે અસંખ્યાત લોકાકાશ જેટલા સ્વંદો અલોકમાં પણ જાણવાનું તેનું સમાર્થ છે. ત્યારનાદ અવધિના મધ્યમ ક્ષેત્રો વતાવતાં કાલ અને ક્ષેત્રનો કેવો સંબંધ છે તે દર્શાવેલ છે. અર્થાત્ કેટલા ક્ષેત્રનું અવધિ હોય તેને કેટલા કાલનું અવધિ હોય તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ક્ષેત્ર

- [૧] ૧ અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ
- [૨] અંગુલનો સંખ્યાતમો ભાગ
- [૩] ૬ અંગુલ પ્રમાણ ક્ષેત્ર
- [૪] ૧ અંગુલપૃથક્ત્વ
- [૫] હસ્તમાત્ર
- [૬] ૧ ગબ્યૂત (ગાડ)
- [૭] ૧ યોજન
- [૮] ૨૫ યોજન

કાલ

- [૧] ૨ આવલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ
- [૨] આવલિકાનો સંખ્યાતમો ભાગ
- [૩] કંદક ન્યૂન એવી આવલિકા
- [૪] પૂર્ણ આવલિકા
- [૫] અંતર્મુહૂત
- [૬] કિંચિત્ ન્યૂન દિવસ
- [૭] દિવસપૃથક્ત્વ (૨ થી ૯ દિવસ)
- [૮] કાંદક ન્યૂન પક્ષ (પરવાડીયું)

૧ અહીં જે ક્ષેત્રનું માપ વતાવ્યું છે તેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થોને જાણે અને જુદા એમ સમજવું. ૨ અહીં જે કાલનું માપ વતાવ્યું છે તેટલા ભૂતકાલમાં થયેલા પદાર્થના પર્યાયો અને ભવિષ્યમાં થનારા પર્યાયો જાણે અને જુદા એમ સમજવું. ૩. વેથી નવ આંગળી સંખ્યા.

- [૯] સકલ ભરતક્ષેત્રપ્રમાણ
[૧૦] જંબૂદ્વીપપ્રમાણ (૧ લાખ યોજન)
[૧૧] મનુષ્યલોકપ્રમાણ
[૧૨] રુચકવરદ્વીપપ્રમાણ
[૧૩] સંખ્યાતદ્વીપસમુદ્રપ્રમાણ
[૧૪] અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્ર

- [૯] અર્ધમાસ પૂર્ણ
[૧૦] સાધિક માસ
[૧૧] ૧ વર્ષ
[૧૨] વર્ષપૃથક્ત્વ
[૧૩] સંખ્યાત વર્ષ (૧૦૦૦ વર્ષથી વધુ)
[૧૪] અસંખ્યાતકાલ (પલ્યોપમાદિ)

આલે તેમનો નિયમ દર્શાવતાં જણાવે છે કે 'કાલની વૃદ્ધિ થતાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ ચારે વધે. ક્ષેત્રની વૃદ્ધિ થતાં દ્રવ્ય ભાવ તો અવશ્ય વધે પણ કાલની ભજના અર્થાત્ વધે પણ સ્વરો અને ન પળ વધે. આમ થવાનું કારણ જણાવતાં ટીકાકાર જુલાસો આપે છે કે ક્ષેત્ર કરતાં દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ છે, અને દ્રવ્ય કરતાં પર્યાય સૂક્ષ્મ છે.

[૪] હીયમાન અવધિજ્ઞાન:— જેમ શુભ અધ્યવસાયોવહે અવધિજ્ઞાન વધે છે. તેમ અગ્રશસ્ત્ર અધ્યવસાયસ્થાનોમાં વર્તતા (અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ) તેમજ વર્તમાનચારિત્રવાળા (દેશવિરતિ આદિ) તે સંકલેશવાળા હોય અથવા જે સંકલેષ્ટ ચારિત્રવાળા હોય છે, તેમનું અવધિજ્ઞાન ચારે બાજુથી ઘટે છે.

[૫] પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન:— પ્રાપ્ત થયેલું જે અવધિજ્ઞાન એકાએક દીપકના ઘુસાવાની જેમ નાશ પામે છે,

તે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન સમજવું. સમગ્ર લોકને પળ જાણીને અવધિજ્ઞાન ચાલ્યું જાય તેમ પળ બને. કારણ કે પ્રતિપાતિનો ઉત્કૃષ્ટ વિષય સમગ્ર લોક છે.

[૬] અપ્રતિગ્રાતિ-અવધિજ્ઞાન:- લોકાવધિ કરતાં જરા પળ આગલ વધે અર્થાત્ અલોકાકાશના એક પ્રદેશને જોવાનું સામર્થ્ય જેમાં હોય તે અવધિજ્ઞાન અપ્રતિપાતિ સમજવું. આમ છ મેદનું વર્ણન સમાપ્ત થયું. હવે દ્રવ્યાદિ વિષયના મેદથી અવધિજ્ઞાનનો મેદ જણાવે છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ તથા માવનો જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ઠી કેટલો વિષય હોય તે જણાવે છે.

જઘન્ય

ઉત્કૃષ્ટ

[૧] દ્રવ્ય:- અનન્ત રૂપી દ્રવ્ય

[૨] ક્ષેત્ર:- અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

[૩] કાલ:- આલિકાનો અસંખ્યાતમો ભાગ

[૪] માવ:- અનન્ત માવ

[૧] સર્વ રૂપી દ્રવ્ય

[૨] અલોકમાં પળ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત સ્વંડો

[૩] અસંખ્યાત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી

[૪] અનન્ત માવ (સર્વ માવોનો અનન્તમો ભાગ)

પળ આ અનન્ત માવ જઘન્યથી જે અનન્ત માવ છે તેના કરતાં અનન્તગુણા સમજવા. તે પછી એક સંગ્રહગાથા છે. જેમાં દેવ, નરક અને તીર્થંકર મગંતો અવશ્ય અવધિજ્ઞાનવોલા હોય છે. જ્યારે વીજાઓ માટે તેવો નિયમ નથી તે જણાવેલ છે. તે ગાથા ચૂર્ણિકારે લીધેલી નથી. આમ વિવિધ મેદપૂર્વક અવધિજ્ઞાનનું નિરૂપણ પૂર્ણ કરે છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

પ્રથમ મનઃપર્યવજ્ઞાન મનુષ્યગતિમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં પણ કેટલી કેટલી યોગ્યતાવાળાંઓને ઉત્પન્ન થાય છે, તે યોગ્યતાઓનું વર્ણન કરેલ છે. તેના બે ભેદ છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. ચિન્તનમાં રહેલા દ્રવ્યના પર્યાયોમાંથી કેટલાક પર્યાયને જાણનાર ઋજુમતિજ્ઞાન છે. ચિન્તનમાં રહેલા દ્રવ્યના ઘણા પર્યાયોને જાણનાર વિપુલમતિ જ્ઞાન છે. તેનો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવનો અપેક્ષાએ ચાર પ્રકારે વિષય બતાવેલ છે.

ઋજુમતિનો વિષય

દ્રવ્યથી:— અનંતા અનંતપ્રદેશી સ્કન્ધો

ક્ષેત્રથી:— જવન્યથી—અંગુલનો અસંખ્યાતમો ભાગ

ઉત્કૃષ્ટથી:— અધોદિશામાં—રત્નપ્રમાના કુલ્લક

પ્રતર સુધી

ઊર્ધ્વદિશામાં:— જ્યોતિષીના ડરના તળીઆ સુધી

તિર્યગ્દિશામાં:— મનુષ્ય ક્ષેત્ર સુધી

કાલથી:— જવન્યથી પલ્યોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ

વિપુલમતિનો વિષય

તે જ સ્કન્ધો વધારે પ્રમાણમાં અને

વિશુદ્ધ રીતે

દરેક દિશામાં અઢી અંગુલ અધિક અને નિર્મલપણે

ઋજુમતિ કરતાં વધારે અને નિર્મલ

ઉત્કૃષ્ટી:- મોટો પલ્લયોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ

ભાવથી:- અનન્તા ભાવ

કેવલજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

જુદી જુદી અપેક્ષાએ કેવલજ્ઞાનના અનેક ભેદોનું વર્ણન કર્યું છે. જેમ કે ૧. ભવસ્થ કેવલજ્ઞાન ૨. સિદ્ધ કેવલજ્ઞાન. ભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના વે ભેદ છે. ૧. સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન ૨. અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન. સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના વે ભેદ છે. ૧. પ્રથમસમય સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન ૨. અપ્રથમસમય સયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન અથવા ૧. ચરમસમયસયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન ૨. અચરમસમયસયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાન. એવી જ રીતે અયોગિભવસ્થ કેવલજ્ઞાનના પણ ભેદો પાડ્યા છે. સિદ્ધ કેવલજ્ઞાનના વે ભેદ છે. ૧. અનંતર સિદ્ધકેવલજ્ઞાન ૨. પરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાન. અનંતરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાનના ૧. તીર્થસિદ્ધ ૨. અતીર્થસિદ્ધ વિગેરે પંદર ભેદો ગણાવેલા છે.

પરંપરસિદ્ધ કેવલજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે. અપ્રથમસમય, સંખ્યાતસમયસિદ્ધ, અસંખ્યાતસમયસિદ્ધ યાવત્, અનન્ત-સમયસિદ્ધ. આમ કેવલજ્ઞાનના ભેદોનું વર્ણન કરીને દ્રવ્યાદિ ચાર વિષયોની અપેક્ષાએ તેના ભેદનું વર્ણન કરે છે.

૧. દ્રવ્ય-સર્વ દ્રવ્ય ૨. ક્ષેત્ર-સર્વ ક્ષેત્ર ૩. કાલ-સર્વકાલ ૪. ભાવ-સર્વભાવને જાણે અને જુએ.

આમ કેવલજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ કરતાં તે જ્ઞાન અપ્રતિપાતિ, શાશ્વત અને એક પ્રકારનું છે તેમ જણાવ્યું છે. [૧] આભિનિવોધિકજ્ઞાન (મતિજ્ઞાન)-હવે આગલ નિર્દેશ કરેલ પરોક્ષજ્ઞાનના અહીં વે ભેદ પાડે છે. [૧] આભિનિવોધિક

પરોક્ષજ્ઞાન [૨] શ્રુત પરોક્ષજ્ઞાન. ત્યારવાદ જણાવે છે કે જ્યાં આભિનિવોધિકજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં આભિનિવોધિક જ્ઞાન છે. આમ અન્યોન્યાનુગત હોવા છતાં પણ આચાર્યો દ્વારા પ્રરૂપાયેલ ભેદ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા દર્શાવે છે. ત્યારવાદ ભેદને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક છે પણ શ્રુતપૂર્વક મતિ નથી. અહીં વધુ સ્પષ્ટતા કરતા ટીકાકારો વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય અનુસાર તે વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે. ત્યારવાદ સમ્યગ્દષ્ટિની મતિ તે મતિજ્ઞાન છે અને મિથ્યાદષ્ટિની મતિ તે મતિઅજ્ઞાન છે. તેવી જ રીતે સમ્યગ્દષ્ટિનું શ્રુત તે શ્રુતજ્ઞાન છે, અને મિથ્યાદષ્ટિનું શ્રુત તે શ્રુતઅજ્ઞાન છે તેમ જણાવે છે. આમ તે વર્તેનેનું કથન સામાન્ય આભિનિવોધિકપરોક્ષજ્ઞાનના બે ભેદ દર્શાવે છે. આભિનિવોધિક પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારે છે:—

૧. શ્રુતનિશ્રિત ૨. અશ્રુતનિશ્રિત. તેમાં દ્વિતીય ભેદમાં અલ્પ વક્તવ્ય હોવાથી તે અશ્રુતનિશ્રિતના ભેદ પ્રથમ વતાવે છે. ૧. ઔત્પત્તિકી ૨. વૈનયિકી ૩. કાર્મિકી ૪. પારિણામિકી. તેમાં પ્રથમ ઔત્પાતિકીમતિનું લક્ષણ વતાવી ઘણા રમુજી એવા ૨૩ દટાંત આપ્યા છે. પછી વૈનયિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ દેશાહવાપૂર્વક ૧૫ દટાંત સૂક્ષ્મામાં આવ્યા છે. તે પછી કાર્મિકી બુદ્ધિનું લક્ષણ ૧૨ દટાંતપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષોના દાસલા સહિત અને લક્ષણપૂર્વક પારિણામિકી બુદ્ધીનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં અમયકુમાર, ચાણાક્ય, સ્થૂલભદ્ર, વન્નસ્વામી આદિ ૨૧ દટાંત છે. પછી શ્રુતનિશ્રિતના અવગ્રહાદિ ભેદો સ્પષ્ટ કર્યા છે. તે પછી તે વધારાનો પરિચય આપવા સાથે ભેદ દર્શાવ્યા છે સાથે સાથે અવગ્રહ આદિના એકાર્થકો (પર્યાય શબ્દો) ગણાવ્યા છે.

તે પછી અવગ્રહાદિની કાલમર્યાદા વતાવી છે અને મહુક (કોડીયું) આદિ દૃષ્ટાંતથી તેની સમજણ આપી વિષય સ્પષ્ટ કર્યો છે. તે પછી તેના દ્રવ્યાદિ ચાર વિષયો વતાવ્યા છે. જેમકે શબ્દ સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે, રૂપ અસ્પષ્ટ ગ્રહણ કરાય છે. આમ ગ્રાપ્યકારી અને અગ્રાપ્યકારીના મેદ વતાવ્યા છે પણ ગ્રાપ્યકારી इन्द्रियोना વિષયમાં પણ શબ્દ કરતાં ગંથ, રસ અને સ્પર્શમાં વિશેષતા વતાવવામાં આવી છે. જે વિચાર જૈન દર્શન સિવાય અન્ય દર્શનમાં ભાગ્યે જ જોવા મળ્યો. આમ મતિજ્ઞાન પરીક્ષ છે. તેનું નિરૂપણ સમાપ્ત કરે છે.

અહીં ઉપર જણાવેલ મેદોની સૂચિ તેમજ તેમજ પર્યાય શબ્દો નીચે મુજબ જાણી લેવા.

શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન

અવગ્રહ		ઈહા		અવાય		ધારણા	
વ્યજ્જનાવગ્રહ		અર્થાવગ્રહ					
૪		૬		૬		૬	

વ્યજ્જનાવગ્રહના ચલુ અને મનને છોડીને ચાર इन्द्रियવહે ૪ મેદ. અર્થાવગ્રહાદિ પ્રત્યેકના ૫ इन्द्रिय અને મન એમ છ વહે મેદ ગણવાથી ૨૪ મેદ. એમ ૨૮ મેદ મતિજ્ઞાનના થાય છે.

[A] अवग्रहना पर्यायः— १. अवग्रहणता २. उपधारणता ३. श्रवणता ४. अवलंबनता ५. मेधा.

[B] ईहाना पर्यायः— १. आभोगनता २. मार्गणता ३. गवेपणता ४. चिन्ता ५. विमर्श.

[C] अवायना पर्यायः— १. आवर्तनता २. प्रत्यावर्तनता ३. अपाय ४. बुद्धि ५. विज्ञान.

[D] धारणाना पर्यायः— १. धारणा २. साधारणा ३. स्थापना ४. प्रतिष्ठा ५. कोष्ठ

[E] आभिनिवोधिक्रमा पर्याय (मतिज्ञानना पर्याय)ः— १. ईहा २. अपाय ३. विमर्श ४. मार्गणा ५. गवेपण ६. संज्ञा ७. स्मृति ८. प्रज्ञा

[१०] श्रुतज्ञानः— त्याग्याद परोक्ष श्रुतज्ञानना १४ भेद बतावे छे, पही ते १४मा भेदना पेढाभेदने पूर्ण करतां परोक्षज्ञान, श्रुतज्ञान अने ज्ञानमार्गिनुं निरूपण पूर्ण करतां ग्रंथनी समाप्ति करे छे.

प्रत्येक भेद-प्रभेदो नीचे मुजब जाणी लेवा.

[१] अक्षरश्रुतः— संज्ञाक्षर—[१]संज्ञाक्षर एटले अक्षरना संस्थाननी आकृति. [२] व्यंजनाक्षर— अकारादि अक्षरोनुं उच्चारण. [३]लब्धिअक्षर— शब्द-अर्थनी विचारणाने अनुसरतो बोध. आगळनाचे भेद द्रव्यश्रुत छे. ज्यारे त्रीजो भेद भावश्रुत छे. मन अने इन्द्रियना विज्ञानथी उत्पन्न थती वटादि पदार्थनी अक्षरलब्धि जे समजण ते लब्धि-अक्षर समजवो. तेना ५ इन्द्रिय अने मनना कारणे छ भेद छे.

[२] अनक्षर श्रुतः— तेना उच्छ्वास, निच्छ्वास, निष्ठयुत (शुंक्वुं) खांसी, छींक, निसिंवन, अनुस्वारादि अनेक प्रकारो छे.

[૩] સંજ્ઞિશ્રુતઃ— [A] કાલિકોપદેશિક સંજ્ઞિશ્રુતના ૨ ભેદ છે. (I) સંજ્ઞિને હોય છે (II) અસંજ્ઞિને હોય છે.

[B] હેતુપદેશિક સંજ્ઞિશ્રુતઃ— ઉપર મુજબના બે ભેદવાલું છે.

[C] દૃષ્ટિવાદોપદેશિક સંજ્ઞિશ્રુત તેના ઉપર પ્રમાણે ૨ ભેદ છે.

[I] શ્રુતનિશ્રિત-ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ, [II] અશ્રુતનિશ્રિત-ક્ષયોપશમથી પ્રાપ્ત થયેલ.

(આ સમ્યગ્દષ્ટિને જ હોય તેથી સમ્યગ્શ્રુત જ જાણવું.)

[૪] અસંજ્ઞિશ્રુતઃ— આનો ભેદ હુદો નથી બતાવ્યો. તેથી જે ઉપર અસંજ્ઞિશ્રુતનો ભેદ બતાવ્યો છે, તે જ સમજી લેવો.

[૫] સમ્યક્શ્રુતઃ— તેના ૧૨ ભેદ છે:—

(૧) આચારાંગ (૨) સૂચકાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાન્તિ (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા

(૭) ઉપાસકદશાંગ (૮) અંતઃકૃદશાંગ (૯) અનુચરૌપપાતિક (૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ (૧૧) વિપાકસૂત્ર

(૧૨) દૃષ્ટિવાદ. અહિં જણાવે છે કે જે સંપૂર્ણ દર્શણી છે, તેને નિયમથી (ભાવ) સમ્યક્ શ્રુત છે. તેથી

ઓછા જ્ઞાનવાળામાં ભાવ સમ્યક્શ્રુતની ભજના સમજવી.

[૬] મિથ્યાશ્રુતઃ— અહીં મિથ્યાદષ્ટિવિરચિત અનેક ગ્રંથોના નામ જણાવ્યા છે. જેનો પરિચય આપે છે:—

આમાં પણ એક વિશિષ્ટતા બતાવી છે કે આ દ્રવ્ય મિથ્યાશ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુત બને છે. પછી ઉપરોક્ત

વિશિષ્ટતાનું કારણ જણાવતાં ફરમાવે છે કે, તે જ મિથ્યાશ્રુત મિથ્યાદષ્ટિ કોઈક જીવને સમ્યક્ત્વનું પણ

કારણ બને છે. તેથી તેનું મિથ્યાશ્રુત પણ કદાચિત્ સમ્યક્શ્રુત બને છે.

(૭) સાદિ (૮) અનાદિ (૯) સપર્યવસિત (૧૦) અપર્યવસિતશ્રુત. આ ચારેને સંક્ષેપમાં બતાવે છે- ‘આ દ્વાદશાંગી પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સાદિસપર્યવસિત છે અને દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અનાદિ-અપર્યવસિત છે.’ અહીં તે નયને સ્થાને અનુક્રમે વ્યવચ્છિત્તિનય તેમજ અવ્યવચ્છિત્તિનય એવો પ્રયોગ કર્યો છે. તે પછી ઉપરોક્ત વિકલ્પને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને માવથી વિચારે છે. અને તે દર્શાવી અંતમાં જણાવે છે કે ‘અક્ષરનો-જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ જીવનો સદાય અનાદૃત રહે છે. જો દૃતલો ભાગ પણ આવરણ પામી જાય (હંકાડ જાય) તો જીવ, જીવ તરીકે રહી શકે નહીં’. ત્યારવાદ તેના સમર્થનમાં દૃષ્ટાંત આપ્યા છે.

[૧૧] ગમિકશ્રુત [૧૨] અગમિકશ્રુત:-

ગમિકમાં દૃષ્ટિવાદ, અગમિક-કાલિકશ્રુતમાં દૃતલે પ્રાયઃ જેમાં ગમા વહુ ઓછા છે, તેવા આચારાંગાદિ ૧૧ અંગનો સમાવેશ થાય છે. ત્યારવાદ છેલ્લા બે ભેદ દર્શાવે છે.

[૧૩] અંગપ્રવિષ્ટ [૧૪] અંગવાહિર:-

તે અંગપ્રવિષ્ટના ૧૨ ભેદ છે. તે ૧૨ અંગ જાળવા. સમ્યક્શ્રુતના અધિકારમાં જે નામ બતાવ્યા છે તે જ જાળવા. અંગવાહિરમાં છ આવશ્યક [૧] સામાયિક [૨] ચતુર્વિંશતિસ્તવ [૩] વંદન [૪] પ્રતિક્રમણ [૫] કાયોત્સર્ગ અને [૬] પ્રત્યાખ્યાન.

આવશ્યકવ્યતિસ્વિત:- તેના બે ભેદ [૧] કાલિક [૨] ઉત્કાલિક.

ત્યારવાદ ઉત્કાલિકમાં દશવૈકાલિકાદિ ૨૧ સૂત્રની ગણતરી કરાવી છે, અને કાલિકમાં ઉત્તરાધ્યયનાદિ ૨૧ ભેદ બતાવ્યા છે. અન્ય પ્રકીર્ણક (ગ્રંથો)ની સંખ્યા બતાવતાં જણાવે છે કે, પ્રથમ તીર્થપતિ ઋષભ-દેવ તીર્થંકર ભગવંતના શાસનમાં ૮૪૦૦૦ પ્રકીર્ણક હતા અને પ્રશુ મહાવીરના શાસનમાં સંખ્યાત સહસ્ત્ર [પોતાના શિષ્યની સંખ્યા જેટલા] પ્રકીર્ણકો હોય છે. અથવા તો જે તીર્થંકર પ્રશુના જેટલા શિષ્યો ચાર ત્રુદ્ધિથી યુક્ત હોય તેટલા પ્રકીર્ણક-સહસ્ત્રો તેમના શાસનમાં હોય છે. ત્યારવાદ વિસ્તૃત વક્તવ્યવાળા છેલ્લા ભેદમાં અંગપ્રવિષ્ટમાં ૧૨ અંગની ગણતરી કર્યા બાદ ૧૧ અંગનો વિસ્તારથી પરિચય આપે છે. ૧૨ મા અંગનો પરિચય આપતાં દષ્ટિવાદના પાંચ ભેદ બતાવે છે. [૧] પરિકર્મ [૨] સૂત્ર [૩] પૂર્વગત [૪] અનુયોગ [૫] ચૂલિકા. તે પરિકર્મના ૭ ભેદ બતાવ્યા છે. ત્યારવાદ સાતે સાતના અનુક્રમે ૧૪, ૧૪, ૧૧, ૧૧, ૧૧, ૧૧ ભેદ બતાવેલા છે. આ સાતે પરિકર્મમાં આજીવિકામતનો વિચાર છે. અને તેમાં પ્રથમ છ પરિકર્મ ચાર નયથી યુક્ત છે અને ગોશાલકે પ્રવર્તવિલા ત્રિરાશી [જીવ, અજીવ, જીવાજીવ-નોજીવ] નું નિરૂપણ કરનાર છે. ત્યારવાદ સૂત્રના ૨૨ ભેદ બતાવ્યા છે, તેના માટે જણાવે છે કે, પૂર્વગતના ૧૪ ભેદ બતાવે છે.

૧ ઉત્પાદપૂર્વ	૨ અગ્રાયણીય	૩ વીર્યપ્રવાદ	૪ અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદ
૫ જ્ઞાનપ્રવાદ	૬ સત્યપ્રવાદ	૭ આત્મપ્રવાદ	૮ કર્મપ્રવાદ

૯ પ્રત્યક્ષપ્રવાદ

૧૦ વિદ્યાનુપ્રવાદ

૧૧ અવંધ્ય

૧૨ પ્રાણાયુ

૧૩ ક્રિયાવિશાલ

૧૪ લોકવિન્દુસાર

ત્યારવાદ તે સર્વનો વિષય જણાવે છે. અનુયોગ (દષ્ટિવાદ) (A) મૂલ પ્રથમાનુયોગ (B) ગંડિકાનુયોગ. મૂલ પ્રથમાનુયોગમાં ધર્મપ્રણેતા તીર્થંકર ભગવંતોના ચરિત્રનું વર્ણન કર્યું છે. તે પછી ગંડિકાનુયોગમાં ગંડિકાના ભેદ જણાવ્યા છે. આવી વીજી પળ ગંડિકાઓનો તેમાં સમાવેશ કરી લેવો તેમ જણાવેલ છે.

ન્યારવાદ ચૂલિકા(દષ્ટિવાદ)માં પ્રથમ ૪ પૂર્વની ચૂલિકાઓ છે. અન્ય પૂર્વોની નથી તેમ જણાવેલ છે. એમ દષ્ટિવાદના ભેદનું વર્ણન પૂર્ણ કરીને તે સમસ્ત દષ્ટિવાદનો સામાન્ય પરિચય આપે છે. તે પછી તેની વિરાધનાથી અનંત જીવો અતીત અને અનાગત કાલમાં સંસારને પામ્યા તેમજ પામશે અને વર્તમાન કાલમાં પણ સંખ્યાતા જીવો વિરાધનાથી સંસારને પામી રહ્યા છે તેવી જ રીતે તેની આરાધનાથી અતીત અને અનાગત કાલમાં અનંત જીવો સંસારથી તરી ગયા તેમજ તરી જશે, અને વર્તમાનમાં સંખ્યાત જીવો તરી રહ્યા છે. આ પ્રમાણે આરાધના અને વિરાધનાનું ફલ વતાવ્યા પછી તે દ્વાદશાંગી ભૂતકાલમાં સદા હતી વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યમાં સદા રહેશે, તેમ જણાવી તેને ધ્રુવ, શાશ્વત, અક્ષય, અવ્યય, અવસ્થિત અને નિત્ય છે, તેવાં વિશેષણો આપેલ છે. તેનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી કહેલો વિષય છે તે જણાવી અંતમાં સંગ્રહ ગાથા આપી અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન અને પરોક્ષજ્ઞાનનું વર્ણન પૂર્ણ કરતાં નંદીસૂત્ર પૂર્ણ થાય છે

વિભાગ-૩

—: આગમ અને તેના અધિકારીઓ: —

નંદીમાં આવતા અધિકારના વિચાર વિષે આગલ જણાવ્યું છે. અહીં પ્રસંગ પામીને તેનો પણ વિચાર કરવો યોગ્ય છે. માટે અહીં તેનો થોડો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે.

જૈન શાસનમાં જેને કોઈ પણ આગમ મળ્યું હોય તેની યોગ્યતા જોવા માટે શાસ્ત્રકાર માર મૂકે છે. યોગ્યતા જોયા હાથમાં મુકવામાં આવે છે તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન શરૂ થઈ રહ્યો છે. આજે આગમોનું મુદ્રણ થતાં જરૂર તેનો પ્રચાર વધવા પામ્યો છે. પણ એથી ગુરુ દ્વારા થતા જ્ઞાનની પરિણતિનો નાશ જોવામાં આવે છે. એ આગમાભ્યાસ મુક્તિ માટેનો સુપ્રયત્ન બનવાને બદલે કેવળ વિદ્વાન ગણાવાની અપેક્ષા જ મુલ્યત્વે થઈ રહ્યો છે.

આગમોના ભાષાન્તર કરવાની પ્રવૃત્તિ તો અનિચ્છનીય જ છે. કેટલાક સુધારકો આગમને ઇતર વિદ્વાનો વાંચકો તૈથી જૈનધર્મના જ્ઞાનવાળા બનશે એવી ઉઢાઝ દલીલ કરે છે. પણ જૈન આગમોનું જ્ઞાન મુલ્યત્વે મોક્ષ તરફની ફૂલમાં વેગ લાવવા માટે છે. તેને બદલે તેની ઉપર પરંપરાગમરૂપ અર્થોને લખનારા નિયુક્તિકારો, ભાષ્યકારો અને ટીકાકારોને બાજુમાં મૂકીને સ્વતંત્રપણે અસંબદ્ધ અર્થ કરનારા થયા છે, અને તેનો પ્રચાર કરીને જૈન આગમોના અહર્નિશ અભ્યાસી આચાર્યોની ટીકા કરવામાં આવે છે. આમ સારાસારનો તેમજ યોગ્યાયોગ્ય પાત્રોનો વિચાર કરવાની દરકાર કર્યા સિવાય

सार्वत्रिक आगमनुं मुद्रण थइ रंहुं छे. अमारो आशय ए नथी के आगमोने कवाटमां राखी मूकवां. पण आत्मानी योग्यता जोइने ज गुरुमहाराज आगमोनुं ज्ञान आपे छे अयोग्य आत्माने आपवाथी तो जैनशासननी हीलना थाय छे. केमके अयोग्य आत्मा तेनो दुरुपयोग करतां पण अचकातो नथी. अत्यारना कहेवाता केटलाक पंडितो तेना प्रत्यक्ष पूरावारूप छे. वळी तेवाओनी कहेवातो पंडिताइ पण घणां स्थलोए सुधरेली मूर्खाइथी जुदी पडी सकती नथी. आम आ रीते विचारतां संपूर्णपणे मुद्रण अने तेनो प्रचार पसंद पडे नहीं. मुद्रण थाय तो पण तेनो प्रचार तेनी योग्यता धरावनाराओ सारी रीते लाभ उठावी शके तेटला पूरतो मर्यादित होवो जोइए.

आजे छेदसूत्रो के जे अत्यंत गुप्त राखवा जेवां छे. साधुओने पण तेनी योग्यता जोइने ज तेनो पाठ आपवामां आवे छे. साधुओनी परीक्षा माटे अपरिणामी, अतिपरिणामी अने परिणामी एम त्रण प्रकारो पाडवामां आवे छे. तेमां अपरिणामी अने अतिपरिणामीओ माटे छेदसूत्र भगवानो अधिकार नथी. आथी समकितदृष्टि मुनिओने जेना तेना हाथमां छेदसूत्रो जाय ते पसंद नथी. ते हकीकत तेओनी शास्त्रानुसारिता बतावी रही छे. पण तेनी सामे—

“इस संबंधमे” तो यह बात है कि प्रायः प्रत्येक शास्त्र ही गोपनीय है। अधिकारका ध्यान सर्वत्र ही रखना चाहिए। क्या अन्य सूत्र अनधिकारीको प्रवृत्त किये जा सकते हैं? नहीं। प्राचीनकालमें जैसे लेखन था वैसे ही आज के युग में मुद्रण है। गुरुमुख से चली आने वाली श्रुतपरम्परा जिस दिन कलम और दवात का सहारा लेकर पुस्तकारूढ हुई, उसी दिन उसकी गोप्यता का प्रश्न समाप्त हो गया। जब श्रुत पुस्तकारूढ है तो वह

कभी भी, कहीं भी, किसी भी, व्यक्ति के हाथों में आ सकता है। और कोई भी उसे पढ़ सकता है। मेरे विचार में तत्कालीन लेखन और अद्यतन मुद्रण की स्थिति में कोई विशेष अन्तर नहीं है।" [पृ. ४ निशीथसूत्र पीठिका]

आम उपाध्याय अने मुनिजीए जे लख्युं ते क्यां सुधी शास्त्रानुसार छे ते विचारीए. एमणे जे निशीथसूत्रनी पीठिका छपावी छे. ते पीठिकानी रचना लेखनकाल शरु थया पछीनी छे. छतां एमां अधिकारनी वात करी छे. अन्य सूत्रो अने छेदसूत्रो आ वेमां एटलो बधो फरक छे के एक औत्सर्गिक छे ज्यारे छेदसूत्रो आपवादिक छे. महाव्रतोमां अप-वादनुं विधान करनार छेदसूत्रो छे. आनो अभ्यास जे ते करी न शके. आवी सघळीए वातो ग्रन्थकारे करी छे. अन्य सूत्रोमां अधिकारी होत्रा छतां ते साधु छेदसूत्रोनो अधिकारी बनी शकतो नथी अन्यसूत्रो तो योगोद्वहन विनाना साधुओ श्रवण करता होत्रां छतां पण निशीथसूत्र तो अन्य साधुओ श्रवण न करे तेनी तकेदारी ज्ञानदाताए राखवी तेवी आज्ञा तेमां ज फरमावी छे.

चोदगाह - जइ कम्मक्खवणसामत्थाओ इमं णिसीहं एवं सव्वज्झयणाणं णिसीहत्तं भवतु ?

गुरू भणति - आमं, किं पुण "अविसेसे वि चि सव्वज्झयण-कम्मक्खवणस सामत्थाविसेसा इह अज्झयणे विसेसो। विसेसो णाम भेओ। को पुण विसेसो ? इमो सुत्तिं पि जं नेति अणोसिं । सुत्तिं सवणं सोइंदि-उवलद्धो जम्हा कारणा, ण इति पडिसेहे, एति आगच्छति प्रान्नेतीत्यर्थः, अणोसिंति अगीतअइपरिणामपरिणाम-गाणं ति वक्खसेसं । किं पुण कारणं तेसिमं सुइं णागच्छति ? सुण-इदमज्झयणं अववायवहुलं, ते य अगीयत्थादि-

દોસજુત્તતા વિળસ્સેજ્જ તેણં ણાગચ્છતિ । “ અવિ ” પદત્યસંભાવણે । કિં સંભાવયતિ ? જતિ અગીયાણ-અણસાહુ-પરાયવત્તયંતાણ વિ સવણં પિ ણ ભવતિ, કઞ્ઠો-ઉદ્દેસવાયણત્ય-સવણાણિ, एवं સમ્ભાવયતિ । ” [નિશીથચૂર્ણિ પૃ. ૩૫]

ભાવાર્થ:- કર્મક્ષય માટે સર્વ અધ્યયનો સામર્થ્ય ધરાવે છે. તો આમાં-નિશીથમાં શું વિશેષ છે ? આના જવાબમાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે, ‘ અગીતાર્થ, અતિપરિણામી અને અપરિણામીના કાનમાં નિશીથના અક્ષરો પણ પડતા નથી. શિષ્ય પૂછે છે કે ‘ કયા કારણથી એવાઓના કાનમાં પણ નિશીથના અક્ષરો આવતા નથી. સ્થિર મહારાજ કહે છે કે, ‘ આ સૂત્ર અપવાદથી ભરેલું છે, તેથી જો અગીતાર્થ વગેરેને આપવામાં આવે તો વિનાશ કરી નાખે, તેથી એમની કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય થતું નથી. આ સૂત્રની પરાવૃત્તિ પણ અગીતાર્થ આદિ મુનિઓના સાંભળવામાં ન આવે તેમ કરાવ્ય છે. તો ઉદ્દેશ વાતના અને શ્રવણ કરવાની તો વાત જ શી કરવી ?

અર્થાત્ અગીતાર્થ આદિ આ સૂત્રના અધિકારી છે જ નહીં, તેમજ ગૃહસ્થો, અન્યતીર્થિકો, સ્વપક્ષીય અગીતાર્થ તેમજ પાંચડોઓ પણ શ્રવણ ન કરી જાય તેમ આ સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. આ ગીતાર્થોની આજ્ઞા છે. માટે ‘ શ્રુત પુમ્તકારૂઢ થયું ત્યારથી એ કોઈ પણ વ્યક્તિના હાથમાં જઈ શકે છે ’ એમ કહેવું બરાબર નથી. પુસ્તકારૂઢનો મતલબ આ તો ન જ કાઠી શકાય કે કલમ અને સ્વહિયાની સહાય લીધો છલે સહુ આને વાંચી શકે કે મળી શકે. આજે એવી વળીયે વાતો લખાય છે કે એ જેના હાથમાં આપવી હોય તેના જ હાથમાં અપાય પણ સહુ કોઈના હાથમાં તે આવી શકતી નથી. જૈન મંવના કવત્રામાં રહેલાં આંગમો વીજાના હાથમાં જાય કેત્રી રીતે ? માનો કે જાય, તેથી

આપણે આપણા હાથે જ સહુના હાથમાં મૂકવાં એ શું બુદ્ધિમત્તા છે ? ધન છે. એની ચોરી કરનાર હોય જ. માટે શું ચોરીના હાથમાં આપણે જ અમૂલ્ય ધન પહોંચતું કરવું કે એનું સંરક્ષણ કરવું ?

જેન આગમો મુક્તિની સાધના માટે છે. એ આગમોનો આ ધ્યેય માટે ઉપયોગ તે સદુપયોગ છે, અને તે સિવાય તેનો ઉપયોગ એ દુરુપયોગ જ છે. માટે જ નંદીમાં જળાબંધુ છે કે “ આગમને પામીને અનંતા તર્યા અને અનંતા હૃદય” આત્મ અમૂલ્ય સ્ત્રો અયોગ્ય આત્માઓના હાથમાં જાય નહીં એ માટે આપણે તકેદારી રાખવી જોઈએ. આવી તકેદારી અથવા આત્મા પ્રયત્નોને જ્ઞાનીઓ શ્રુતભક્તિ કહે છે. તે પ્રમાણે વર્તનારાઓને શ્રુતના પ્રચારક અને શ્રુતના રક્ષક કહે છે. અયોગ્ય આત્માઓના હાથમાં પહોંચતા કરનારા તો એના નાશક છે. લેખન અને મુદ્રણમાં તો ઘણો મોટો તફાવત છે. લેખન તો લૂદ સાધુઓ પણ કરી શકે છે. વહી લેખનમાં તો અમુક લીમીટમાં જ કોપીઓ નીકળે છે. જ્યારે મુદ્રણમાં તો જોઈએ તેટલી નીકળી શકે. તેની અમુક નકલો તો સરકારને તથા પ્રેસવાહાને આપવી જ પડે. જ્યારે લેખનમાં એવું કશું જ નથી. લેખન એ સ્વેચ્છ જ લેખન છે. લેખન એ ઘણા સમય સુધી ટકી રહેનારી કલાનો નમુનો જ છે. જ્યારે મુદ્રણ થોડા વર્ષોમાં જ નાશ પામનારી યાંત્રિક ક્રિયા છે. લેખન એ અતિશયજ્ઞાનીઓએ શરૂ કરેલી શ્રુતપર-પરાને જીવાડનારી એક અમૃતક્રિયા છે. જ્યારે મુદ્રણમાં અનેક દોષો છે. માટે ‘આ લેખન અને મુદ્રણમાં કોઈ વિશેષ અંતર નથી’ એમ કહેવું એ વધારે પડતું જ છે. નિશીથ નામ એટલે જ અપ્રકાશધર્મ છે. માટે નિશીથનું જ્ઞાન પરિણતને જ અપાય પણ અપરિણત કે અતિપરિણતને તો ન જ અપાય. આ તો લોકોત્તરશાસ્ત્ર છે. પણ લૌકિક, રહસ્યયુક્ત વિદ્યા,

દોસજુત્તતા વિળસેજ્જ તેળ ણાગચ્છતિ । “ અવિ ” પદત્થસંભાવણે । કિં સંભાવયતિ ? જતિ અગીયાણ-અણસાહુ-પરાયવચ્ચંતાણ વિ સંવણં પિ ણ ભવતિ, કઠો-ઉદ્દેસવાયણત્થ-સવણાણિ, એવં સમ્ભાવયતિ । ” [નિશીથચૂર્ણિ પૃ. ૩૫]

ભાવાર્થ:- કર્મક્ષય માટે સર્વ અધ્યયનો સામર્થ્ય ધરાવે છે. તો આમાં-નિશીથમાં શું વિશેષ છે ? આના જવાબમાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે કે, ‘ અગીતાર્થ, અતિપરિણામી અને અપરિણામીના કાનમાં નિશીથના અક્ષરો પણ પડતા નથી. શિષ્ય પૂછે છે કે ‘ કયા કારણથી એવાં કાનમાં પણ નિશીથના અક્ષરો આવતા નથી. સ્વરિ મહારાજ કહે છે કે, ‘ આ સૂત્ર અપવાદથી ભરેલું છે, તેથી જો અગીતાર્થ વગેરેને અપવામાં આવે તો વિનાશ કરી નાંખે, તેથી એમની કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય થતું નથી. આ સૂત્રની પરાવૃત્તિ પણ અગીતાર્થ આદિ મુનિઓના સાંમઠવામાં ન આવે તેમ કરાય છે. તો ઉદ્દેશ વાચના અને શ્રવણ કરવાની તો વાત જ શી કરવી ?

અર્થાત્ અગીતાર્થ આદિ આ સૂત્રના અધિકારી છે જ નહીં, તેમજ ગૃહસ્થો, અન્યતીર્થિકો, સ્વપક્ષીય અગીતાર્થ તેમજ પાંખંડોઓ પણ શ્રવણ ન કરી જાય તેમ આ સૂત્રનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. આ ગીતાર્થોની આજ્ઞા છે. માટે ‘ શ્રુત પુસ્તકાંસ્ટ્થ થયું ત્યારથી એ કોઈ પણ વ્યક્તિના હાથમાં જઈ શકે છે ’ એમ કહેવું બરાબર નથી. પુસ્તકાસ્ટ્થનો મતલબ આ તો ન જ કાઢી શકાય કે કલમ અને સ્વહિયાની સહાય લીધો છટકે સહુ અને વાંચી શકે કે ભળી શકે. આજે એવી ઘળીયે વાતો લખાય છે કે એ જેના હાથમાં આપવી હોય તેના જ હાથમાં અપાય પણ સહુ કોઈના હાથમાં તે આવી શકતી નથી. જૈન સંઘના કવજામાં રહેલાં આગમો બીજાના હાથમાં જાય કેવી રીતે ? માનો કે જાય, તેથી

આપણે આપણા હાથે જ સહુના હાથમાં મૂકવાં એ શું બુદ્ધિમત્તા છે ? ધન છે. એની ચોરી કરનાર હોય જ. માટે શું ચોરીના હાથમાં આપણે જ અમૂલ્ય ધન પહોંચતું કરવું કે એનું સંરક્ષણ કરવું ?

જેન આગમો મુક્તિની સાધના માટે છે. એ આગમોનો આ ધ્યેય માટે ઉપયોગ તે સદુપયોગ છે, અને તે સિવાય તેનો ઉપયોગ એ દુરુપયોગ જ છે. માટે જ નંદીમાં જળાબંધ છે કે “ આગમને પામીને અનંતા તર્યા અને અનંતા દૃબ્યા ” આવાં અમૂલ્ય સ્ત્રોતો અયોગ્ય આત્માઓના હાથમાં જાય નહીં એ માટે આપણે તેકેદારી રાખવી જોઈએ. આવી તેકેદારી અથવા આવા પ્રયત્નોને જ્ઞાનીઓ શ્રુતમંકિત કહે છે. તે પ્રમાણે વર્તનારાઓને શ્રુતના પ્રચારક અને શ્રુતના રક્ષક કહે છે. અયોગ્ય આત્માઓના હાથમાં પહોંચતા કરનારા તો એના નાશક છે. લેખન અને મુદ્રણમાં તો ઘણો મોટો તફાવત છે. લેખન તો ખૂદ સાધુઓ પણ કરી શકે છે. વઢી લેખનમાં તો અમુક લીમીટમાં જ કોપીઓ નીકળે છે. જ્યારે મુદ્રણમાં તો જોઈએ તેટલી નીકળી શકે. તેની અમુક નકલો તો સરકારને તથા પ્રેસવાલાને આપવી જ પડે. જ્યારે લેખનમાં એવું કશું જ નથી. લેખન એ સ્વચ્છ જ લેખન છે. લેખન એ ઘણા સમય સુધી ટકી રહેનારી કલાનો નમુનો જ છે. જ્યારે મુદ્રણ થોડા વર્ષોમાં જ નાશ પામનારી યાંત્રિક ક્રિયા છે. લેખન એ અતિશયજ્ઞાનીઓએ શરૂ કરેલી શ્રુતપરંપરાને જીવાડનારી એક અમૃતક્રિયા છે. જ્યારે મુદ્રણમાં અનેક દોષો છે. માટે ‘આ લેખન અને મુદ્રણમાં કોઈ વિશેષ અંતર નથી’ એમ કહેવું એ વધારે પડતું જ છે. નિશીથ નામ એટલે જ અપ્રકાશધર્મ છે. માટે નિશીથનું જ્ઞાન પરિણતને જ અપાય પણ અપરિણત કે અતિપરિણતને તો ન જ અપાય. આ તો લોકોત્તરશાસ્ત્ર છે. પણ લૌકિક, રહસ્યયુક્ત વિદ્યા,

મંત્ર અને યોગ અપરિણતોની આગઠ પ્રકાશિત કરાય જ નહીં. [આ વાત નિ. ચૂ. પી. પૃ. ૩૬ માં જણાવી છે.]

ન કેવલં લોકસિદ્ધમપ્પગાસં ણિસીહં, જં અપ્પગાસધમ્મં અન્નં પિ તં ણિસીહં । ..... ઉદાહરણ— જહા લોહ્યા રહસ્સજુત્તા વિજ્ઞા મન્તા જોગા ય અપરિણયાણં ણ પગાસિજ્જંતિ ” પૃ. ૩૪

અર્થાત્ પ્રકાશ કરવા યોગ્ય જ ન હોય તે ‘ નિશીથ ’ કહેવાય છે. જેમ રહસ્યયુક્ત એવી વિદ્યા, મંત્ર અને યોગ અપરિણતો માટે અપ્રકાશ્ય હોય છે, તેમ નિશીથસૂત્ર પળ અપરિણત માટે અપ્રકાશ્ય છે. આમ સૂદ્ ગ્રન્થકારો પળ મુનિધર્મેનું પાલન કરનારા મહાત્મપર્સીઓ પળ જો પરિણત ન હોય, ગીતાર્થ ન હોય તો એમને પળ નિશીથનું પ્રદાન કરવામાં નિપેદ્ય કરે છે. જેઓ જગતનો ઉપકાર કરવામાં સદા ઉદ્યમી હતા, શાસનની પ્રભાવના કરવાની સુન્દર આવડતવાળા હતા, જગતમાં જૈનધર્મની સુવાસ ફેલાવવાની ઇચ્છાવાળા હતા, ભવિષ્યના લાભને વિચારી શકે તેવા બુદ્ધિ-વૈભવને ધારણ કરનારા હતા. એમના કરતાં આપણે તો બધી વાતોમાં પછાત છીએ. ભવિષ્યમાં લાભ કહી રીતે થશે ? તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ-શક્તિથી હીન છીએ. માટે શાસ્ત્રકારોની આજ્ઞાને અનુસરવામાં એકાંતે લાભ જ છે. આજ્ઞાવહારનો આપણી ટુંકી દૃષ્ટિનો મહાન્ ઉદ્યમ ગમે તેટલો હોય છતાં સંસાર વધારનારો છે.

વિભાગ-૪

પ્રસ્તુત નંદીસૂત્ર તેમજ તેના પર ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યનો ઇતિહાસ સૂબ ચર્ચાસ્પદ છે, અને તેની સાથે અનેક ઇતિહાસનો સંબંધ છે. તેથી સમયના અભાવે અન્ય સ્થળે જ તે વિષયની ચર્ચા કરવાની ભાવના છે. અહીં માત્ર તેને લગતા અમારા વર્તમાન નિર્ણયો જ જણાવવામાં આવશે.

આ નંદીસૂત્ર ઘણું જ ગ્રાચીન છે, અને તેના કર્તા દેવવાચકગણિ પૂ. દૃષ્યગણિના શિષ્ય છે, અને જેઓ દેવધિ-
 ગણિ ક્ષમાશ્રમણ કરતાં જુદા છે. તે માટે નયચક્રની પ્રસ્તાવનામાં અમે વિચાર કરેલ છે. તેના કર્તા દેવવાચકગણિ
 પૂર્વધર હતા. તેમજ દેવધિગણિ શ્રમાશ્રમણ કરતાં પૂર્વવર્તી હતા. વર્તમાન 'નંદી' કરતાં પણ પ્રાચીન કોઈ 'નંદી' સૂત્ર અવશ્ય
 હોય જોઈએ. તેવા અનુમાનને અવકાશ છે એમ અમે માનીએ છીએ. જો કે આના પર માળ્યની કલ્પના અમે નયચક્રની
 પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે. પણ તે વાત એકલી કલ્પનામાત્રથી યોગ્ય લાગતી નથી. અર્થાત્ વધુ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં
 'નંદીમાળ્યની' કલ્પના કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. 'નંદી' ચૂર્ણિના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર હોય તેમ લાગતું
 નથી. કારણ કે શબ્દશઃ મલગિરિ મંની જ ટીકા છે. તેના વિસ્તારવાળા ભાગને છોડી દેવાયો છે. તેથી અભ્યાસની
 અનુકૂળતા માટે કોઈએ આવી સંક્ષિપ્ત નોંધ કરી હશે. જે અવચૂરિમાં ગણાઈ ગઈ છે. પણ વાસ્તવિકતાએ એ પૂ. મલય-
 ગિરિ મંની નંદીની ટીકાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. કારણ કે અવચૂરિમાં જે માત્ર પૂ. મલયગિરિ મંને જ લાગુ પડે છે,
 તેવો ઉલ્લેખ એમનો એમ જ મળી આવે છે, માટે પ્રસ્તુત ગ્રન્થ સંક્ષિપ્તીકરણ છે પણ સ્વતંત્ર રચના નથી.
 દાખલા તરીકે પૃ, ૨૩ 'યથા વસ્તુનો નત્યતા તથા ધર્મસંગ્રહની ટીકાયાં સચિસ્તસ્મ અભિહિતમિતિ ન ર્હ
 મૂયોઽભિધીયતે મા મૂદ્ ગ્રન્થગૌરવમિતિ કૃત્વા' પૃ. ૪૭... 'ઉચ્યતે ર્હ કર્મણાં પ્રત્યેકમનન્તાનન્તાનિ રસસ્પર્ધકાનિ
 ભવન્તિ, રસસ્પર્ધકસ્વરૂપં ચ કર્મપ્રકૃતિટીકાયાં સપ્રપંચમુપદર્શિતમિતિ ન મૂયો દર્શયતે ।

આ મિવાય પ્રથમ શરુ થતી અનેક ગાથાઓ જે પૂ. મલયગિરિ મંની ટીકામાં છે. તેમાંની નીચે પ્રમાણેની સાત

અને યોગ અપરિણતોની આગઠ પ્રકાશિત કરાય જ નહીં. [આ વાત નિ. ચૂ. પી. પૃ. ૩૬ માં જણાવી છે.]

કેવલં લોકસિદ્ધમ્પગાસં ણિસીહં, જં અપ્પગાસધમ્મં અન્નં પિ તં ણિસીહં । ..... ઉદાહરણ— જહા લોહ્યા

વિજ્ઞા મન્તા જોગા ય અપરિણયાણં ણ પગાસિજ્જંતિ ” પૃ. ૩૪

અર્થાત્ પ્રકાશ કરવા યોગ્ય જ ન હોય તે ‘નિશીથ’ કહેવાય છે. જેમ રહસ્યયુક્ત એવી વિદ્યા, મંત્ર અને યોગ અપરિણતો માટે અપ્રકાશ્ય હોય છે, તેમ નિશીથસૂત્ર પળ અપરિણત માટે અપ્રકાશ્ય છે. આમ સૂદ્ ગ્રન્થકારો પળ મુનિધર્મનું પાલન કરનારા મહાત્મપસ્વીઓ પળ જો પરિણત ન હોય, ગીતાર્થ ન હોય તો એમને પળ નિશીથનું પ્રદાન કરવામાં નિષેધ કરે છે. જેઓ જગતનો ઉપકાર કરવામાં સદા ઉદ્યમી હતા, જ્ઞાનની પ્રભાવના કરવાની સુન્દર આવહતવાળા હતા, જગતમાં જૈનધર્મની સુવાસ ફેલાવવાની ઇચ્છાવાળા હતા, ભવિષ્યના લાભને વિચારી શકે તેવા બુદ્ધિ-વૈભવને ધારણ કરનારા હતા. એમના કરતાં આપણે તો બધી વાતોમાં પછાત છીએ, ભવિષ્યમાં લાભ કહી શકીએ? તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવાની બુદ્ધિ-શક્તિથી હીન છીએ. માટે જ્ઞાનકારોની આજ્ઞાને અનુસરવામાં એકાંતે લાભ જ છે. આજ્ઞાવહારનો આપણી ટુંકી દૃષ્ટિનો મહાન્ ઉદ્યમ ગમે તેટલો હોય છતાં સંસાર વધારનારો છે.

વિભાગ-૪

પ્રસ્તુત નંદીસૂત્ર તેમજ તેના પર ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યનો ઇતિહાસ સ્વૂં ચર્ચાસ્પદ છે, અને તેની સાથે અનેક ઇતિહાસનો સંબંધ છે. તેથી સમયના અભાવે અન્ય સ્થળે જ તે વિષયની ચર્ચા કરવાની ભાવના છે. અહીં માત્ર તેને લગતા અમારા વર્તમાન નિર્ણયો જ જણાવવામાં આવશે.

આ નંદીસૂત્ર ઘણું જ ગ્રાંચીન છે, અને તેના કર્તા દેવવાચકગણિ પૂ. દુષ્યગણિના શિષ્ય છે, અને જેઓ દેવશ્રી-ગણિ ક્ષમાશ્રમણ કરતાં હુદા છે. તે માટે નયચક્રની પ્રસ્તાવનામાં અમે વિચાર કરેલ છે. તેના કર્તા દેવવાચકગણિ પૂર્વધર હતા. તેમજ દેવશ્રીગણિ શ્રમાશ્રમણ કરતાં પૂર્વવર્તી હતા. વર્તમાન ‘નંદી’ કરતાં પણ ગ્રાંચીન કોઈ ‘નંદી’સૂત્ર અવશ્ય હોવું જોઈએ, તેવા અનુમાનને અવકાશ છે એમ અમે માનીએ છીએ, જો કે આના પર માણ્યની કલ્પના અમે નયચક્રની પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે. પણ તે વાત એકલી કલ્પનામાત્રથી યોગ્ય લાગતી નથી. અર્થાત્ વધુ પ્રમાણ ન મળે ત્યાં ‘નંદીમાણ્યની’ કલ્પના કરવી યોગ્ય લાગતી નથી. ‘નંદી’ચૂર્ણના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે શબ્દશઃ મલગિરિ મંની જ ટીકા છે. તેના વિસ્તારવાળા ભાગને છોડી દેવાયો છે. તેથી અભ્યાસની અનુકૂળતા માટે કોઈએ આવી સંક્ષિપ્ત નોંધ કરી હશે. જે અવચૂરિમાં ગણાઈ ગઈ છે. પણ વાસ્તવિકતાએ એ પૂ. મલયગિરિ મંની નંદીની ટીકાનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. કારણ કે અવચૂરિમાં જે માત્ર પૂ. મલયગિરિ મંનીને જ લાગુ પડે છે, તેવો ઉલ્લેખ એમનો એમ જ મળી આવે છે, માટે પ્રસ્તુત ગ્રંથ સંક્ષિપ્તીકરણ છે પણ સ્વતંત્ર રચના નથી. દાખલા તરીકે પૃ, ૨૩ ‘યથા વસ્તુનો નત્યતા તથા ધર્મસંગ્રહની ટીકાયાં સવિસ્તર અભિહિતમિતિ નંદીસૂત્રે ભૂયોઽભિધીયતે મા ભૂદ્ ગ્રંથગૌરવમિતિ કૃત્વા’ પૃ. ૪૭... ‘ઉચ્યતે ઇહ કર્મણાં પ્રત્યેકમનન્તાનન્તાનિ રસસ્પર્ધકાનિ ભવન્તિ, રસસ્પર્ધકસ્વરૂપં ચ કર્મપ્રકૃતિટીકાયાં સપ્રપંચમુપદર્શિતમિતિ ન ભૂયો દર્શયતે ।

આ સિવાય પ્રથમ શરૂ થતી અનેક ગાથાઓ જે પૂ. મલયગિરિ મંનીની ટીકામાં છે. તેમાંની નીચે પ્રમાણેની સાત

गाथाओ तेमां नथी. अवचूरिना अनुक्रमे १८, १९, ३१, ३२, ४४, ४५, ४८ तेमांनी ३१ अने ३२ ने छोडीने जेम पू. मलयगिरि म०नी टीकामां व्याख्या करवामां आवी नथी. आ २ गाथाओ मुद्रितचूर्णिमां पण पाठान्तर तरीके छे. तेमज पू. हरिभद्र सू. म.नी टीकामां पण लेवामां आवी नथी. जे बिलकुल सामान्य अवचूरि आ बे गाथाओ पर जोवामां आवे छे. ते कदाच कोइके पाछ-कथी हाथे लखी लीधी होय तेम जणाय छे. एम लागे छे के मुद्रित नंदीनी पू. मलयगिरि म०नी टीकानो तेमज आ संक्षिप्तीकरणनो आदर्श जुदो जुदो होवो जोइए. आम प्रत्येक शब्दे तो पू. मलयगिरि म०नी टीका साथे मेळवेल नथी. पण जेटलो भाग मेळव्यो छे तेमां एक पण शब्दनो फरक जणातो नथी. माटे आनुं नाम अमे संक्षिप्त मलयगिरि टीका आपेल छे. जेने वधु विस्तार पसंद नथी तेने आ ग्रन्थ अचूक लाभदायक निवड्यो.

जैन ग्रंथावली पृ. ४२ना टीप्पणमां लेखेल छे के चंचलवाना भंडारमां रहेली आ अवचूरिना कर्ता देव्यावसूरि छे तेम ते आदर्शना टीप्पणमां जणाव्युं छे. पण उपर जणाव्या मुजब तेओ संक्षिप्तीकरणना कर्ता छे अने देव्यावसूरि एवुं नाम कोइ लहीयानी अशुद्धिना कारणे लखाइ गयुं होय तेम जणाय छे. कदाच तेमनुं नाम देवसूरि हशे. आ ग्रन्थनी श्लोक संख्या १६०५ छे. अंतमां प्रस्तावनाना आलेखनमां तेमज ग्रन्थना संपादनकार्यमां अने टीप्पणी आलेखनमां आभोग के अनाभोगथी जिनाज्ञा विरुद्ध जो कइ पण थवा पाम्युं होय तो ते बाबतमां 'मिच्छामि दुक्कडम्'

अपार्थिवज्योतिर्धर व्याख्यानवाचस्पति स्व. परमपूज्य आचार्यदेव श्रीमद् विजयलब्धिसूरीश्वरजी महाराजनो चरणकिंकर आचार्य चिक्रमसूरि

जयतु श्रीजिनवरेन्द्रप्रवचनम् ।
श्रेष्ठिदेवचन्द्र लालभाई-जैनपुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के
श्रीदृष्यगणिशिष्य-श्रीदेववाचकगणिविरचितम्—

नन्दिदसूत्रम् ।

अवधूरीसमलङ्कृतम् ।

अथ नन्दिरिति कः शब्दार्थः ? उच्यते, 'हुनदु समृद्धौ' इत्यस्य धातोः 'उदितो दुम्' इति तुमि विहिते
नन्दनं-नन्दिः, प्रमोदो हर्ष इत्यर्थः । नन्दिहेतुत्वात् ज्ञानपञ्चकाभिधायकमध्ययनमपि नन्दिः, नन्दन्ति प्राणिनः-अनेन-अस्मिन्

अत्र 'उदितः स्वराब्धोऽन्तः' (हैम० ४।४।९८) इति सूत्रं दृश्यते ।

इति वा नन्दिः,—इदमेव प्रस्तुतमध्ययनम्, आविष्टलिङ्गत्वाच्चआध्ययनेऽपि प्रवर्त्तमानस्य नन्दिशब्दस्य पुंस्त्वं, 'इन् सर्वधातुभ्यः' (कौमुदी० उणादौ) इत्यादि इन् प्रत्ययः, अपरे तु नन्दीति पठन्ति, ते च 'इक् कृष्यादिभ्य' (महाभाष्ये० ३ अ० ३ पा० १ आ०) इति सूत्रादिक्रप्रत्ययं समानीय स्त्रीत्वेऽपि वर्त्तयन्ति, ततश्च 'इतोऽक्यर्था' इति [सि. २-४-३२] ङीप्रत्ययः । 'जयति' इन्द्रियविषयकपायधातिकर्मपरिपहोपसर्गादिशुभ्रगणपराजयात् सर्वानप्यतिशेते, इत्थं सर्वातिशायी च भगवान् प्रेक्षावतामवश्यं प्रणामार्हस्ततो जयतीति, किमुक्तं भवति ? तं प्रति प्रणतोऽस्मोति, किं विशिष्टो जयतीत्याह—

जयइ जगजीवजोणी-वियाणओ जगगुरू जगाणंदो । जगनाहो जगचंधू-जयइ जगप्पियामहो भयवं ॥ १ ॥

'जगज्जीवयोनिविज्ञायकः' जगत्-धर्मधर्माकाशपुद्गलास्तिकायरूपं 'जगत्त्रयं चराचरं' इति वचनात्, जगच्च जीवाश्च योनयश्च जगज्जीवयोनयः तासां विविधं-अनेकप्रकारमुत्पाताद्यनंतधर्मात्मकतया जानाति इति विज्ञायको जगज्जीवयोनिविज्ञायकः, अनेन केवलज्ञानप्रतिपादनात् स्वार्थसंपदमाह, तथा जगत् गृणाति-यथा व्यवस्थितं प्रतिपादयति शिष्येभ्य इति जगद्गुरुः । यथावस्थितसकलपदार्थप्रतिपादक इत्यर्थः । तथा 'जगदानंदः' इह जगच्छब्देन संज्ञिपंचेन्द्रियपरिग्रहः, तेषामेव भगवद्दर्शन-देशनादित आनंदसंभवात्, ततश्च जगतां-संज्ञिपंचेन्द्रियाणाममृतस्य नन्दिमूर्तिदर्शनमात्रतो निःश्रेयसाम्बुदयसाधर्म्योपदेश-द्वारेण चानन्दहेतुत्वादौहिकामुष्मिकप्रमोदकारणत्वात् जगदानंदः, तथा 'जगन्नाथः' इह जगच्छब्देन सकलचराचरपरिग्रहः,

१-आविष्टं-आगृहीतं प्रतिनियतं लिङ्गा येस्ते आविष्टलिङ्गाः, लिङ्गान्तरशब्दसंबन्धेऽपि न स्वलिङ्गा जहति इत्यर्थः ॥

नाथशब्देन च योगक्षेमकृदाभिधीयते, 'योगक्षेमकृत् नाथ' इति, तथा 'जगद्धन्धुः' इह जगच्छब्देन सकलप्राणि-
 गणपरिग्रहः, प्राणिन एवाधिकृत्य बन्धुत्वोपपत्तेः, ततश्च जगतः—सकलप्राणिसमुदायरूपस्याव्यापादनोपदेशप्राणयनेन सुख-
 स्थापकत्वात्—बन्धुरिय बन्धुः जगद्धन्धुः, तथा 'जयति जगत्पितामहः' इति, इह जगच्छब्देन सकलसत्त्वपरिग्रहः, ततश्च जगतां
 सकलसत्त्वानां नरकादिकुगतिविनिपाताऽपाररक्षणात् पितेव पिता—सम्यग्दर्शनमूलोत्तरगुणसंहतिस्वरूपो धर्मः। स हि दुर्गतौ
 प्रपततो जंतून् रक्षति, शुभे च निःश्रेयसादौ स्थाने स्थापयति। तथा चोक्तम्—निरुक्तशास्त्रवेदिभिः—“दुर्गतिप्रसृतान् जन्तून्,
 यस्माद्धारयते ततः। धत्ते चैतान् शुभे स्थाने, तस्माद्धर्म इति स्मृतः ॥ १ ॥” ततः सकलस्यापि प्राणिगणस्य पितृतुल्यः, तस्यापि
 च पिता भगवान्, अर्थतस्तेन प्रणीतत्वात्, ततो भगवान् जगत्पितामहः, जयतीति पुनः क्रियाभिधानं तथाधिकाराददृष्टम् ॥
 उक्तं च—“सज्जायज्ज्ञाणतओसहे ऊवएसु थुइययाणेसु। संतगुणकित्तणासु य न होति पुणरुत्तदोसाओ ॥ १ ॥ अनेनापि परार्थ-
 संपदमाह—‘भगवान् इति’ भगः—समग्रेश्वर्यादिलक्षणः, आह च—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य रूपस्य यशसः श्रियः। धर्मस्यार्थप्रयत्नस्य
 यणां भग इतीरितः ॥ १ ॥” भगोऽस्यास्तीति भगवान् ॥ १ ॥

जयइ सुयाणं पभवो तित्थयराणं अपच्छिमो जयइ। जयइ गुरुलोगाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥ २ ॥

जयतीति पूर्ववत्, श्रुतानां—स्वदर्शनपरदर्शनानुगतसकलशास्त्राणां प्रभवन्ति सर्वाणि शास्त्राण्यस्मादिति प्रभवः—प्रथमं उत्पत्ति-
 कारणम्, तीर्थकराणामपश्चिमो जयति, जन्मजरामरणसलिलसुभृतं मिथ्यादर्शनाविरतिगम्भीरं महाभीमकषायपातालं दुःखग्राह-

महामोहावर्त्तभीषणं रागद्वेषपवनविक्षोभितं विविधानिष्टेष्टसंयोगवियोगवीचिनिचयसंकुलधुच्चैस्तरमनोरथसहस्रवेलाकलितं संसारसागरं तरंति येन तत्तीर्थम् । तच्च सकलजीवादिपदार्थसार्थरूपकमत्यन्तानवद्यं शेषतीर्थान्तीरीयाविज्ञातचरणकरणक्रियाधारं सकलत्रैलोक्यान्तर्गतं तद्विबुद्धधर्मसंपत्तमन्वितं महापुरुषाश्रयमविसंवादिप्रवचनम्, तत्करणशीलास्तोर्थकराः तेषां तीर्थकराणां, अस्मिन् भारते वर्षे, अधिकृतायामवसर्पिण्यां न विद्यते पश्चिमोऽस्मादित्यपश्चिमः—सर्वान्तिमः, पश्चिम इति । ‘जयति गुरुलोकानां’ इति लोकानां—सत्त्वानां गुणातिप्रवचनार्थमिति गुरुः, प्रवचनार्थप्रतिपादकतया पूज्य इत्यर्थः । तथा ‘जयति महात्मा महावीरो’ महान्—अतितरशक्त्युपेत आत्मा—स्वभावो यस्य स महात्मा, ‘सूर वीर विक्रांतौ’ वीरयति स्म इति वीरो—विक्रांतः, महान्—कषायोपसर्गपरीषहेन्द्रियादिशत्रुगणजयादतिशायी विक्रांतः महावीरः, अथवा ‘ईर गतिप्रेरणयोः’ विशेषेण ईरयति—गमयति स्फेदयति कर्म, प्रापयति वा शिवमिति वीरः, जयतीति पूर्ववत् ॥ २ ॥

‘भद्रं सत्त्वजगुज्जोयगस्स भद्रं जिणस्स वीरस्स । भद्रं सुरासुरनमंसिघस्स भद्रं धुयरयस्स ॥ ३ ॥

‘भद्रं’ कल्याणं भवतु, ‘सर्वस्य जगदुद्योतकस्य’ सर्व—समस्तं जगत्—लोकालोकात्मकम्, उद्योतयति—प्रकाशयति केवलज्ञानदर्शनाभ्यामिति सर्वजगदुद्योतकः । तस्य ‘भद्रायुष्यक्षेममुखहितार्थैर्हितैराशिषि’ इति विकल्पेन चतुर्थोविधानेऽपि षष्ठ्यपि भवति । यथा आयुष्यं देवदत्ताय, आयुष्यं देवदत्तस्य, तथा ‘भद्रं जिनस्य वीरस्य’ महावीरस्य, जयति रागादिशत्रुगणमिति जिनः, औणादिको नक्

१ हितसुखाभ्याम् (हैम० २।२। ६५) तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थैर्हितैराशिषि (२।२। ६६) इतिस्त्रययोर्कार्यसङ्ग्रहेणात्रैवमुक्तम् ।

प्रत्ययस्तस्य भद्रं भवतु । तथा 'भद्रं' कल्याणं भवतु, सुरैः—शक्रादिभिरसुरैश्चमरादिभिश्च नमस्कृतस्य, तथा 'भद्रं' कल्याणं भवतु,
'धृतरजसः' धृतं कम्पितं स्फोटितं रजो—बध्यमानं कर्म येन स धृतरजास्तस्य ॥ ३ ॥

सम्प्रति तीर्थकरानन्तरं सङ्घः पूज्य इति परिभाषयन् सङ्घस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवनगहणा ! सुययणभरिय ! दंसणविशुद्धरत्थागा ! । संघनगर ! भद्रं ते अखण्डचरित्तपागारा ! ॥ ४ ॥

गुणभवन इत्यादि, गुणा—इह उत्तरगुणा गृह्यन्ते, मूलगुणानामग्रे चारित्रशब्देन गृह्यमाणत्वात्, ते च उत्तरगुणाः पिण्डविशुद्ध्या-
दयः, त एव भवनानि, तैः गहनं—गुम्पिलं प्रचुरत्वादुत्तरगुणानां गुणभवनगहनम्, सङ्घनगरमभिसम्बध्यते, तस्य आमन्त्रणं, हे गुण-
भवनगहन !, तथा श्रुतरत्नमृत—श्रुतानि एव आचारादीनि निरुपमसुखहेतुत्वाद्गतानि श्रुतरत्नानि, तैर्भूतं—पूरितं तस्य आमन्त्रणं, हे श्रुत-
रत्नमृत !, तथा 'दर्शनविशुद्धरथ्याक' इह दर्शनं—प्रशंससंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यलिङ्गम्यमात्मपरिणामरूपं सम्यग्दर्शनमभिगृह्यते ।
तच्च क्षायिकादिभेदात् त्रिधा, तद्यथा—क्षायिकं, क्षायोपशमिकं औपशमिकं च । दर्शनमेव असारमिध्यात्वादिकचवरहिता विशुद्धा
रथ्या यस्य तत् तथा, तस्य आमन्त्रणं, हे दर्शनविशुद्धरथ्याक !, सङ्घश्चातुर्वर्ण्यः श्रमणादिसङ्घातः, स नगरं इव संघनगरं, तस्य आमन्त्रणं,
हे सङ्घनगर !, 'भद्रं' कल्याणं 'ते' तव भवतु । अखण्डचारित्रप्राकारं चारित्रं—मूलगुणाः अखण्डं—अविराधितं चारित्रं एव प्राकारो
यस्य तत् तथा 'मांसादिषु च' इति प्राकृतलक्षणात् चारित्रशब्दस्य आदौ ह्रस्वः तस्य आमन्त्रणं, हे अखण्डचारित्रप्राकार !,
दीर्घत्वं प्रागिव ॥

महामोहावर्त्तभीषणं रागद्वेषपवनविक्षोभितं विविधानिष्टेष्टसंयोगविविधयोगवीचिनिचयसंकुलमुच्चैस्तरमनोरथसहस्रवेलाकलितं संसारसागरं तरति येन तर्त्तीर्थम् । तच्च सकलजीवादिपदार्थसाधर्म्यरूपकमत्यन्तानवद्यं शेषतीर्थान्तिरीयाविज्ञातचरणकरणक्रियाधारं सकलत्रैलोक्यान्तर्गतं तद्विबुद्धधर्मसंपत्समन्वितं महापुरुषाश्रयमविसंवादिप्रवचनम्, तत्करणशीलास्तोर्थकराः तेषां तीर्थकराणां, अस्मिन् भारते वर्षे, अधिकृतायामवसर्गिण्यां न विद्यते पश्चिमोऽस्मादित्यपश्चिमः—सर्वान्तिमः, पश्चिम इति । ‘जयति गुरुलोकानां’ इति लोकानां—सत्त्वानां गुणातिप्रवचनार्थमिति गुरुः, प्रवचनार्थप्रतिपादकतया पूज्य इत्यर्थः । तथा ‘जयति महात्मा महावीरो’ महान्—अतितरशक्त्युपेत आत्मा—स्वभावो यस्य स महात्मा, ‘सूर वीर विक्रांतौ’ वीरयति स्म इति वीरो—विक्रांतः, महान्—कपायोपसर्गपरीषहेन्द्रियादिशत्रुगणजयादतिशायी विक्रांतः महावीरः, अथवा ‘ईर गतिप्रेरणयोः’ विशेषेण ईरयति—गमयति स्फोटयति कर्म, प्रापयति वा शिवमिति वीरः, जयतीति पूर्ववत् ॥ २ ॥

‘भद्रं सब्वजगुज्जोयगस्स भद्रं जिणस्स वीरस्स । भद्रं सुरासुरनमंसिग्रस्स भद्रं धुयरयस्स ॥ ३ ॥

‘भद्रं’ कल्याणं भवतु, ‘सर्वस्य जगदुद्योतकस्य’ सर्व—समस्तं जगत्—लोकालोकात्मकम्, उद्योतयति—प्रकाशयति केवलज्ञानदर्शनाभ्यामिति सर्वजगदुद्योतकः । तस्य ‘भद्रायुष्यक्षेममुखहितार्थहितैराशिषि’ इति विकल्पेन चतुर्थीविधानेऽपि षष्ठ्यपि भवति । यथा आयुष्यं देवदत्ताय, आयुष्यं देवदत्तस्य, तथा ‘भद्रं जिनस्य वीरस्य’ महावीरस्य, जयति रागादिशत्रुगणमिति जिनः, औणादिको नक्

१ हितसुखाभ्याम् (हैम० २।२।६५) तच्छ्रुत्वाप्यल्लेख्यमार्थानां त्रिषु (२।२।६६) इति ॥

प्रत्ययस्तस्य भद्रं भवतु । तथा 'भद्रं' कल्याणं भवतु, सुरैः-शक्रादिभिरसुरैश्चमरादिभिश्च नमस्कृतस्य, तथा 'भद्रं' कल्याणं भवतु,
'धृतरजसः' धृतं कम्पितं स्फोटितं रजो-चध्यमानं कर्म येन स धृतरजास्तस्य ॥ ३ ॥

सम्प्रति तीर्थं करानन्तरं सङ्घः पूज्य इति परिभाषयन् सङ्घस्य नगररूपकेण स्तवमाह—

गुणभवनगहण ! सुयरयणभरिय ! दंसणविशुद्धरत्थागा ! । संघनगर ! भदं ते अखंडचरित्तपागारा ! ॥ ४ ॥

गुणभवन इत्यादि, गुणा-इह उत्तरगुणा गृह्यन्ते, मूलगुणानामग्रे चारित्रशब्देन गृह्यमाणत्वात्, ते च उत्तरगुणाः पिण्डविशुद्ध्या-
दयः, त एव भवनानि, तैः गहनं-गुम्पिलं प्रचुरत्वादुत्तरगुणानां गुणभवनगहनम्, सङ्घनगरमभिसम्बध्यते, तस्य आमन्त्रणं, हे गुण-
भवनगहन !, तथा श्रुतरत्नमृत-श्रुतानि एव आचारादीनि निरुपमसुखहेतुत्वाद्भूतानि श्रुतरत्नानि, तैर्भूतं-पूरितं तस्य आमन्त्रणं, हे श्रुत-
रत्नमृत !, तथा 'दर्शनविशुद्धरथ्याक' इह दर्शनं-प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यलिङ्गम्यमात्मपरिणामरूपं सम्यग्दर्शनमभिगृह्यते ।
तच्च क्षायिकादिभेदात् त्रिधा, तद्यथा-क्षायिकं, क्षायोपशमिकं औपशमिकं च । दर्शनमेव असारमिथ्यात्वादिकचवरहिता विशुद्धा
रथ्या यस्य तत् तथा, तस्य आमन्त्रणं, हे दर्शनविशुद्धरथ्याक !, सङ्घात्तुर्वर्ण्यः श्रमणादिसङ्घातः, स नगरं इव संघनगरं, तस्य आमन्त्रणं,
हे सङ्घनगर !, 'भद्रं' कल्याणं 'ते' तव भवतु । अखण्डचारित्रप्राकारं चारित्रं-मूलगुणाः अखण्डं-अविराधितं चारित्रं एव प्राकारो
यस्य तत् तथा 'मांसादिषु च' इति प्राकृतलक्षणत्वात् चारित्रशब्दस्य आदौ ह्रस्वः तस्य आमन्त्रणं, हे अखण्डचारित्रप्राकार !,
दीर्यत्वं प्रागिव ॥ ४ ॥

भूयोऽपि सङ्घस्य एव संसारोच्छेदकारित्वाच्चक्ररूपकेण स्तवमाह—

संजमतत्त्वतुंबरयस्स नमो सम्मतत्तपारियालस्स । अप्पडिचक्कस्स जयो होउ सग्गा संघचक्कस्स ॥ ५ ॥

संजम इत्यादि, संयमः—सप्तदशप्रकारः । यत् उक्तं—“पञ्चाश्रवात् विरमणं, पञ्चेन्द्रियनिग्रहः कृपायजयः । दण्डत्रयविरतिश्चेति संयमः सप्तदशभेदः ॥ १ ॥” तपो द्विधा—बाह्यं आभ्यन्तरं च, तत्र बाह्यं पङ्क्तिं, आभ्यन्तरमपि षोडा । संयमश्च तपांसि च संयमतपांसि, तुवं च अराश्व—अरकाः तुम्बाराः संयमतपांस्तेव यथासंख्यं तुम्बारा यस्य तत् तथा, तस्मै संयमतपःतुम्बाराय नमः । सूत्रे च षष्ठी प्राकृतलक्षणात् । चतुर्थी अर्थे वेदितव्या, उक्तं च—“छट्ठि विभत्तीए भण्णइ चउत्थी ।” तथा सम्यत्त्वमेव पारियल्लु—बाह्यपृष्ठस्य बाह्या भ्रमिर्यस्य तत् तथा, तस्मै नमः । गाथाद्वं व्याख्यातं । तथा न विद्यते प्रति—अनुरूपं समानं चक्रं यस्य तत् अप्रतिचक्रं, चरकादिचक्रैः असमानं इत्यर्थः, तस्य जयो भवतु, सदा—सर्वकालं, सङ्घः चक्रं इव संघचक्रं तस्य ॥ ५ ॥

सम्प्रति संघस्य एव मार्गागमितया रथरूपकेण स्तवमभिधित्सुराह—

भदं सीलपडागूसियस्स तवनियमतुरयजुत्तस्स । संघरहस्स सज्जायसुनंदिघोसस्स ॥ ६ ॥

भदं सील इत्यादि, ‘भद्रं’ कल्याणं संघरथस्य भगवतो भवतु इति योगः, किं विशिष्टस्य सतः इत्याह—‘शीलोच्छिन्नं तपताकस्य’, शीलेमेव—अष्टादशशीलाङ्गसहस्ररूपं उच्छिन्ना पताका यस्य स, तथा ‘तपोनियमतुरयजुत्तस्य’ तपःसंयमाश्चयुक्तस्य ।

तथा स्वाध्यायः-पञ्चविधः, तच्च यथा-वाचना पृच्छना प्रवर्तना अनुप्रेक्षा धर्मकथा च, स्वाध्याय एव सन्-शोभनो नन्दिदोषो-
द्वादशविधतूर्योनितादो यस्य स तथा तस्य । 'सज्जायसुनेमिवांसस्स' इति क्वचित् पाठः, तत्र स्वाध्याय एव शोभनो नेमिदोषो
यस्य इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

[अथ संघस्यैव प्रबुद्धतया पद्मरूपकेण गाथाद्वयेन स्तवमाह-]

कम्मरयजलौहविणिगगयस्स सुगरयणदीहनालस्स । पञ्चमहच्चयथिरकन्नियस्स गुणकेसरालस्स ॥ ७ ॥
कम्मरय जलौह इत्यादि, कर्म-ज्ञानावरणादि अष्टप्रकारं तदेव जीवस्य गुण्ठनेन मालिन्यापादनात् रजो भण्यते । कर्मरज एव जन्म-
कारणत्वात् जलौहस्तस्मात् विनिर्गतः[इव]-कर्मरजोजलौघविनिर्गतः तस्य । इह पद्मं जलौघाद्विनिर्गतं सुप्रतीतं, जलौघस्योपरि तस्य
व्यवस्थितत्वात्, संघस्तु कर्मरजोजलौघाद्विनिर्गतोऽल्पसंसारित्वादवसेयः, तथा चात्रितसम्यग्दृष्टेरपि अपार्द्धपुद्गलपरवर्तमान
एव संसारः, अत एव विनिर्गत इव इति व्याख्यातं, न तु साक्षाद्विनिर्गतोऽद्यापि संसारित्वात् तथा श्रुतरत्नमेव दीर्घो नालो यस्य
स तस्य, दीर्घनालतया च श्रुतरत्नस्य रूपणं कर्मरजोजलौघतः तद्वलात् विनिर्गतः । तथा पञ्चमहाव्रतानि एव प्राणातिपादिविरमण-
लक्षणाणि स्थिरा-दृढा कर्णिका-मध्यगण्डिका यस्य तत्तथा तस्य, तथा गुणा-उत्तरगुणाः, त एव पञ्चमहाव्रतरूपकर्णिकापरिकरभूत-
त्वात् केसरा इव गुणकेसराः ते विद्यन्ते यस्य तत्तथा तस्य ॥ ७ ॥

तथा-

सावगजणमहुअरिपरिवुडस्स जिणसूरेयबुद्धस्स । संघपउमस्स भइं समणगणसहस्सपत्तस्स ॥ ८ ॥

ये अभ्युपेतसम्यक्त्वाः प्रतिपन्नाणुव्रता अपि प्रतिदिनसं यतिभ्यः साधूनां अगारिणां च उत्तरोत्तरविशिष्टगुणप्रतिपत्तिहेतोः सामाचारीं शृण्वन्ति ते श्रावकाः, श्रावकाश्च ते जनाश्च श्रावकजनाः, न एव मधुकर्यः, ताभिः परिवृतस्य, तथा 'जिनसूर्यतेजोबुद्धस्य' जिनं एव सकलजगत्प्रकाश[क]तया सूर्य इव-भास्कर इव जिनसूर्यः, तस्य तेजो विशिष्टसंवेदनप्रभवा धर्मदेशना, तेन बुद्धस्य । तथा श्राम्यन्ति इति श्रमणा 'नन्द्यादिभ्योऽन' [सि. हे. ५--१५२] इति कर्तव्यनप्रत्ययः । श्राम्यन्ति तपस्यन्ति, किमुक्तं भवति-प्रव्रज्यारम्भदिवसादारभ्य सकलसावद्ययोगविरता गुरुपदेशेन प्राणोपरमात् यथाशक्ति अनशनादितपः चरन्ति । उक्तं च "यः संमः सर्वभूतेषु त्रसेषु स्वावरेषु च । तपश्चरति शुद्धात्मा, श्रमणोऽसौ प्रकीर्तितः ॥ १ ॥ श्रमणानां गणः श्रमणगणः, स एव सहस्रं पत्राणां-यस्य तत् श्रमणगणसहस्रपत्रं तस्य ॥ ८ ॥

भूयोऽपि संघस्य एव सौम्यतया चन्द्ररूपकेणस्तवमाह—

तवसंजममयलंछण ! अकीरियराहुमुहदुद्धरिस ! निच्चं ! जय संघचन्दनिम्मल ! सम्मत्तविशुद्धजोणहागा ! ॥ ९ ॥

तपःसंजम इत्यादि, तपश्च संयमश्च तपःसंयमं, समाहारो द्वंद्वः, तपःसंयमं एव मृगलाञ्छनं-मृगरूपं चिह्नं यस्य तस्य आमन्त्रणं, हे तपःसंयममृगलाञ्छन !, तथा न विद्यन्तेऽनभ्युपगमात् परलोकविषयाः क्रिया येषां ते अक्रियाः-नास्तिकाः, त एव जिनप्रवचनश-शाङ्कप्रसनपरायणत्वात् राहुमुखं इवाक्रियाराहुमुखं तेन दुःप्रधृष्यो-अनभिभवनीयः, तस्यामन्त्रणं, हे अक्रियाराहुमुखदुःप्रधृष्य !, सङ्घः

चन्द्र इव सङ्खचन्द्रः तस्यामन्त्रणं, हे सङ्खचन्द्र ! तथा निर्मलं-मिथ्यात्वमलरहितं यत्सम्यक्त्वं तदेव विशुद्धा ज्योत्स्ना यस्य स तथा 'शेषोद्धे'ति कः प्रत्ययः (७-३-१७५), तस्य आमन्त्रणं, हे निर्मलसम्यक्त्वविशुद्धज्योत्स्नाक ! दीर्घत्वं प्रागिव प्राकृतलक्षणात् अवसेयं, 'नित्यं' सर्वकालं 'जय' सकलपरदर्शनतारकेभ्योऽतिशयवान् भव, यद्यपि भगवान् संघचन्द्रः सदैव जयन् प्रवर्तते, तथापि इत्थं स्तोतुः अभिधानं कुशलमनोवाक्कायप्रवर्तिकारणं इति अदुष्टम् ॥ ९ ॥

पुनरपि संघस्य एव प्रकाशकतया स्व्यरूपकेण स्तवमाह—

परतित्थियग्रहपहनासगरस्स तवतेयदित्तलेस्सस्स । नाणुज्जोयस्स जए भइं दमसंघसूरस्स ॥ १० ॥

परतित्थियग्रहपहनासगरस्स तवतेयदित्तलेस्सस्स । नाणुज्जोयस्स जए भइं दमसंघसूरस्स ॥ १० ॥
 परतीर्थिकाः—कपिलकणभक्षाक्षपादसुगतादिमतावलंघिनः त एव ग्रहाः, तेषां या प्रभा-एकैकदुर्नयाभ्युपगमपरिस्फूर्तिलक्षणा, तां अनंतनयसंकुलप्रवचनसमुत्थविशिष्टज्ञानभास्वरप्रभावितानेन नाशयति-अपनयति इति परतीर्थिकग्रहप्रभानाशकः तस्य [परतीर्थिकग्रहप्रभानाशकस्य] तथा तपः तेज एव दीप्ता उज्ज्वला लेख्या-भास्वरता यस्य स तथा तस्य तपःतेजोदीप्तलेख्यस्य । तथा ज्ञानं एव उद्योतो-चस्तुविषयप्रकाशो यस्य स तथा तस्य ज्ञानउद्योतस्य, 'जगति' लोके 'भद्रं' कल्याणं भवतु इति शेषः । दम-उपशमः तत् प्रधानसंघः स्वर्ग इव संवर्द्धयस्तस्य दमसंघस्वर्यस्य ॥ १० ॥

संप्रति संघस्य एव अक्षोभ्यतया समुद्ररूपकेण स्तवं चिकीर्षुराह—

भइं धिइवेलापरिगयस्स सज्झायजोगमगरस्स । अक्खोहस्स भगवओ संघसमुएस्स रुद्धस्स ॥ ११ ॥

भद्रं धिईवेला इत्यादि, संघः सगुद्र इव संघमसुद्रः तस्य, भद्रं भवतु इति क्रियाशेषः, किंविशिष्टस्य सत इत्याह 'धृतिवेलापरिगतस्य' धृतिः मूलोत्तरगुणत्रिपयः, प्रतिदिवसं उत्सहमान-आत्मपरिणामविशेषः, स एव वेला-जलवृद्धिलक्षणा तथा परिगतस्य, तथा स्वाध्याययोग एव कर्मविदारणक्षयशक्तिसमन्विततया मकर इव मकरो यस्मिन् स तथा तस्य, तथा 'अक्षोभ्यस्य' परीषदुप-सर्गसंभवेऽपि निःप्रक्रंपस्य 'भगवतः' समग्रेश्वर्यरूपयशोधर्मप्रयत्नश्रीसंभारसमन्वितस्य 'रुद्रस्य' विस्तीर्णस्य ॥ ११ ॥

भूयोऽपि संघस्य एव सदा स्थायितया मेरुरूपकेण स्तवमाह—

सम्भवंदं सगवरवरहरहृदरूढगाढवनाढयेदस्स । धम्मचरयणभंडिअचामीयरमेहलागस्स ॥ १२ ॥

वरवज्रं इव सम्यग्दर्शनवरवज्रं, तदेव दृढं-निःप्रक्रंपं, रूढं-चिरप्ररूढं, गाढं-निविडं, अवगाढं-निमग्नं, पीठं-प्रथमभूमिका यस्य स तथा । इह मंदरगिरिपक्षे वज्रमयं पीठं, संघमन्दरगिरिपक्षे तु सम्यग्दर्शनवरवज्रमयं पीठं शङ्खादिसुषिररहिततया परतीर्थिकवासनाजलेनांतः-प्रवेशाभावतः चालयितुमशक्यं, रूढं प्रतिसमयं विशुद्धयमानतया प्रशस्ताध्यवसायेषु विरकालं वर्तनात्, गाढं तीव्रतत्त्वविषयरुच्यात्मक-त्वान्, अवगाढं जीवादिषु पदार्थेषु सम्यगज्ञोवरूपतया प्रविष्टं-तं वन्दे । तथा दुर्गतीं प्रपतंतं आत्मानं धारयति इति धर्मः स एव वररत्न-मण्डिता चामीकरमेखला यस्य स धर्मवररत्नमण्डितचामीकरमेखलाकः 'शेषाद्वे'ति कः प्रत्ययः (७-३-१७५) तस्य । धर्मो द्विधा मूलगुणरूप उत्तरगुणरूपश्च, तत्र उत्तरगुणरूपो रत्नानि मूलगुणरूपस्तु मेखला, न खलु मूलगुणरूपधर्मात्मचामीकरमेखला विशिष्ट-

उत्तरगुणरूपरत्नविभूषणविकला शोभते ॥ १२ ॥

नियमुच्छ्रियक्षणयसिलायलुब्धजलंतचिचकूडस्स ।

नंदणवणमणहरसुरभिसीलगंधुद्धुमायस्स ॥ १३ ॥

नियम इत्यादि, इह उच्छ्रितशब्दस्य व्यवहितप्रयोगः, ततश्चायं अर्थः—नियमा एव इन्द्रियदमरूपाः कनकशिलातलानि तेषु उच्छ्रितानि उज्ज्वलानि ज्वलन्ति चित्तानि एव कूटानि यस्मिन् स तथा तस्य, इह मंदरगिरौ कूटानां उच्छ्रितत्वं उज्ज्वलत्वं भासुरत्वं च सुप्रतीतं, संघमन्दरगिरिपक्षे तु चित्तरूपाणि कूटानि उच्छ्रितानि अशुभाध्यवसायपरित्यागात्, उज्ज्वलानि प्रतिसमयं कर्ममलविगमात्, ज्वलन्ति उत्तरोत्तरसूत्रार्थस्मरणेन भासुरत्वात् । तथा नन्दन्ति सुरासुरविद्याधरादयो यत्र तत् नन्दनं वनं—अशोक-सहकारादिपादपवृन्दं, नन्दनं च तत् वनं च नन्दनवनं, लतावितानगतविविधफलपुष्पप्रवालसंकुलतया मनो हरति इति मनोहरं, 'लिहा दिभ्यः' इत्यच् प्रत्ययः (५-१-५०) । नन्दवनं च तत् मनोहरं च नन्दनवनमनोहरं तस्य, सुरभिस्रभावो यो गंधस्तेन 'उद्धुमायः' आपूर्णः उद्धुमायशब्द आपूर्णपर्यायः तस्य, सङ्घमन्दरगिरिपक्षे तु नन्दनं—संतोषः, तथाहि तत्र स्थिताः साधवो नन्दन्ति, तत्त्वविवियाम-बौध्वादिलब्धिसंकुलतया मनोहरं तस्य, सुरभिः शीलं एव गंधस्तेन व्याप्तस्य, अथवा मनोहरत्वं सुरभिशीलगन्धविशेषणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

जीवदयासुन्दरकंदरुदरियमुणिवरमदंदहन्नस्स । हेउसयधातुपगलंतयणदित्तोसहिगुहस्स ॥ १४ ॥

जीवदया इत्यादि, जीवदया एव सुन्दराणि स्वपरनिवृत्तिहेतुत्वात् कंदराणि तपस्विनामावासभूतत्वात् तथा च लोकेऽपि

प्रतीतं 'अहिंसाव्यवस्थितस्तपस्वी' ति जीवदयामुंदर कंदराणि, तेषु ये उत् प्रावत्येन कर्मशत्रुजयं प्रतिदर्पिता उदर्पिता मुनिवरा एव शाक्यादिमृगपराजयात् मृगेन्द्रा इव मुनिवरमृगेन्द्रास्तैः आकीर्णः—व्याप्तस्तस्य । तथा मन्दरगिरिगुहासु निष्पदंति चन्द्रकांतादीनि रत्नानि भवन्ति कनकादि धातवो दीप्ताश्च औषधयः, सङ्घमंदरगिरिपक्षे तु अन्यव्यतिरेकलक्षणा ये हेतवः तेषां शतानि एव धातवः कुयुक्तिव्युदासेन तेषां स्वरूपेण भासुरत्वा, तथा प्रगलंति—निस्पंदमानानि क्षायोपशमिक्रभावस्पंदित्वात् रत्नानि दीप्ता जाज्वल्यमाना औषधय—आमर्षौषध्यादयो गुहासु व्याख्यानशालारूपासु यस्य स तथा तस्य ॥ १४ ॥

संव्रवरजलपगलियउज्जरपविरायमाणहारस्स । सावगजणपउररवंतमोरनचंचनकुहरस्स ॥ १५ ॥

संव्र इत्यादि, संवरः—प्राणातिपातारूपपञ्चाश्रवप्रत्याख्यानं तदेव कर्ममलप्रक्षालनात् सांसारिकतृडपनोदकारित्वा परिणाममुंदरत्वाच्च वरजलमिव संवरवरजलं तस्य प्रगलितः—सातत्वेन व्यूढ उज्जरः—प्रवाहः स एव विराजमानो हारो यस्य स तथा, श्रावकजना एव स्तुतिस्तोत्रस्वाध्यायविधानमुखरतया प्रचुरा रवंतो मयूरास्तैः नृत्यंति इव कुहराणि—जिनमण्डपादिरूपाणि यस्य स तथा तस्य ॥ १५ ॥

विणयनयपवरमुणिवरपुरंतविज्जुलंतसिहरस्स । विविहगुणकप्परुक्खगफलभरकुसुमाउलवणस्स ॥ १६ ॥

विणय इत्यादि, विनयेन नत्ता ये प्रवरमुनिवरास्त एव स्फुरंत्यो विद्युतो विनयनतप्रवरमुनिवरस्फुरत्विद्युतस्ताभिः ज्वलंति—भासमानानि शिखराणि यस्य स तथा तस्य, इह शिखरस्थानीयाः प्रावचनिका विशिष्टा आचार्यादयो द्रष्टव्याः, विनयनतानां

च प्रवरमुनिवराणां विद्युता रूपेण विनयादिरूपेण तपसा तेषां भासुरत्वान् । तथा विविधा गुणा येषां ते विविधगुणा विशेषणान्यथा
 अनुपपत्त्या साधवो गृह्यन्ते, त एव विशिष्टकुलोत्पन्नत्वात् परमानन्दरूपसुखहेतुधर्मफलदानात्, कल्पवृक्षा इव विविधगुणकल्पवृक्षकाः ।
 प्राकृतत्वात्स्वार्थे कप्रत्ययस्तेषां यः फलभरो यानि च कुसुमानि तैः आकुलानि वनानि यस्य स तथा, इह फलभरस्थानीयो मूलोत्तर-
 गुणरूपो धर्मः, कुसुमानि नानाप्रकारा श्रद्धयः, वनानि तु गच्छाः ॥ १६ ॥

नाणवररयणदिप्पंतकंतवेरुलियविमलचूलस्स । वंदामि विणयपणओ संघमहामंदरगिरिस्स ॥ १७ ॥

नाणवर इत्यादि, ज्ञानमेव परमनिर्वृतिहेतुत्वाद्धरं रत्नं ज्ञानवररत्नं, तदेव दीप्यमाना-कान्ता-विमला वैदूर्यमयी
 बूडा यस्य स तथा, तत्र मन्दरपक्षे वैदूर्यमयीबूडा-कान्ता विमला च सुप्रतीता, सङ्घमंदरपक्षे तु कान्ता भव्यजनमनो-
 हारित्वान्, विमला यथावस्थितजीवादिपदार्थस्वरूपोपलम्भात्मकत्वात् । तस्य इत्थंभूतस्य सङ्घमहामन्दरगिरेः यन्माहात्म्यं
 तत् विनयप्रणतो वन्दे ॥ १७ ॥

गुणरयणुज्जलकडअंसीलसुगंधितवमंडिउद्देसं । सुयवरसंगसिहरं महामंदरं वंदे ॥ १८ ॥

नगर-रह-चक्र-पडमे-चंदे-सुरे-समुद्द मेरुमि । ओ उवमिज्जइ सततं तं संघगुणायरं वंदे ॥ १९ ॥

वंदे उस्सभं अजियं संभवमभिन्नदणं सुमद्दसुण्णभ सुपासं । ससि पुण्फंदंत सीयल सिज्जंसं वासुपुज्जं च ॥ २० ॥

विमलमग्नं च धम्मं सन्तिं कुंथुं अरं च मल्लिं च । मुनिमुन्वय नमि नेमिं पासं तद् वद्धमाणं च ॥२१॥

तदेवं संघस्य अनेकथा स्तव अमिहितः, संग्रति आवलिकाः प्रतिपादनीयाः, ताश्च तिस्रः, तद्यथा-तीर्थकरावलिका गण-
धरावलिका स्थविरावलिका च, तत्र प्रथमतस्ततीर्थकरावलिकामहं-वंदे इत्यादिगाथाद्वयं निगदसिद्धं ॥ १८॥१९॥२०॥२१॥

पढमित्थ इंदभूइ कीए पुण होइ अग्गिभूइत्ति । तईए य वाउभूइ तओ वियत्ते सुहम्मं य ॥ २२ ॥

मंडिअ मोरिय पुत्ते अकंपिए चेव अयल भायाग । मे अल्लेय पहासेय गणहरा हुंति वीरस्स ॥ २३ ॥

गणधरावलिका तु या यस्य तीर्थकृतः सा तस्य प्रथमानुयोगात् द्रष्टव्या, भगवद्दर्शमानस्वामिन आह-‘पढमित्थ’इत्यादि गाथा
द्वयं, एतदपि निगदसिद्धं ॥ २२॥२३ ॥

निब्बुइपहसासणयं जयइ सया सव भावदेसणयं । कुसमयमयननासणयं जिणिदवर वीरसासणयं ॥ २४ ॥

निब्बुइ इत्यादि, निर्धुत्तेः-मोक्षस्य पंथा-सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि, निर्धुत्तिपथस्य शासनं-शिष्यतेऽनेन इति शासनं-प्रति-
पादकं, निर्धुत्तिपथशासनं, ततः [‘स्वार्थे’] कश्च [‘वा’] इति(८-२-१६४) प्राकृतलक्षणात् स्वार्थे कः प्रत्ययः, निर्धुत्तिपथः शासनकं, एवमन्य-
त्रापि यथायोगं कप्रत्ययभावना कार्या, सदा-सर्व्वकालं जयति, सर्व्वानि अपि प्रवचनानि प्रभावातिशयेन अतिक्रम्य अतिशायि वर्त्तते
कथंभूतं सत् इत्याह-सर्व्वभावदेशनकं, तत एव कुसमयमदनाशनकं-कुत्सिताः समयाः परतीर्थिकप्रवचनानि, तेषां मदः-अचलेपः

तस्य नाशनं, ततः स्वार्थिकः कप्रत्ययः, कुसमयमदनाशनकं, कुसमयमदनाशनं च कुसमयानां कथोक्तसर्वभावदेशकत्वायोगात् । इत्थंभूतं जिनैद्रवरवीरशासनकं जयति ॥ २४ ॥

संप्रति यैः इदं अविच्छेदेन स्थविरैः क्रमेण इदं युगीनजन्तूनां उपकारार्थं आनीतं, तेषां आत्रालिकां अभिधित्सुराह-
सुहृन्मं अग्निगवेसाणं जम्बुनैमं च कासवं पभवं । कचायणं वंदे वच्छं सिज्जंभवं तथा ॥ २५ ॥

सुहृन्मं इत्यादि, इह स्थविरावलिका सुधर्मस्वामिनः प्रवृत्ता, शेषगणधराणां संतानप्रवृत्तेरभावात्, ततः तमेव आदौ कृत्वा तां अभिधत्ते । सुधर्म-सुधर्मस्वामिनं पञ्चमगणधरं, अग्निवेसाणं इति, अग्निवेशस्यापत्यं वृद्धौ आग्निवेश्यः, 'गर्गीदेः यज्' (६-१-४२) इति यज्प्रत्ययः, तस्यापि अपत्यं आग्निवेश्यायनं वन्दे इति क्रियाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥, तथा तच्छिष्यं जम्बूनामानं, च समुच्चये, कश्यपस्यापत्यं काश्यपः, विदादेर्वृद्ध (६-१-४१) इत्यज् प्रत्ययः, तं काश्यपगोत्रं वंदे ॥ २ ॥, तस्यापि जम्बू-स्वामिनः शिष्यं प्रभवनामानं कात्यायनं, कतस्य अपत्यं कात्यः, गर्गीदेर्यज् (६-१-४२) इति यज्प्रत्ययः तस्यापि अपत्यं कात्यायनस्तं कात्यायनं-कात्यायनगोत्रं वंदे ॥ ३ ॥, तच्छिष्यं शय्यंभवं वात्स्यं, तस्यापत्यं वात्स्यः, गर्गीदेः यज् (६-१-४२) इति यज्प्रत्ययः तं वन्दे ॥ ४ ॥, तथा इति समुच्चये ॥ २५ ॥

जसभंद् तुंगियं वन्दे संभूतं चेव माहरं । भद्वाहुं च पाइन्नं थूलभंद् च गोयमं ॥ २६ ॥

जस. इत्यादि, शय्यंभवशिष्यं यशोभद्रं तुंगिकगणं व्याघ्रापत्यगोत्रं वंदे । तस्य द्वौ प्रधानशिष्यौ अभूतां, तद्यथा-

संभूतविजयो मादरगोत्रः, भद्रबाहुश्च प्राचीनगोत्रः, तौ द्वौ अपि नमस्कुलते । 'संभूतं चेव मादरं, भद्रबाहुं च पाइन्नं' इति, तत्र संभूतविजयस्य विनेयः स्थूलभद्रो गौतम आसीत्, तं आह-स्थूलभद्रं, चः सम्मुच्चये, गौतमं गौतमस्यापत्यं गौतमः 'ऋषिवृष्ण्यंधककुलभ्य' (६-१-६१) इति अणग्रत्ययः, तं वंदे इति क्रियायोगः ॥ २६ ॥

स्थूलभद्रस्यापि च द्वौ प्रधानशिष्या बभूवतुः । तद्यथा-एलापत्यं गोत्रो महागिरिर्विशिष्टगोत्रः सुहस्ती [च] तौ द्वौ अपि प्राणिनसुराह—

एलावच्चसगोत्तं वंदामि महगिरिं सुहंतिं च । तत्तो कोसिअगोत्तं बहुलस्स सरिच्चयं वन्दे ॥ २७ ॥

एलावच्चेत्यादि, एलापत्येन सह वर्तते यः स एलापत्य [स] गोत्रस्तं वंदे महागिरिं, सुहस्तिनं च प्रागुक्तगोत्रं, तत्र सुहस्तिन आरभ्य सुस्थितसुप्रतिबद्धादिक्रमेण आवलिका विनिर्गता, सा यथा दशाश्रुतस्कंधे तथैव द्रष्टव्या, न तथा इहाधिकारः । तस्यामावलिकायां प्रस्तुताध्ययनकारकस्य देववाचकस्य अभावात्, तत इह महागिर्यावलिकाधिकारः, तत्र महागिरिः द्वौ प्रधानशिष्यावभूतां । तद्यथा-बहुलो बलिस्सहश्च, तौ च द्वौ अपि यमलभ्रातरौ कौशिकगोत्रौ च, तयोरेपि मध्ये बलिस्सहः प्रवचनप्रधान आसीत्, ततस्तं एव निनंसुराह—'ततो' महागिरिः अनन्तरं कौशिकगोत्रं बहुलस्य 'सदृशवयसं' समानवयसं, द्वयोः अपि यमलभ्रातृत्वात्, 'वंदे' नमस्करोमि ॥ २७ ॥

हारियगुत्तं साइं च वंदामि हारियं च सैमज्जं । वन्दे कोसिआगोत्तं संडिहं अज्जजीयधरं ॥ २८ ॥

हारिय इत्यादि, बलिस्सहस्यापि शिष्यं हारीत[स]गोत्रं स्वाति-स्वातिनामानं, चः समुच्चये, वन्दे, तथा स्वातिशिष्यं 'हारीतं' हारीतगोत्रं, चः समुच्चये, स च भिन्नक्रमः श्यामार्यशब्दानन्तरं द्रष्टव्यः, श्यामाचार्यं च वन्दे । तथा श्यामाचार्यशिष्यं कौशिक[स] गोत्रं, 'शांडिल्यं' शांडिल्यनामानं वन्दे । किंभूतमित्याह—'आर्यजीतधरं' आरात्-सर्वहेयधर्म्मभ्योऽर्वाक् यातं आर्यं 'जीतं' इति सूत्रमुच्यते । जीतं स्थितिः क्लृपो मर्यादा व्यवस्थेति हि प्रयायाः, मर्यादाकारणं च सूत्रं उच्यते । तथा 'धृञ् धारणे' ध्रियते धारयति इति धरः, 'लिहादिभ्य' इत्यच् प्रत्ययः । आर्यजीतस्य धर आर्यजीतधरः तं, अन्ये तु व्याचक्षते—शांडिल्यस्यापि शिष्य आर्यगोत्रो जीतधरनामा सूरिः आसीत् तं वंदे इति ॥ २८ ॥

तिसमुद्रखायकिर्त्तिं दीवसमुद्रेसु गहिरपेयालं । वन्दे अजसमुद्दं अक्खुभियसमुद्दगंभिरं ॥ २९ ॥

तिसमुद्र इत्यादि, शांडिल्यशिष्यं—आर्यसमुद्रनामानं वंदे, कथंभूतं इत्याह—'त्रिसमुद्रख्यातकीर्त्तिं' पूर्वदक्षिणापरदिग्विभागव्यवस्थितत्वात् पूर्वापरदक्षिणाक्षयः समुद्रास्त्रिसमुद्रं, उत्तरतस्तु हिमवान् वैताल्यो वा, त्रिसमुद्रे ख्याता कीर्त्तिर्यस्य असौ त्रिसमुद्रख्यातकीर्त्तिस्तं, तथा 'द्वीपसमुद्रेषु' द्वीपेषु समुद्रेषु च गृहीतं पेयालं—प्रमाणं येन स गृहीतपेयालस्तं, अतिशयेन द्वीपसागर-प्रज्ञप्तिविज्ञायकं इति भावः, तथा अक्षुभितसमुद्रवद्गम्भीरम् ॥ २९ ॥

भणनं करणं झरणं पभावगं नाणदंस्सणगुणाणं । वंदामि अज्ज मंगुं सुयसागरपारगं धीरं ॥ ३० ॥

भणगमित्यादि, आर्यसमुद्रस्यापि शिष्यं आर्यमंगुं वंदे, किंभूतमित्याह—'भणकं' कालिकादिस्त्रयार्थमनवरतं भणति—प्रति-

पादयति इति भग एव भणक्तः 'स्वार्थे' [वा] कथं इति श्राकृतलक्षणसूत्रात् स्वार्थे कः प्रत्ययस्ते । तथा 'कारकं' कालिकादिखट्वोक्तमेव उपधेः प्रत्ययेक्षणादिरूपं क्रियाकलापं करोति कारयति वा कारकस्ते । तथा धर्मध्यानं ध्यायति इति ध्याता तं ध्यातारं, प्रभावकं ज्ञानदर्शनगुणानां 'एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणं इति' न्यायात् चरणगुणानां अपि परिग्रहः, तथा धिया राजते इति धीरस्ते, तथा श्रुतसागरपारगम् ॥ ३० ॥

वंदामि अज्जधम्मं तत्तो वन्दे य भद्गुत्तं च । तत्तोय अज्जवहरं तव नियमगुणेहिं वहरसमं ॥ ३१ ॥

वंदामि अज्जरक्खियं खमणे रक्खियचारित्ते सब्वस्स । रयणकरडंगभूआ अणुओग रक्खिओ जेहिं ॥ ३२ ॥

नानांमि दंसणंमिअ तवविणए निच्चकालमुज्जुत्तं । अज्जं नन्दिलखमणं सिरसा वंदे पसन्नमणं ॥ ३३ ॥

श्रुतज्ञाने 'दर्शने' सम्यक्त्वे, च शब्दाचारित्रे तपसि-यथायोगं अनशनादिरूपे विनये-ज्ञानविनयादिरूपे 'नित्यकालं' सर्वकालं 'उद्युक्तं' अप्रमादिनम् ॥ ३३ ॥

वड्डुड वायगवंसो जसवंसो अज्जनागहत्थीणं । वागरणकरणभंगियकम्मपयडीपहाणणं ॥ ३४ ॥

वड्डुड इत्यादि, पूर्वगतं सूत्रं अन्यच्च विनियान् वाचयंति इति वाचकाः तेषां वंशः—क्रमभाविपुरुषपर्वप्रवाहः ‘स’ ‘वद्धतां’ धुद्धि उपयातु, ‘मा’ कदाचिदपि तस्य धुद्धि उपगच्छतो विच्छेदो भूयात् इति । ‘यशोवंशो’ मूर्त्तो यशसो वंश इव—पर्वप्रवाह इव यशो-वंशः, आर्यनागहस्तिनां आर्यनदिलक्षपणशिष्याणां, कथंभूतानामिति आह—‘व्याकरणकरणभङ्गीकर्मप्रकृतिप्रधानानां’ तत्र व्याकरणं संस्कृतशब्दव्याकरणं प्राकृतशब्दव्याकरणं च, प्रश्न व्याकरणं, करणं—पिंडविशुद्ध्यादि, उक्तं च “पिंडविसोहीसमिर्भावणपडिमार्ई इंदियनिरोहो । पडिलेहणगुत्तीओ अभिगहा चेव करणं तु ॥ १ ॥” भङ्गी—भङ्गबहुलं श्रुतं, कर्मप्रकृतिः—प्रतीता, एतेषु प्ररूपणां अधिकृत्य प्रधानानाम् ॥ ३४ ॥

जच्चंजणधाउसमप्पहाणं मुद्दियकुवल्लयनिहाणं । वड्डुड वायगवंसो रेवइनक्खत्तनामाणं ॥ ३५ ॥

जच्चंजण इत्यादि, आर्यनागहस्तिनामपि शिष्याणां रेवतिनक्षत्रनाम्नां वाचकानां वाचकवंशो वद्धतां, कथंभूतानामित्याह—‘जाल्यांजनधातुसमप्रभाणां’ जाल्यश्चासौ अज्जनधातुश्च तेन समा—सदृशा प्रभा देहकांतिः येषां ते तथा, ‘मुद्रिकाकुवल्लयनिभानां’ परिपाकागतरसद्राक्षया नीलोत्पलेन च समप्रभाणां, अपरे पुनः आहुः—कुवल्यं इति मणिविशेषस्तत्रापि अविरोधः ॥ ३५ ॥

अयलपुराणिक्खंते कालियसुयआणुओगिए धीरे । बंभहीचिअ सीहे वायगपयमुत्तमं पत्ते ॥ ३६ ॥

अयलेत्यादि, रेवतिनक्षत्रनामकवाचकानां शिष्यान् ‘ब्रह्मद्वीपिकशाखोपलक्षितान् सिंहनामकान् आचार्यान्’ अचलपुरात्

निष्क्रान्तानचलपुरे गृहीतदीक्षान् ' कालिकश्रुतश्रुतानुयोगे-व्याख्याने नियुक्ताः कालिकश्रुतानुयोगि-
कास्तान्, अथवा कालिकश्रुतानुयोग एषां विद्यते इति कालिकश्रुतानुयोगिनस्ततः स्वार्थिकप्रत्ययविधानात् कालिकश्रुतानुयोगिकाः
तान्, धिया राजते इति धीरास्तान्, तत्कालापेक्षया उत्तमं-प्रधानं वाचकपदं प्राप्तान् ॥ ३६ ॥

जेसिं इमो अणुओगो पयरइ अज्जचि अडुभरहम्मि । बहुणगरनिगयजसे तं वंदे खंदिलायरिए ॥ ३७ ॥
जेसिं इत्यादि, येषां अयं-श्रवणप्रत्यक्षत उपलभ्यमानोऽनुयोगोऽद्यापि अर्धभरते वैताड्यादर्धाक् ' प्रचरति ' व्याप्रियते ।
तान् स्कंदिलाचार्यान् सिंहवाचकस्मरिशिष्यान् बहुषु नगरेषु निर्गलं-प्रसृतं यशो येषां ते बहुनगरनिर्यातयशस्तान् वंदे ॥ ३७ ॥

तत्तो हिमवंतमंहंतविक्रमे धिइपरक्रममणंते । सज्झायमणंतधरे हिमवंते वंदिमो सिरसा ॥ ३८ ॥

ततो इत्यादि, ' ततः ' स्कंदिलाचार्यान्तरं तत्शिष्यान् हिमवतो-हिमवत्नामकान्, ' हिमवत्महाविक्रमान् ' हिमवदिव
महान् विक्रमो-विहारक्रमेण प्रभतक्षेत्रव्याप्तिरूपो येषां ते तथा तान् । ' धिइपरक्रममणंते ' इति अनंतश्रुतिपरक्रमान्, प्राकृतशैल्या
च अनंतशब्दस्यान्यथा उपन्यासः सूत्रे, अनंतो-अपरिमितो श्रुतिप्रधानः पराक्रमः कर्मशत्रून् प्रति येषां ते तथाविधास्तान् । तथा-
' सज्झायमणंतधरे 'ति अत्रापि प्राकृतशैल्यानंतशब्दस्य परनिपातो मकारस्तु अलाक्षणिकः, तदेवं तात्त्विको निर्देशः ' अनन्तस्वा-
ध्यायधरान् ' तत्रानन्तगमपर्यायात्मकत्वात् अनन्तं सूत्रं तस्य स्वाध्यायं धरंति इति धराः अनंतस्वाध्यायधरास्तान् ॥ ३८ ॥

कालियसुयअणुओगस्स धारए धारए य पुव्वाणं । हिमवंतखमामणे वन्ते

भूयोऽपि हिमवदाचार्याणां स्तुतिं आह—कालिय इत्यादि,—कालिकश्रुतानुयोगस्य धारकान् ‘धारकांश्च पूर्वाणां’ उत्पाद-
दिनां हिमवतः क्षमाश्रमणान् वंदे ततस्तच्छिष्यान् वंदे नागार्जुनाचार्यान् ॥ ३९ ॥

कथम्भूतानित्याह—

मिउमद्वय संपन्ने अणुपुब्बि वायगततणं पत्ते । ओहसुयसमायरे नागज्जुणवायए वन्दे ॥ ४० ॥
गोवं दाणं पि नमो अणुयोगो विउल धारिणिदाणं । दाणं निच्चं खंति दुयाणं परुवणे दुल्लभिं दाणं ॥ ४१ ॥
तत्तोय भूयदिन्नं निच्चं तवसंजमे अनिच्चिणं । पंडियजणसामणं वंदामि संजमं विहण्णु ॥ ४२ ॥

[मिउमद्वय] इत्यादि, मृदुमार्दवसम्पन्नान्, मृदु-कोमलं मनोज्ञं सकलभव्यजनमनःसन्तोषहेतुत्वात् यन् मार्दवं तेन सम्प-
न्नान्मार्दवं च उपलक्षणं तेन क्षातिमार्दवार्जसन्तोषसम्पन्नानिति द्रष्टव्यम् । तथा ‘आनुपूर्व्या’ वयःपर्यायपरिपाठ्या वाचकत्वं
प्राप्तानिदं च विशेषणं ऐदंयुगीनसूत्रीणां सामाचारीप्रदर्शनपरं अवसेयम् । तथा—‘ओघश्रुतसमाचारकान्’ ओघश्रुतं उत्सर्गं [श्रुतं]
उच्यते, तत्समाचारंति ये ते ओघश्रुतसमाचारकाः तान् नागार्जुनवाचकान्वंदे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

वरकणगतवियचंपगविमउलवरकमलगवभसरिवन्ने । भविअजणहिययदइए दयागुणविसारए धीरे ॥ ४३ ॥
वरकणग इत्यादि, वरं—प्रधानं, वरं—प्रधानं सार्द्धषोडशवर्णिकारूपं तापितं यत्कनकं—यत् सुवर्णं यत् च वरं चम्पकं—सुवर्णं

चम्पकपुष्पं तथा यत् च विमुकुलं-विकसितं वरं-प्रधानं कमलं-अंभोजं तस्य यो गर्भः तत्सदृशवर्णान् तत्समानदेहकांतीन् । तथा 'भव्यजनहृदयदयितान्' भव्यजनहृदयवल्लभान्, तथा 'दयागुणविशारदान्' सकलजगज्जंतुदयाविधिविधापनयोः अतीव कुशलान्, तथा धिया राजंते-शोभंते इति धीराः तान् ॥ ४३ ॥

अट्टभरहृत्पहाणे बहुविहसज्झायसुमुणियपहाणे । अणुओगियवरवसभे नाइटकुलवंसनंदिकरे ॥ ४४ ॥

तथा 'अट्टभरतप्रधानान्' तत्कालापेक्षया संकलाद्धभरतमध्ये युगप्रधानान् तथा 'सुविज्ञातबहुविधस्वाध्यायप्रधानान्' सुविज्ञातो बहुविधः स्वाध्यायो यैः ते तथोक्ताः तेषां मध्ये प्रधानानुत्तमान्, तथाऽनुयोजिताः-प्रवर्तिता यथोचिते वैयावृत्यादौ-वरवृषभाः-सुसाधवो यैः ते तथोक्तास्तान् । तथा नागैर्द्रकुलवंशस्य नन्दिकरान्, प्रमोदकरानित्यर्थः । तथा ॥ ४४ ॥

भूयहिअप्पगम्भे वंदेऽहं भूयदिन्नमायरिए । भवभयबुच्छेयकरे सीसे नागज्जुणरिसीण ॥ ४५ ॥

भूतहितप्रगल्भानेकधा सकलसत्त्वहितोपदेशदानसमर्थान् 'भवभयव्यवच्छेदकरान्' सद्रुपदेशादिना संसारभयव्यवच्छेदकरान्' सद्रुपदेशादिना संसारभयव्यवच्छेदकरणशीलान्, 'नागाज्जुनमहर्षिसूरीणां शिष्यान्, 'भूतदिन्नाचार्यान्' भूतदिन्ननामकान् आचार्यान्हं वंदे, सूत्रे च भूतदिन्नशब्दात् मकारः अलाक्षणिकः ॥ ४५ ॥

सुमुणियनिच्चानिच्चं सुमुणियसुत्तत्थधारयं वन्दे । सम्भावुब्भावणातत्थं लोहिच्चणामाणं ॥ ४६ ॥

सुमुणिय इत्यादि, सुण्डु-यथावस्थिततया मुणितं-ज्ञातं । “ज्ञोज्ञाणमुणौ” [८-४-७] इति प्राकृतलक्षणात् जानातेः मुणआदेशः, नित्यानित्यं सामर्थ्यात् वस्तु इति गम्यते । येन सुज्ञातं नित्यानित्यं स सुज्ञातनित्यानित्यस्तं, यथा वस्तुनो नित्यता तथा धर्मसंग्रहिणीटीकायां सविस्तरं अभिहितं इति न इह भूयः अभिधीयते, माभूत् ग्रंथगौरवं इति कृत्वा, एतेन न्यायवेदिता तस्यावेदिता, तथा सुण्डु-अतिशयेन ज्ञातं यत् सूत्रं अर्थश्च तस्य धारकं, अनेन सदा एव अभ्यस्तसूत्रार्थता तस्य आवेद्यते, तथा संतोऽवस्थिता विद्यमाना-भावाः-सद्भावस्तेषां उद्भावना-प्रकाशनं सद्भावोद्भावना तस्यां तथ्यमविसंवादिनं सद्भावोद्भावनातर्क्य, एतेन तस्य सम्यक् प्ररूप-कत्वमुक्तं, इत्थंभूतं भूतदिनाचार्यशिष्यं ‘लौहित्यं’ लोहित्यनामानमहं वंदे ॥ ४६ ॥

अत्यमहत्त्वत्वात् सुसमणवत्त्वाणकहणनिव्वारिणि । पयईह महुरवारिणि पयओ पणमामि दूसगणिं ॥ ४७ ॥

अथ महत्त्व इत्यादि, तत्र भाषाभिधेया अर्था, विभाषावार्त्ता(वार्त्तिका)भिधेया महार्थास्तेषां अर्थमहार्थानां खानि-इव अर्थमहार्थ-खानिस्तं, एतेन भाषाविभाषावार्त्तिकरूपानुयोगविधौ अतिपदीयस्त्वमावेदयति । तथा सुश्रमणानां-विशिष्टमूलोत्तरगुणकलितसंयतानां अपूर्वशास्त्रव्याख्याने पृथार्थकथने च निर्बृतिः-समाधिर्यस्य स तथा तं, तथा प्रकृत्या-स्वभावेन मधुरवाचं-मधुरगिरं तत् शिष्य-गतमनाकम्पमादादिरूपकोपहेतुसंपत्तौ अपि कोपोदयवशतोऽनिष्ठुरभाषणं, तं दूष्यगणिनं ‘प्रयतः’ प्रयत्नपरः प्रणमामि ॥ ४७ ॥ तव नियमसचसंजमं विणयज्जवलंतिमहवरयणं । सील गुणगद्दियाणं अणुओगे जुगव्वहाणाणं ॥ ४८ ॥

१ तत्थकुद्धाण वि आगताण तस्स वाणी णेव्वाणि जणेति, किम्म एण धम्मसवणमागताणं इति चूर्णो दृश्यते ।

सुकुमालकोमलतले तेसिं पणमामि लक्खणपसत्थे । पाए पावयणीणं पडिच्छयसएहि पणिवहए ॥ ४९ ॥

सुकुमाल इत्यादि, तेषां दूष्यगणिनां 'प्रावचनिकानां' प्रवचने-प्रवचनार्थकथने नियुक्ताः प्रावचनिकाः तेषां, तत्कालापेक्षया युगप्रधानानां इत्यर्थः, पादान् लक्षणैः-शेखचक्रादिभिः प्रशस्तान्-श्रेष्ठान्, तथा सुकुमारमकरङ्गशं कोमलं-मनोज्ञं तलं येषां तान् पुनः किंभूतानित्याह-प्रति इच्छिक्वतैः प्रणिपतितान्, इह ये गच्छांतरवासिनः स्वाचार्यं पृष्ट्वा गच्छांतरेऽनुयोगश्रवणाय समा-गच्छन्ति अनुयोगाचार्येण च प्रतीच्छयंतेऽनुमन्यंते ते प्रतिइच्छका उच्यन्ते । स्वाचार्यानुज्ञापुरस्सरं अनुयोगाचार्यं प्रतिइच्छया चरन्ति इति प्रतिइच्छकाः इति व्युत्पत्तेः, तेषां शतैः प्रणिपतितात्रमस्कृतान् 'प्रणिपतामि' नमस्करोमि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तदेवं आवलिकाक्रमेण महापुरुषाणां स्तवं अभिधाय संप्रति सामान्येन श्रुतधरनमस्कारं आह-

जे अन्ने भगवंते कालियसुयअणुओगिए धीरे । ते पणमिज्जण सिरसा नाणस्स परूवणं वोच्छं ॥ ५० ॥

जे अन्ने इत्यादि, येऽन्येऽस्तीता भाविनश्च भगवंतः-श्रुतरत्ननिकरपूरितत्वात् समग्रेश्वर्यादिमंतः कालिकश्रुतानुयोगिनो धीरा-विशिष्ट धिया राजमानास्तान् 'शिरसा' उत्तमांगेन ग्रणम्य 'ज्ञानस्य' अभिनिबोधिकादेः 'ग्रहणं' ग्रहणकारकं अध्ययनं वक्ष्ये, क एवं आह?,-उच्यते-दूष्यगणिशिष्यो देववाचकः ॥ ५० ॥

॥ धेरावलिया सम्मत्ता ॥

इह ज्ञानस्य प्ररूपणां वक्ष्ये इत्युक्तं, सा च प्ररूपणा शिष्यानधिकृत्य कर्त्तव्या, शिष्याश्च द्विधा योग्या अयोग्याश्च, तत्र योग्यानिधिकृत्य कर्त्तव्या । नाअयोग्यानिप्रति प्रथमतो योग्यायोग्यविभागोऽपदर्शनार्थं तावदिदमाह—

सेलघण कुडंग चाल्णि परिपूर्णं हंसं महिसं मेसेयं मर्संग जलुगं विराली जाहंग गो^{१३} भेरी^{१३} आभेरी ॥

‘सेलघण’ इत्यादि, तत्राधिकृतगाथायां । ‘आमे घडे निहितं जहा जलं तं घडं विणासेह । इय सिद्धन्तरहस्सं अप्पहारं विणासेह ॥ १ ॥’ प्रथममयोग्यशिष्यत्रिवये मुद्गशैलघनदृष्टान्त उपात्तः, स च काल्पनिकः, मुद्गशैलघनयोर्वक्ष्यमाणप्रकारोऽहंकारादिः न संभवति, तयोरचेतनत्वात्, केवलं शिष्यमतिवितानाय तौ तथा कल्पयित्वा दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ, न चैतदनुपपन्नम्, ततो नानुपपन्नः शैलघनदृष्टान्तः, तद्भावना चेयं—इह क्वचिद्गोष्पदायामरण्यान्यां मुद्गप्रमाणः क्षितिधरो मुद्गशैलंभिधानो वर्त्तते, इतश्च जंबूद्वीपप्रमाणः पुष्करावर्त्ताभिधानो महामेघः, तत्र महर्षिनारदस्थानीयः कोऽपि कलहाभिनंदी तयोः कलहमाधातुं प्रथमतो मुद्गशैलस्योपकंठमगमत्, गत्वा च तमेवमभाषिष्ट, भो मुद्गशैल ! क्वचिदवसरे महापुरुषसदसि जलेन भेतुमअशक्यो मुद्गशैल इति मया त्वद्गुणवर्णनायां क्रियमाणायां नामापि तव पुष्करावर्त्तौ न सहते स्म, यथाऽलमनेनालीकप्रशंसावचनेन, ये हि शिखरसहस्राग्रभागोल्लिखितनभोमंडलतलाः कुलाचलादयः शिखरिणस्तेऽपि मदासारो-

पनिपातेन भिद्यमानाः शतशो भेदमुपययाति, किं पुनः स वराको यो मदेकधारोपनिपातमात्रमपि न सहते ?, तदेवमुत्थासितो
 मुद्गशैलः समुज्ज्वलितकोपानलोऽहंकारपुरस्तरं तमेवमवादीत्, भो नारद ! महर्षे ! किमत्र तं प्रति परोक्षे बहुजल्पितेन ?, शृणु मे
 भाषितमेकं, यदि तेन दुरात्मना सप्ताहोरात्रवर्षिणा मे तिलतुपसहस्रांशमात्रमपि भिद्यते, ततोऽहं मुद्गशैल इति नामापि नोद्-
 हामि । ततः स पुरुषोऽमूनि मुद्गशैलवचांसि चेतस्यन्वार्थं कलहोत्थानाय पुष्करावर्त्तमेघसमीपमुपागमत् । मुद्गशैलवचनानि च
 सर्वाण्यपि सोत्कर्षं तस्य पुरतोऽन्ववादीत्, स च श्रुत्वा तानि च वचनानि कोपमतीवाशिश्नियत् । स च परुषाणि च वचनानि वक्तुं
 प्रावर्त्तिष्ट । यथा-हा दुष्टः स वराकोऽनात्मज्ञो मामप्येवमधिक्षिपतीति, ततः सर्वादरेण सप्ताहोरात्रान् यावत् निरंतरं मुशलप्रमा-
 णधारोपनिपातेन वर्षितुमयतिष्ट । सप्ताहोरात्रं निरंतरवृष्ट्या च सकलमपि विश्वं भ्रममंडलं जलप्लावितमासीत् । तत एवैकार्ण-
 वकल्पं विश्वमालोक्य चिन्तितवान् हतः समूलघातं स वराक इति, ततः प्रतिनिवृत्तो वर्षात्, क्रमेण चापस्रुतं जलसंघाते सहर्षं पुष्क-
 रावर्त्तो नारदमेवमवादीत् । भो नारद ! स वराकः संप्रति कामवस्थामुपगम्यो वर्त्तते इति सहैव निरीक्ष्यतां, ततः तौ सहभूय
 मुद्गशैलस्य पार्श्वमगमतां, स च मुद्गशैलः पूर्वं धूलीधूसरशरीरत्वात् मंदमंदमकाशिष्ट, संप्रति तु तस्या अपि धूलेरपनयनाद-
 धिक्तरमत्र भासमानो वर्त्तते । ततः स चाकचिकयमादधानो हसन्निव नारदपुष्करावर्त्तो समागच्छतावेवमभाषिष्ट । समागच्छथः
 स्वागतं शुष्मकं ?, अहो कृतकल्याणा वयं यदतर्कितोपनीतकाञ्चनवृष्टिरिव शुष्मदर्शनमकांड एव मन्मनो मोददायि संवृत्तं

इति । तत एवमुक्ते अष्टप्रतिज्ञमात्मानमवबुध्य लजावनतकंथराशिरोनयनः पुष्करावर्तो यत्किंचिदाभाष्य स्वस्थानं गतः, एवं दृष्टान्तः, उपनयस्तु अयं—कोऽपि शिष्यो सुद्रुशैलसमानधर्म्मा निरंतरं यत्नतः पाठ्यमानोऽपि पदमप्येकं भावतो नावगाहते, ततोऽयोग्योऽयमिति कृत्वा आचार्यैरुपेक्षितः, तमवबुध्य कोऽप्यन्य आचार्योऽभिनवतरुणिमावेगवशोजुंभितमहाबलपराक्रमोऽत एवागणित-व्याख्याविधिपरिश्रमो यौवनिक्रामदवशतोऽपरिभातिगुणागुणविवेको वक्तुमेवं प्रवृत्तो यथा एनमहं पाठयिष्यामि । पठति च लोकानां पुरतः सुभाषितं, “ आचार्यस्यैव तज्ज्ञाढ्यं, यत् शिष्यानावबुध्यते । गावो गोपालकेनैव, कुतर्थेनावतारिताः ॥ १ ॥ ” ततस्तं सर्वादरेण पाठयितुं लग्नः, स च मुद्गुशैल इव दृढप्रतिज्ञो न भावतः पदमप्येकं स्वचेतसि परिणमयति । ततः खिन्नशक्तिः आचार्यो अष्टप्रतिज्ञमात्मानं जानानो लज्जितो यत्किमप्युत्तरं कृत्वा तत्स्थानादपसृत्य गतः, तत एवं विधाय नेदमध्ययनं दातव्यं यतो न खलु बंध्या गौः शिरःशृंगवदनपृष्ठपुच्छोदरादौ सस्नेहं स्पृष्टापि सती दुग्धप्रदायिनी भवति । तथास्वाभाव्यादेव एषोऽपि सम्यक् पाठ्यमानोऽपि पदमप्येकं नावगाहते, ततो न तस्य तावदुपकारः, आस्तां तस्योपकाराभावः प्रत्युत आचार्ये स्तूत्रे चापकीर्तिरुपजायते, यथा न सम्यक् कौशलमाचार्यस्य व्याख्यायां, इदं चाध्ययनं न समीचीनं, कथमयमन्यथा नावबुध्यते?, इत्यपि च—तथाविद्यकुशिष्यपाठने तस्यावबोधाभावात् उत्तरोत्तरस्तूत्रार्थानवगाहने स्तूत्रेः सकलावपि शास्त्रांतरगतौ स्तूत्रार्थो भ्रंशमाविशतोऽन्येषामपि च पटुश्रोतृणामुत्तरोत्तरस्तूत्रार्थविगाहनहानिप्रसंगः, उक्तं च भाष्यकारेण—“आयसि ए सुतंमिय-

परिचाओ सुत्तअत्थपल्लिमंथो । अन्नेसिं पिय हाणी पुट्ठावि न दुद्धया वंज्जा ॥१॥” सुदुग्गशैलप्रतिपक्षभूतो योग्यशिष्यविषयो दृष्टान्तः कृष्णभूमिप्रदेशः । तत्र हि प्रभूतमपि जलं निपतितं तत्र एवांतःपरिणमति, न पुनः किंचिदपि ततो बहिरपगच्छति, एवं यो विभेयः सकलसूत्रार्थग्रहणधारणसमर्थः स कृष्णभूमिप्रदेशतुल्यः, स च योग्यस्ततः तस्मै दातव्यमिदमध्ययनमिति, आह च भाष्यकृत “बुद्धेवि दोणमेहे न कण्हभोमाओ लोड्डए उदयं । गहणधरणासमत्थे इय देयमिच्छति कारिंति ॥ १ ॥”

संप्रति कुटजदृष्टांतभावना क्रियते । कुटा-घटाः ते द्विधाः-नवीना जीर्णाश्च, तत्र नवीना नाम ये संप्रत्येवापाकतः समानीताः, जीर्णाः द्विविधा-भाविताः अभाविताश्च, भावितां द्विधाः-प्रशस्तद्रव्यभाविता अप्रशस्तद्रव्यभाविताश्च, तत्र ये कर्पूरागुरुचंदनादिभिः प्रशस्तैर्द्रव्यैर्भाविताः ते प्रशस्तद्रव्यभाविताः, ये पुनः पलांडुलशनसुरतैलादिभिर्भावितास्ते अप्रशस्तद्रव्यभाविताः, प्रशस्तद्रव्यभाविता अपि द्विधा-वाम्या अवाम्याश्च, अभाविता नाम ये केनापि द्रव्येण न वासिताः, एवं शिष्या अपि प्रथमतो द्विधाः-नवीना जीर्णाश्च, तत्र ये बालभाव एवाद्यापि वर्ततेऽज्ञानिनः संप्रत्यवबोधयितुमारब्धास्ते नवीनाः, जीर्णा द्विधाः-भाविता अभाविताश्च । तत्राभाविता ये केनापि दर्शनेन न वासिताः । भाविता द्विधा-कुप्रावचनिकपार्थक्यादिभिः संविग्नैश्च, कुप्रावचनिकपार्थक्यादिभिरपि भाविता द्विधा वाम्या अवाम्याश्च, संविग्नैरपि भाविता द्विधाः-वाम्या अवाम्याश्च, तत्र ये नवीना ये जीर्णा अभाविता ये च कुप्राव-

चनिकादिभाविता अपि वाम्याः, ये च संविग्रभाविता अवाम्यास्ते सर्वेऽपि योग्याः, शेषा अयोग्याः, अथवाऽन्यथा कुट्टदृष्टान्तभावना इह चत्वारः कुटाः, तत् यथा छिद्रकुटः, कण्ठहीनकुटः, खण्डकुटः, [सम्पूर्णकुटश्च], [तत्र यस्याधोबुद्धे छिद्रं स छिद्रकुटः], यस्य पुनः ओष्ठपरिमण्डलाभावः स कंठहीनकुटः, यस्य पुनः एकपाथे खण्डे हीनः स खण्डकुटः, यः पुनः सम्पूर्णविवरः स सम्पूर्णकुटः, एवं शिष्या अपि चत्वारो वेदितव्याः । तत्र यो व्याख्यानमण्डल्यां उपविष्टः सर्वमवबुध्यते व्याख्यानादुत्थितश्च न किमपि स्मरति स छिद्रकुटसमानो, यथा हि छिद्रकुटो यावत्तदवस्थ एव गाढमवनिसंलग्नोऽवतिष्ठते [न] तावत्किमपि जलं ततः स्रवति, स्तोकं वा किञ्चिदिति । एवमेवोऽपि यावदाचार्यः पूर्वापरानुसंधानेन सूत्रार्थमुपदिशति तावत् अवबुध्यते, उत्थितश्चेत् व्याख्यामण्डल्याः तर्हि स्वयं पूर्वापरानुसंधानशक्तिकलत्वात् न किमपि अनुस्मरतीति, यस्तु व्याख्यानमण्डल्यां अपि उपविष्टोऽर्द्धमात्रं त्रिभागं चतुर्भागं वा हीनं वा सूत्रार्थं अवधारयति यथाप्रधारितं च स्मरति स खण्डकुटसमानः, यस्तु किञ्चिदूनं सूत्रार्थं अवधारयति पश्चादपि तथैव च स्मरति स कंठहीनः कुटसमानः, यस्तु सकलमपि सूत्रार्थं आचार्योक्तं यथावदवधारयति पश्चादपि तथैव स्मृतिपथं अवतारयति स सम्पूर्णकुटसमानः, अत्र छिद्रकुटसमानः एकांतेनायोग्यः, शेषास्तु योग्याः, यथोत्तरं च प्रधानाः प्रधानतरा इति ॥ ३ ॥

संप्रति चालिनीदृष्टान्तभावना । चालिनी लोकप्रसिद्धा, यया कणिकादि चाल्यते । यथा चालिन्यामुदकं प्रक्षिप्यमाणं तत्क्षणादेव अधोगच्छति न पुनः कियन्तं अपि कालं अवतिष्ठते । तथा यस्य सूत्रार्थः प्रदीयमानो यदा एव कर्णे प्रविशति तदा एव विस्मृतिपथमुपैति स चालिनीसमानः ॥ ४ ॥

तथा च मुद्रशैलच्छिद्रकुटचालिनीसमानशिष्यभेदप्रदर्शनार्थं उक्त भाष्यकृता । “सेलेय च्छिद्र चालिणी, मिहो कहा सोउमुद्रियाणं तु । छिद्राह तत्थविट्ठो सुमरिंसु रामिसनेयाणि ॥१॥” “एणेण बीसइ वीएण नीइ कणेण चालणी आह धम्मोत्थ आह सेलो जं पवि-सइ नीसरइ वा तुज्जं ॥२॥” तत एषोऽपि चालनीसमानो न योग्यः चालनीप्रतिपक्षभूतं च वंशदलनिर्ममोपितं तापसभाजनं, ततो हि विंदुमात्रं अपि जलं न स्रवति । उक्तं च—“तावसखउरकठिणयं चालणिपडिवक्ख न सवइ दवं पि” [परिपूणगम्मिय गुणा गलंति दोसाय चिठंति ॥ ३ ॥] ततस्तत्समानो योग्यः इति ॥ ५ ॥

संप्रति परिपूणकदृष्टांतो भाव्यते । परिपूणको नाम घृतक्षीरगालकं सुगृहाभिधचटिकाकुलायो वा, तेन हि आभीर्यो घृतं गालयंति । ततो यथा सपरिपूणकः कचवरं धारयति घृतं उज्झति, तथा शिष्योऽपि यो व्याख्यावाचनादौ दोषान् अभिगृह्णाति गुणांस्तु मुंचति स परिपूणकसमानः, स च अयोग्यः । आह च आवश्यकचूर्णिकृत्—“वक्खणाईसु दोसा हियंमि ठवइ झयइ गुणजालं । सो सीसो उ अजोगो भणिओ परिपूणगसमाणो ॥ १ ॥” आह च—सर्वज्ञमेतदपि दोषा संभवन्ति इति अश्रद्धयं । एतत्सत्यमुक्तं अत्र भाष्यकृता—सन्वणुपामणा दोसा हु न संति जिणमए के वि । जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्जम व हवेज्ज ॥ १ ॥ ६ ॥”

संप्रति हंसदृष्टान्तभावना—यथा हंसः क्षीरमुदकमिश्रितं अपि उदकं अपहाय क्षीरं आपिबति तथा शिष्योऽपि यो गुरोः अनुपयोगसम्भवान् दोषान् अवधूय गुणानेव केवलान् आदत्ते स हंससमानः, स च एकान्तेन योग्यः । ननु हंसः क्षीरं उदकमिश्रितं अपि कथं विभक्तीकरोति ? येन क्षीरं एव केवलं आपिबति न तु उदकं इत्युच्यते । तत्र जिह्वाया आम्लत्वेन क्षीरस्य कूर्चिकीभूय

पृथग्भवनात् । उक्तं च—“अवत्तणेण जीहाए कूचिया होइ खीरसुदगंगि । हंसो मोत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥ १ ॥”

“मोत्तूण दंडदोसे गुरुणोणुवत्तंभासियाणंपि । गिण्हइ गुणे उजो सो जोगो समयत्थसारस्स ॥ १ ॥ ७ ॥ इदानीं महिषदृष्टान्तभावना—

यथा महियो निपानस्थानं अवाप्तः सन् उदकमध्ये प्रविश्य तत् उदकं मुहुर्मुहुः शृङ्गाभ्यां ताडयन् अवगाहमानश्च सकलं अपि क्लृपीकरोति । ततो न स्वयं पातुं शक्नोति नापि यूथं, तद्वत् शिष्योऽपि यो व्याख्यानप्रबन्धावसरेऽकाण्ड एव क्षुद्रपृच्छाभिः कलहविकथादिभिः वाऽऽत्मनः परेषां चानुयोगश्रवणविधातं आधत्ते स महिषसमानः, स च एकात्नेन अयोग्यः, उक्तं च—सयमवि न पियइ महिसो न ज जूहं पियइ लोडियं उदगं । विग्गहविकहाहिं तहा अथक्कपुच्छाहिं य कुसीसो ॥ १ ॥” ६ ॥

मेषोदाहरणभावना—यथा मेषो वदनस्य तनुत्वात् स्वयं च निमृतात्मा गोष्पदमात्रस्थितमपि जलं अक्लृपीकुर्वन् पिबति तथा शिष्योऽपि यः पदमात्रमपि विनयपुरस्सरं आचार्यचित्तं प्रसादयन् पृच्छति स मेषसमानः, स च एकात्नेन योग्यः ॥ ७ ॥ मसकदृष्टान्तभावना—यः शिष्यो मसक इव जात्यादिकं उद्ग्रहयन् गुरोः मनसि व्यथां उत्पादयति स मसकसमानः स च योग्यः ८ ॥

जलौकादृष्टान्तभावना यथा जलौकाः शरीरं अदुन्वती रुधिरं आकर्षति, तथा शिष्योऽपि यो गुरुं अदुन्वन् श्रुतज्ञानं आपिबति स जलौकासमानः । - - - - - पा व अदूमितो पियइ सुसीसो वि सुयनाणं ॥ ९ ॥

छर्दयित्वा] पिबति, तथा दुष्टस्वभावत्वात्, एवं शिष्योऽपि यो विनय-
गानादुत्थितेभ्यः केभ्यश्चित्, स बिडालीसमानः, स च अयोग्यः ॥ १० ॥

तथा च शुद्रशैलच्छिद्रकुटचालिनीसमानशिष्यभेदप्रदर्शनार्थं उक्त भाष्यकृता । “सेलेय च्छिद्र चालिणी, मिहो कहा सोउमुट्टियाणं तु । छिद्राह तत्थविट्ठो सुमरिंसु रामिसनेयाणि ॥१॥” “एणेण बीसइ वीएण नीइ कणेण चालणी आह धनोत्थ आह सेलो जं पवि-सइ नीसरइ वा तुज्जं ॥२॥” तत् एषोऽपि चालनीसमानो न योग्यः चालनीप्रतिपक्षभूतं च वंशदलनिर्ममपितं तापसभाजनं, ततो हि विंदुमात्रं अपि जलं न स्रवति । उक्तं च—“तावसखउरकठिणयं चालणिपडिवक्ख न सवइ दवं पि” [परिपूणगम्मिय गुणा गलंति दोसाय चिठंति ॥ ३ ॥] ततस्तत्समानो योग्यः इति ॥ ५ ॥

संप्रति परिपूणकदृष्टांतो भाव्यते । परिपूणको नाम द्रुतक्षीरगालकं सुगृहाभिधचटिकाकुलायो वा, तेन हि आभीर्यो द्रुतं गाल-यंति । ततो यथा सपरिपूणकः कचवरं धारयति द्रुतं उज्झति, तथा शिष्योऽपि यो व्याख्यावाचनादौ दोषान् अभिशृङ्गाति गुणांस्तु मुंचति स परिपूणकसमानः, स च अयोग्यः । आह च आवश्यकरूपिणिकृत्—“क्वखाणाइसु दोसा हियंमि ठवइ झयइ गुणजालं । सो सीसो उ अजोणो भणिओ परिपूणगसमानो ॥ १ ॥” आह च—सर्वज्ञमेतदपि दोषा संभवति इति अश्रद्धयं । एतत्सत्यमुक्तं अत्र भाष्यकृता—सर्वण्युपायमणा दोसा न संति जिणमए के वि । जं अणुवउत्तकहणं अपत्तमासज्जम व हवेज्ज ॥ १ ॥ ६ ॥”

संप्रति हंसदृष्टान्तभावना—यथा हंसः क्षीरमुदकमिश्रितं अपि उदकं अपहाय क्षीरं आपिबति तथा शिष्योऽपि यो गुरोः अनुपयोगसम्भवान् दोषान् अवभूय गुणानेव केवलान् आदत्ते स हंससमानः, स च एकांतेन योग्यः । ननु हंसः क्षीरं उदकमिश्रितं अपि कथं विभक्तीकरोति ?, येन क्षीरं एव केवलं आपिबति न तु उदकं इत्युच्यते । तत् जिह्वाया आम्लत्वेन क्षीरस्य क्वचिक्कीभूय

पृथग्भवनात् । उक्तं च—“अवतत्तेण जीहाए कूचिया होइ खीरमुदगंभि । हंसो मोत्तूण जलं आवियइ पयं तह सुसीसो ॥ १ ॥”

“मोत्तूण दंडदोसे गुरुणोणुवउत्तभासियाणंपि । गिण्हइ गुणे उ जो सो जोगो समयत्थसारस्स ॥ १ ॥ ७ ॥ इदानीं महिषदृष्टान्तभावना—

यथा महियो नियानस्थानं अवाप्तः सन् उदकमध्ये प्रविश्य तत् उदकं मुहुर्मुहुः शृङ्गाभ्यां ताडयन् अवगाहमानश्च सकलं अपि कलुषीकरोति । ततो न स्वयं पातुं शक्नोति नापि यूथं, तद्वत् शिष्योऽपि यो व्याख्यानप्रबन्धावसरेऽकाण्ड एव क्षुद्रपृच्छाभिः कलहविकथादिभिः वाऽऽत्मनः परेषां चानुयोगश्रवणविधातं आधत्ते स महिषसमानः, स च एकान्तेन अयोग्यः, उक्तं च—सयमवि न पियइ महिसो न ज जूहं पियइ लोडियं उदगं । विग्गहविकहाहिं तहा अथक्पुच्छाहिं य कुसीसो ॥ १ ॥” ६ ॥

मेषोदाहरणभावना—यथा मेषो वदनस्य तनुत्वात् स्वयं च निभृतात्मा गोष्पदमात्रस्थितमपि जलं अकलुषीकुर्वन् पिबति तथा शिष्योऽपि यः पदमात्रमपि विनयपुरस्सरं आचार्यचित्तं प्रसादयन् पृच्छति स मेषसमानः, स च एकान्तेन योग्यः ॥ ७ ॥

मसकदृष्टान्तभावना—यः शिष्यो मसक इव जात्यादिकं उद्धृडयन् गुरोः मनसि व्यथां उत्पादयति स मसकसमानः स च योग्यः । ८ ॥

जलौकादृष्टान्तभावना यथा जलौकाः शरीरं अदुन्वती रुधिरं आकर्षति, तथा शिष्योऽपि यो गुरुं अदुन्वन् श्रुतज्ञानं आपिबति स जलौकासमानः । उक्तं—जलूगा व अदूमितो पियइ सुसीसो वि सुयनाणं ॥ ९ ॥

विडालीदृष्टान्तभावना—यथा विडाली भाजनसंस्थं क्षीरं भूमौ [छर्दयित्वा] पिबति, तथा दुष्टस्वभावत्वात्, एवं शिष्योऽपि यो विनय-करणादिहीनतया न साक्षात् गुरुसमीपं गत्वां मृणोति, किंतु व्याख्यानादुत्थितेभ्यः केभ्यश्चित्, स विडालीसमानः, स च अयोग्यः । १० ॥

तथा जाह्नकः-तिर्यक् विशेषः, तत् दृष्टान्तभावना-यथा जाह्नकः स्तोकं स्तोकं क्षीरं पीत्वा पार्श्वणि लेटि, तथा शिष्योऽपि यः पूर्वं गृहीतं सूत्रं अर्थे वा अतिपरिचितं कृत्वा अन्यत् पृच्छति, स जाह्नकसमानः, स च योग्यः ॥ ११ ॥

संग्रहि गोदृष्टान्तभावना क्रियते-यथा केनापि कौटुम्बिकेन कस्मिंश्चित् पर्वणि चतुर्भ्यश्चतुर्धेदपारगामिभ्यो विप्रेभ्यो गौर्दत्ता, ततस्ते परस्परं एवं चिन्तयामासुः । यथा इयं एका गौः चतुर्णां अस्माकं कथं कर्तव्या? तत्र एकेन उक्तं-परियाख्या दुष्टतां इति, तच्च समीचीनं प्रतिभातं इति सर्वैः प्रतिपन्नं, ततो यस्य प्रथमदिवसे गौः आगता तेन चिन्तितं-यथाहमद्यैव धोक्ष्यामि, कल्ये पुनः अन्यो धोक्ष्यति । ततः किं निरर्थिकां अस्याः चारिं वहामि, ततो न किञ्चिदपि तस्यै तेन दत्तं । एवं शैब्यरपि, ततः सा श्याककुलनियतिरेव तृणसलिलादिविरहिता गतासुरभूततः समुत्थितः तेषां धिग्जातीयानां अवर्णवादो लोके शेषगोदानादिलाभव्यवच्छेदश्च, एवं शिष्या अपि ये चिन्तयन्ति न खलु केवलानां अस्माकं आचार्यो व्याख्यानयति, किंतु प्रतीच्छिकानां अपि, ततस्त एव विनयादिकं करिष्यन्ति, किं अस्माकमिति? प्रतीच्छिका अपि चिन्तयन्ति निजशिष्याः सर्वे करिष्यन्ति । किं अस्माकं कियत्कालावस्थायिनामिति? ततस्तेषां एवं चिन्तयतां अयान्तराल एव आचार्योऽवसीदति, लोके च तेषां अवर्णवादो जायते, अन्यत्रापि च गच्छान्तरे दुर्लभौ तेषां ध्वत्रार्थौ, ततः ते गोप्रतिग्राहकचतुर्द्विजातय इव अयोग्या द्रष्टव्याः । उक्तं च-“अन्नो दोज्जिह्व कल्ले निरत्थयं से वहामि किं चारिं? चउचरणगवी उ मया अवण्णहाणी व बहुआणं ॥ १ ॥ सीसा पडिगच्छगणं भरोत्ति ते विहु सीसगभरो ति । न करिंति सुत्तहाणी अमत्थ वि दुल्लहं तेसि ॥ २ ॥” एव एव गोदृष्टान्तः प्रतिपक्षेऽपि योजनीयः, यथा कश्चित्

अश्वरत्नं सकललोकसमक्षं अपहृतवान्, धावितश्च मार्गतः सर्वोऽपि उद्रीर्णखड्गकुन्तादिः, अङ्गरक्षकादिपदातिवर्गः, समुच्छलितश्च महान्
 कोलाहलो ज्ञातश्च अयं व्यतिकरः केशवेन, प्रधाविताश्च सकोपं दिशोदिशं सर्वेऽपि कुमाराः, मुचन्ति च यथाशक्ति प्रहारान्,
 परं सुरो दिव्यशक्त्या तान् सर्वानपि लीलया विजित्य मंदं २ गन्तुं प्रवृत्तः, ततः प्राप्तः केशवः, पृष्ठश्च तेन अश्वापहारी-भोः किं
 मदीयं अश्वरत्नं अपहरसि ? । तेन उक्तं-शक्नोमि अपहर्तुं, यदि पुनः अस्ति ते काऽपि शक्तिस्तिहि मां युक्ते विनिर्जित्य प्रतिगृ-
 हाण, ततः केशवः तत्पौरुषरंजितमनस्कः सहर्ष एवमवादीत्-भो महापुरुष ! येन युद्धेन ब्रूये तेन युध्येऽहं, ततः सर्वाणि अपि युद्धानि
 केशवो नामग्राहं वक्तुं प्रवृत्तः, प्रतिषेधति च सर्वाणि अपि सुरसबजन्मा, ततो भूयः केशवो वदति-कथय तर्हि केन युद्धेन युध्येऽहं
 इति, ततः स ग्राह-पूतयुद्धेन, ततः कर्णौ पिधाय शल्यहृदय इव हाशब्दव्याहारपुरस्सरं तं प्रत्येवमवादीत्-गच्छ गच्छ अश्वरत्नं अपि
 गृहीत्वा, न अहं नीच युद्धेन युध्ये इति, तदेतत् श्रुत्वा हर्षवशोज्झंभितपुलकमालोपशोभितं वपुः आदधानः सविस्मयं सुरसबजन्मा
 स्वचेतसि चिंतयामास-अहो महोत्तमता केशवानामत एव शतसहस्रसंख्यनमदमरकिरीटकोटिसङ्घर्मसृणीकृतपादपीठानां मधवता
 अपि एते प्रशंसाहस्ता एव चिन्तयित्वा सानन्दमवेक्ष्यमाणो वक्तुं प्रवृत्तो भोः केशव ! न अहं अश्वापहारी, किन्तु त्वदुणपरीक्षा-
 निमित्तं एवं कृतवान्, ततः सकलं अपि शक्रप्रशंसादिकं पूर्ववृत्तं अचकथत् । ततः स्वगुणप्रशंसाश्रवणलज्जितोऽवनतमनाक्कथरः
 कुञ्चलितकरसंपुटो जनार्दनस्तमुदत्तपर्यते मुत्कलयामास स्वस्थाने, सुरोऽपि च सकलविश्वासाधारणकेशवगुणदर्शनतो हृष्टमनाः तं
 प्रत्येवं अवादीत्-महापुरुष ! देवदर्शनं अमोघं मनुजजन्मनां इति प्रवादो जगति प्रसिद्धो मा विफलतामापत् इति वद किंचिदभीष्टं
 येन करोमि, इति ततः केशवोऽब्रवीत्-वर्त्तते संप्रति द्वारवत्यां अशिवं, ततः तत्प्रतिविधानं आतिष्ठ, येन भूयोऽपि न भवति । ततो

गोशीर्षचन्दनमयीं अशिवोपशमनीं देवो भेरीमदात्, कल्पं च अस्याः कथयामास—यथा षण्मासपण्मासपर्यन्ते निजास्थानमण्डपे वाद्या
 एषा भेरी, शब्दश्च अस्याः सर्वतो द्वादशयोजनव्यापी जलभृतमेघध्वनिः इव गम्भीरो विजृम्भिष्यते । यश्च शब्दं श्रोष्यति तस्य
 प्राक्तनो व्याधिः नियमतः अपयास्यति, भावी च भूयः षण्मासादर्वाक् न भविष्यति । तत एव उक्त्वा देवः स्वस्थानं अगमत् ।
 वासुदेवोऽपि तां भेरीं सदैव भेरीताडननियुक्तान् समर्पितवान्, शिक्षां चास्मै ददौ । यथा षण्मास २ पर्यन्ते मम आस्थान-
 मण्डपे वाद्या एषा त्वया भेरी, यत्नतश्चावनीया, ततः सकलस्वलोकसामन्तादिबलसमन्वितो निजप्रासादमायासीत् । मुत्कलितश्च
 प्रतीहारेण सर्वोऽपि लोकः, ततो द्वितीयदिवसे मुकुटोपशोभितानेकपार्थिवसहस्रपर्युपास्यमानो निजास्थानमण्डपे विशिष्टसिंहासनोपविष्टः
 शक्र इव देवैः परिवृतो विराजमानः तां भेरीं अताडयत् । भेरीशब्दश्रवणसमनन्तरं एव च दिनपतिकरनिकरताडितं अंधकारं इव द्वार-
 वतीपुरि सकलं अपि रोगजालं विध्वंसं उपागमत् । ततः प्रमुदितः सर्वोऽपि पौरलोकः आशास्ते सदैव अधिपतित्वेन जनार्दनं, तदेवं
 व्याधिविकले गच्छति काले कोऽपि दूरदेशान्तरवर्त्ती धनाढ्योः महारोगाभिभूतो भेरीशब्दमाहात्म्यं आकर्ष्य द्वारवतीं आगमत्, स
 च दैवविनियोगाद् भेरीताडनदिवसातिक्रमे प्राप्तः । ततोऽचिन्तयत्—कथं इदानीं अहं भविष्यामि ?, यतो भूयो भेरीताडनं
 षण्मासातिक्रमे, षड्भिश्च मासैः एष प्रवर्द्धमानो व्याधिः अस्मनपि नियमात्कलियिष्यति । ततः किं करोमि इति ?, तत इत्थं
 कतिपयदिनानि चिन्ताशोकसागरनिमग्नः कथं अपि शेषुपीयोतमासाद्योन्मत्तं लभ्यो—यथा यदि तस्याः शब्दतोऽपि रोगोऽपयाति ततस्त-
 देकदेशस्य घणित्वा पाने सुतरां अपयास्यति, प्रभूतं मे स्वं, ततः प्रलोभयामि धनेन ढाक्किं, धेन तच्छकलं एकं मे समर्पयति ।
 ततः प्रलोभितो धनेन ढाक्किः, नीचसत्त्वा हि दुष्टदारा इव निरन्तरं धनादिभिः सन्मानयमाना अपि व्यभिचरन्ति निजपतेः,

कौटुम्बिको धर्मश्रद्धया चतुर्भ्यश्चतुर्वेदपारगामिभ्यो गां दत्तवान्, तेऽपि च पूर्ववत् परिपाद्या देग्धुमारब्धास्तत्र यस्य यस्य प्रथमदिवसे
 सा गौरागता स स चिंतितवान्, यदि अहं अस्याः चारिं न दास्यामि ततः क्षुधा धातुक्षयादेया प्राणानपहास्यति । ततो लोकेषु मे
 गोहत्यास्वर्णवादो भविष्यति । पुनरपि चास्मभ्यं न कोऽपि गवादिकं दास्यति, अपि च—यदि सदीयचारिचरणेन पुष्टा सती शैवैः
 अपि ब्राह्मणैर्धोक्ष्यति ततो मे महाननुग्रहो भविष्यति, अहमपि च परिपाद्या पुनः अपि एतां धोक्ष्यामि, ततोऽवश्यमस्यै
 दातव्या चारिः इति ददौ चारिं, एवं शेषा अपि ददुः । ततः सर्वेऽपि चिरकालं दुग्धाम्यवहारभाजिनो जाताः, लोके च समुच्छ-
 लितः साधुवादो लभन्ते च प्रभूतं अन्यदपि गवादिकं, एवं येऽपि विनेयाः चिन्तयन्ति—यदि वयं आचार्यस्य न किमपि विन-
 नयादिकं विधातारः तत एषोऽवसीदन् अवश्यं अपगतासु भविष्यति । लोके च कुशिष्या एते इति अवर्णवादो विजृम्भियते, ततो
 गच्छान्तरेऽपि न वयमवकाशं लप्स्यामहे । अपि च—अस्माकं एष प्रब्रज्याशिक्षाव्रतारोपणादिविधानतो महानुपकारी, सम्प्रति
 च जगति दुर्लभं श्रुतरत्नं उपयच्छन् वर्त्तते । ततोऽवश्यमेतस्य विनयादिकं अस्माभिः कर्त्तव्यं, अन्यच्च—यदि अस्मदीयविनयादि-
 सहायकबलेन प्रातीच्छिकानां अपि आचार्यत उपकारः किं अस्माभिर्न लब्धम्?, द्विगुणतरपुण्यलाभश्च अस्माकं भवेत् । प्रातीच्छिका
 अपि ये चिन्तयन्ति—अनुपकृतोपकारी भगवान् आचार्योऽस्माकं, को नामाऽन्यो महान्तमेवं व्याख्याप्रयासस्मन्निमित्तं विदधाति?।
 किं एतेषां वयं प्रत्युपकर्तुं शक्ताः?, तथापि यत् कुर्मः सः अस्माकं महान् लाभ इति परनिरेपेक्षं विनयादिकं आदधते, तेषां नाव-
 सीदति आचार्योऽव्यवच्छिन्ना च स्वार्थप्रवृत्तिः, समुच्छलति च सर्वत्र साधुवादः, गच्छान्तरे च तेषां सुलभं श्रुतज्ञानं परलोके
 च सुगत्यादिलाभ इति ॥ १२ ॥

सम्प्रति भेरीदृष्टान्तभावना-इह शक्रादेशेन वैश्रवणयक्षनिर्गम्यपितायां काञ्चनमयग्राकारादिपरिकरितायां पुरि द्वारवत्यां
 त्रिखण्डभरताद्धीधित्वं अनुभवति केशवे कदाचित् अशिवं उपतस्थौ । इतश्च द्वात्रिंशदिमानशतसहस्रसंकुले सौधर्मकल्पे सुधम्म-
 भिधसभोयविष्टः सर्वतो दिवौकः पर्युपास्यमानः शक्राभिधानो मघवा पुरुषगुणविचारणाधिकारे केशवं इलाधः स्थितमवधिना समधिगम्य
 सामान्यतः तत्प्रशंसामकार्षीत्-अहो महानुभावा विष्णवो यत् दोषबहुलेऽपि वस्तुनि स्वभावतो गुणं एव गृह्णन्ति, न दोषलेशं
 अपि, न च नीचयुद्धेन युद्धयन्ते इति, इत्थं च मघवता केशवस्तुतिं अधीयमानां असहमानः कोऽपि दिवौकाः परीक्षार्थं इहाव-
 तीर्य येन भगवदरिष्टेनेमिनमस्करणाय केशवो यास्यति तस्मिन् पथि अपान्तराले क्वचित्प्रदेशे समुत्त्रासितसकलजनमहादुरभिगन्ध-
 संकुलं अतीव दीप्यमानमहाकालमकलितं विवृतमुखं उत्पादितश्वेतदन्तर्पङ्क्तिं गतग्राणं इव शुनोरूपं विधाय प्रातरवतस्थे । केशवोऽपि
 चोज्ज्वलन्तिगिरिसमवसृतभगवदरिष्टेनेमिनमस्कृतये तेन पथा गन्तुं प्रवृत्ते, पुरोयायी च पर्यादिवर्गः समस्तोऽपि तद्गन्धसमुत्त्रा-
 सितो वस्त्राञ्चलपिहितनासिकस्त्वरितं इतस्ततो गन्तुमारभे, ततः पृष्ठं केशवेन-किमिति पुरोयायिनः सर्वे पिहितनासिकाः समुत्त्रासं
 आदधते ? । ततः कोऽपि विदितवेद्यो विज्ञपयामास-देव ! पुरो महापूतिगन्धिः श्वा मृतो वर्त्तते, ततः तद्गन्धं असहमानः सर्वोऽपि
 त्रासं अगमत् । केशवश्च महोत्तमतया तद्गन्धात् अनुव्रस्यन् तेन पथा गन्तुं प्रवृत्तोऽवैक्षिष्ट च तं मृतं श्वानं, परिभावयामास च सकलं
 अपि तस्य रूपं, ततो गुणप्रशंसामकर्तुमशक्नुवन् प्रशंसितुं आरभते स्म-अहो जात्यमरकतमयभाजनविनिश्चितमुक्तामणिश्रेणिः इव
 शोभतेऽस्य वयुषि कालिमकलिते श्वेतदन्तपद्धतिः इति, तां च प्रशंसां श्रुत्वा सविस्मयं सुरसब्रजन्मा चिन्तयामास-अहो यथोक्तं
 मघवता तथैव इति । ततो दूरं गते केशवे तद्गूरूपं उपसंहृत्य कियत्कालं स्थित्वा गृहमागतं केशवे यदपरीक्षानिमित्तं मंदुरागतं एकं

ततस्तेन तच्छशकलमेकं तस्मै व्यतीरिष्टं ततः स्थाने च तस्यामन्यशकलं योजितं । एवमन्यान्यदेशांतरायातरो गिजनेभ्यो धन-
लुब्धतया खण्डखण्डप्रदाने सकलापि भेरी कथंन खण्डसंधातात्मिका कृता, ततोऽपगतो दिव्यप्रभावः, ततस्तदवस्थमेव अंशिवं प्रावर्तिष्ट,
समुत्थितश्चारावोऽशिवग्रादुर्भावविषयः पौरजनानां, विज्ञप्तश्च महत्तरैर्जनार्दनः भूयोऽपि विजृम्भते वर्षासु कृष्णशर्वयाम्बन्धकारं इव
पुरि द्वावरक्त्यां महदंशिवं । ततः प्रातरास्थानमण्डपे सिंहासने समुपविश्याकारितो भेरीताडननियुक्तः पुमान्, दत्तश्चादेशोऽस्मै
भेरीताडने, ततः ताडिता तेन भेरी, साऽपगतदिव्यप्रभावा न भांकारशब्देनास्थानमण्डपमात्रमपि पूरयति । ततो विस्मितो जना-
ईनो-यथा किं एषा नास्थानमण्डपमपि भांकारशब्देन पूरयितुं शक्नुवती ?, ततः स्वयं निभालमास तां भेरीं, दृष्ट्वा च सा महा-
दरिद्रकंथेव लघुतरशकलसहस्रसङ्घातात्मिका, ततश्चकोप तस्मै जनार्दनो-रे दृष्टाधम ! किमिदं अक्रापीः ?, ततः स प्राणभयात्संकलमपि
यथावस्थितमचीकथत् । ततो महानर्थकारित्वात्स तत्कालं एव निरोपितो विनाशाय, ततो भूयोपि जनार्दनो जनानुकम्पया पौषध-
शालां उपगम्य अष्टमभक्तविधानतः तं देवं आराधयामास; ततः प्रत्यक्षो बभूव संदेवः, कथितवांश्च जनार्दनः प्रयोजनं, ततो भूयोऽपि
दत्तवान् अशिवोपशमिनीं भेरीं, तां चातत्त्वेन सुनिश्चिताय कृष्णः समर्पयामास एष दृष्टान्तः, अयमर्थोपनयः-यथा भेरी तथा
प्रवचनावगतौ सूत्रार्थः, यथा च भेरीशब्दश्रवणतो रोगापगमः तथा सिद्धांतस्य प्रभावतः श्रवणतो वा जनूनां कर्मविनाशस्ततो यः
सूत्रार्थो अपान्तराले विस्मृत्य विस्मृत्य अन्यतः सूत्रं अर्थं वा संयोज्य कथासमानौ करोति स भेरीताडननियुक्तप्रथमपुरुषसमानः, स च
एकांतेन अयोष्यः, यस्तु आचार्यप्रणीतौ सूत्रार्थौ यथावदवधारयति सोभेरीताडननियुक्तपाश्चात्यपुरुष इव कल्याणसंपदे योग्यः ॥१३॥

सम्प्रति आभीरीदृष्टान्तभावना-कश्चिदाभीरो निजभार्ययासह विक्रयाय घृतं गंध्या गृहीत्या पत्तनं अवतीर्णश्चतुःपथे समा-

गत्य वणिगापणेषु पणायितुं प्रवृत्तो, घटितश्च पणाय संडूकः, ततः समारब्धे घृतमापे गंव्या अधस्तादवस्थिता आभीरी, घृतं भर्त्रा वारकेण
 समर्प्यमाणं प्रतीच्छति । ततः कथं अपि अर्पणे ग्रहणे वानुपयोगतः अपांतराले वारकापरपर्यायो लघुघृतघटो भूमौ निपत्य खंडशो
 भग्नः, ततो घृतहानिदुर्मनाः पतिः उल्लिप्तं खरपरुषवाक्यानि प्रावर्त्तत । यथा हा पापीयसि ? दुःशीले कामविडंबितमानसे ? नरतरुणि-
 माभिरमणीयं पुरुषान्तरं अवलोकसे न सम्यग्घृतघटं अभिगृह्णासि । ततः सा खरपरुषवाक्यश्रवणतः समुत्थितकोपावेशवशोच्छलि-
 तकंपितपीनपयोधरा स्फुरदधरविबोष्ठी दूरोत्पाटितभ्रूः एषा धनुःअवष्टंभतो नाराचश्रेणिमिव कृष्णकटाक्षसंततिं अविरतं प्रतिक्षिपत् प्रत्यु-
 वाच-हा ग्रामेयकाधम ! घृतघटं अपि अवगणय्यविदग्धमत्तकामिनीनां मुखारविंदानि अवलोकसे, न च एतावताऽवतिष्ठसे, ततः खर-
 परुषवाक्यैः मामपि अधिक्षिपसि । ततः स एवं प्रत्युक्तोऽतीवज्वालितकोपानलो यत्किंचिदसिद्धं भाषितुं लग्नस्ततः साप्येवं, सम-
 भूतयोः केशाफेशी, ततो विसंस्थुलपादादिन्यास्ततः सकलं अपि प्रायो गंत्रीघृतं भूमौ निपतितं । तत्किंचिस्तोकं अपगतमवशेषं
 चावलीढं श्वभिः, गंत्रीघृतं अपि शेषीभूतमपहतं पश्यतो हरैः, सार्थिका अपि स्वं स्वं घृतं विक्रिय स्वग्रामगमनं प्रपन्ना स्ततः प्रभू-
 तदिवसभागातिक्रमेण अपसृते युद्धे स्वास्थ्ये च लब्धे यत् किंचित्प्रथमतो विक्रयामासतुर्धनं तत् द्रव्यमादाय तयोः स्वग्रामं गच्छतो
 अपांतराले अस्तंगते सहस्रभानौ सर्वतः प्रसरं अभिगृह्णति तमोविताने परास्कंदिनः समागत्य वासांसि द्रव्यं बलीवर्द्धौ च अपहतवत-
 स्तत एवं तौ महतो दुःखस्य भाजनं अजायेतां । एष दृष्टान्तोऽयमुपनयः-यो विनेयोऽन्यथा प्ररूपयन् अधीयानो वा कथं अपि खर-
 परुषवाक्यैः आचार्येण शिक्षितोऽधिक्षेपपुरस्सरं प्रतिवदति-यथा एव इत्थमहं शिक्षितः, किं इदानीं निहनुषे ? इत्यादि, स
 न केवलं आत्मानं संसारे पातयति, किन्तु आचार्य अपि खरपरुषप्रत्युच्चारणादिना तीव्रतीव्रतरकोपानलज्वालनाद्भवन्ति च कुबिनेया

मृदोरपि गुरोः खरपरुषप्रत्युच्चारणादिना कोपप्रकोपकाः, यत उक्तं उत्तराध्ययनेषु—“अणासवा थूलवया कुसीला, मिउं पि चंडं पकरंति सीसा” इति । अपि च—गुणगुरवो गुरवस्ततः ते यदि कथं अपि दृष्टशैक्षशिक्षापणे न कोपं उपागमन् तथापि तेषां भगवदाज्ञाविलोपतो गुर्वी आशातना ततश्चोपचिताशुभगुरुकर्ममाणो नियमतो दीर्घतरसंसारभागिनः, किञ्च—एवं स वर्त्तमानो मतिमान् अपि श्रुतरत्नाङ्गहिर्भवति । अन्यत्रापि तस्य दुर्लभश्रुतत्वात् कोहि नाम सचेतनो दीर्घतरजीविताभिलाषी सपर्यमुखे स्वहस्तेन पर्योबिन्दन् प्रक्षिपति इति, स एकान्तेन अयोग्यः ? प्रतिपक्षभावनायां अपि इदमेव कथानकं परिभावीयं, केवलं इह दृतघटे भग्ने सति द्वौ अपि तौ दम्पती त्वरितं त्वरितं कर्षरे यथाशक्ति द्रुतं गृहीतवन्तौ, स्तोकं एव विननाश, निन्दति च आत्मानं आभीरो यथा—हा न मया दृतघटः ते सम्यक् समर्थितः, आभीर्यपि वदति—समर्थितस्त्वया सम्यक्, परं न मया सम्यक् गृहीतः, तत एव तयोः न कोपावेश-दुःखं नापि दृतहानिः नापि सकाल एव अन्यसार्थिकैः सह स्वग्रामं अभिसर्पतां अपान्तराले तस्करावस्कन्दः, ततस्तौ सुखभाजनं जातौ, एवमिहापि कथंचित् अनुपयोगादिनाऽन्यथारूपे व्याख्यानं कृते सति पश्चादनुस्मृतयथावस्थितव्याख्यानेन स्मरिणा शैक्षं पूर्वमुक्तं व्याख्यानं चिन्तयन्तं प्रत्येवं वक्तव्यं—वत्स ! मैवं व्याख्यः, मया तदानीं अनुपयुक्तेन व्याख्यातं, तत एवं व्याख्याहि । तत एवं उक्ते सति यो विनेयः कुलीनो विनीतात्मा स एवं प्रतिवदति—यथा भगवंतः ? किं अन्यथा प्ररूपयंति ?, केवलं अहं मति-दौर्बल्यादन्यथावगतवान् इति, स एकान्तेन योग्यः ?, एवं विधाश्च विनेयाः प्रह्लादितगुरुमनसः श्रुतार्णवपरगामिनो जायन्ते, चारित्रसंपदश्च भागिनः ॥ १४ ॥

तदेवं एकैकं शैक्षं अधिकृत्य योग्यायोग्यत्वविभागोपदर्शनं कृतं । संप्रति सामान्यतः पर्यटो योग्यायोग्यरूपतया निरूपयति ।

सा समासओ तिविहा पन्नत्ता तं जहां जाणिया, अजाणिया, दुन्विअड्ढा, जाणिआ जहा खीरमिव,
जहा हंसा जे छुट्ठन्ति इह गुरुगुणसमिद्धा दोसे अ विवज्जंति तं जाणसु जाणिया परिसा । अजाणिया जहा-
जा होइ पगइमहुरा मियछावयसीहकुक्कुडयसुआ । रयणमिव असंठविआ, अजाणिआ सा भवे परिसा ॥ १ ॥
दुन्विअड्ढा जहा-नय कत्थइ निम्माओ नय पुच्छइ परिभवस्स दोसेणं । वत्थिन्व वायपुण्णो फुट्ठइ
गामिल्लय विअड्ढो ॥ २ ॥

सा समासओ तिविहा इत्यादि, सा पर्षत्समासतः संक्षेपेण त्रिधा त्रिप्रकारा प्रज्ञप्ता, तीर्थकरगणधरैः इति गम्यते, पर्षत्
इति कथं लभ्यते इति चेदुच्यते, इह प्रागुक्तं-प्रारम्भणीयः प्रवचनानुयोग इति, अनुयोगश्च शिष्यमधिकृत्य प्रवर्तते । निरालम्ब-
नस्य तस्याभावात्ततः सामर्थ्यात्सा इति उक्ते पर्षदिति लभ्यते । तद्यथा इति उदाहरणोपदर्शनार्थः, 'जाणिय' इति 'ज्ञा अवबोधने'
जानातीति ज्ञा, ज्ञिका नाम परिज्ञातवती, किमुक्तं भवति ? कुपथप्रवृत्तपाखंडमतेनादिग्धांतःकरणा गुणदोषविशेषपरिज्ञानकुशलाः
सतां अपि दोषाणां अपरिग्राहिका केवलगुणयत्नवती इति । उक्तं च-गुणदोषविसेसणू अणभिग्गाहिया कुस्सुइमएसु । एसा जाणगपरि-
सा गुणतच्छिआ अगुणवज्जा ॥ १ ॥ अत्र गुणतच्छिइति गुणेषु यत्नवती गुणग्रहणपरायणेत्यर्थः, अगुणवज्जेति अगुणान्-दोषान् वर्जयति,
सतोऽपि न गृह्णाति इति अगुणवर्जा । तथा अज्ञिका-ज्ञिकाविलक्षणा, सम्यक् परिज्ञानरहिता, किमुक्तं भवति ? । या ताम्रचूडकंठीर-
वकुरंगपोतवत् प्रकृत्या मुग्धस्वभावा असंस्थापितजात्यरत्नमिवांतर्वि शिष्टगुणसमृद्धा सुखप्रज्ञापनीया पर्षत् सा अज्ञिका । उक्तं च-“पगई
मुद्ध अयाणिय मिगच्छावगसीहकुडगभूया । रयणमिव असंठविआ सुहसणप्पा गुणसमिद्धा ॥ १ ॥” इह 'मिगसावगसीहकुडगभूय-

तिसावशाद्रोऽग्रे सम्बद्धयते, ततो मृगसिंहकुर्कुटशावभूता इत्यर्थः, 'असंठविय'ति असंस्थापिता, असंस्कृता इत्यर्थः । 'मुखसंज्ञाप्या'
 सुखेन प्रज्ञापनीयाः । तथा दुषियद्दु 'ति' दुर्विदग्धा मिथ्याहङ्कारविडम्बिता, किमुक्तं भवति ? या तत्तद्गुणज्ञाश्वेषिगमनेन कतिपयपदानि
 उपजीव्य पांडित्याभिमानीनी किंचित् मात्रं अर्थपदं सारं पल्लवमात्रं वा श्रुत्वा तत ऊर्ध्वं निजपांडित्यख्यापनायाभिमानतो ज्वलया पश्यति ।
 अर्थं कथ्यमानं चात्मनो बहुज्ञतासूचनाय अग्रे त्वरितं पठति सा पर्वद् दुर्विदग्धा इत्युच्यते ॥ उक्तं च—किंचिन्मत्तग्राही पल्लवग्राहीय
 तुरियग्राहीय । दुवियद्विया उ एसा भणिया तिविहा भवे परिसा ॥१॥ " अमूयां च तिसृगां पर्वदां मध्ये आद्ये द्वे पर्वदौ अनुयोगयोग्ये,
 तृतीया तु अयोग्या । तत आद्ये द्वे एव अधिकृत्य अनुयोगः प्रारम्भणीयो, न तु दुर्विदग्धां, माभूत् आचार्यस्य निःफलः परिश्रमः,
 तस्याश्च दुरंतसंसारोपनिपातः, सा हि तथास्वाभाव्यात् यत्किमपि अर्थपदं शृणोति, तदपि अवज्ञया, श्रुत्वा च सारपदं अन्यत्र सर्वज-
 नातिशायिनिजपांडित्याभिमानतो महतो महीयसोऽवमन्यते । तदवज्ञया च दुरंतसंसारभिर्ब्रंश इति स्थितं, तदेवमभीष्टदेवतास्तथादि-
 संपादितसकलसौहित्यो भगवान् दूष्यगणियादोपसेवी पूर्वार्तगतसुत्रार्थधारको देववाचको योग्यचित्तेयपरीक्षां कृत्वा संप्रति अधिकृताध्य-
 यनविषयस्य ज्ञानस्य प्ररूपणां विदधाति—

नानां पञ्चविहं पन्नतं तंजहा—आभिगिबोहिअनाणं सुअनाणं, ओहेनाणं, मगज्जवनानं केवलनानाणं ॥

ज्ञातिज्ञानं, 'पंच' इति संख्यावाचकः विधानं विद्या 'उपसर्गादात्' [सि. है. ५-३-१०] इत्यङ्ग्रत्ययः, पंचविधाऽप्रकारा यस्य
 तत्पंचविधं पंचग्रंकारं 'प्रज्ञप्तं' तीर्थकरणधरैः इति सामर्थ्यादिवसीयते । अन्यस्य स्वयं [अ] प्ररूपकत्वेन प्ररूपणाऽसंभवादुक्तं च 'अत्थं
 भासद् अरहा सुत्तं गुंथंति गणहरा निउणं । सासणास्स हियद्वाए तओ सुत्तं पवत्तह ॥ १ ॥ एतेन स्वमनीयिकाव्युदासं आह । अथवा

प्रज्ञा बुद्धिस्तया आप्तं, तीर्थकरणधरैः इति गम्यते, तद्यथा इति—उदाहरणोपदर्शनार्थः, आभिनिवोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानं मनः-पर्यायज्ञानं केवलज्ञानं तत्रार्थाभिमुखो नियतप्रतिनियतस्वरूपो बोधो बोधविशेषोऽभिनिबोधः, अभिनिबोध एव आभिनिबोधिकं अभिनिबोधशब्दस्य विनयादिपाठाभ्युपगमाद् ‘विनयादिभ्य’ [सि. है. ७-२-१३०] इति अनेन स्वार्थे इकण् प्रत्ययः, ‘अतिवर्तन्ते स्वार्थिके प्रत्ययकाः प्रकृति[तो]लिंगवचनानि’ इति वचनात् अत्र नपुंसकता । यथा विनय एव वैनयिकं इत्यत्र, अथवा अभिनिबुध्यतेऽनेन अस्मादस्मिन् वा इति अभिनिबोधः तदावरणकर्मक्षयोपशमस्तेन निवृत्तं आभिनिबोधिकं आभिनिबोधिकं च तत् ज्ञानं च आभिनिबोधिकज्ञानं इन्द्रियमनोनिमित्तो योग्यदेशवस्थितवस्तुविषयः स्फुटप्रतिभासो बोधविशेष इत्यर्थः । तथा श्रवणं श्रुतं वाच्यवाचकभावपुरुस्सरीकारेण शब्दसंस्पृष्टार्थग्रहणहेतुरूपलब्धिविशेषः, एवमाकारवस्तु जलधारणादिअर्थक्रियासमर्थं घटशङ्खवाच्यं इत्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी इन्द्रियमनोनिमित्तोऽवगममभिज्ञेय इत्यर्थः, श्रुतं च तत् [च]ज्ञानं श्रुतज्ञानं तथाऽवशब्दोऽयःशब्दार्थः अव-अयोधो विस्तृतं वस्तु धीयते परिच्छिद्यतेऽनेन ईह्यवधिः अथवा अवधिः मर्यादा रूपिषु एव द्रव्येषु परिच्छेदकतया प्रवृत्तिरूपा तदुपलक्षितं ज्ञानं अपि अवधिः, यद्वा अवधानं आत्मनोऽर्थसाक्षात्करणव्यापारोऽवधिः, अवधिश्च तद्ज्ञानं च अवधिज्ञानं । मनसि मनसो वा पर्यवः मनःपर्यवः सर्वतो मनोद्रव्यपरिच्छेद इत्यर्थः । अथवा मनःपर्यय इति पाठः तत्र पर्ययणं पर्ययः, भावे अल्पत्ययः, मनसि मनसो वा पर्ययो मनःपर्ययः, सर्वतस्तत्परिच्छेद इत्यर्थः । स च तद्ज्ञानं च मनःपर्ययज्ञानं,

१ आभिनिबोधके इत्यत्र । २ अत्र विषयस्य बहुत्वमङ्गीकृत्यैवं व्युत्पत्तिः, अन्यथा तिर्यग्ध्वं वा विषयं परिच्छिन्नदानस्यावधिव्यपदेशो न स्यात् । ३ अत्र मनःशब्देन भावमनो ग्राह्यः, तत्सार्थदीकायां तथोक्तत्वात् । (प्र. ७०)

तथा केवलं एकं असहायं मत्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्केवलज्ञानप्रादुर्भावे मत्यादीनां अंशंभवो यतो मतिज्ञानादीनि स्वस्वआवरणक्षयोपशमे प्रादुर्गति, ततो निर्मूलस्वस्वावरणाविलये तानि सुतरां भविष्यन्ति, चारित्रपरिणामवत् । उक्तं च “आवरणदेसविगमे जाहं विज्जंति मइसुयाईणि । आवरणसव्वविगमे कह ताइ न होंति जीवस्स ॥ १ ॥

तं समासस्य ओ दुविहं पन्नतं तंजहा पच्चक्खं च परोक्खं च ॥

तत्पंचप्रकारं अपि ज्ञानं ‘समासतः’ संक्षेपेण ‘द्विविधं’ द्विप्रकारं प्रज्ञप्तं, ‘तद्यथा’ इति उदाहरणोपन्यासार्थः । प्रत्यक्ष च परोक्षं च, तत्र ‘अशूह व्याप्तौ’ अश्रुते ज्ञानात्मना सर्वात्मनो व्याप्नोति इति अक्षः । अथवा ‘अशू भोजने’ अश्नाति सर्वानर्थान् यथायोग्यं शुद्धे पालयति वेत्यक्षो जीवः । उभयत्रापि औणादिकः सकृत्प्रत्ययः, तं अक्षं-जीवं साक्षात् वर्तते यत् ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं-इन्द्रियमनो निरपेक्षं आत्मनः साक्षात्प्रवृत्तिमत् अवध्यादिकं त्रिप्रकारं । उक्तं च-जीवो अक्खो अत्थव्वावगभोयगगुणगुणनिओजेजं तं पइ वड्डु न्नाणं जं पच्चक्खं तयं तिविहं ॥ १ ॥ च शब्दः स्वगतानेकावध्यादिभेदहृत्चक्रः, तथा अक्षस्य-आत्मनो द्रव्येन्द्रियाणि द्रव्यमनश्च पुद्गलमयत्वात् । पराणि वर्तते-तयं तिविहं ॥ १ ॥ च शब्दः स्वगतानेकावध्यादिभेदहृत्चक्रः, तथा अक्षस्य ज्ञानं उदयते तत्परोक्षं, ‘पूयोदरादय’ [सि.है. ३-२-१५५] इति रूपसिद्धिः, अथवा परैरिन्द्रिया-पृथग् वर्तते इत्यर्थः, तेभ्यो यत् अक्षस्य ज्ञानं उदयते तत्परोक्षं, आत्मनो धूनात् अग्निज्ञानं इव तत् परोक्षं, उभयत्रापि दिग्भिः सह अक्षसंबन्धो विषयविषयिभावलक्षणो यस्मिन् ज्ञाने, न तु साक्षात्, आत्मनो धूनात् अग्निज्ञानं इव तत् परोक्षं, उभयत्रापि इन्द्रियमनोनिमित्तं ज्ञानमभिधेयमाह-इन्द्रियमनोनिमित्ताधीनं कथं परोक्षं?, उच्यते, पराश्रयत्वात्, तथाहि-पुद्गलमयत्वात् द्रव्येन्द्रियमनांसि आत्मनः पृथग्भूतानि, ततः तत् आश्रयेण उपजायमानं ज्ञानं आत्मनो न साक्षात्, किंतु परंपरयेति इन्द्रियमनोनिमित्तं ज्ञातं धूमादग्निज्ञानं इव परोक्षं । उक्तं च-अक्खस्स पोगलमया जं दंज्विंदियमणोपरा होंति । तेहिं तो जं न्नाणं परोक्खमिहतमणुमाणं

च ॥ १ ॥ तदेवं प्रत्यक्षं परोक्षं 'से किं तं पञ्चकलं' ति, च इति भेदद्वयोपन्यासे कृते सति शिष्योऽनवबुद्धयमानः प्रश्नं विधत्ते—
 से किं तं पञ्चकलं । पञ्चकलं दुविहं पन्नतं तंजहा इंदियपञ्चकलं नो इंदियपञ्चकलं च ।

से शब्दो मागधदेशीयप्रसिद्धो नियातोऽथशब्दार्थे वर्तते । एवं शिष्येण प्रश्ने कृते सति न्यायमार्गोपदर्शनार्थं आचार्यः शिष्यपृष्ठपदानु-
 वादपुरस्सरीकारेण प्रतिवचनमभिधातुकाम आह—पञ्चकलं दुविहं पण्णत्तं, इत्यादि, एवमन्यत्रापि यथायोगं प्रश्ननिर्वचनसूत्राणां पातनिका
 भावनीया । प्रत्यक्षं द्विविधं प्रशस्तं, तत्राया—इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च, तत्र 'इदु परमैश्वर्यं' 'उदितो बुभिति नुम्, इन्द्रः—आत्मा
 सर्वद्रव्योपलब्धिरूपपरमैश्वर्ययोगात्तस्य लिङ्गं—चिह्नं अविनाभाव 'इंदियं,' 'इन्द्रियं इति' निपातनसूत्रात् रूपनिष्पत्तिः, तत् द्विधा—द्रव्येन्द्रियं
 शब्देन्द्रियं च, तत्र द्रव्येन्द्रियं द्विधा—निवृत्तिः उपकरणं च, निवृत्तिनाम प्रतिविशिष्टाः संस्थानविशेषाः, सापि द्विधा—ग्राह्या अभ्यंतरा
 च, तत्र ग्राह्या कर्णपर्पटकादिरूपा, सापि विचित्रा—न प्रतिनियतरूपतयोपदेष्टुं शक्यते । तथाहि—मनुष्यस्य श्रोत्रे—भ्रूमे नेत्रयोः उभयपार्श्वतः
 संस्थिते वाजिनोः मस्तके नेत्रयोः उपरिष्टात् भाविनी तीक्ष्णे चाग्रभागे इत्यादि जातिभेदात् नानाविधाः अभ्यंतरा तु निवृत्तिः सर्वेषामपि
 जन्तूनां समाना, इहस्पशनेन्द्रियनिवृत्तेः प्रायो न बाह्याभ्यंतरभेदः । तच्चार्थमूलरीकायां तथाभिधानात्, उपकरणं खड्गस्थानीयबाह्या, निवृत्तिः
 या खड्गधारासमाना स्वच्छतरुदलसमूहात्मिका अभ्यन्तरानिवृत्तितल्लयाः शक्तिविविशेषः, इदं च उपकरणरूपं द्रव्येन्द्रियमान्तरनिवृत्तिः
 कथंचिदर्थान्तरं, शक्तिशक्तितमजोः कथंचिद्भेदश्च सत्यां अपि कदंबपुष्पादि आकृतिरूपायां अंतरनिवृत्तौ अतिकठोरतरघनगजितादिना'
 शक्ति उपधाते सति न परिच्छेदुमीशते जंतवः शब्दादिकं इति, भावेन्द्रियमपि द्विधा—लब्धियुगयोगश्च, तत्र लब्धिवः श्रोत्रेन्द्रियादिविषयः

१ 'नानाकारं कथेन्द्रियमसङ्ख्येयमेतत्वादस्य चान्तर्बहिर्मेदो निवृत्तं कश्चित् प्रायः' इति । (पृ १६५)

इंद्रियप्रत्यक्षं पंचविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं इत्यादि, तत्र श्रोत्रेन्द्रियस्य प्रत्यक्षं श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं । श्रोत्रेन्द्रियं
 निमिचीकृत्य यदुत्पन्नं ज्ञानं तत् श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षमिति भावः । एवं शेषेषु अपि भावनीयं । एतच्च व्यवहारत उच्यते, न
 परमार्थत इति अनंतरं एव प्रागुक्तं । आह-स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणि इंद्रियाणि इति क्रमः, अयमेव च समीचीनः,
 पूर्वपूर्वलाभ एव उत्तरोत्तरलाभसंभवात्ततः किमर्थं उत्क्रमोपन्यासः कृतः ? उच्यते, अस्ति पूर्वानुपूर्वी, अस्ति पश्चानुपूर्वीति
 न्यायप्रदर्शनार्थं, अपि च-शेषेन्द्रियापेक्षया श्रोत्रेन्द्रियं पटु, ततः श्रोत्रेन्द्रियस्य प्रत्यक्षं तत् शेषेन्द्रियप्रत्यक्षापेक्षया स्पष्टसंवेदनं,
 स्पष्टसंवेदनं च उपवर्ण्यमानं विनेयः सुखेन अवबुध्यते, ततः सुखप्रतिपत्तये श्रोत्रेन्द्रियादिक्रमः उक्तः ॥

से किं तं नोइंद्रिअपच्चक्खं ? नोइंद्रिअपच्चक्खं तिविहं पन्नत्तं, तं जहा-ओहिनाणं नोइंद्रिअपच्चक्खं ।
 मणपज्जवनाणं नोइंद्रिअपच्चक्खं । केवलनाणं नोइंद्रिअपच्चक्खं । से किं तं ओहिनाणनोइंद्रिअपच्चक्खं ?
 ओहिनाणनोइंद्रिअपच्चक्खं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-भवपच्चहअं च खओवसमिअं च । से किं तं भवपच्चहयं ?
 भवपच्चहयं दोणहं पन्नत्तं, तं जहा देवाण-य नेरइआण य । से किं तं खओवसमिअं ? खओवसमिअं दुविहं
 पन्नत्तं, तं जहा-मणसाण य पंचिंदिअतिरिक्खजोणिआण य । को हेऊ खओवसमिअं ? खओवसमिअं

१-प्रत्यक्षशब्दस्य केचित् अक्षं प्रति वर्तते इत्यव्ययीभावं विदधति तच्च न युज्यते-अनुयोगद्वारटीकायां-निषिद्धत्वात्
 किन्तु प्रतिगतम्-आश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति तत्पुरुष एव ग्राह्यः अन्यथीभावे त्रिलिङ्गताभावात्-प्रत्यक्षो बुद्धिः प्रत्यक्षो बोधः प्रत्यक्षं
 ज्ञानमिति त्रिलिङ्गता न स्यादिति भावः ।

तथावरणिज्ञानं कर्ममाणं उदिण्णाणं खणं अणुदिण्णाणं उवसेमेणं ओहिनाणं समुपज्झइ ।

अथ किं तन् नोइंद्रियप्रत्यक्षं ? नोइंद्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अवधिज्ञानप्रत्यक्षं इत्यादि ॥ अथ किं तत् अवधिज्ञानप्रत्यक्षं ? अवधिज्ञानप्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-भवप्रत्ययं च क्षायोपशमिकं च, तत्र भवति कर्मभवशवर्त्तिनः प्राणिनः अस्मिन्निति भवो-नारकादि जन्म 'पुंनामेनी'ति अधिकरणे घप्रत्ययः, भव एव प्रत्ययः-कारणं यस्य तत् भव-प्रत्ययं, प्रत्ययशब्दश्च इह कारणपर्यायः, वर्त्तते च प्रत्ययशब्दः कारणत्वे, यत उक्तं- 'प्रत्ययः शपथे ज्ञाने, हेतुविश्वास-निश्चये', चशब्दः स्वगतदेवनारकाश्रितभेदद्वयसूचकः, तौ च द्वौ भेदौ अनंतरं एव वक्ष्यति । तथा क्षयश्च उपशमश्च क्षयोपशमौ ताभ्यां निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तत्र यत् एषां भवति तत् तेषां उपदर्शयति-दोषहमि-त्यादि, द्वयोः जीवसमूहयोः भवप्रत्ययं, तद्यथा-देवानां नारकाणां च । तत्र दीव्यंति-निरुपमक्रीडां अनुभवन्ति इति देवा-स्तेषां, तथा नरान् कायंति-शब्दयन्ति योग्यताया अनतिक्रमेणाकारयन्ति जंतून् स्वस्थाने इति नरकास्तेषु भवा नारकास्तेषां, चशब्द उभयत्रापि स्वगतानेकभेदसूचकः, ते च संस्थानचिंतायां अग्रे दर्शयिष्यन्ते । अत्र आह परः-ननु अवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे वर्त्तते नारकादिभवश्च औदयिके तत्कथं देवादीनां अवधिज्ञानं भवप्रत्ययं इति व्यपदिश्यते ? न एष दोषः, यतस्तदपि परमार्थतः क्षायोपशमिकं एव, केवलं स क्षयोपशमो देवनारकभवेषु अवश्यं भावी पक्षिणां गगनगमनलब्धिः इव, ततो भवप्रत्ययं इति व्यपदिश्यते, तथा द्वयोः क्षायोपशमिकं तत्, यथा मनुष्याणां च पंचेन्द्रियतिर्यग्गुणोनिजानां च,

१- 'पुं नास्मिन्घः' इति सि. है. ५-३-१३०. सूत्रमुपलभ्यते ।

अत्रापि चशब्दौ प्रत्येकं स्वगतानेकमेदद्वयकौ, पंचद्वयतिर्यग्मनुष्याणां चावधिज्ञानं नावश्यं भावि, ततः समानेऽपि क्षायोपशमिकत्वे भवप्रत्ययादिदं भिद्यते । परमार्थतः पुनः सकलमपि अवधिज्ञानं क्षायोपशमिकं ॥ 'को हेतुः ?' किं निमित्तं यत् वशात् अवधिज्ञानं क्षायोपशमिकं इत्युच्यते ? क्षायोपशमिकं येन कारणेन तदावरणीयानां अवधिज्ञानावरणीयानां कर्मणां उदीर्णानां क्षयेण अनुदीर्णानां-उदयावल्लिकां अप्राप्तानां उपशमेन-विपाकोदयविष्कम्भलक्षणेन अवधिज्ञानं उत्पद्यतेऽनेन कारणेन क्षायोपशमिकं इति उच्यते । क्षयोपशमश्च देशघातिसस्यर्द्धकानां उदये सति भवति न सर्वघातिसस्यर्द्धकानां, अथ किं इदं देशघातीति सर्वघातीति वा रसस्यर्द्धकानि इति ? उच्यते, इह कर्मणां प्रत्येकं अनंतानंतानि रसस्यर्द्धकानि भवन्ति, रसस्यर्द्धकस्वरूपं च कर्ममप्रकृतिटीकायां सप्रपंचं उपदर्शितं इति न भूयो दर्श्यते ।

अह वा गुणपडिवन्नस्स अणगारस्स ओहिनाणं समुपज्झइ तं समासओ छड्विहं पन्नत्तं, तं जहा-
आणुगांमिअं, अणाणुगांमिअं, बहुमाणयं, हीयमाणयं, पडिवाइयं, अप्पडिवाइयं । सू० ॥ ९ ॥

'अथवा' इति प्रकारांतरोपदर्शने, प्रकारांतरता च गुणप्रतिपत्तिमंतरेणेत्यपेक्ष्य द्रष्टव्या, गुणाः-मूलोत्तररूपास्तान् प्रतिपन्नो गुणप्रतिपन्नः, अथवा गुणैः प्रतिपन्नः पात्रं इति कृत्वा गुणैः आश्रितो गुणप्रतिपन्नः, अगारं-गृहं न विद्यते यस्यासौ अनगारः, परित्यक्तद्रव्यभावगृह इत्यर्थः । तस्य-प्रशस्तेषु अध्यवसायेषु वर्त्तमानस्य सर्वघातिसस्यर्द्धकेषु देशघातिसस्यर्द्ध-
कतया जातेषु पूर्वोक्तक्रमेण क्षयोपशमभावतोऽवधिज्ञानमुपजायते । 'तद्' अवधिज्ञानं 'समासतः' संक्षेपेण 'षट्विधं' षट्-
प्रकारं प्रब्रूय, तद्यथा- 'आनुगामिकमि'त्यादि, तत्र गच्छंतं पुरुषं-आसमंतादनुगच्छति इत्येवं शीलं आनुगामि आनुगाम्येव

तयावरणिज्ज्ञाणं कस्माणं उदिण्णाणं खएणं अणुदिण्णाणं उवसेमेणं ओहिनाणं समुपज्झइ ।

अथ किं तन् नोइंद्रियप्रत्यक्षं ? नोइंद्रियप्रत्यक्षं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अवधिज्ञानप्रत्यक्षं इत्यादि ॥ अथ किं तत् अवधिज्ञानप्रत्यक्षं ? अवधिज्ञानप्रत्यक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-भवप्रत्ययं च क्षायोपशमिकं च, तत्र भवति कर्मभवशवर्त्तिनः प्राणिनः अस्मिन्निति भवो-नारकादि जन्म 'पुंनाम्नी'ति अधिकरणे घप्रत्ययः, भव एव प्रत्ययः-कारणं यस्य तत् भवप्रत्ययं, प्रत्ययशब्दश्च इह कारणपर्यायः, वर्त्तते च प्रत्ययशब्दः कारणत्वे, यत उक्तं- 'प्रत्ययः शपथे ज्ञाने, हेतुविश्वासनिश्चये', चशब्दः स्वगतदेवनारकाश्रितभेदद्वयसूचकः, तौ च द्वौ भेदौ अनंतरं एव वक्ष्यति । तथा क्षयश्च उपशमश्च क्षयोपशमौ ताभ्यां निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तत्र यत् एषां भवति तत् तेषां उपदर्शयति-दोषहमित्यादि, द्वयोः जीवसमूहयोः भवप्रत्ययं, तद्यथा-देवानां नारकाणां च । तत्र दीव्यंति-निरुपमक्रीडां अनुभवति इति देवास्तेषां, तथा नरान् कायंति-शब्दयति योग्यताया अनतिक्रमेणाकारयति जंतून् स्वस्थाने इति नरकास्तेषु भवा नारकास्तेषां, चशब्द उभयत्रापि स्वगतानेकभेदसूचकः, ते च संस्थानचिंतायां अग्रे दर्शयिष्यंते । अत्र आह परः-ननु अवधिज्ञानं क्षायोपशमिके भावे वर्त्तते नारकादिभवश्च औदयिके तत्कथं देवादीनां अवधिज्ञानं भवप्रत्ययं इति व्यपदिश्यते ? न एष दोषः, यतस्तदपि परमार्थतः क्षायोपशमिकं एव, केवलं स क्षयोपशमो देवनारकभवेषु अवश्यं भावी पक्षिणां गगनगमनलब्धिः इव, ततो भवप्रत्ययं इति व्यपदिश्यते, तथा द्वयोः क्षायोपशमिकं तत्, यथा मनुष्याणां च पंचेन्द्रियतिर्यग्गुणोनिजानां च,

१- 'पुं नाम्निघः' इति सि. हे. ५-३-१३०. सूत्रमुपलभ्यते ।

अत्रापि चशब्दौ प्रत्येकं स्वगतानेकमेदस्रचकौ, पंचद्रियतिर्यग्मनुष्याणां चावधिज्ञानं नावश्यं भावि, ततः समानेऽपि क्षायोपशमिकत्वे भवप्रत्ययादिदं भिद्यते । परमार्थतः पुनः सकलमपि अवधिज्ञानं क्षायोपशमिकं ॥ 'को हेतुः ?' किं निमित्तं यत् वशात् अवधिज्ञानं क्षायोपशमिकं इत्युच्यते ? क्षायोपशमिकं येन कारणेन तदावरणीयानां अवधिज्ञानावरणीयानां कर्मणां उदीर्णानां क्षयेण अनुदीर्णानां-उदयावल्लिङ्गां अप्राप्तानां उपशमेन-विपाकोदयविक्षंभलक्षणेन अवधिज्ञानं उत्पद्यतेऽनेन कारणेन क्षायोपशमिकं इति उच्यते । क्षयोपशमश्च देशवातिरसस्पर्द्धकानां उदये सति भवति न सर्वधातिरसस्पर्द्धकानां, अथ किं इदं देशघातीनि सर्वघातीनि वा रसस्पर्द्धकानि इति ? उच्यते, इह कर्मणां प्रत्येकं अनंतानंतानि रसस्पर्द्धकानि भवन्ति, रसस्पर्द्धकस्वरूपं च कर्ममप्रकृतिटीकायां सप्रपंचं उपदर्शितं इति न भूयो दर्श्यते ।

अह वा गुणपडिवन्नस्स अणगरस्स ओहिनाणं समुपज्झह तं समासओ छव्विहं पन्नत्तं, तं जहा-
आणुगामिअं, अणाणुगामिअं, वड्डुमाणयं, हीयमाणयं, पडिवाहयं, अप्पडिवाहयं । सू० ॥ ९ ॥

'अथवा' इति प्रकारांतरोपदर्शने, प्रकारांतरता च गुणप्रतिपत्तिमंतरेणेत्यपेक्ष्य द्रष्टव्या, गुणाः-मूलोत्तररूपास्तान् प्रतिपन्नो गुणप्रतिपन्नः, अथवा गुणैः प्रतिपन्नः पात्रं इति कृत्वा गुणैः आश्रितो गुणप्रतिपन्नः, अगारं-गृहं न विद्यते यस्यासौ अनगरः, परित्यक्तद्रव्यभावगृह इत्यर्थः । तस्य-प्रशस्तेषु अध्यवसायेषु वर्त्तमानस्य सर्वधातिरसस्पर्द्धकेषु देशधातिरसस्पर्द्ध-
कतया जातेषु पूर्वोक्तक्रमेण क्षयोपशमभावतोऽवधिज्ञानमुपजायते । 'तद्' अवधिज्ञानं 'समासतः' संक्षेपेण 'पट्विधं' पट्-
प्रकारं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-'आनुगामिकमि'त्यादि, तत्र गच्छंतं पुरुषं-आसमंतादनुगच्छति इत्येवं शीलं आनुगामि आनुगाम्येव

आनुगामिकं, स्वार्थे कः प्रत्ययः, अथवा अनुगमः प्रयोजनं यस्य तदानुगमिकं, यत् लोचनवत् गच्छतं अनुगच्छति तदवधिज्ञानं
 आनुगामिकमिति । तथा न आनुगामिकं शृङ्खलाप्रतिबद्धप्रदीप इव यत् न गच्छतं अनुगच्छति तदवधिज्ञानं
 अनानुगामिकं । उक्तं च—“अणुगामिओऽणुगच्छह् गच्छतं लोयणं जहा पुरिसं । इयरो उ नाणुगच्छह् ठियप्पईवोव्व गच्छतं
 ॥ १ ॥” तथा वर्द्धत इति वर्द्धमानं, ततः संज्ञायां कन्प्रत्ययः, बहुबहुतरैर्धनप्रक्षेपादिभिर्वर्द्धमानदहनज्वालाकलाप इव पूर्वा-
 वस्थातो यथायोगं प्रशस्तप्रशस्ततराध्यवसायभावतो अभिवर्द्धमानं अवधिज्ञानं वर्द्धमानकं, तच्चासकृद्विशिष्टगुणविशुद्धिसापेक्ष-
 त्वात् । तथा हीयते-तथाविधसामर्थ्यभावतो हानिं उपगच्छति [तत्] हीयमानं, कर्मकर्तृविवक्षायामानश्रुप्रत्ययः, हीयमानमेव
 हीयमानकं, ‘कुत्तिसत्ताल्पाज्ञाते’ [सि. है. ७-३-३३.] इति कपप्रत्ययः, पूर्वावस्थातो यत् अधोऽधो ह्रासं उपगच्छति
 अवधिज्ञानं तत् हीयमानकं इति भावः । उक्तं च—“हीयमाणं पुद्वावत्थाओ अहोऽहो हस्समाणं” इति । तथा प्रतिपत्तन-
 शीलं प्रतिपाति, यदुत्पन्नं सत् क्षयोपशमानुरूपं कियत्कालं स्थित्वा प्रदीप इव सामस्येन विध्वंसं उपयाति तत् प्रतिपाति
 इत्यर्थः । हीयमानकप्रतिपातिनोः कः प्रतिविशेषः इति चेदुच्यते, हीयमानकं पूर्वावस्थातोऽधोऽधो ह्रासं उपगच्छदभिधीयते ।
 यत्पुनः प्रदीप इव निर्मूलं एककालं अपगच्छति तत् प्रतिपाति तथा न प्रतिपाति—यत् न केवलज्ञानात् अर्वाक् अंशं उपयाति
 तत् अप्रतिपाति इत्यर्थः ।

१-आनुगामिकानानुगामिकरूपभेदद्वये एव शेषभेदाः अन्तर्भावयितुं शक्यन्ते तथापि आनुगामिकानानुगमिकं चेत्युक्ते न
 वर्द्धमानकादयो विशेषा अवगन्तुं शक्यन्ते अतः विशेषभेदोपन्यासकरणमिति ज्ञेयम् ।

से किं तं आणुगामिअं ओहिनाणं ? ओहिनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-अंतगयं च मज्झ-
गयं च । से किं तं अंतगयं । अंतगयं तिविहं पन्नत्तं, तं जहा-पुरओ अंतगयं । मग्गओ अंतगयं । पासओ
अंतगयं । से किं तं पुरओ अंतगयं ? पुरओ अंतगयं से जहानामए केह पुरिसे उक्कं वा चडुलियं वा अलायं
वा मणिं वा पईवं वा जोहं वा पुरओ काउं पणुल्लेमाणे २ गच्छेज्जा से तं पुरओ अंतगयं । से किं तं
मग्गओ अंतगयं ? मग्गओ अंतगयं से जहानामए केह पुरिसे उक्कं वा चडुलिअं वा अलायं वा मणिं
वा पईवं वा जोहं वा मग्गओ काउं अणुकट्ठमाणे २ गच्छेज्जा से तं मग्गओ अंतगयं । से किं तं पासओ
अंतगयं ? पासओ अंतगयं से जहानामए केह पुरिसे उक्कं वा चडुलिअं वा अलायं वा मणिं वा पईवं
वा जाहं वा पासओ काउं परिकट्ठमाणे २ गच्छेज्जा से तं पासओ अंतगयं से तं अंतगयं । से किं तं
मज्झगयं ? मज्झगयं से जहानामए केह पुरिसे उक्कं वा चडुलिअं वा अलायं वा मणिं वा पईवं वा जोहं
वा मत्थए काउं समुव्वहमाणे २ गच्छेज्जा से तं मज्झगयं । सू० ॥ १० ॥

अथ किं तत् आनुगामिकं अवधिज्ञानं ? आनुगामिकं अवधिज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अंतगतं [च] मध्यगतं च, इह
अंतशब्दः पर्यंतवाची, यथा वनांतं इत्यत्र, ततश्च अंत-पर्यंते गतं-व्यवस्थितं अंतगतं । इहार्थत्रयव्याख्या अंतं गतं-आत्म-
प्रदेशानां पर्यंते स्थितं अंतगतं, इयमत्र भावना-इह अवधिरूपद्यमानः कोऽपि स्पष्टं करूपतया उत्पद्यते, स्पष्टं च नानावधि-
ज्ञानप्रभाया गवाक्षजालाद्विनिर्गतप्रदीपप्रभाया इव प्रतिनियतो विच्छेदविशेषः, तथा च आह-जिनभद्रगणिक्षमा-

अमणः स्वोपज्ञभाष्यटीकायां—‘स्पष्टकं अवधिविच्छेदविशेषः इति ।’ तानि च एकजीवस्य संख्येया संख्येयानि वा भवन्ति ।
 यत उक्तं—मूलावश्यके प्रथमपीठिकायां—“फट्टा य असंखेजा संखेज्यावि एकजीवस्स” इति, तानि च चित्ररूपाणि ।
 तथाहि—कानिचित् पर्यंतवर्तिषु आत्मप्रदेशेषु उत्पद्यन्ते । तत्रापि कानिचित्पुस्तः कानिचित्पृष्ठतः । कानिचिदधोभागे कानि-
 चिदुपरितनभागे कानिचित्मध्यवर्तिषु आत्मप्रदेशेषु, [तत्र यदा अन्तर्वर्तिव्वात्मप्रदेशेषु] अवधिज्ञानं उपजायते तत् (दा ?)
 आत्मनः—पर्यन्ते स्थितं इति कृत्वा अंतगतं इत्युच्यते । तैरेव पर्यन्तवर्त्तिभिः आत्मप्रदेशैः साक्षादवधिरूपेण ज्ञानेन ज्ञानात्
 न शेषैरिति । अथवा औदारिकशरीरस्य अंते गतं—स्थितं अंतगतं, कयाचित् एकदिशोपलंभात्, इदमपि स्पष्टकरूपं अवधिज्ञानं,
 अथवा सर्वेषां अपि आत्मप्रदेशानां क्षयोपशमंभावेऽपि औदारिकशरीरांतेन एकया दिशा यद्वशादुपलभ्यते तत् अपि अंतगतं,
 आह—यदि सर्वात्मप्रदेशानां क्षयोपशमस्ततः सर्वतः किं न पश्यति ?, उच्यते, एकदिशा एव क्षयोपशमसंभवात् विचित्रो
 हि क्षयोपशमस्ततः सर्वेषां अपि आत्मप्रदेशानां इत्थंभूत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशमः संवृत्तो यत् औदारिकशरीरं
 अपेक्ष्य कयाचित् विवक्षितया एकया दिशा पश्यति इति, तृतीयो अर्थ एकदिग्भाविना तेन अवधिज्ञानेन यत् उद्योतितं
 क्षेत्रं तस्य अंते वर्त्तते तदवधिज्ञानं, अवधिज्ञानवतः तदंते वर्त्तमानत्वात्, ततोऽंते—एकदिगूरूपस्यावधिज्ञानविषयस्य पर्यन्ते
 व्यवस्थितमंतगतं, चक्षब्दो देशकालादिअपेक्षया स्वगतानेकमेदस्रचक्रः, तथा ‘मध्यगतं च’ इति इह मध्यं—प्रसिद्धं
 दंडादिमध्यवत्, ततो मध्येगतं मध्यगतं, इदमपि त्रिधा व्याख्येयं आत्मप्रदेशानां मध्ये—मध्यवर्त्तिषु आत्मप्रदेशेषु गतं—
 स्थितं । इदं च स्पष्टकरूपं अवधिज्ञानं सर्वदिगुपलंभकारणं मध्यवर्त्तिनां आत्मप्रदेशानां अवसेयं । अथवा सर्वेषां अपि

आत्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरमध्यभागेन उपलब्धिः तन्मध्ये गतं मध्यगतं । अथवा तेन अवधिज्ञानेन
 यदुद्योतितं क्षेत्रं सर्वसु दिक्षु तस्य मध्ये-मध्यभागे गतं-स्थितं मध्यगतं, अवधिज्ञानिनः तदुद्योतितक्षेत्रमध्यवर्तित्वात् ।
 चशब्दः स्वगतानेकमेदसूचकः । अथ किं तत् अंतगतं?, अंतगतं 'त्रिविधं' त्रिप्रकारं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-तत्र 'पुरतः'
 अवधिज्ञानिनः स्वव्यपेक्षया अग्रभागे अंतगतं पुरतः अंतगतं । तथा मार्गतः-पृष्ठतः अंतगतं मार्गतः अंतगतं, तथा
 पार्श्वतोद्वयोः पार्श्वयोः एकरपरपार्श्वतो वा अंतगतं पार्श्वतोऽंतगतं । अथ किं तत्पुरतः अंतगतं?, 'से जहा' इत्यादि
 'स' विवक्षितो यथानामकः कश्चित्पुरुषः अत्र सर्वेषु अपि पदेषु एकारांतत्त्वमेवत्वं 'अतः सौ पुंसि' इति मागधिक-
 भाषालक्षणात् । सर्वं अपि हि प्रवचनं अर्द्धमागधिकभाषात्मकमर्धमागधिकभाषया तीर्थकृतां देशनाप्रवृत्तेः, ततः प्रायः
 सर्वत्रापि मागधिकभाषालक्षणं अनुसरणीयं । 'उक्तं वा इति' उल्का-दीपिका, वाशब्दः सर्वोऽपि विकल्पार्थः, 'चटुली वा'
 चटुलीः-पर्यन्तज्वलितवृणपूलिका 'अलातं वा' अलातं-उदग्रुकं अग्रभागे ज्वलत्काण्डं इत्यर्थः । 'मणि वा' मणिं प्रतीतः,
 'ज्योतिर्वा' ज्योतिः शरावादिआधारो ज्वलदग्निः, 'प्रदीपं वा' प्रदीपः-प्रतीतः 'पुरतः' अग्रतः हस्ते दंडादौ वा कृत्वा ।
 प्रणुदन्-हस्तस्थितं दंडाग्रादिस्थितं वा क्रमेण स्वगतिअनुसारतः प्रेरयन् प्रेरयन् 'गच्छेत्' यायात्, एष दृष्टांतः, उपनयस्तु
 स्वयमेव भावनीयः, तत उपसंहरति-'से तं पुरथो अंतगतं' से शब्दः प्रतिवचनउपसंहारदर्शने, तदेतत्पुरतः अंतगतं,
 इयमत्र भावना-यथा स पुरुष उल्कादिभिः पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एवं येन अवधिज्ञानेन तयाविधक्षयोपशमभावतः
 पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, तदवधिज्ञानं पुरतः अंतगतं अभिधीयते । एवं मार्गतोऽंतगत[द्वयं]पार्श्वतोऽंतगतम्वयं[च]

अमणः स्वोपज्ञभाष्यटीकायां—‘स्पष्टकं अवधिविच्छेदविशेषः इति ।’ तानि च एकजीवस्य संख्येया संख्येयानि वा भवन्ति ।
 यत उक्तं—मूलावश्यके प्रथमपीठिकायां—“फट्ठा य असंखेजा संखेजयावि एकजीवस्स” इति, तानि च चिन्नरूपाणि ।
 तथाहि—कानिचित् पर्यंतवर्तिषु आत्मप्रदेशेषु उत्पद्यन्ते । तत्रापि कानिचित्पुरतः कानिचित्पृष्टतः । कानिचिदधोभागे कानि-
 चिदुपरितनभागे कानिचित्मध्यवर्त्तिषु आत्मप्रदेशेषु, [तत्र यदा अन्तर्वर्तिव्वात्मप्रदेशेषु] अवधिज्ञानं उपजायते तत् (दा ?)
 आत्मनः—पर्यन्ते स्थितं इति कृत्वा अंतगतं इत्युच्यते । तैरेव पर्यन्तवर्त्तिभिः आत्मप्रदेशैः साक्षादवधिरूपेण ज्ञानेन ज्ञानात्
 न शेषैरिति । अथवा औदारिकशरीरस्य अंते गतं—स्थितं अंतगतं, कयाचित् एकदिशोपलंभात्, इदमपि स्पष्टकरूपं अवधिज्ञानं,
 अथवा सर्वेषां अपि आत्मप्रदेशानां क्षयोपशमंभावेऽपि औदारिकशरीरं तेन एकया दिशा यद्वशादुपलभ्यते तत् अपि अंतगतं,
 आह—यदि सर्वात्मप्रदेशानां क्षयोपशमस्ततः सर्वतः किं न पश्यति ?, उच्यते, एकदिशा एव क्षयोपशमं संभवात् विचित्रो
 हि क्षयोपशमस्ततः सर्वेषां अपि आत्मप्रदेशानां इत्थंभूत एव स्वसामग्रीवशात् क्षयोपशमः संवृत्तो यत् औदारिकशरीरं
 अपेक्ष्य कयाचित् विवक्षितया एकया दिशा पश्यति इति, तृतीयो अर्थ एकदिग्भाविना तेन अवधिज्ञानेन यत् उद्योतितं
 क्षेत्रं तस्य अंते वर्त्तते तदवधिज्ञानं, अवधिज्ञानवतः तदंते वर्त्तमानत्वात्, ततोऽंते—एकदिगुरूपस्यावधिज्ञानविषयस्य पर्यन्ते
 व्यवस्थितमंतगतं, चक्षन्दो देशकालादिअपेक्षया स्वगतानेकमेदस्रचक्रः, तथा ‘मध्यगतं च’ इति इह मध्यं—प्रसिद्धं
 इंद्रादिमध्यवत्, ततो मध्येगतं मध्यगतं, इदमपि त्रिधा व्याख्येयं आत्मप्रदेशानां मध्ये—मध्यवर्त्तिषु आत्मप्रदेशेषु गतं—
 स्थितं । इदं च स्पष्टकरूपं अवधिज्ञानं सर्वदिगुपलंभकारणं मध्यवर्त्तिनां आत्मप्रदेशानां अवसेयं । अथवा सर्वेषां अपि

आत्मप्रदेशानां क्षयोपशमभावेऽपि औदारिकशरीरमध्यभागेन उपलब्धः तन्मध्ये गतं मध्यगतं । अथवा तेन अवधिज्ञानेन
 यदुद्योतितं क्षेत्रं सर्वोसु दिक्षु तस्य मध्ये-मध्यभागे गतं-स्थितं मध्यगतं, अवधिज्ञानिनः तदुद्योतितक्षेत्रमध्यवर्तित्वात् ।
 वशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः । अथ किं तत् अंतगतं ?, अंतगतं 'त्रिविधं' त्रिप्रकारं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-तत्र 'पुरतः'
 अवधिज्ञानिनः स्वव्यपेक्षया अग्रभागे अंतगतं पुरतः अंतगतं । तथा मार्गतः-पृष्ठतः अंतगतं मार्गतः अंतगतं, तथा
 पार्श्वतोद्भयोः पार्श्वयोः एकरपरपार्श्वतो वा अंतगतं पार्श्वतोऽंतगतं । अथ किं तत्पुरतः अंतगतं ?, 'से जहा' इत्यादि
 'स' विवक्षितो यथानामकः कश्चित्पुरुषः अत्र सर्वेषु अपि पदेषु एकारांतत्वमेवत्वं 'अतः सौ पुंसि' इति मागधिक-
 भाषालक्षणात् । सर्वं अपि हि प्रवचनं अर्द्धमागधिकभाषात्मकमर्धमागधिकभाषया तीर्थकृतां देशनाप्रवृत्तेः, ततः प्रायः
 सर्वत्रापि मागधिकभाषालक्षणं अनुसरणीयं । 'उक्तं वा इति' उल्का-दीपिका, वाशब्दः सर्वोऽपि विकल्पार्थः, 'चटुली वा'
 चटुलीः-पर्यन्तञ्जलिततुणपूलिका 'अलातं वा' अलातं-उल्मुकं अग्रभागे ज्वलत्काण्डं इत्यर्थः । 'मणि वा' मणि प्रतीतः,
 'ज्योतिर्वा' ज्योतिः शरावादिआधारो ज्वलदग्निः, 'प्रदीपं वा' प्रदीपः-प्रतीतः 'पुरतः' अग्रतः हस्ते दंडादौ वा कृत्वा ।
 प्रणुदन्ः हस्तस्थितं दंडाग्रादिस्थितं वा क्रमेण स्वगतिअनुसारतः प्रेरयन् प्रेरयन् 'गच्छेत्' यायात्, एष दृष्टांतः, उपनयस्तु
 स्वयमेव भावनीयः, तत् उपसंहरति-'से तं पुरओ अंतगतं' से शब्दः प्रतिवचनउपसंहारदर्शने, तदेतत्पुरतः अंतगतं,
 इयमत्र भावना-यथा स पुरुष उल्कादिभिः पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, एवं येन अवधिज्ञानेन तथाविधक्षयोपशमभावतः
 पुरत एव पश्यति, नान्यत्र, तदवधिज्ञानं पुरतः अंतगतं अभिधीयते । एवं मार्गतोऽंतगत[क्षेत्रं] पार्श्वतोऽंतगत[क्षेत्रं][च]

भावनीयं, नवरं 'अणुकण्डूमाणे' चि हस्तगतं दंडाग्रादिस्थितं वा अनु-पश्चात्-कर्षन् अनुकर्षन् पृष्ठतः पश्चात् कृत्वा समाकर्षन् समाकर्षनित्यर्थः । तथा पार्श्वतः दक्षिणपार्श्वतः अथवा वामपार्श्वतो यदा द्वयोरपि पार्श्वयोः उल्कादिकं हस्त-स्थितं दंडाग्रादिस्थितं वा परिकर्षन्-पार्श्वभागे कृत्वा समाकर्षन् समाकर्षनित्यर्थः । से किं तं मज्झगतं इत्यादि निगदसिद्धं नवरं 'मस्तके' शिरसि कृत्वा गच्छेत्तदेतत् मध्यगतं, इयं अत्र भावना-यथा तेन मस्तकस्थेन सर्वासु दिक्षु पश्यति, एवं येन अवधिज्ञानेन सर्वासु दिक्षु पश्यति तन्मध्यगतमिति ।

इत्थंभूतां च व्याख्यां सम्यग् नावबुध्यमानः शिष्यः प्रश्नं करोति ।

अंतगयस्स मज्झगयस्स य को पहविसेसो ? पुरओ अंतगएणं ओहिनाणेणं पुरओ चेव संखिज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोअणाइं जाणह पासह । मग्गओ अंतगएणं ओहिनाणेणं मग्गओ चेव संखिज्जाणि वा असंखिज्जाणि वा जोअणाइं जाणह पासह । पासओ अंतगएणं ओहिनाणेणं पासओ चेव संखिज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोअणाइं जाणह पासह । मज्झगएणं ओहिनाणेणं सव्वओ समंता संखिज्जाणि वा असंखेज्जाणि वा जोअणाइं जाणह पासह से तं आणुगामिअं ओहिनाणं ।

अंतगतस्य मध्यगतस्य च परस्परं कः प्रतिविशेषः ? प्रतिनियतो विशेषः ? स्वरिराह-पुरतः अंतगतेन अवधिज्ञानेन पुरत

१ देवनारकतीर्थकृतां अवश्यं इदमेव भवति, देवनारकाणां आभववर्ति तीर्थकृतां तु आकेवलज्ञानमिति, तिरश्चामन्तगतं भवति, मनुष्याणां तु यथा क्षयोपशमं भवतीति विज्ञेयम् ।

एव-अग्रत एव संख्येयानि एकादीनि-शीर्षप्रहेलिकापर्यंतानि, [वा] असंख्येयानि योजनानि, [वा] एतावत्सु योजनेषु अवगाढं द्रव्यमित्यर्थः । जानाति पश्यति, ज्ञानं विशेषग्रहणात्मकं दर्शनं सामान्यग्रहणात्मकं, तदेवं पुरतः अंतगतस्य शेषावधिज्ञानेभ्यो भेदः, एवं शेषाणां अपि परस्परं भावनीयः, नवरं सर्वतः-सर्वासु दिग् विदिक्षु समंतात्-सर्वैः एव आत्मप्रदेशैः सर्वैः वा विशुद्ध [स्पष्ट] कैः तदेवमुक्तं आनुगामिकं अवधिज्ञानं ।

संप्रति अनानुगामिकं शिष्यः पृच्छन्नाह ।

से किं तं अणाणुगामिअं ओहिनाणं अणाणुगामिअं ओहिनाणं से जहानामए केह पुरिसे एणं महंतं जोइहाणं काउं तस्सेव जोइहाणस्स परिरेरंतेहिं २ परिघोलेमाणे २ तमेव जोइहाणं [जाणइ] पासइ अन्नत्थगए न जाणइ न पासइ एवमेव अणाणुगामिअं ओहिनाणं जत्थेव-ससुपज्जेइ तत्थेव संखिज्जाणि वा असंखिज्जाणि वा संबद्धाणि वा असंबद्धाणि वा जोअणाइ जाणइ पासइ अन्नत्थगए न जाणइ न पासइ से तं अणाणुगामिअं ओहिनाणं ॥ सू० ॥ ११ ॥

अथ किं तत् अनानुगामिकं अवधिज्ञानं १, स्वरिराह-अनानुगामिकं अवधिज्ञानं स-विवक्षितो यथानामकः कश्चित् पुरुषः पूर्णः सुखदुःखानां इति पुरुषः पुरि शयनात् वा पुरुषः, एकं महत् ज्योतिःस्थानं-अग्निस्थानं कुर्यात् । कस्मिन्चित् स्थाने अनेकज्वालाशतसंकुलं अग्नि प्रदीपं वा स्थूलवार्त्तिज्वालारूपं उत्पादयेदित्यर्थः । ततस्तत् कृत्वा तस्य एव ज्योतिःस्थानस्य 'परिपर्यतेषु २' परितः सर्वासु दिक्षु पर्यतेषु 'परिघूर्णन् परिघूर्णन्' [परिभ्रमन्] परिभ्रमन्नित्यर्थः । तदेव 'ज्योतिः-

स्थानं' ज्योतिःस्थानप्रकाशितं क्षेत्रं [जानाति] पश्यति, अन्यत्र गतो न पश्यति [न जानाति] एष दृष्टान्तः । उपनयं आह-
 'एवमेव' अनेनैव प्रकारेण अनानुगामिकं अवधिज्ञानं यत्र एव क्षेत्रे व्यवस्थितस्य सतः समुत्पद्यते तत्र एव व्यवस्थितः
 सन् संख्येयानि असंख्येयानि वा योजनानि स्वावगाढक्षेत्रेण सह संबद्धानि असंबद्धानि वा, अवधिः कोऽपि जायमानः
 स्वावगाढदेशात् आरभ्य निरंतरं प्रकाशयति कोऽपि पुनः अपांतराले अंतरं कृत्वा परतः प्रकाशयति, ततः उच्यते-संबद्धानि
 असंबद्धानि वा इति, 'जानाति' विशेषाकारेण परिछिनत्ति 'पश्यति' सामान्याकारेण अवबुध्यते 'अन्यत्र च' देशांतरे
 गतो नैव पश्यति । अवधिज्ञानावरणक्षयोपशमस्य तत् क्षेत्रसापेक्षत्वात् । तदेवं उक्तं अनानुगामिकं ।

संप्रति वर्द्धमानकं अनवबुध्यमानः शिष्यः प्रश्नं करोति—

से किं तं बहुमाणयं ओहिनाणं ? बहुमाणयं ओहिनाणं पसत्थेसु अञ्जवसाणट्ठाणिसु वट्टमाणस्स वट्टु-
 माणचरित्तस्स । विसुज्झमाणस्स विसुज्झमाणचरित्तस्स । सव्वओ समंता ओहिनाणं वट्टुह ॥ सू० ॥ १२॥

अथ किं तत् वर्द्धमानकं अवधिज्ञानं ?, सुरिराह-वर्द्धमानकं अवधिज्ञानं प्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्य, इह
 सामान्यतो द्रव्यलेश्योपरंजितं चित्तं अध्यवसायस्थानं उच्यते, तच्चानवस्थितं, तल्लेश्याद्रव्यसाचिन्व्ये विशेषसंभवात्, ततो
 बहुवचनं उक्तं, प्रशस्तेषु इति, अनेन च अप्रशस्तकृष्णादिद्रव्यलेश्योपरंजितव्यवच्छेदं आह-प्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु
 वर्त्तमानस्य इति, किमुक्तं भवति ? प्रशस्ताध्यवसायस्थानकलितस्य, 'सर्वतः' समंतात् अवधिः परिवर्द्धते इति संबंधः,
 अनेन अविस्तसम्पग्दृष्टेः अपि परिवर्द्धमानकोऽवधिर्भवतीत्याख्यायते । तथा 'वट्टुमाणचरित्तस्स' प्रशस्तेषु अध्यवसाय-

स्थानेषु वर्धमानचारित्रस्य, एतेन देशविरतसर्वविरतयोर्वर्द्धमानकमवधिमभिघत्ते, वर्द्धमानकश्चावधिरुचरोत्तरं विशुद्धिमासादयती भवति नान्यथा तत आह 'विशुद्धमानस्य' तदावरणकलंकविगमत उत्तरोत्तरविशुद्धिमासादयतः, अनेनाऽविरतसम्यग्गृहेष्वर्द्धमानकाऽवधेः शुद्धिजन्यत्वमाह, तथा 'विशुद्धमानचारित्रस्य', इदं च विशेषणं देशविरतसर्वविरतयोर्वेदितव्यं । 'सर्वतः' सर्वासु दिशु समंतादवधिः परिवर्द्धते ।

स च कस्यापि सर्वजघन्यादारभ्य प्रवर्द्धते, ततः प्रथमतः सर्वजघन्यं अवधिं प्रतिपादयति ।

जावह्वा तिसमयाहारगस्स सुहुमस्स पणगजीवस्स । ओगाहणा जहन्ना ओहीखित्तं जहन्नं तु ॥ १ ॥

'जावह्वा' इत्यादि, 'त्रि'-'समयाहारकस्य' आहारयति आहारं गृह्णाति इति आहारकः, त्रयः समयाः समाहृताः त्रिसमयं, त्रिसमयं आहारकः त्रिसमयाहारकः, 'नाम नाम्ना एकार्थे समसो बहुलं' [सि. है. ३-१-१८] इतिसमासः तस्य 'त्रिसमयाहारकस्य' 'सूक्ष्मस्य' सूक्ष्मनामकर्मोदयवर्त्तिनः 'पनकजीवस्य' पनकश्चासौ जीवश्च पनकजीवो, वनस्पतिविशेषः, तस्य 'यावती' यावत् परिमाणा, अवगाहते क्षेत्रं यस्यां स्थिता जंतवः साऽवगाहना-तनु इत्यर्थः, 'जघन्या' त्रिसमयाहारकशेषसूक्ष्मपनकजीवापेक्षया सर्वस्तोका, एतावत्परिमाणं अवधेः जघन्यं क्षेत्रं, तुशब्द एवकारार्थः, स च अवधारणे, तस्य च एवंप्रयोगः-जघन्यं अवधिक्षेत्रं एतावद् एव इति । किं वा त्रिसमयाहारकत्वं परिगृह्यते ?

१-आह-किमिति योजनसहस्रायामो मत्स्यः ? किं वा तस्य तृतीयसमये स्वेदेद्देशे सूक्ष्मपनकत्वेनोत्पादः ? इत्यधिकं स्यादिति संभाव्यते मलयगिरिटीकायां दृश्यमानत्वादिति ।

उच्यते, इह योजनससहस्रायामो मत्स्यः १, स किल त्रिभिः समयैः आत्मानं संक्षिपति महतः प्रयत्नविशेषात् ।
 महाप्रयत्नविशेषाधिरूढश्च उत्पातदेशेऽवगाहनामारभमाणोऽतीव सूक्ष्माभारभते ततो महाभारतस्य ग्रहणं, सूक्ष्मपनकश्चाऽन्य-
 जीवापेक्षया सूक्ष्मतमअवगाहनो भवति । ततः सूक्ष्मपनकग्रहणं, तथा उत्पत्तिसमये द्वितीयसमये चात्तिस्सुक्ष्मो भवति
 चतुर्थादिषु च समयेषु अतिस्थूलः त्रिसमयाहारकस्तु योग्यस्ततः त्रिसमयाहारकग्रहणं, उक्तं च-मच्छो महल्लकाओ
 संखितो जो उ तेहिं समएहिं । स किर पयत्तविसेसेण सण्हमोगाहणं कुणइ ॥ १ ॥ सण्हयरा सण्हयरो सुहुमो पणओ
 जहणदेहो य । स बहुविसेसविसिद्धो सण्हयरो सब्बदेहेसु ॥ २ ॥ पढमवीए तिसण्हो जायइ थूलो चउत्थयाईसु । तईयसमयंमि
 जोगो गहिओ तो तिसमयाहारो ॥ ३ ॥ ” अन्ये तु व्याचक्षते ‘ त्रिसमयाहारकस्य ’ इति आयामप्रतरसंहरणे समयद्वयं
 तृतीयश्च समयः सूचीसंहरणउत्पत्तिदेशागमविषयः, एवं त्रयः समया विग्रहगतिअभावादेतेषु त्रिष्वपि समयेऽवाहारकः,
 तत उत्पादसमय एव त्रिसमयाहारकः सूक्ष्मपनक जीवो जघन्यावगाहनश्च, ततः तत् शरीरमानं जघन्यं अवधेः क्षेत्रं, तत्
 च अयुक्तं, यतस्त्रिसमयाहारकस्य इति विशेषणं पनकस्य, न च मत्स्यायामप्रतरसंहरणसमयौ पनकभवस्य संबंधिनौ,
 किंतु मत्स्यभवस्य, तत उत्पादसमयादारभ्य त्रिसमयाहारकस्य इति द्रष्टव्यं, नान्यथा । एतावत्प्रमाणजघन्यक्षेत्रस्य
 अत्रधिः, तैजसभाषायाः प्रायोग्यवर्गणापांतरालवर्त्तिद्रव्यमालंबते । ‘ तेयाभासादद्वाणमंतरा एत्थ लहइ पट्टवओ ’ इति
 वचनात् तदपि चालंब्यमानं द्रव्यं द्विधा-गुरुलघु-अगुरुलघु च, तत्र तैजसप्रत्यासनं गुरुलघु भाषाप्रत्यासनं च अगुरुलघु,
 तत् गतांश्च पर्यापान् चतुः संख्यानेव वर्णगंधरसस्पर्शलक्षणान् पश्यति न शेषान्, यत आह-दद्वाइ अंगुलासंखेजातीत-

भागविसयाहं । पेच्छह चउगुणाहं जहन्नओ मुत्तिमंताहं ॥ १ ॥ अत्र 'जघन्यते' इति जघन्यावधिज्ञानी ।

तदेवं जघन्यं अवधेः क्षेत्रं अभिधाय सांप्रतं उत्कृष्टं अभिधातुकाम आह ।

सर्वबहु अगणिजीवा निरंतरं जत्तियं भरिजं सु । खित्तं सब्बदिस्सागं परमोही खेत्तनिदिट्ठो ॥ २ ॥

'सर्वबहु' ति यत् ऊर्ध्वं अन्य एकोऽपि जीवो न कदाचनापि प्राप्यते [ते सर्वबहवः] सर्वबहवश्च ते अग्निजीवाश्च सर्वबहुरूपः सर्वबहुअग्निजीवाः, कदा सर्वबहुअग्निजीवा इति चेद्, उच्यते, यदा सर्वासु कर्मभूमिषु निर्व्याधातं अग्निकाय-समारंभकाः सर्वबहवो मनुष्याः, ते च प्रायोऽजितस्वामितीर्थकरकाले प्राप्यंते । यदा च उत्कृष्टपदवर्तिनः सूक्ष्मानलजीवाः तदा सर्वबहुअग्निजीवाः, 'निरंतरं' इति 'क्रियाविशेषणं, यावत्परिमाणं क्षेत्रं भृतवंतः, एतत् उक्तं भवति-नैरंतरेण विशिष्ट-सूचीरचनया यावत् भृतवंत इति च भूतकालनिर्देशः-अजितस्वामिकाल एव प्रायः सर्वबहवोऽनलजीवा अस्यां अवसर्पिण्यां संभवन्ति स्म, इति ख्यापनार्थः । इदं च अनंतरोदितं क्षेत्रं एकदिकं अपि भवति तत् आह-सर्वदिकं, अनेन सूचीभ्रमण-प्रमितत्वं क्षेत्रस्य सूचयति । परमश्चासौ अवधिश्च परमावधिः, एतावदनंतरोदितं सर्वबहुअनलजीवसूचीपरिक्षेपप्रमितं क्षेत्र-मंगीकृत्य 'निर्दिष्टः' प्रतिपादितो गणधरादिभिः क्षेत्रनिर्दिष्टः, एतावत् क्षेत्रं परमावधेर्भवति इत्यर्थः, किमुक्तं भवति ? ।

सर्वबहुअग्निजीवा निरंतरं यावत् क्षेत्रं सूचीभ्रमणेन सर्वदिकं भृतवंत एतावति क्षेत्रे यानि अवस्थितानि द्रव्याणि तत् परिच्छेदसामर्थ्ययुक्तः परमावधिः क्षेत्रं अधिकृत्य निर्दिष्टो गणधरादिभिः, अयमिह संप्रदायः-सर्वबहुअग्निजीवाः प्रायोऽजितस्वामितीर्थकरकाले प्राप्यंते । तदार्ंभकमनुष्यबाहुल्यसंभवात्, सूक्ष्माश्च उत्कृष्टपदवर्तिनः तत्र एव विवक्ष्यंते । ततश्च

सर्ववह्वोऽनलजीवा भवन्ति । तेषां स्वबुद्ध्या षोढाऽवस्थानं परिकल्प्यते—एकैकक्षेत्रप्रदेशे एकैकजीवावगाहनया सर्वतः चतुरस्रो-
घन इति प्रथमं, [स]एव घनो जीवैः स्वावगाहनाभिः इति द्वितीयं । एवं प्रतरोऽपि द्विभेदः, श्रेणिः अपि द्विधा, तत्र आद्याः
पंचप्रकारा अनादेशाः, तेषु क्षेत्रस्य अल्पीयस्तया प्राप्यमाणत्वात्, षष्ठस्तु प्रकारः सूत्रादेशः, उक्तं च—“एकैकागासपएस-
जीवरयणाए सावगाहे य । चउरंसं घण परं सेढी छट्ठी सुयादेसो”—ततश्च असौ श्रेणिः स्वावगाहनासंस्थापितसकलान-
लजीवावलीरूपा अवधिज्ञानिनः सर्वासु दिक्षु शरीरपर्यतेन भ्राम्यते, सा च भ्राम्यमाणा असंख्येयान् लोकमात्रान् क्षेत्रविभागान्
अलोके व्याप्नोति । एतावत् क्षेत्रं अवधेः उत्कृष्टं इति, इदं च सामर्थ्यमात्रं उपवर्ण्यते । एतावति क्षेत्रे यदि द्रष्टव्यं भवति
तर्हि पश्यति, यावता तत् न विद्यते, अलोके रूपिद्रव्याणां असंभवात्, रूपिद्रव्यविषयश्च अवधिः, केवलमयं विशेषो—यावद-
द्यापि परिपूर्णं अपि लोकं पश्यति तावदिह संक्षान् एव पश्यति । यदा पुनः अलोके प्रसरमवधिः अधिरोहति तदा यथा
यथा अभिवृद्धिं आसादयति तथा तथा लोके सूक्ष्मान् सूक्ष्मतरान् संक्षान् पश्यति, यावदन्ते परमाणुं अपि । उक्तं च—
“सामर्थ्यमेतत्तुल्यं दृष्टव्यं जइ हवेज पेन्हेजा । न उ तं तत्थत्थि जओ सो रूपिनिबंघणो भणिओ ॥ १ ॥ वहुंतो पुण बाहिं
लोगत्थं चैव पासइ दवं । सुहुमयरं सुहुमयरं परमोही जाव परमाणू ॥ २ ॥” परमावधिकलितश्च नियमात् अंतर्मुहूर्तमात्रेण
केवलालोकलक्ष्मीमालिङ्गति, उक्तं च, ‘परमोहिनाणठिओ केवलमंतोमुहुत्तमेत्तेण’ एवं तावत् जघन्यं उत्कृष्टं च अवधिक्षेत्रं उक्तम्,
संप्रति मध्यमं प्रतिपिपादयिषुः एतावत् क्षेत्रोपलंभे एतावत् कालोपलंभः एतावत् क्षेत्रोपलंभे च एतावत् क्षेत्रोपलंभ

इत्यस्यार्थस्य प्रकटनार्थं गाथाचतुष्टयं आह—

अंगुलमात्रलियाणं भागमसंखिज्ज दोसु संखिज्जा । अंगुलमात्रलिअंतो आवलिआ अंगुलपुहुत्तं ॥ ३ ॥
 दिवसंतो गाउअग्गि बोद्धव्वो । जोयणदिवसपुहुत्तं, पक्खंतो पन्नवीसाओ ॥ ४ ॥
 हत्थंमि सुहुत्तंतो, जम्बूदीवंमि साहिओ मासो । वासं च मणुअलोए, वासपुहुत्तं च रुअगंमि ॥ ५ ॥
 भरहंमि अद्धमासो, दीवससुद्धावि हुंति संखिज्जा । कालंमि अ संखिज्जा-दीवससुद्धा उ भइअव्वा ॥ ६ ॥
 संखिज्जंमि उ काले, दीवससुद्धावि हुंति संखिज्जा । अन्ये तु आहुः-अवधिअधिकाराद् उत्सेधांगुल-

अंगुलं इत्यादि, अंगुलं इह क्षेत्राधिकारात् प्रमाणांगुलं अभिगृह्यते । अन्ये तु आहुः-अवधिअधिकाराद् उत्सेधांगुल-
 मिति, आवलिका-असंख्येयसमयात्मिका, अंगुलं चावलिका च अंगुलावलिके तयोः अंगुलावलिकयोः भागमसंख्येयम-
 संख्येयं पश्यति अवधिज्ञानी, इदमुक्तं भवति-क्षेत्रतः अंगुलासंख्येयभागमात्रं पश्यन् कालतः आवलिकाया असंख्येयं एव
 भागं अतीतमनागतं च पश्यति । आवलिकायाश्च असंख्येयं भागं पश्यन् क्षेत्रतो अंगुलासंख्येयभागं पश्यति । एवं सर्व-
 त्रापि क्षेत्रकालयोः परस्परं योजना कर्त्तव्या, क्षेत्रकालदर्शनं च उपचारेण द्रष्टव्यं, न साक्षात्, न खलु क्षेत्रं कालं वा
 साक्षादवधिज्ञानी पश्यति । तयोः अमूर्त्तत्वात्, रूपिद्रव्यविषयश्च अवधिः, तदेतदुक्तं भवति-क्षेत्रे काले च यानि द्रव्याणि
 तेषां च द्रव्याणां ये पर्यायाः तान् पश्यति । उक्तं च-“तत्थेव य जे दवा तेसि चिय जे हवंति पज्जाया । इय खेत्ते कालं-
 मि य जोएज्जा दव्वपज्जाए ॥ १ ॥” एवं सर्वत्रापि भावनीयं, क्रिया च गाथाचतुष्टये स्वयं एव योजनीया । तथा द्वयोः
 अंगुलावलिकयोः संख्येयौ भागौ पश्यति । अंगुलस्य संख्येयभागं पश्यन् आवलिकाया अपि संख्येयं एव भागं पश्यति
 इत्यर्थः । तथा ‘अंगुलं’ अंगुलमात्रं क्षेत्रं पश्यन् ‘आवलिकांतः’ किंचिदूनां आवलिकां पश्यति आवलिकां चेतकालतः

पश्यति तर्हि क्षेत्रतो अंगुलपृथक्त्वपरिमाणं क्षेत्रं पश्यति । उक्तं च “ संखेज्जंगुलभागे आवलिघाए वि मुणइ तइभागं ।
 अंगुलमिह पेच्छंतो आवलियंतो मुणइ कालं ॥ १ ॥ ‘आवलिघं मुणमाणो संपुनं खेत्तमंगुलपुहुत्तमि’ति, पृथक्त्वं द्विप्रभृति
 आ नवभ्य इति । तथा ‘हस्ते’ हस्तमात्रे क्षेत्रे ज्ञायमाने कालतो ‘मुहूर्तांतः पश्यति’ इत्यर्थः । तथा कालतो ‘दिवसांतः’
 किंचित् ऊणं दिवसं पश्यन्, क्षेत्रतो ‘गव्यूते’ गव्यूतविषयो द्रष्टव्यः, तथा ‘योजनं’ योजनमात्रं क्षेत्रं पश्यन् कालतो दिवस-
 पृथक्त्वं पश्यति, दिवसपृथक्त्वमानं कालं पश्यति इत्यर्थः, तथा ‘पक्षांतः’ किंचिदूनं पक्षं पश्यन् क्षेत्रतः पंचविंशतियोजनानि
 पश्यति ॥ ‘मरहंमि’ इत्यादि ‘भरते’ सकलभरतप्रमाणे क्षेत्राऽवधौ कालतो अर्द्धमास उक्तः, भरतप्रमाणं क्षेत्रं पश्यन् कालतोऽतीतं
 अनागतं च अर्द्धमासं पश्यति इत्यर्थः । एवं जंबूद्वीपविषयेऽवधौ साधिको मासः कालतो बोद्धव्यः, तथा ‘मनुष्यलोके मनुष्यलोका-
 प्रमाणक्षेत्रविषयेऽवधौ ‘वर्ष’ संवत्सरमतीतं अनागतं च पश्यति । तथा रुचकाख्ये रुचकाख्यबाह्यद्वीपप्रमाणक्षेत्रविषयो
 अवधिः वर्षपृथक्त्वं पश्यति । ‘संखेज्ज’ त्यादि, संख्यायत इति संख्येयः, स च वर्षमात्रोऽपि भवति ततः तु शब्दो
 विशेषणार्थः । किं विशिनष्टि ? संख्येयकालो वर्षसहस्रात् परो वेदितव्यः, तस्मिन् संख्येये काले अवधिगोचरे सति
 क्षेत्रतस्तस्य एव अवधिः गोचरतया द्वीपाश्च समुद्राश्च द्वीपसमुद्राः ते अपि संख्येया भवंति, अपि शब्दात्महाने कोऽपि
 महत् एकदेशोऽपि, किमुक्तं भवति ? । संख्येये काले अवधिना परिच्छिद्यमाने क्षेत्रं अपि अत्रत्यप्रज्ञापकापेक्षया, संख्येयद्वीप-
 समुद्रपरिमाणं परिच्छेद्यं भवति । ततो यदि नामात्रत्यस्य अवधिः उत्पद्यते तर्हि जंबूद्वीपात् आरभ्य संख्येया द्वीपसमुद्राः
 तस्य परिच्छेद्याः, अथवा वाखे द्वीपे समुद्रे वा संख्येययोजनविस्तृते कस्यापि तिरश्चः संख्येयकालविषयोऽवधिः उत्पद्यते

तदा स यथोक्तक्षेत्रपरिमाणं तं एव एकं द्वीपं समुद्रं वा पश्यति, यदि पुनः असंख्येययोजनविस्तृते स्वयंभूरमणादिके द्वीपे समुद्रे वा संख्येयकालविषयोऽवधिः कस्यापि उत्पद्यते तदानीं स प्राग् उक्तपरिमाणं तस्य द्वीपसमुद्रस्य वा एकदेशं पश्यति इदं मनुष्यबाह्यावधिरिव कश्चित्, तथा काले असंख्येये पत्योपमादिलक्षणे अवधेर्विषये सति तस्य एव असंख्येयकाल-परिच्छेदकस्य अवधेः क्षेत्रतया परिच्छेद्या द्वीपसमुद्रा 'भाज्या' विकल्पनीया भवति, कस्यचित् असंख्येयाः कस्यचित् संख्येयाः कस्यचिदेकदेश इत्यर्थः । यदा इह[स्य]मनुष्यस्य असंख्येयकालविषयोऽवधिः उत्पद्यते तदानीं असंख्येया द्वीपसमुद्रास्तस्य विषयः, यदा पुनः बहिर्द्वीपे समुद्रे वा वर्तमानस्य कस्यचित्तिरश्चोऽसंख्येयकालविषयोऽवधिः उत्पद्यते तर्हि तस्य संख्येया द्वीपसमुद्राः, अथवा यस्य मनुष्यस्यासंख्येयकालविषयो बाह्यद्वीपसमुद्रालंबनो बाह्योऽवधिः उत्पद्यते तस्य संख्येया द्वीपसमुद्राः, यदा पुनः स्वयंभूरमणे द्वीपे समुद्रे वा कस्यचित्तिरश्चोऽवधिः असंख्येयकालविषयो जायते तदानीं तस्य स्वयंभूरमणस्य द्वीपस्य समुद्रस्य वा एकदेशो विषयः । स्वयंभूरमणविषयमनुष्यबाह्यावधेर्वी तत् एकदेशो विषयः, क्षेत्रप्रमाणं पुनः योजनापेक्षया सर्वत्रापि जंबूद्वीपादारम्य असंख्येयद्वीपसमुद्रप्रमाणमवसेयं । तदेवं यथा क्षेत्रवृद्धौ कालवृद्धौ च यथा क्षेत्रवृद्धिः तथा प्रतिपादितं ॥ ६ ॥

संप्रति द्रव्यक्षेत्रकालभावानां मध्ये यत् वृद्धौ यस्य वृद्धिः उपजायते । यस्य च न तत् अभिधिनुराह—

काले चउण्हवुड्डी, कालो भइअव्व खित्तवुड्डीए । वुड्डीए दव्वपज्जव, भइअव्व खित्त काला उ ॥ ७ ॥

'काले' इत्यादि, 'काले' अवधिगोचरे वर्धमाने 'चतुर्णां द्रव्यक्षेत्रकालभावानां वृद्धिः भवति । तथा क्षेत्रस्य वृद्धिः

क्षेत्रवृद्धिः तस्यां सत्यां कालो भजनीयो विकल्पनीयः कदाचिद्वर्द्धते कदाचित् न, क्षेत्रं हि अत्यंतसूक्ष्मं, कालस्तु तदपेक्षया परिस्थूलः, ततो यदि प्रभूता क्षेत्रवृद्धिस्ततो वर्द्धते शेषकालं न इति, द्रव्यपर्यायौ तु नियमतो वर्द्धते । तथा द्रव्यं च पर्यायश्च द्रव्यपर्यायौ तयोः वृद्धौ सत्यां, क्षेत्रे विभक्तिलोपः प्राकृतशैल्या, भजनीयावेव क्षेत्रकालौ, तुशब्द एवकारार्थः, स च भिन्नक्रमः । तथैव च योजितः, विकल्पश्चायं कदाचित्तयोः वृद्धिः भवति कदाचित् न, यतो द्रव्यं क्षेत्रात् अपि सूक्ष्मं, एकस्मिन्नपि नभःप्रदेशे अनंतस्कंधावगाहनात्, द्रव्यादपि सूक्ष्मः पर्यायः, एकस्मिन्नपि द्रव्येऽनंतपर्यायसंभवात् । ततो द्रव्यपर्यायवृद्धौ क्षेत्रकालौ भजनीयावेव भवतः, द्रव्ये च वर्द्धमाने पर्याया नियमतो वर्द्धते, प्रतिद्रव्यं संख्येयानामसंख्येयानां चाऽवधिना परिच्छेदसंभवात् । पर्याये तु वर्द्धमाने द्रव्यं भाज्यं, एकस्मिन्नपि द्रव्ये पर्यायविषयावधिद्विसंभवात् । अत्र आह—ननु जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदभिन्नयोः अवधिज्ञानसंबन्धिनोः क्षेत्रकालयोः अंगुलावलिकाऽसंख्येयभागादिरूपयोः परस्परं समयप्रदेशसंख्ययोः किं तुल्यत्वं उत हीनाधिकत्वं ? उच्यते, हीनाधिकत्वमावलिकाया असंख्येयभागे जघन्यावधिविषये यावंतः समयास्तदपेक्षया अंगुलस्य असंख्येयभागे जघन्यावधिविषये एव ये नभःप्रदेशाः ते असंख्येयगुणाः, एवं सर्वत्रापि अवधिविषयात् कालादसंख्येयगुणत्वं अवधिविषयस्य क्षेत्रस्य अवगंतव्यम् ॥ ७ ॥

अथ क्षेत्रस्य इत्थं कालादसंख्येयगुणता कथं अवसीयते ? उच्यते, क्षेत्रप्रामाण्यात्, तदेव सूत्रमुपदर्शयति—

सुहुमो अ होह कालो, ततो सुहुमयर हवह खित्तं । अंगुलसेढिमित्ते, ओसप्पिणिओ असंखिज्जा ॥ ८ ॥
 से तं बहुमाणघं ओहिनानं ।

‘सुहुमो अ’ इत्यादि, सूक्ष्मः सूक्ष्मो भवति कालः, चशब्दो वाक्यभेदक्रमोपदर्शनार्थो यथा सूक्ष्मस्तावत्कालो भवति यस्मादुत्पलपत्रशतभेदे प्रतिपत्रं असंख्येयाः समयाः प्रतिपद्यन्ते ततः सूक्ष्मकालः, तस्मादपि कालात् सूक्ष्मतरं क्षेत्रं भवति । यस्मादंगुलमात्रे क्षेत्रे-प्रमाणांगुलैकमात्रे श्रेणिरूपे नमःखंडे प्रतिप्रदेशं समयगणनया असंख्येया अवसर्पिण्यः तीर्थ-कृद्धिराख्याताः, इदमुक्तं भवति-प्रमाणांगुलैकमात्रे एकैकप्रदेशश्रेणिरूपे नमःखंडे यावतोऽसंख्येयासु अवसर्पिणीषु समया-स्तावत् प्रमाणाः प्रदेशाः वर्तन्ते । ततः सर्वत्रापि कालादसंख्येयगुणं क्षेत्रं, क्षेत्रादपि च अनंतगुणं द्रव्यं, द्रव्यादपि च अवधिविषयाः पर्यायाः संख्येयगुणा असंख्येयगुणा वा ॥ ८ ॥ तदेतत् वर्द्धमानकं अवधिज्ञानं ।

अथ किं तत् हीयमानकं अवधिज्ञानं ?

से किं तं हीयमाणयं ओहिनानं ? हीयमाणयं ओहिनानं अप्ससत्थेहिं अज्झवसाणट्ठाणेहिं वट्टमाणस्स वट्टमाणचरित्तस्स संकिलिस्समाणस्स संकिलिस्समाणचरित्तस्स सव्वओ समंता ओहि परिहायइ से तं हीयमाणयं ओहिनानं ।

स्वरिराह-हीयमानकं अवधिज्ञानं कथंचिदवाप्तं सत् अप्रशस्तेषु अध्यवसायस्थानेषु वर्त्तमानस्य अविरतसम्यग्दृष्टवर्त्तमान-चारित्रस्य-देशविरतादेः ‘संकिलिश्यमानस्य’ उत्तरोत्तरं संक्लेशमासादयतः, इदं च विशेषणं अविरतसम्यग्दृष्टेः अवसेयं । तथा संक्लिश्यमानचारित्रस्य देशविरतादेः सर्वतः समंतात् अवधिः ‘परिहीयते’ पूर्वावस्थातो हानि गच्छति, तदेतत् हीयमानकं अवधिज्ञानं ।

अथ किं तत् प्रतिपातिअवधिज्ञानं ?

से किं तं पडिवाह ओहिनाणं ? पडिवाह ओहिनाणं जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जयभागं वा । संखिज्ज-
भागं वा । बालगं वा । बालगपुहुत्तं वा लिक्खं वा लिख्वपुहुत्तं वा जूअं वा जूअपुहुत्तं वा जवं वा
जवपुहुत्तं वा । अंगुलं वा अंगुलपुहुत्तं वा । पायं वा पायपुहुत्तं वा । विहत्थि वा विहत्थिपुहुत्तं वा । रयणिं
वा रयणिपुहुत्तं वा । कुञ्चि वा कुञ्चिपुहुत्तं वा । धणुं वा धणुपुहुत्तं वा । गाउं वा गाउपुहुत्तं वा । जोअणं
वा जोअणपुहुत्तं वा । जोअणसयं वा जोअणसयपुहुत्तं वा, जोअणसहस्सं वा जोअणसहस्सपुहुत्तं वा ।
जोअणलक्खं वा जोअणलक्खपुहुत्तं वा । जोअणकोडिं वा जोअणकोडिपुहुत्तं वा । जोअणकोडाकोडिं
वा जोअणकोडाकोडिपुहुत्तं वा । जोअणसंखिज्जं वा जोअणसंखिज्जपुहुत्तं वा । जोअणअसंखेज्जं वा जोअण-
असंखेज्जपुहुत्तं वा । उक्कोसेणं लोणं वा पासित्ताणं पडिवह्जा । सेत्तं पडिवाहओहिनाणं ।

स्वरिराह-प्रतिपाति अवधिज्ञानं यदवधिज्ञानं जघन्यतः सर्वस्तोकतया अंगुलस्यासंख्येयभागमात्रं [वा] संख्येयभागमात्रं
वा बालाग्रं वा बालाग्रपृथक्त्वं वा लिखां वा-बालाग्रअष्टप्रमाणां लिखापृथक्त्वं वा । यूकां वा-लिखाष्टकमानां यूकापृथक्त्वं
वा, यवं वा- यूकाष्टकमानं यवपृथक्त्वं वा । एवं यावत् उत्कर्षेण सर्वप्रचुरतया लोकं ' दृष्ट्वा ' उपलभ्य ' प्रतिपतेत् '
प्रदीप इव नाशं उपयायात् । तस्य तथाविधक्षयोपशमजन्यत्वात् । तदेतत् प्रतिपातिअवधिज्ञानं, शेपं सुगमं, नवरं ' कुक्षिः '
द्विहस्तप्रमाणा धनुश्चतुर्हस्तप्रमाणं, पृथक्त्वं सर्वत्रापि द्विप्रभृति आ नवभ्य इति सैद्धांतिकया परिभाषया द्रष्टव्यं ।

अथ किं तत् अप्रतिपातिअवधिज्ञानं ?

से किं तं अपडिवाह ओहिनाणं अपडिवाह ओहिनाणं जे णं अलोगस्स एगमवि आगासपएसं

जाणह पासइ तेण परं अपडिवाह ओहिनाणं से त्तं अपडिवाह ओहिनाणं ।
सूरिराह-अप्रतिपातिअवधिज्ञानं येन अवधिज्ञानेन अलोकस्य संबंधिनं एकं अपि आकाशप्रदेशं, आस्तां बहून्

आकाशप्रदेशान् इत्यपिशब्दार्थः, पश्येत्, एतच्च सामर्थ्यमात्रं उपवर्ण्यते, न तु अलोके किंचित् अपि अवधिज्ञानस्य द्रष्टव्यं
अस्ति, एतच्च प्रागेव उक्तं । ततः आरभ्य अप्रतिपाति आ केवलप्राप्तेः अवधिज्ञानं, अयमत्र भावार्थः-एतावति क्षयोपशमे
संप्राप्ते सत्यात्मा विनिहतप्रधानप्रतिपक्षयोधसंघातनरपतिः इव न भूयः कर्मशुश्रूणा परिभूयते । किंतु समासादितैतावत्
आलोकजयोऽप्रतिनिवृत्तः शेषं अपि कर्मशुश्रूसांघातं विनिर्जित्य प्राप्नोति केवलराज्यश्रियमिति । तदेतदप्रतिपाति अवधि-

ज्ञानं । तदेवं षट् अपि अवधिज्ञानस्य मेदाः,

संप्रति द्रव्याद्यपेक्षया अवधिज्ञानस्य मेदान् चितयति—
तं समासओ चउन्विहं पन्नत्तं, तं जहा-दब्बओ । खित्तओ । कालओ । भावओ । तत्थ दब्बओ णं
ओहिनाणी जहन्ने णं अणंताइं रूविदब्बाइं-जाणह पासइ उक्कोसे णं सन्वाइं रूविदब्बाइं जाणह पासइ
खित्तओ णं ओहिनाणी जहन्ने णं अंगुलस्स असंखिज्जइ भागं जाणह पासइ उक्कोसे णं असंखिजाइं अलोगे
लोगप्पमाणमित्ताइं खंडाइं जाणह पासइ । कालओ णं ओहिनाणी जहन्ने णं आवलिआए असंखिज्जइ भागं

कालं जाणह पासह उक्कोसे णं असंखिज्जाओ उस्सप्पिणीओ अईयमणागयं च कालं जाणह पासह । भावओ णं ओहिनाणी जहत्ते णं अणंते भावे जाणह पासह । उक्कोसे णं वि अणंते भावे जाणह पासह । भावओ णं ओहिनाणी जहत्ते णं अणंते भावे जाणह पासह ।

तदवधिज्ञानं 'समासतः' संक्षेपेण चतुर्विधं-चतुःप्रकारं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतः 'ण' मिति वाक्यालंकारे, अवधिज्ञानी जघन्येनापि-भावप्रधानोऽयं निर्देशः सर्वजवन्यतयापि अनंतानि रूपि-द्रव्याणि जानाति, तानि च तैजसभाषाप्रयोग्यवर्गणापांतरालवर्त्तीनि द्रष्टव्यानि, उत्कर्षतः पुनः सर्वाणि रूपिद्रव्याणि वादरक्षमानि जानाति पश्यति । तत्र ज्ञानं विशेषग्रहणात्मकं, दर्शनं सामान्यपरिच्छेदात्मकं, आह-आदौ दर्शनं ततो ज्ञानं इति च क्रमः, तत एनं क्रमं परित्यज्य किमर्थं प्रथमं जानाति इत्युक्तं ? उच्यते । इह सर्वा लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य उत्प-द्यते, अवधिः अपि लब्धिः उपवर्ण्यते, ततः स प्रथमं उत्पद्यमानो ज्ञानरूप एव उत्पद्यते न दर्शनरूपः, ततः क्रमेणोपयोगप्रवृत्तेः ज्ञानोपयोगानंतरं दर्शनरूपोऽपि इति प्रथमतो ज्ञानं उक्तं पश्चात् दर्शनं, अथवा इह अध्ययने सम्यग्ज्ञानं प्ररूपयितुं उपक्रांतं, यतोऽनुयोगप्रारंभेऽवश्यं मंगलाय ज्ञानपंचकरूपो भावनंदिः वक्तव्य इति तत्प्ररूपणार्थं इदं अध्ययनं आरब्धं, ततः सम्यग्-ज्ञानं इह प्रधानं, न मिथ्याज्ञानं, तस्य मांगल्यहेतुत्वायोगात्, दर्शनं तु अवधिज्ञानविभंगसाधारणं इति तत् अप्रधानं, प्रधानानुयायी च लौकिकः लोकोत्तरश्च मार्गस्ततः प्रधानत्वात् प्रथमं ज्ञानमुक्तं पश्चादर्शनमिति । तथा क्षेत्रतः अवधिज्ञानी जघन्येन अंगुलासंख्येयमागं उत्कर्षतः असंख्येयानि अलोके लोकप्रमाणानि चतुर्दशज्वात्मकानि खंडानि जानाति पश्यति ।

कालतो अवधिज्ञानी जघन्येन आवलिकाया असंख्येयभागमुत्कर्षतो असंख्येया उत्सर्पिण्यऽवसर्पिणीः—असंख्येयउत्सर्पिण्य-
वसर्पिणीप्रमाणं अतीतमनागतं च कालं जानाति पश्यति । भावतः अवधिज्ञानी जघन्येन अनंतान् भावान्—पर्यायाना-
धारद्रव्यअनंतत्वात्, न तु प्रतिद्रव्यं, प्रतिद्रव्यं संख्येयानां असंख्येयानां वा पर्यायाणां दर्शनात् । उक्तं च—एगं दव्वं पेच्छं
संघमणुं वा स पज्जे तस्स । उक्कोसमसंखेज्जे संखेजे पेच्छई कोइ ॥ १ ॥ ’ उत्कर्षतः अपि अनंतान् भावान् जानाति
पश्यति । केवलं जघन्यपदात् उत्कृष्टपदं अनंतगुणं, ’ सर्वभावानां ’ सर्वपर्यायाणां अनंतभागं अनंतभागकल्पान् जानाति
पश्यति । तत एवं अवधिज्ञानं द्रव्यादिभेदतः अपि अभिधाय सांप्रतं संग्रहगाथां आह—
ओहि भवपच्चईओ गुणपच्चईओ य वणिणओ एसो । तस्स य बहु विगप्पा दव्वे खित्ते य काले थ ॥ १ ॥
नेरइयेदेवतित्थंकरा य ओहिस्स बाहिरा हुंति । पासंति सव्वओ खल्लु सेसा देसेण पासंति ॥ २ ॥
से सं ओहिनाणं ।

१ ’ ननु ओहिस्स बाहिरा हुंति ’ इत्यनेनैव ’ पासंति सव्वओ ’ इत्यस्यार्थस्य ज्ञानात् ’ पश्यन्ति सर्वतः ’ इत्यस्यानर्थकत्वं
प्राप्तमिति चेत्, अवधिज्ञानस्याबाह्या भवन्ति इत्येतावन्मात्रोक्तौ ’ सर्वतः पश्यन्ति ’ इत्यस्यार्थस्याप्रतीयमानत्वात्, सर्वभ्यन्तरा-
वधिकाः सर्वतः पश्यन्त्येवेति नियमाभावात् । अथवा इदं सूत्रं नियताऽनियतावधिविषयकं ज्ञेयं तेन नारकदेवतीर्थपा एव अवधे-
रबाह्या भवन्ति अर्थात् नियमेन एवामवधिमवतीत्यर्थः, तथा च संशयः स्यात् किं ते देशेन पश्यन्ति आहोस्वित् सर्वतः ? ततः आह—
’ पासंति सव्वओ ’ इति न कोऽपि शंकावकाशः । न च तेषां नियतावधेः पूर्वगाथया प्रतिपादितत्वात् ’ ओहिस्स बाहिरा ’ इत्यस्या-

अवधिर्भवप्रत्ययतः गुणप्रत्ययतश्च 'वर्णितो' व्याख्यातः, 'पाठांतरं वर्णितो दुविहो' चि वर्णितो द्विप्रकारः, तस्य च भवगुणप्रत्ययतो द्विविधस्य अपि बहवो विकल्पा-भेदाः, तद्यथा-द्रव्ये द्रव्यविषयाः कस्यापि कियत् द्रव्यं विषय इति द्रव्यभेदाद्भेदः, तथा क्षेत्रे-क्षेत्रविषया अंगुलअसंख्येयभागादिक्षेत्रभेदात् [भेदः]। काले कालविषया आवलिकासंख्येयभागादि कालभेदात् [भेदः] च शब्दात् भावविषयाश्च कस्यापि कियंतः पर्याया विषय इति भावभेदाद्भेदः। तत्र जघन्यपदे प्रतिद्रव्यं चत्वारो वर्णगंधरसस्पर्शलक्षणाः पर्यायाः। 'दो पञ्चवे दुगुणिण् सन्वजहनेण पेच्छए तेउ। चन्नाईया चउरो' इति वचनप्रामाण्यात्। मध्यमतः अनेकसंख्यभेदभिन्ना। उत्कर्षतः प्रतिद्रव्यं असंख्येयान् न तु कदाचनपि अनंतात् ॥ १ ॥ नैरयिकदेवतीर्थकरा 'अवधेः' अवधिज्ञानस्याबाह्या एव भवन्ति। बाह्या न कदाचनपि भवन्ति इति भावः, सर्वतोऽवभासक-अवधिउपलब्धक्षेत्रमध्यवर्तिनः सदैव भवन्तीत्यर्थः। तथा पश्यन्ति 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु विदिक्षु च, खलु शब्दोऽवधारणार्थः, सर्वासु एव दिग्विदिक्षु इति, शेषाः तिर्यग्नरा देशेन एकदेशेन पश्यन्ति ॥ २ ॥ तदेतदवधिज्ञानम् ॥

अथ किं तन्मनःपर्यायज्ञानं ?
 से किं तं मणपज्जवनानं ? मणपज्जवनानं भन्ते किं मणुस्साणं उप्पज्जइ अमणुस्साणं उप्पज्जइ ?

नर्थक्यमेवेति वाच्यम्, तथापि सर्वकालं तेषां नियतोऽवधिरित्यर्थस्यालाभात् ततः सर्वकालं नियतावधिकत्वप्रख्यापनाय 'अवधेरबाह्या भवन्ति' इत्येतत्पदस्यावश्यकत्वात् न च तीर्थकृतमवधेः सर्वकालावस्थायित्वं विरुध्यत इति वाच्यम्, छद्मस्थ-कालावच्छेदेनैव विवक्षितत्वादिति ज्ञेयमिति भावः।

गोयमा ! मणुस्साणं उप्पज्जइ नो अमणुस्साणं जइ मणुस्साणं किं संसुच्छिममणुस्साणं गब्भवक्कंतियमणु-
स्साणं ?

मनःपर्यायज्ञानं प्राङ्निरूपितशब्दार्थः, णं इति वाक्यालंकारे, भदंत इति गुर्वमंत्रणे, किं इति परप्रश्ने, मनुष्याणां उत्पद्यते इति प्रकटार्थं, अमनुष्याणां उत्पद्यते इति, अमनुष्या-देवादयस्तेषां उत्पद्यते, एवं भगवतो गौतमेन प्रश्ने कृते सति परमार्हत्वमहिम्ना विराजमानः त्रिलोकीपतिः भगवान् वर्धमानस्वामी निर्वचनमभिधत्ते-

हे गौतम ! सूत्रे दीर्घत्वं 'सेल्लोपः' संबोधने ह्रस्वो वे'ति प्राकृतलक्षणसूत्रे वाशब्दस्य लक्ष्यानुसारेण दीर्घत्वसूचनादवसेयं यथा- भो वयस्सा ! इत्यादौ, मनुष्याणां उत्पद्यते नामनुष्याणां तेषां विशिष्टचारित्रप्रतिपत्त्यभावात्, अत्राह ननु गौतमोऽपि चतुर्दशपूर्वधरः सर्वाक्षरसन्निपाती संभिन्नश्रोताः सकलप्रज्ञापनीयभावपरिज्ञानकुशलः प्रवचनस्य प्रणेता सर्वज्ञदेशीय एव ततः किमर्थं पृच्छति, उच्यते, शिष्यसंप्रत्ययार्थं तथा हि तमर्थं स्वशिष्येभ्यः प्ररूप्य तेषां संप्रत्ययार्थं तत् समर्थं भूयोऽपि भगवंतं पृच्छति, अथवा इत्थं एव सूत्र-रचनाकल्पस्ततो न कश्चित् दोष इति ।

पुनरपि गौतम आह, यदि मनुष्याणां उत्पद्यते तर्हि किं संसृष्टिममनुष्याणां उत्पद्यते, किं वा गर्भव्युक्रांतिकमनुष्याणां उत्पद्यते ? तत्र 'मूर्छा मोहसमुच्छ्रययोः,' संसृच्छनं संमूर्छा भावे घञ् प्रत्ययः, तेन निवृत्ताः संमूर्छिमास्ते च वान्तादिसमुद्भवाः, तथा गर्भे

१-प्रज्ञापना सूत्रे तु उच्चारैरेविति पदमादि कृत्वा-चतुर्दशस्थानानि प्रदर्शितानि, तथाच 'उच्चारदिसमुद्भवाः' इत्येवं क्रमं त्यक्त्वात्र पंचमस्थानस्थ 'वान्तेरेविति पदमादि कृत्वा 'वान्तादिसमुद्भवा' इत्युक्तमेव कथमुक्तमिति चेत्, सत्यं, शास्त्रे पूर्वानुपूर्वोक्तमोऽप्युक्तः तज्ज्ञापनाय तथोक्ति-रिति ध्येयम् ।

व्युत्क्रांतिः उत्पत्तिर्येषां ते गर्भव्युत्क्रांतिकाः, अथवा गर्भात् व्युत्क्रांतिः व्युत्क्रमणं निष्क्रमणं येषां ते गर्भव्युत्क्रांतिकाः, उभयत्राऽपि गर्भजा इत्यर्थः, भगवानाह—

गोयमा ! नो संसृच्छिममणुस्साणं उप्पज्जइ गवभक्कंतियमणुस्साणं, जइ गवभक्कंतियमणुस्साणं किं कम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं अकम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं अंतरदीवगवभक्कंतियमणुस्साणं ? गोयमा ! कम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं नो अकम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं नो अंतरदीवगवभक्कंतियमणुस्साणं, जइकम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं किं संखिज्जवासाउयकम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं असंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगवभक्कंतियमणुस्साणं ?

नो संसृच्छिममनुष्याणां उत्पद्यते, तेषां विशिष्टचारित्रप्रतिपत्त्यसंभवात्, किंतु गर्भव्युत्क्रांतिकमनुष्याणां, एवं सर्वेषामपि प्रश्न-निर्वचनसूत्राणां भावार्थः भावनीयः, नवरं कृपिवाणिज्यतपःसंयमानुष्ठानादिकर्मप्रधाना भूमयः कर्मभूमयः, भरतपंचकैरवतपंचकमहा-विदेहपंचकलक्षणः पंचदश, तासु जाताः कर्मभूमिजाः, कृष्यादिकर्मरहिताः कल्पपादफलपभोगप्रधाना भूमयो हैमवतपंचकहरिवर्ष-पंचकदेवकुलपंचकोत्तरकुलपंचकस्यकपंचकैरण्यवतपञ्चकरूपस्त्रिरशदकर्मभूमयः, तासु जाता अक्रमभूमिजाः, तथाऽन्तरे लवणसमुद्रस्य मध्ये द्वीपा अन्तरद्वीपाः—एकोरुकादयः षट्पञ्चाशत्, तेषु जाता अन्तरद्वीपजाः, एतेषु च वर्तमाना मनुष्या अप्येवं नामानो भवंति, भवति च निवासयोगतस्तथाव्यपदेशो यथा पंचालजनपदनिवासिनः पुरुषाः पंचाला इति,

१—अत्र चारित्रप्रतिपत्त्यसंभवादिलेतन्मन्त्रेणैव संसृच्छिममनुष्याणां व्यवच्छेदसंभवे विशिष्टेति पदाऽऽदौ किमस्ति प्रयोजनम् ? गृहाण लाघवमेव प्रयोजन-मिति, सर्वत्र हि कनेनैवैकेन हेतुनार्द्धप्राप्ताप्रमत्तसंयतभिन्नानां व्यावृत्तिः ।

गोयमा ! संखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं नो असंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं, जइ संखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं किं पज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं अपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं ?

तथा संख्येयवर्षायुषः पूर्वकोट्यादिजीविनोऽसंख्येयवर्षायुषः-पल्योपमादिजीविनः, तथा पर्याप्तिः आहारदिपुद्गलग्रहणपरिणमनहेतुरात्मनः शक्तिविशेषः सा पर्याप्तिः, सा च षोढा, तद्यथा-आहारपर्याप्तिः, शरीरपर्याप्तिः, इन्द्रियपर्याप्तिः, आनपानपर्याप्तिः, भाषापर्याप्तिः, मनःपर्याप्तिश्चेति, आहारपर्याप्तिश्च प्रथमसमय एव निष्पद्यते, शेषास्तु प्रत्येकमन्तर्मुहूर्तेन कालेन पर्याप्तयः सिद्ध्यन्ते, पर्याप्तयो विद्यन्ते एवामिति पर्याप्ताः, स्वयोग्यपर्याप्तिपरिसमाप्तिविकलास्तेऽपर्याप्ताः, ते च द्विधा, लब्ध्या, करणैश्च, तत्र येऽपर्याप्तिका एव सन्तो भ्रियन्ते न पुनः स्वयोग्यपर्याप्तीः सर्वा अपि समर्थयन्ते ते लब्धयपर्याप्तिकाः, तेऽपि नियमात् आहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तावेव भ्रियन्ते नार्वाह, यस्मात् आगामिभवायुर्वङ्का भ्रियन्ते सर्व एव देहिनः, तच्च आहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तिपथाप्तानामेव बध्यत इति,

गोयमा ! पज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं, नो अपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं, जइ पज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं, नो अपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगव्वभवक्कंति यमणुस्साणं, किं सम्म-

१-तत्र पर्याप्तिः-क्रियापरिसमाप्तिः, आत्मनः शरीरेन्द्रियप्राणापानवाङ्मनोयोग्यदलिकद्रव्याहरणक्रियापरिसमाप्तिराहारपर्याप्तिः, गृहीतस्य शरीरतथा संस्थापनक्रियापरिसमाप्तिः शरीरपर्याप्तिः, संस्थानरचनावष्टानमित्यर्थः, इत्यादिविशेषो ह्यारिभद्रीयनदीवृत्ताविति ।

२-ननु आहारशरीरेन्द्रियपर्याप्तैरेवायुर्बध्यते तत्र चैकैका पर्याप्तिस्तन्तर्मुहूर्तकालेन समाप्यते, तथा च त्रीण्यन्तर्मुहूर्तानि संभवन्तीति कथं जघन्यायुः अन्तर्मुहूर्तमानमुच्यते ? मैवम्, आयुस्संबन्धि अन्तर्मुहूर्तं महत्, पर्याप्तीनामन्तर्मुहूर्तं लघ्विति ज्ञेयं तथा च नासंगतिरिति ।

दिद्विपञ्चत्तगसंखिज्जवासाउयगंभवक्कंतियमणुस्साणं मिच्छादिद्विपञ्चत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगंभवक्कंतियमणुस्साणं सम्मामिच्छादिद्विपञ्चत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगंभवक्कंतियमणुस्साणं ?

गोयमा ! सम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं नो मिच्छादिट्ठिपज्जत्तग-
संखिज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं नो सम्मामिच्छदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमि-
यगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, जइ सम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं किं संज-
यसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं असंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्ज-
वासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं संजयासंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखिज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भ-
वक्कंतियमणुस्साणं ?

गोयमा ! सम्मदिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कतियमणुस्साणं, नो असंजयसम्मदिट्ठि-
पजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कतियमणुस्साणं । नो संजयासंजयसम्मदिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउय-
कम्मभूमियगब्भवक्कतियमणुस्साणं, जइ संजयसम्मदिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कतिय-
मणुस्साणं किं पमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कतियमणुस्साणं, अपमत्तसंजय-
सम्मदिट्ठिपजत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कतियमणुस्साणं ?

गोयमा ! अपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगब्भवक्कंतियमणुस्साणं, नो पमत्त-

संजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगवभवक्कंतियमणुस्साणं, जइ अपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्ज-
त्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगवभवक्कंतियमणुस्साणं, किं इह्ठीपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्ज-
वासाउयकम्मभूमियगवभवक्कंतियमणुस्साणं अणिट्ठिपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्म-
भूमियगवभवक्कंतियमणुस्साणं ?

गोयमा ! इह्ठीपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियगवभवक्कंतियमणुस्साणं, नो अणि-
ट्ठिपत्तअपमत्तसंजयसम्मदिट्ठिपज्जत्तगसंखेज्जवासाउयकम्मभूमियमणुस्साणं मणपज्जवनानं समुपज्जई । तं च
दुविहं उप्पज्जइ तंजहा । उज्जुमई य विउलमई य ।

ये पुनः करणानि शरीरेन्द्रियादीनि न तावन्निर्वर्तयन्ति, अथवाऽवश्यं निर्वर्तयिष्यन्ति ते करणापर्याप्तकाः, इहोभयेपामपि
अपर्याप्तानां प्रतिषेधः, उभयेपामपि विशिष्टचारित्र्यप्रतिपत्त्यसम्भवात्, तथा सम्यक् अविपरीता दृष्टिर्जैनप्रणीतवस्तुप्रतिपत्तिर्येषां ते सम्य-
गृष्टयः, मिथ्या-विपरीता दृष्टिर्येषां ते मिथ्या दृष्टयः, सम्यक् (च) मिथ्या च दृष्टिर्येषां ते सम्यग्निश्चिध्यादृष्टयः, येषामेकस्मिन्नपि
(च) वस्तुनि तत्पर्याये वा मतिदौर्बल्यादिनैकान्तेन सम्यक्परिज्ञानमिध्याज्ञानाभावतो न सम्यक् श्रद्धानं नाप्येकान्ततो विप्रतिपत्तिः
ते सम्यग्मिथ्यादृष्टयः, उक्तं च शतकट्टहत् चूर्णौ 'जहा णालिकेरदीववासिस्स खुहाइयस्सवि एत्थ समागयस्स ओयणाइए अणेगविहे
दोइए । तस्स आहारस्स उवारिं न रुई न य निंदा, जओ तेण सो ओयणाइओ आहारो न कयाइ दिट्ठो ना वि सुओ, एवं सम्मामिच्छ-

दिद्विस्मावि जीवाइपयत्थाणं उवरिं न य रुई नो वि निंदत्ति' तथा संयताः सकलचारित्रिणः, असंयताः अविरतसम्यग्दृष्टयः, संयता-
संयता देशविरतिमन्तः, तथाऽपि प्रमाद्यंति स्म मोहनीयादिकर्मोदयप्रभावतः संज्वलनकषायनिद्राद्यन्यतमप्रमादयोगतः संयमयोगेषु
सीदन्ति स्म इति प्रमत्ताः, ते च प्रायो गच्छवासिनः, तेषां क्वचिदनुपयोगसंभवात्, तद्विपरीताः अप्रमत्ताः, ते च प्रायो जिनकल्पिक-
परिहारविशुद्धिकाः यथालन्दकल्पिकप्रतिमाप्रतिपन्नाः, तेषां सततोपयोगसंभवात्, [इह] तु ये गच्छवासिनः तन्निर्गता वा प्रमादरहि-
तास्ते अप्रमत्ता द्रष्टव्याः, अथवा ऋद्धिः आमर्षौषध्यादिलक्षणा[ता]प्राप्ताः ऋद्धिप्राप्ताः, तद्विपरीताः अक्र(नु?)द्धिप्राप्ताः, तत्र मनःपर्या-
यज्ञानं ऋद्धिप्राप्तानां अप्रमत्तसंयतानां उत्पद्यमानं द्विधा उत्पद्यते, तद्यथा ऋजुमतिश्च विपुलमतिश्च तत्र मननं मतिः संवेदनमित्यर्थः,
ऋज्वी सामान्यग्राहिणी मतिः ऋजुमतिः घटोऽनेन चिन्तित इति सामान्याकाराध्यवसायनिबन्धनभूता कतिपयपर्यायविशिष्टमनोद्रव्य-
परिच्छित्तिरित्यर्थः, चशब्दः स्वगतानेकद्रव्यक्षेत्रादिभेदसूचकः, तथा विपुला विशेषग्राहिणी मतिः विपुलमतिः घटोऽनेन चिन्तितः स
च सौवर्णः पाटलिपुत्रकः अद्यतनो महान् अपवरकस्थितः फलपिहित इत्याद्यध्यवसायहेतुभूता प्रभूतविशेषविशिष्टमनोद्रव्यपरिच्छित्ति-
रित्यर्थः, चशब्दः पूर्ववत् ।

१-प्रासङ्ग्यप्रमत्तसंयतानामुत्पद्यत इत्युक्ते तद्विज्ञानां संमूर्च्छिमादिविशिष्टानां व्यावृत्तिसंभवे अधिकसूत्रसूत्राणं व्यर्थमिति चेत्, इह च सर्वत्रैव मनुष्यादिपु
विधाने सत्यर्थतो गम्यमानस्याऽपि विपक्षनिषेधस्याभिधानमव्युत्पन्नविनियजानुग्रहार्थमदुषेवेति तथा हि-सर्वपार्षदं हीदं शास्त्रं त्रिविधाश्च विनेया भवन्ति, तद्यथा-
उदादितज्ज्ञानाः, मध्यमबुद्धयः, प्रपंचधियश्चैत्यलं विस्तरेणेति हरिभद्रसूरयः ।

२-ऋजुत्वं विपुलत्वं च मूर्तधर्मौ, अमूर्तं ज्ञाने तदयोगात्, अत आह-सामान्यग्राहिणीत्यादि, अत्र सामान्यशब्दः स्तोकाभिधायी, मनःपर्यायदर्शनानुक्त्वात्,
तथा च विदोषमेकं द्वौ त्रीन् वा गृह्णन्ती ऋजुमतिः प्रवर्तते, ज्ञानात्मकतैव तदुत्पत्तेरिति ।

तं समासओ चउविहं पन्नतं, तं जहा-द्वओ, खित्तओ, कालवो, भावओ । तत्थ द्वओ णं उज्जुमई अणंते अणंतपएसिए खंधे जाणइ पासइ, तं चेव विउलमई अब्भहियतराए विउलतराए विसुद्धतराए वितिमिरतराए जाणइ पासइ । खित्तओ णं उज्जुमईजहनेणं अंगुलस्स असंखिज्जयभागं उक्कोसेणं अहे जाव इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए उवरिमहेट्टिल्ले खुडुगपपरे उहुं जाव जोइसस्स उवरिमतले, तिरियं जाव अन्तो मणुस्सखित्ते अहुइज्जेसु दीवससुहेसु पन्नरस्ससु कम्मभूमिसु तीसाए अकम्मभूमिसु छप्पनए अन्तरदीवगेसु सन्नपंचिदियाणं पज्जत्तयाणं मणोगए भावे जाणइ पासइ ।

तं चेव विउलमई अहुइज्जेहिं अंगुलेहिं अब्भहियतरं विउलतरं विसुद्धतरं वितिमिरतराणं खेत्तं जाणइ पासइ कालओ णं उज्जुमई जहनेणं पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसेणवि पलिओवमस्स अतीयमणागयं वा कालं जाणइ पासइ तं चेव विउलमई अब्भहियतराणं विसुद्धतराणं जाणइ पासइ । भावओ णं उज्जुमई अणंते वावे जाणइ पासइ । सवभावाणं अणंतभागं जाणइ पासइ तं चेव विउलमई अब्भहियतराणं विउलतराणं विसुद्धतराणं वितिमिरतराणं जाणइ पासइ, मणवज्जवनानं पुण जणमणविचिंतियत्थपगण्डणं माणुसखित्तनिबद्धं गुणपच्चइणं चरित्तवओ सेत्तं मणवज्जवनानं ।

तन्मनःपर्यायज्ञानं द्विविधमपि 'समासतः' संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो, भावतश्च, तत्र द्रव्यतः,

१-मनोभावसाक्षात्कारिज्ञानं मनःपर्यवज्ञानमिति व्युत्पत्त्या लक्षणमायाति तथाऽपि भावमनःपर्यायमात्रसाक्षात्कारि मनःपर्यायज्ञानमिति लक्षणं ज्ञेयं तेनाकाशस्थमनोवर्णणमादाय न काचित् क्षतिः ।

णमिति वाक्यालंकारे, ऋजुमतिः अनन्तान्तप्रदेशिकान् अनन्तपरमाण्वात्मकान् स्कंधान् विशिष्टैकपरिणामपरिणतान् अर्धतृतीयद्वीप-
 समुद्रान्तर्वर्तिपर्याप्तसंक्षिप्तेन्द्रियैः मनस्त्वेन परिणामितान् पुद्गलसमूहानित्यर्थः । जानाति साक्षात्कारेणावगच्छति, पासइति इह
 मनस्त्वपरिणतैः स्कन्धैः आलोचितं बाह्यमर्थं घटादिलक्षणं साक्षात् अध्यक्षतो मनःपर्यायज्ञानी न जानाति किन्तु मनोद्रव्याणामेव
 तथारूपपरिणामान्यथानुपपत्तितो अनुमानतः, इत्थं चैतत् अङ्गीकर्तव्यं यतो मूर्तद्रव्यालंबनमेव इदं मनःपर्यायज्ञानमिष्यते,
 मंतरस्तु अमूर्तमपि धर्मास्तिकायादिकं मन्यन्ते, ततः अनुमानत एव चिन्तितमर्थमवबुध्यन्ते, नान्यथा इति प्रतिपत्तव्यं, ततः
 तमाधिकृत्य पश्यति इत्युच्यते, तत्र मनोनिमित्तस्य अचक्षुर्दर्शनस्य संभवात्, अथवा सामान्यतः एकरूपेऽपि ज्ञाने क्षयोपशमस्य तत् तत्
 द्रव्याद्यपेक्षया वैचित्र्यसंभवात् अनेकविधः उपयोगः संभवति, यथात्रैव ऋजुमतिविपुलमतिरूपः, ततो विशिष्टतरमनोद्रव्याकार-
 परिच्छेदापेक्षया जानाति इत्युच्यते, सामान्यरूपं मनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया तु पश्यतीति, सामान्यतः एकरूपेऽपि क्षयोपशमलंभे
 अपान्तराले द्रव्याद्यपेक्षया क्षयोपशमस्य विशेषसंभवात् द्विविधोपयोगो भवतीति, तदेवं विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरिच्छेदापेक्षया
 सामान्यरूपमनोद्रव्याकारपरिच्छेदो व्यवहारतः दर्शनरूप उक्तः, परमार्थतः पुनः सोऽपि ज्ञानमेव, यतः सामान्यरूपमपि मनोद्रव्या-
 कारं प्रतिनियतमेव पश्यति, प्रतिनियतविशेषग्रहणात्मकं च ज्ञानं न दर्शनं, अत एव सूत्रेऽपि दर्शनं चतुर्विधमेवोक्तं, न पंचविधमपि,
 मनःपर्यायदर्शनस्य परमार्थतोऽसंभवादिति, तथा तानेव मनस्त्वेन परिणामितान् स्कंधान् विपुलमतिः, अति अधिकतरानर्धतृतीयाङ्गुलप्रमा-
 णभूमिक्षेत्रवर्तिभिः स्कन्धैरधिकतरान् विपुलतरकान् प्रभूततरकान् तथा विशुद्धतरान् निर्मलतरान् ऋजुमत्यपेक्षयाऽतीव स्फुटतरप्रकाशा-
 नित्यर्थः, चित्तिमिरतरकान्-विगतं त्तिमिरं त्तिमिरसंपाद्यो भ्रमो येषु ते चित्तिमिराः ततो 'द्वयोः प्रकृष्टे तरपू' इति तरप्रत्ययस्ततः प्राकृतलक्ष-

णात् स्वार्थे कप्रत्यय एवं पूर्वेष्वपि पदेषु यथायोगं व्युत्पत्तिदृष्टव्या, विततिमिरतरकान्-सर्वथा अमरहितान्, अथवा अति-अधिकतरकान् विपुलतरकानिति द्वावपि शब्दावेकार्थौ, विशुद्धतरकाव् विततिमिरतरकानेतौ द्वावप्येकार्थौ, नानादेशजा हि विनेया भवन्ति ततः कोऽपि कस्यापि प्रसिद्धो भवतीति तेषामनुग्रहार्थमेकार्थिकपदोपन्यासः, तथा क्षेत्रतः, णमिति वाक्यालंकारे, कजुमतिरधडो यावत् अस्याः रत्नप्रभायाः पृथिव्या उपरितनाथस्तनान् शुल्लकप्रतरान्, अथ किमिदं शुल्लकप्रतर इति ? उच्यते, इह लोकाकाशप्रदेशा उपरितनाथस्तनप्रदेशरहिततया विवक्षिता मण्डकाकारतया व्यवस्थिताः प्रतरैर्मित्युच्यते, तत्र तिर्यग्लोकस्योर्ध्वोपेक्षयाऽष्टादशयोजनशतप्रमाणस्य मध्यभागे द्वौ सर्वलघू शुल्लकप्रतरौ, तयोर्मध्यभागे जम्बूद्वीपे रत्नप्रभाया बहुसमे भूमिभागे मेरुमध्येऽष्टप्रादेशिको रुचकस्तत्र गोस्तनाकाराश्चत्वार उपरितनाः प्रदेशाश्चत्वारश्चाथस्तनाः, एष एव च रुचकः सर्वासां दिशां विदिशां वा प्रवर्तकः, एतदेव च सकलतिर्यग्लोकमध्यं, तौ च द्वौ सर्वलघू प्रतरौ अङ्गुलासङ्ख्येयभागबाहल्यावलोकसंवर्चितौ रज्जुप्रमाणौ, तत एतयोरुपर्यन्येऽन्ये प्रतराः तिर्यगङ्गुलासंख्येयभागवृद्ध्या वर्धमानास्तावद् दृष्टव्याः, यावदूर्ध्वलोकमध्यं, तत्र पंचरज्जुप्रमाणः प्रतरः, तत उपर्यन्ये प्रतराः, तिर्यगङ्गुलासंख्येयभागहान्या हीयमानास्तावदवसेया यावल्लोकान्ते रज्जुप्रमाणः प्रतरः, इह ऊर्ध्वलोकमध्यवर्तिनं सर्वोत्कृष्टं पंचरज्जुप्रमाणं प्रतरमवधीकृत्यान्ये उपरितना अधस्तनाश्च क्रमेण हीयमानाः सर्वेऽपि प्रतराः शुल्लकप्रतरा इति व्यवहियन्ते यावल्लोकान्ते तिर्यग्लोके च रज्जुप्रमाणः प्रतर इति, तथा तिर्यग्लोकमध्यवर्ति- सर्वलघुशुल्लकप्रतरस्याधस्तिर्यगङ्गुलासंख्येयभागवृद्ध्या वर्धमाना वर्धमानाः प्रतराः तावद्दक्तव्याः यावदधोलोकान्ते सर्वोत्कृष्टसप्तरज्जु

१-मण्डका(ला ?)कार तथा-गोलाकारतत्त्वार्थः ।

२-प्रतरशब्दो हि पुंनपुंलिङ्गवर्तीति ज्ञायते हारिमद्वीयवंदीवृत्तौ उभयलिङ्गप्रयोगदर्शनात् ।

: प्रतरः, तं च सप्तरज्जुप्रमाणं प्रतरं अपेक्षान्ये उपरितनाः सर्वेऽपि क्रमेण हीयमानाः क्षुल्लकप्रतरा अभिधीयन्ते यावत्तिर्यग्-
लोकमध्यवर्ती सर्वलघुक्षुल्लकप्रतर एषा क्षुल्लकप्रतरप्ररूपणा । तत्र तिर्यग्लोकमध्यवर्तिनः सर्वलघुरज्जुप्रमाणात् क्षुल्लकप्रतरात् आरभ्य
यावदधो नवयोजनशतानि तावत् अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां ये प्रतराः ते उपरितनक्षुल्लकप्रतरा भण्यन्ते, तेषामपि चाधस्तात् ये प्रतरा
यावदधोलौकिकग्रामेषु सर्वान्तिमः प्रतरस्तेऽधस्तनक्षुल्लकप्रतराः तान् यावदधः क्षेत्रतः क्रजुमतिः पश्यति, अथवाऽधोलोकस्योपरितन-
भागवर्तिन क्षुल्लकप्रतरा उपरितना उच्यन्ते, ते चाधोलौकिकग्रामवर्तिप्रतरादारभ्य तावदवसेया यावत्तिर्यग्लोकस्यान्तिमः अधस्तनप्रतरः,

मध्यभागादारभ्याधोभागवर्तिनः क्षुल्लकप्रतरा अधस्तना उच्यन्ते, तत उपरितनाश्चाधस्तनाश्च उपरितनाधस्तनाः तान्
, ऊर्ध्वं यावत् ज्योतिश्चक्रस्योपरितलः तिर्यग् यावदन्तो मनुष्यक्षेत्रे मनुष्यलोकपर्यन्त इत्यर्थः, अर्धतृतीयेषु द्वीप-
कर्मभूमिषु त्रिंशति चाकर्मभूमिषु पट्टपंचाशतसंख्येषु च अंतरद्वीपेषु संज्ञिनां, ते चापांतरालगतावपि तदायुष्कसंवेद-

भधीयन्ते न च तैरिहाधिकारः, ततो विशेषणमाह-पंचेन्द्रियाश्च उपपात[क्षेत्र]मागताः, इन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तौ मनःपर्याप्त्या
र्याप्ता अपि भवन्ति न च तैः प्रयोजनं अतो विशेषणान्तरमाह-पर्याप्तानाम्, अथवा संज्ञिनो हेतुवादोपदेशेन विकलेन्द्रिया अपि
भण्यन्ते, ततः तद् व्यवच्छेदार्थं पंचेन्द्रियग्रहणं, ते च अपर्याप्तका अपि भवन्ति, अतः तद् व्यवच्छेदार्थं पर्याप्तग्रहणम्, तेषां मनोगतान्
भावान् जानाति पश्यति तदेव मनोलब्धिसमन्वितजीवाधारक्षेत्रं विपुलमतिः, अर्द्धं तृतीयं येषु तानि अर्धतृतीयानि अंगुलानि, तानि
च ज्ञानाधिक

क्षेत्रं पश्यन्तीति तत्र प्रमाणांगुलं ग्राह्यमथवोत्सेधांगुलमिति प्रश्नोत्तरे 'आयंगुलेणेत्यादिकारिकया

विस्तीर्णतरं, अथवा आयामविष्कंभाभ्यां अति-अधिकतरं बाह्यं आश्रित्य विपुलतरं, तथा विशुद्धतरं चित्तिभिरंतरं इति च प्राग्बत, जानाति पश्यति 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश' इति तावत् क्षेत्रगतानि मनोद्रव्याणि जानाति पश्यति इत्यर्थः । मनःपर्यायज्ञानं पुनः संयतस्य अग्रमत्तस्य आमपौषध्याद्यन्यतमक्रुद्धिप्राप्तस्य, द्रव्यतः संज्ञिमनोद्रव्यविषयं, क्षेत्रतः मनुष्यक्षेत्रगोचरं, कालतः अतीतअनागतपल्योपम-असंख्येयभागविषयं, भावतः मनोद्रव्यगतानंतपर्यायालंबनं, ततः अवधिज्ञानात् भिन्नं, - 'एतदेव लेशतः सूत्रकृदाह-जनमनःपरिचिन्ति-तार्थप्रकटनं' जायते इति जनाः, तेषां मनांसि जनमनांसि तैः परिचिन्तितश्चासौ अर्थश्च जनमनःपरिचिन्तितार्थस्तं प्रकटयति जनमनः-परिचिन्तितार्थप्रकटनं, तथा मानुषक्षेत्रनिबद्धं न तत् बहिःव्यवस्थितप्राणिद्रव्यमनोविषयं इत्यर्थः । तथा गुणाः क्षांत्यादयः ते प्रत्ययः कारणं यस्य तत् गुणप्रत्ययं चारित्रवतः अप्रमत्तसंयतस्य तदेतत् मनःपर्यायज्ञानं ॥

से किंतं केवलनाणं ? केवलनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा भवत्थकेवलनाणं च सिद्धकेवलनाणं च, से किं तं भवत्थकेवलनाणं भवत्थकेवलनाणं ? दुविहं पन्नत्तं तं जहा-सजोनिभवत्थकेवलनाणं च अयोगिभवत्थकेवलनाणं च ।

अथ किं तत् केवलज्ञानं ? सूरिराह-केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा भवत्थकेवलज्ञानं सिद्धकेवलज्ञानं च, कर्मवशवर्ति-प्राणिनः [भवन्ति] अस्मिन्निति भवो नारकादिजन्म, तत्र इह भवो मनुष्यभव एव ग्राह्यः, अन्यत्र केवलोत्पादाभावात्, भवे

प्रमाणांगुलं ग्राह्यमित्युक्त्वा नंदिसूत्रे (टीकायां) तत्सेधांगुलमानमुक्तं तत् ज्ञानी वेत्तीति प्रश्नचिन्तामणिग्रन्थोक्तं न समीचीनं भाति मंदीसूत्रचूर्णोवापि 'क्षड्धातियं गुलगाहणं उस्सेहंगुलमाणतो कंहं नज्जति' ? इति प्रश्नपूर्वकं 'उस्सेहपमाणतो मिणसु देहं' ति वयणातो अंगुलादिया य जे पमाणा ते सब्बे देहनिप्पफणा इति पाण-विसयत्तणतो य ण दोसो' इत्युक्तत्वात् ।

१ - 'ज्ञानान्तरासहचारितं' 'सर्वविषयं वा' केवलज्ञानमिति वाचकवर्थयशोविजयीयतत्त्वार्थटीकायामिति ।

प्रमाणः प्रतरः, तं च सप्तरज्जुप्रमाणं प्रतरं अपेक्ष्यान्ये उपरितनाः सर्वेऽपि क्रमेण हीयमानाः क्षुल्लकप्रतरा अभिधीयन्ते यावत्तिर्यग्-
लोकमध्यवर्ती सर्वलघुक्षुल्लकप्रतर एषा क्षुल्लकप्रतरप्ररूपणा । तत्र तिर्यग्लोकमध्यवर्तिनः सर्वलघुरज्जुप्रमाणात् क्षुल्लकप्रतरात् आरभ्य
यावदधो नवयोजनशतानि तावत् अस्यां रत्नप्रभायां पृथिव्यां ये प्रतराः ते उपरितनक्षुल्लकप्रतरा भण्यन्ते, तेषामपि चाधस्तात् ये प्रतरा
यावदधोलौकिकग्रामेषु सर्वान्तिमः प्रतरस्तेऽधस्तनक्षुल्लकप्रतराः तान् यावदधः क्षेत्रत ऋजुमतिः पश्यति, अथवाऽधोलोकस्थोपरितन-
भागवर्तिन क्षुल्लकप्रतरा उपरितना उच्यन्ते, ते चाधोलौकिकग्रामवर्तिप्रतरादारभ्य तावदवसेया यावत्तिर्यग्लोकस्थान्तिमः अधस्तनप्रतरः,
तथा तिर्यग्लोकस्य मध्यभागादारभ्याधोभागवर्तिनः क्षुल्लकप्रतरा अधस्तना उच्यन्ते, तत उपरितनाश्चाधस्तनाश्च उपरितनाधस्तनाः तान्
यावद्वजुमतिः पश्यति, ऊर्ध्वं यावत् ज्योतिश्चक्रस्योपरितलः तिर्यग् यावदन्तो मनुष्यक्षेत्रे मनुष्यलोकपर्यन्त इत्यर्थः, अर्धतृतीयेषु द्वीप-
समुद्रेषु पंचदशसु कर्मभूमिसु त्रिंशति चाकर्मभूमिषु षट्पंचाशतसंख्येषु च अंतरद्वीपेषु संज्ञिनां, ते चापांतरालगतावपि तदायुष्कसंबेद-
नात् अभिधीयन्ते न च तैरिहाधिकारः, ततो विशेषणमाह-पंचेन्द्रियाश्च उपपात[क्षेत्र]मागताः, इन्द्रियपर्याप्तिपरिसमाप्तौ मनःपर्याप्त्या
अपर्याप्ता अपि भवन्ति न च तैः प्रयोजनं अतो विशेषणान्तरमाह-पर्याप्तानाम्, अथवा संज्ञिनो हेतुवादोपदेशेन विकलेन्द्रिया अपि
भण्यन्ते, ततः तद् व्यवच्छेदार्थं पंचेन्द्रियग्रहणं, ते च अपर्याप्तका अपि भवन्ति, अतः तद् व्यवच्छेदार्थं पर्याप्तिग्रहणम्, तेषां मनोगतान्
भावान् जानाति पश्यति तदेव मनोलब्धिसमन्वितजीवाधारक्षेत्रं विपुलमतिः, अर्द्धं तृतीयं येषु तानि अर्धतृतीयानि अंगुलानि, तानि
च ज्ञानाधिकारात् उर्च्छयअंगुलानि द्रष्टव्यानि, तैरर्धतृतीयैः अंगुलैः अति-अधिकतरं, तच्च एकदेशमपि भवति तत आह-विपुलतरं

१-विपुलमतिमनःपर्याप्यज्ञानिनः सार्धअंगुलाधिकं क्षेत्रं पश्यन्तीति तत्र प्रमाणांगुलं प्राथम्यवोत्सेधांगुलमिति प्रश्नोत्तरे 'आयंगुलेनेत्यादिकारिकया

विस्तीर्णतरं, अथवा आयामविष्कंभाभ्यां अति-अधिकतरं बाह्यं आश्रित्य विपुलतरं, तथा विशुद्धतरं वित्तिमिरतरं इति च प्राग्बत्, जानाति पश्यति 'तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश' इति तावत् क्षेत्रगतानि मनोद्रव्याणि जानाति पश्यति इत्यर्थः । मनःपर्यायज्ञानं पुनः संयतस्य अप्रमत्तस्य आमर्षौपध्याद्यन्यतमक्रुद्धिप्राप्तस्य, द्रव्यतः सांक्षिमनोद्रव्यविषयं, क्षेत्रतः मनुष्यक्षेत्रगोचरं, कालतः अतीतअनागतपल्योपम-असंख्येयभागविषयं, भावतः मनोद्रव्यगतानंतपर्यायालंबनं, ततः अवधिज्ञानात् भिन्नं, 'एतदेव लेशतः सूत्रकृदाह-जनमनःपरिचिन्ति-तार्थप्रकटनं,' जायते इति जनाः, तेषां मनांसि जनमनांसि तैः परिचिन्तितश्चासौ अर्थश्च जनमनःपरिचिन्तितार्थस्तं प्रकटयति जनमनः-परिचिन्तितार्थप्रकटनं, तथा मानुषक्षेत्रनिबद्धं न तत् बहिःव्यवस्थितप्राणिद्रव्यमनोविषयं इत्यर्थः । तथा गुणाः क्षांत्यादयः ते प्रत्ययः कारणं यस्य तत् गुणप्रत्ययं चारित्रवतः अप्रमत्तसंयतस्य तदेतत् मनःपर्यायज्ञानं ॥

से किंतं केवलनाणं ? केवलनाणं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा भवत्थकेवलनाणं च सिद्धकेवलनाणं च, से किं तं भवत्थकेवलनाणं भवत्थकेवलनाणं ? दुविहं पन्नत्तं तं जहा-सजोगिभवत्थकेवलनाणं च अयोगिभवत्थकेवलनाणं च ।

अथ किं तत् केवलज्ञानं ? सूरिराह-केवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तम्, तद्यथा भवत्थकेवलज्ञानं सिद्धकेवलज्ञानं च, कर्मवशवर्ति-प्राणिनः [भवन्ति] अस्मिन्निति भवो नारकादिजन्म, तत्र इह भवो मनुष्यभव एव ग्राह्यः, अन्यत्र केवलोत्पादाभावात्, भवे

प्रमाणांगुलं ग्राह्यमित्युक्त्वा नंदिसूत्रे (टीकायां) तस्सेधांगुलमानमुक्तं तत् ज्ञानी वेत्तीति प्रश्नचित्तमणिग्रन्थोक्तं न समीचीनं भाति नंदीसूत्रचूर्णवपि 'अद्भुतिये-गुलमाहणं उस्सेहंगुलमाणतो कंहं गज्जति' ? इति प्रश्नपूर्वकं 'उस्सेहपमाणतो मिणसु देहं' ति वयणातो अंगुलादिया य जे पमाणा ते सन्वे देहनिष्फण्णा इति गाण-विसयत्तणतो य ण दोसो' इत्युक्तत्वात् ।

१- 'ज्ञानान्तरासहचारितं' 'सर्वविषयं वा' केवलज्ञानमिति वाचकवर्ययशोविजयीयत्तत्त्वार्थटीकायामिति ।

तिष्ठतीति भवत्यः तस्य केवलज्ञानं भवत्येकेवलज्ञानं, चशब्दः स्वागतानेकभेदसूचकः, तथा पिधू संरादौ सिध्यति स्म सिद्धः, यो येन गुणेन परिनिष्ठितो न पुनः साधनीयः स सिद्धः उच्यते, यथा सिद्ध ओदनः, स च 'कम्मे सिप्पे० इत्यादि कर्मसिद्धादिभेदात् अनेकविधः, अत्र कर्मक्षयसिद्धेन अधिकारो अन्यस्य केवलज्ञानासंभवात्, अथवा सितं वद्धं ध्मातं भस्मीकृतं अष्टप्रकारं कर्म येन स सिद्धः, पृथोदरादय इति रूपसिद्धिः, सकलकर्मविनिमुक्तः, सुक्तावस्थां उपागत इत्यर्थः । तस्य केवलज्ञानं [सिद्धकेवलज्ञानं] अत्रापि चशब्दः स्वागतानेकभेदसूचकः, अथ किं तत् भवत्येकेवलज्ञानं ? भवत्येकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा सयोगि-भवस्थ-केवलज्ञानं च अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, तत्र योजनं योगो व्यापारः, उक्तं च 'कायवाङ्मानःकर्म योगः' ततः सह योगेन वर्तते ये ते सयोगाः मनोवाक्कायास्ते यथासंभवं अस्य विद्यते इति सयोगी, सयोगी चासौ भवस्थश्च सयोगिभवस्थः तस्य केवलज्ञानं सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं, स योगः अस्य विद्यते इति योगी न योगी अयोगी, अयोगी चासौ भवस्थश्च अयोगि-भवस्थः, शैलेश्यवस्थां उपागत इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानं-अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं ॥

से किं तं सजोगिभवत्थकेवलनानं ?, सयोगिभवत्थकेवलनानं दुविहं पणत्तं, तं जहा-पढमसमयसयोगि-भवत्थकेवलनानं च अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलनानं च, अहवा चरमसमयसयोगिभवत्थकेवलनानं च अपढमसमयसजोगिभवत्थकेवलनानं च, से तं सजोगिभवत्थकेवलनानं । से किं तं अयोगिभवत्थकेवलनानं ? अयोगिभवत्थकेवलनानं-दुविहं पणत्तं, तं जहा-पढमसमयअयोगिभवत्थकेवलनानं च अपढमसमयअजोगि-भवत्थकेवलनानं च, अहवा चरमसमयअजोगिभवत्थकेवलनानं च अचरमसमयअजोगिभवत्थकेवलनानं च, सेतं अजोगिभवत्थकेवलनानं ।

अथ किं तत्सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं ? सयोगिभवस्थकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तदथा—प्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं चाप्रथमसमयसयोगिभवस्थकेवलज्ञानं च । तत्र इह प्रथमसमयः केवलज्ञानोत्पत्तिसमयः, अग्रथमसमयः केवलोत्पत्तिसमयादुद्धृष्टिद्वितीयादिकः सर्वोऽपि समयो यावत् सयोगित्वचरमसमयः, अथवा इति प्रकारान्तरे, एष एव अर्थः समयविकल्पनेनान्यथा प्रतिपाद्यते इत्यर्थः । चरमसमय इत्यादि तत्र चरमसमयः सयोग्यवस्थातिमसमयः, न चरमसमयः अचरमसमयः सयोग्यवस्थाचरमसमयादुक्तनः सर्वोऽप्यकेवलप्राप्तेः । से चं इत्यादिनिगमनं सुगमं । अथ किं तदयोगिभवस्थकेवलज्ञानं ? अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तदथा—प्रथमसमयायोगिभवस्थकेवलज्ञानं च, अत्र प्रथमसमयः अयोगित्वोत्पत्तिसमयो वेदितव्यः शैलेश्यवस्थाप्रतिपत्तिप्रथमसमय इत्यर्थः । प्रथमसमयादन्यः सर्वोऽप्यग्रथमसमयो यावत् शैलेश्यवस्थाचरमसमयः, [अथ वेति प्रकारान्तरे 'चरमसमये'त्यादि, इह चरमसमयः शैलेश्यवस्थान्तिमसमयः, चरमसमयादन्यः सर्वोऽप्यचरमसमयो यावच्छैलेश्यवस्थाप्रथमसमयः 'से चं अयोगिभवस्थकेवलज्ञानं'] तदेतदयोगिभवस्थकेवलज्ञानम् ॥

से किं तं सिद्धकेवलनाणं । सिद्धकेवलनाणं दुविहं पन्नत्तं तं जहा अणंतरसिद्धकेवलनाणं च परंपर सिद्धकेवलनाणं च । से किं तं अणंतरसिद्ध केवलनाणं । अणंतरसिद्धकेवलनाणं पन्नरस्सविहं पन्नत्तं तं जहा— तिथसिद्धा, अतिथसिद्धा, तिथयरसिद्धा, अतिथयरसिद्धा, सयंबुद्धसिद्धा, पत्तेयबुद्धसिद्धा, बुद्धबोहियसिद्धा, इत्थिलिंगसिद्धा, पुरिसलिंगसिद्धा, नपुंसगलिंगसिद्धा, सलिंगसिद्धा, अन्नलिंगसिद्धा, गिहिलिंगसिद्धा, एगसिद्धा अणेगसिद्धा से चं अणंतरसिद्धकेवलनाणं ।

अथ किं तत्सिद्धकेवलज्ञानं ? सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं च परंपरसिद्धकेवलज्ञानं च, तत्र न विद्यते अंतरं-समयेन व्यवधानं यस्य सोऽनंतरः, स चासौ सिद्धश्चानंतरसिद्धः, सिद्धत्वप्रथमसमये वर्तमान इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानमनंतरसिद्धकेवलज्ञानं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तथा विवक्षिते प्रथमसमये यः सिद्धः तस्य यो द्वितीयसमयसिद्धः स परस्तस्यापि[यः] तृतीयसमयसिद्धः स परः, एवमन्येऽपि वाच्याः, परे च इति वीप्सायां पृषोदरादय इति परंपरशब्दनिष्पत्तिः परंपरे च ते सिद्धाश्च परंपरसिद्धाः, विवक्षितसिद्धत्वप्रथमसमयात् प्राक् द्वितीयादिषु समयेषु अनंतातीताद्वां यावत् वर्तमाना इत्यर्थः, तेषां केवलज्ञानं परंपरसिद्धकेवलज्ञानं, अत्रापि चशब्दः स्वगताऽनेकभेदसूचकः ।

अथ किं तत् अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं ?, स्वरिगाह-अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं पंचदशविधं प्रज्ञप्तं, 'तद्यथा', इति उपदर्शने 'तत्तत्सिद्धा' इत्यादि, तीर्यते संसारसागरोऽनेति तीथ-यथावस्थितसकलजीवादिपदार्थसार्थप्ररूपकं परमगुरुप्रणीतं प्रवचनं, तच्च निराधारं न भवतीति कृत्वा संघः प्रथमगणधरो वा वेदितव्यम्, तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धाः, ते तीर्थसिद्धाः, १, तथा तीर्थस्याभावोऽतीर्थ तीर्थस्याभावश्च अनुत्पादोऽपांतराले व्यवच्छेदो वा, तस्मिन् ये सिद्धास्ते अतीर्थसिद्धाः । तत्र तीर्थस्यानुत्पादे सिद्धा मरुदेवी-प्रभृतयः, नहि मरुदेव्यादिसिद्धिगमनकाले तीर्थ उत्पन्नमासीत् । तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चंद्रप्रभस्वामिसुविधिस्वाम्यपांतराले, तत्र ये जातिस्मरणादिनाऽपवर्गमवाप्य सिद्धास्ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः, २, तथा तीर्थकराः सन्तो ये सिद्धास्ते तीर्थकरसिद्धाः ३, अतीर्थकर-

१ शैलेऽयवस्थापर्यन्तवर्तिसमयसमासादितसिद्धत्वस्य तस्मिन्नाव समये यत् केवलज्ञानं तदनन्तरसिद्धकेवलज्ञानमिति हारिभद्रवृत्तौ ।
२ तीर्थकरनामकर्मोदयभावे स्थिताः तीर्थकरभावतो वा सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः ।

सिद्धा अन्ये सामान्यकेवलिनः ४, तथा स्वयंबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वयंबुद्धसिद्धाः ५, प्रत्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः ६, अथ स्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धानां कः प्रतिविशेषः ? उच्यते, बोध्युपधिश्रुतलिंगकृतो विशेषः, तथा हि-स्वयंबुद्धा बाह्यप्रत्ययमंतरेण एव बुध्यन्ते, स्वयं एव-बाह्यप्रत्ययमंतरेण एव निजजातिस्मरणादिना बुद्धाः स्वयंबुद्धा इति व्युत्पत्तेस्ते च द्विधा तीर्थकराः तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, इह तीर्थकरव्यतिरिक्तैरधिकारः, प्रत्येकबुद्धास्तु बाह्यप्रत्ययं अपेक्ष्य बुद्ध्यन्ते, प्रत्येकं-बाह्य वृषभादिकं कारणं अभिसमीक्ष्य बुद्धा इति व्युत्पत्तेः, तथा च श्रूयते-बाह्यवृषभादिप्रत्ययसापेक्षा करकंद्वादीनां बोधिः, बहिः-प्रत्ययं अपेक्ष्य च बुद्धाः संतो नियमतः प्रत्येकं एव विहारन्ति, न गच्छवासिन इव संहताः, तथा स्वयंबुद्धानामुपधिः द्वादशविध एव पात्रादिकः, प्रत्येकबुद्धानां तु द्विधा जघन्यतः उत्कर्षतश्च । तत्र जघन्यतो द्विविधः उत्कर्षतो नवविधः प्रावरणवर्जः, तथा स्वयंबुद्धानां पूर्वाधीतं श्रुतं भवति वा न वा, यदि भवति ततो लिंगं देवता वा प्रयच्छति गुरुसंनिधौ वा गत्वा प्रतिपद्यते । यदि चैकाकी विहरणसमर्थः, इच्छा च तस्य तथारूपा जायते तत एकाकी विहरति, अन्यथा गच्छवासेऽवतिष्ठते । अथ पूर्वाधीतं श्रुतं न भवति तर्हि नियमात् गुरुसंनिधौ गत्वा लिङ्गं प्रतिपद्यते, गच्छं चावश्यं न मुंचति । प्रत्येकबुद्धानां तु पूर्वाधीतं श्रुतं नियमतो भवति । तच्च जघन्यतः एकादशांगानि, उत्कर्षतः किञ्चित् न्यूनानि दश पूर्वाणि, तथा लिंगं तस्मै देवता प्रयच्छति, लिंगरहितो वा कदाचिद्भवति । तथा बुद्धाः-आचार्याः तैर्बोधिताः सन्तो ये सिद्धाः ते बुद्धबोधितसिद्धाः ७, एते च सर्वेऽपि केचित् स्त्रीलिंगसिद्धाः, स्त्रिया लिंगं स्त्रीलिंगं, स्त्रीत्वस्य उपलक्षणमित्यर्थः । तच्च त्रिधा, तद्यथा-वेदः शरीरनिर्वृत्तिः नेपथ्यं च, तत्र इह शरीरनिर्वृत्त्या प्रयोजनं, न वेदनेपथ्याभ्यां, वेदे सति सिद्धत्वाभावात्, नेपथ्यस्य चाऽप्रमाणत्वात्, तस्मिन् स्त्रीलिंगे वर्त्तमानाः सन्तो ये सिद्धाः ते स्त्रीलिंग-

अथ किं तत्सिद्धकेवलज्ञानं ? सिद्धकेवलज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं च परंपरसिद्धकेवलज्ञानं च, तत्र न विद्यते अंतरं-समयेन व्यवधानं यस्य सोऽनंतरः, स चासौ सिद्धश्चानंतरसिद्धः, सिद्धत्वप्रथमसमये वर्तमान इत्यर्थः, तस्य केवलज्ञानमनंतरसिद्धकेवलज्ञानं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः, तथा विवक्षिते प्रथमसमये यः सिद्धः तस्य यो द्वितीयसमयसिद्धः स परस्तस्यापि[यः] तृतीयसमयसिद्धः स परः, एवमन्येऽपि वाच्याः, परे च इति वीप्सायां पृषोदरादय इति परंपरशब्दनिष्पत्तिः परंपरे च ते सिद्धाश्च परंपरसिद्धाः, विवक्षितसिद्धत्वप्रथमसमयात् प्राक् द्वितीयादिषु समयेषु अनंतातीताद्वा यावत् वर्तमाना इत्यर्थः, तेषां केवलज्ञानं परंपरसिद्धकेवलज्ञानं, अत्रापि चशब्दः स्वगताऽनेकभेदसूचकः ।

अथ किं तत् अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं ?, खुरिराह-अनंतरसिद्धकेवलज्ञानं पंचदशविधं प्रज्ञप्तं, 'तद्यथा', इति उपदर्शने 'तित्थसिद्धा' इत्यादि, तीर्यते संसारसागरोऽनेति तीर्थ-यथावस्थितसकलजीवादिपदार्थसार्थप्ररूपकं परमगुरुप्रणीतं प्रवचनं, तच्च निराधारं न भवतीति कृत्वा संबः प्रथमगणधरो वा वेदितव्यम्, तस्मिन्नुत्पन्ने ये सिद्धाः, ते तीर्थसिद्धाः, १, तथा तीर्थस्याभावोऽतीर्थ तीर्थस्याभावश्च अनुत्पादोऽपांतराले व्यवच्छेदो वा, तस्मिन् ये सिद्धास्ते अतीर्थसिद्धाः । तत्र तीर्थस्यानुत्पादे सिद्धा मरुदेवी-प्रभृतयः, नहि मरुदेव्यादिसिद्धिगमनकाले तीर्थ उत्पन्नमासीत् । तथा तीर्थस्य व्यवच्छेदश्चंद्रप्रभस्वामिसुविधिस्वाम्यपांतराले, तत्र ये जातिसरणादिनाऽपवर्गमवाप्य सिद्धास्ते तीर्थव्यवच्छेदसिद्धाः, २, तथा तीर्थकराः सन्तो ये सिद्धास्ते तीर्थकरसिद्धाः ३, अतीर्थकर-

१ शैलेश्यवस्थार्थेनत्वर्तिसमयसमासादितसिद्धत्वस्य तस्मिन्नत्र समये यत् केवलज्ञानं तदनन्तरसिद्धकेवलज्ञानमिति ह्यारिभद्रवृत्तौ ।
२ तीर्थकरनामकर्मोदयमावे स्थिताः तीर्थकरभावतो वा सिद्धाः तीर्थकरसिद्धाः ।

सिद्धा अन्ये सामान्यकेवलिनः ४, तथा स्वयंबुद्धाः सन्तो ये सिद्धास्ते स्वयंबुद्धसिद्धाः ५, प्रत्येकबुद्धाः सन्तो ये सिद्धाः ते प्रत्येकबुद्धसिद्धाः ६, अथ स्वयंबुद्धप्रत्येकबुद्धानां कः प्रतिविशेषः ? उच्यते, बोध्युपाधिश्रुतालिंगकृतो विशेषः, तथा हि-स्वयंबुद्धा बाह्यप्रत्ययमंतरेण एव बुध्यन्ते, स्वयं एव-बाह्यप्रत्ययमंतरेण एव निजजातिसरणादिना बुद्धाः स्वयंबुद्धा इति व्युत्पत्तेस्ते च द्विधा तीर्थकराः तीर्थकरव्यतिरिक्ताश्च, इह तीर्थकरव्यतिरिक्तैरधिकारः, प्रत्येकबुद्धास्तु बाह्यप्रत्ययं अपेक्ष्य बुध्यन्ते, प्रत्येकं-बाह्यं वृषभादिकं कारणं अभिसमीक्ष्य बुद्धा इति व्युत्पत्तेः, तथा च श्रूयते-बाह्यवृषभादिप्रत्ययसापेक्षा करकंद्वादीनां बोधिः, बहिः-प्रत्ययं अपेक्ष्य च बुद्धाः संतो नियमतः प्रत्येकं एव विहारन्ति, न गच्छन्वासिन इव संहताः, तथा स्वयंबुद्धानामुपाधिः द्वादशविध एव पात्रादिकः, प्रत्येकबुद्धानां तु द्विधा जघन्यतः उत्कर्षतश्च । तत्र जघन्यतो द्विविधः उत्कर्षतो नवविधः प्रावरणवर्जः, तथा स्वयंबुद्धानां पूर्वाधीतं श्रुतं भवति वा न वा, यदि भवति ततो लिंगं देवता वा प्रयच्छति गुरुसंनिधौ वा गत्वा प्रतिपद्यते । यदि चैकाकी विहरणसमर्थः, इच्छा च तस्य तथारूपा जायते तत एकाकी विहरति, अन्यथा गच्छन्वासेऽवतिष्ठते । अथ पूर्वाधीतं श्रुतं न भवति तर्हि नियमात् गुरुसंनिधौ गत्वा लिङ्गं प्रतिपद्यते, गच्छं चावश्यं न मुंचति । प्रत्येकबुद्धानां तु पूर्वाधीतं श्रुतं नियमतो भवति । तच्च जघन्यतः एकादशांगानि, उत्कर्षतः किञ्चित् न्यूनानि दश पूर्वाणि, तथा लिंगं तस्यै देवता प्रयच्छति, लिंगरहितो वा कदाचिद्भवति । तथा बुद्धाः-आचार्याः तैर्बोधिताः सन्तो ये सिद्धाः ते बुद्धबोधितसिद्धाः ७, एते च सर्वेऽपि केचित् स्त्रीलिंगसिद्धाः, स्त्रिया लिंगं स्त्रीलिंगं, स्त्रीत्वस्य उपलक्षणमित्यर्थः । तच्च त्रिधा, तद्यथा-वेदः शरीरनिर्वृत्तिः नेपथ्यं च, तत्र इह शरीरनिर्वृत्त्या प्रयोजनं, न वेदनेपथ्याभ्यां, वेदे सति सिद्धत्वाभावात्, नेपथ्यस्य चाऽप्रमाणत्वात्, तस्मिन् स्त्रीलिंगे वर्त्तमानाः सन्तो ये सिद्धाः ते स्त्रीलिंग-

सिद्धाः ८, तथा पुँल्लिगे शरीरनिवृत्तिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते पुँल्लिगसिद्धाः ९, एवं नपुंसिकलिगसिद्धाः १०, तथा स्खलिगे-
रजोहरणादिरूपे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धाः ते स्खलिगसिद्धाः ११, तथा अन्यलिगे-परित्राजकादिसंबंधिनि वल्कलकषायादिवत्त्रादि-
रूपे द्रव्यलिगे व्यवस्थिताः सन्तो ये सिद्धास्ते अन्यलिगसिद्धाः १२, गृहलिगे सिद्धाः मरुदेवीप्रभृतयः १३, तथा एकसिद्धा इति
एकस्मिन्नेकस्मिन् समये एककाः सन्तो ये सिद्धाः ते एकसिद्धाः १४, 'अणेगसिद्धा इत्येकस्मिन्समये अनेके[ये] सिद्धास्ते अनेकसिद्धाः
अनेक एव एकस्मिन् समये सिध्यंत उत्कृष्यतो अष्टोत्तरशतसंख्या वेदितव्याः १५ सेत्तमित्यादि ॥ २१ ॥

से किं तं परंपरसिद्धकेवलनाणं ? परंपरसिद्धकेवलनाणं अणेगविहं पन्नत्तं तं जहा अपढमसमयसिद्धा
दुसमयसिद्धा तिसमयसिद्धा चउसमयसिद्धा जाव दस समयसिद्धा संखिज्जसमयसिद्धा असंखिज्जसमयसिद्धा
अणंतसमयसिद्धा । सेत्तं परंपरसिद्धकेवलनाणं । से तं सिद्धकेवलनाणं । तं समासओ चउब्बिहं पन्नत्तं तं
जहा-दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ, तत्थ दव्वओ णं केवलनाणी सव्वदव्वाइ जाणइ पासइ । खित्तओ णं
केवलनाणी सव्वखित्तं जाणइ पासइ । कालओ णं केवलनाणी सव्वकालं जाणइ पासइ । भावओ णं केवलनाणी
सव्वभावं जाणइ पासइ—

१ प्रत्येकबुद्धास्तु पुँल्लिङ्गा एव सिध्यन्तीति ह्यभिप्रवृत्तौ । २ अत्र विभाजकतावच्छेदको धर्मो यदि तद् व्यक्तित्वं तर्ह्यनन्ताभेदाः
प्रसज्येरन्, यदि तु अवस्था गृह्यते तर्हि तीर्थत्वाऽतीर्थत्वाभ्यां द्वैविध्यमेवोचितम्, अतीर्थत्वावच्छिन्न एव तीर्थत्वेण समावेशात् इति तु सत्यम्,
शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं तथाभिधानं, अज्ञातज्ञापनार्थं च तथाभिधानम् । भेदद्वयाभिधानेऽपि विशिष्य तीर्थकरातीर्थकरस्वयंबुद्धादीनां ज्ञानं
न संभवतीति ।

अहं सव्वदव्वपरिणामभाववित्ति कारणमणंत्तं सासयमप्पडिवाई एगविहं केवलनाणं ॥ १ ॥ केवलनाणे-
णऽत्थे नाउं जे तत्थ पन्नवणजोगे ते भासइ तित्थयो वइजोगसुअं हवइ सेसं ॥ २ ॥ सेत्तं केवलनाणं सेत्तं
पच्चक्खं नाणं ॥

‘से किं तं परंपर’ इत्यादि न प्रथमसमयसिद्धाः, [अप्रथमाः समयसिद्धाः] परंपरसिद्धविशेषणं, अप्रथमसमयवर्तिनः सिद्धत्व-
समयात् द्वितीयसमयवर्तिन इत्यर्थः । व्यादिषु तु द्वितीयसमयसिद्धादय उच्यंते । यद्वा सामान्यतः अप्रथमसमयसिद्धा इत्युक्तं ।
तदेतदेव विशेषेण व्याचष्टे—द्विसमयसिद्धाः त्रिसमयसिद्धा इत्यादि । ‘सेत्तमि’त्यादि निगमनं । तदिदं सामान्येन केवलज्ञानं अभिगृह्यते ।
‘समासतः’ संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तं तद्यथा—द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो ‘णमिति’ वाक्यालंकारे, केवलज्ञानी सर्व-
द्रव्याणि—धर्मास्तिकायादीनि साक्षाज्जानाति पश्यति । क्षेत्रतः केवलज्ञानी सर्वं क्षेत्रं—लोकालोकभेदभिन्नं जानाति पश्यति, इह यद्य
सर्वद्रव्यग्रहणेन आकाशास्तिकायोऽपि गृह्यते । तथापि तस्य क्षेत्रत्वेन रूढत्वाद्धेदेन उपन्यासः, कालतः केवलज्ञानी सर्वं कालं—अतीता-
नागतवर्तमानभेदभिन्नं जानाति पश्यति । भावतः केवलज्ञानी सर्वान् जीवाजीवगतान् भावान्—गतिकषायागुरुलघुप्रभृतीन् जानाति
पश्यति ॥ अथशब्दः इह उपन्यासार्थः, पूर्वं उद्देशसूत्रे मनःपर्यवज्ञानाऽनंतरं केवलज्ञानं उक्तं । तत्संप्रति तात्पर्यनिर्देशार्थं उपन्यस्यते
इत्यर्थः । सर्वाणि च तानि द्रव्याणि च सर्वद्रव्याणि—जीवादिलक्षणानि, तेषां परिणामाः—प्रयोगवित्ससोभयजन्या उत्पादादयः पर्यायाः
सर्वद्रव्यपरिणामास्तेषां भावः—सत्ता स्वलक्षणं स्वं असाधारणरूपं तस्य विशेषेण ज्ञापनं विज्ञप्तिः चिज्ञानं वा विज्ञप्तिः, परिच्छेद इत्यर्थः,

१ कालस्य पर्यायकारणत्वेन प्राधान्यविवक्षया तद्भेदपरिज्ञानौचित्याद्भव्याद् भेदेनोपन्यास इति तार्किकमीमांसनीयम् ।

तस्याः कारणं-हेतुः सर्वद्रव्यपरिणामविज्ञप्तिकारणं केवलज्ञानमिति संबध्यते । उक्तं च-“सर्वद्रव्याण पओगवीससामीसया जहाजोगं । परिणामा पजाया जम्मविणासादयो नेओ ॥ १ ॥ तेसिं भावो सत्ता सलक्खणं वा विसेसओ तस्स । नाणं विवत्तीए कारणं केवलं नाणं ॥ २ ॥” तच्च ज्ञेयानंतत्वात् अनंतं, तथा शश्वत् भवं शाश्वतं, सदा उपयोगवदिति भावार्थः । तथा प्रतिपत्तनशीलं प्रतिपाति न प्रतिपाति अप्रतिपाति, सदावस्थायि इत्यर्थः । ननु यत् शाश्वतं तदप्रतिपाति एव ततः किं अनेन विशेषणेन ? तदयुक्तं, सम्यक्शब्दार्थापरिज्ञानात्, शाश्वतं हि नाम अनवरतं भवदुच्यते । तच्च कियत्कालमपि भवति, यावद् भवति तावद् निरंतरं भवनात्, ततः सकलकालभावप्रतिपत्त्यर्थं अप्रतिपातिविशेषणोपादानं, ततोऽयं तात्पर्यार्थः-अनवरतं-सकलकालं भवतीति, तथा एकविधमेकप्रकारं, तदावरणक्षयस्य एकरूपत्वात्केवलं च तत् ज्ञानं च केवलज्ञानं ? ॥ २२ सू० ॥

केवल इत्यादि । इह तीर्थकरः केवलज्ञानेन ‘सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् केवलज्ञानेन एव, न श्रुतज्ञानेन, तस्य क्षायोपशमिकत्वात्, केवलिनश्च क्षायोपशमिकभावातिक्रमात्, सर्वक्षये देशक्षयाभावादिति भावः, अर्थान् धर्म्मोस्तिकायादीन् अभिलाप्यानभिलाप्यान् ‘ज्ञात्वा’ विनिश्चित्य ये ‘तत्र’ तेषां अर्थानां अभिलाप्यानभिलाप्यानां मध्ये प्रज्ञापनायोग्याः, अभिलाप्या इत्यर्थः, तान् भाषते, नेतरान्, तान् अपि प्रज्ञापनायोग्यान् भाषते, न सर्वान्, तेषां अनंतत्वेन सर्वेषां भाषितुं अशक्यत्वात्, आयुषस्तु परिमितत्वात्, किंतु-कतिपयान् एव अनंतभागमात्रान्, तत्र केवलज्ञानोपलब्धार्थाभिधायकः शब्दराशिः प्रोच्यमानः तस्य भगवतो वाग्योग एव भवति, न श्रुतं, तस्य भाषापर्यायादिनामकर्मोदयनिबन्धनत्वात्, श्रुतस्य च क्षायोपशमिकत्वात्, स च वाग्योगो भवति न श्रुतं ‘ज्ञेयं’ अप्रधानं द्रव्यश्रुतं इत्यर्थः, श्रोतॄणां भावश्रुतकारणतया द्रव्यश्रुतं व्यवहियते इति भावः, अन्ये त्वेवं पठन्ति-‘वइजोग

सुयं हवइ तेसिं' अत्रायमर्थः तेषां श्रोतॄणां भावश्रुतकारणत्वात् स वाग्योगः श्रुतं भवति, श्रुतं इति व्यवहियते इत्यर्थः । सेत्तमित्यादि-
निगमनं, तदेतत्केवलज्ञानं, तदेतत्प्रत्यक्षं [ज्ञानम्] ।

एवं प्रत्यक्षे प्रतिपादिते सति परोक्षस्य स्वरूपं अनवगच्छन् आह शिष्यः ।

से किं तं परुक्खनाणं । परुक्खनाणं दुविहं पन्नत्तं तं जहा-आभिणिबोहिअनाणपरुक्खं च सुअनाण-
परुक्खं च जत्थ आभिणिबोहियनाणं तत्थ सुअनाणं । जत्थ सुअनाणं तत्थाभिणिबोहियनाणं । दोऽवि एयाइं
अन्नमन्नमणुणयाइं तहवि पुण इत्थ आयरिया नाणत्तं पन्नवयंति-आभिनिबुज्झइ त्ति आभिणिबोहियनाणं ।
सुणेइ त्ति सुअं मइपुब्बं जेण सुअं न मइ सुअपुब्बिआ ।

अविसेसिसिआ मइ-मइनाणं च मइअन्नाणं च विसेसिसिआ सम्मदिट्ठिस्स मइ-मइनाणं । मिच्छदिट्ठिस्स
मइ-मइ अन्नाणं । अविसेसिसिअं सुअं सुअनाणं च सुअ अन्नाणं च, विसेसिसिअं सुअं-सम्मदिट्ठिस्स सुअं-सुअनाणं
मिच्छदिट्ठिस्स सुअं-सुअ अन्नाणं ।

अथ किं तत् परोक्षं ? स्वरिराह—परोक्षं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आभिनिबोधिकज्ञानपरोक्षं च श्रुतज्ञानपरोक्षं च, चशब्दौ
खगताऽनेकभेदसूचकौ परस्परसहभावसूचकौ च । परस्परसहभावं एव अन्योः दर्शयति—‘यत्र’ पुरुषे आभिनिबोधिकज्ञानं तत्र एव
श्रुतज्ञानमपि, तथा यत्र श्रुतज्ञानमपि, तथा यत्र श्रुतज्ञानं तत्र एव आभिनिबोधिज्ञानं, आह—यत्र आभिनिबोधिकज्ञानं तत्र श्रुतज्ञान-
मित्युक्ते यत्र श्रुतज्ञानं तत्र आभिनिबोधिकज्ञानं इति गम्यत एव ततः किं अनेन उक्तेन इति ? उच्यते, नियमतो न गम्यते । ततो

नियमावधारणाथ एतदुच्यते इत्यदोषः, नियमावधारणं एव स्पष्टयति-द्वे अपि एते-आभिनिबोधिकश्रुते अन्योन्य-अनुगते-परस्पर-
प्रतिवेद्धे, स्यात् एतदनयोः यदि परस्परं अनुगमस्तर्हि अभेद एव प्राप्नोति कथं भेदेन व्यवहारः ? तत आह—‘तथापि’ परस्परं-
अनुगमेऽपि पुनः अत्र-आभिनिबोधिकश्रुतयोः आचार्याः-पूर्वस्वरयो नानात्वं भेदं प्ररूपयंति, कथं इति चेदुच्यते-लक्षणभेदात्, परस्परं
अनुगतयोः अपि लक्षणभेदात् भेदो यथा एकाकाशस्थयोः धर्मास्तिकायाऽधर्मास्तिकाययोः, तथाहि-धर्माधर्मास्तिकायौ परस्परं
लोलीभावेन एकस्मिन् आकाशप्रदेशे व्यवस्थितौ, तथापि यो गतिपरिणामपरिणतयोः जीवपुद्गलयोः गत्युपष्टंभहेतुः जलमिव मत्स्यस्य
स खलु धर्मास्तिकायो यः पुनः स्थितिपरिणामपरिणतयोः जीवपुद्गलयोः एव स्थित्युपष्टंभहेतुः क्षितिः इव झपस्य स खलु अधर्मास्ति-
काय इति लक्षणभेदाद्भेदो भवति, एवं आभिनिबोधिकश्रुतयोः अपि लक्षणभेदात् भेदो वेदितव्यः, लक्षणभेदं एव दर्शयति-अभिमुखं-
योग्यदेशावस्थितं नियतं अथ इन्द्रियमनोद्वारेण बुध्यते-परिच्छिनत्ति आत्मा येन परिणामविशेषेण स परिणामविशेषो ज्ञानापरपर्याय
आभिनिबोधिकं, तथा शृणोति वाच्यवान्चक्रभावपुरस्सरं श्रवणविषयेन शब्देन सह संस्पृष्टमर्थं परिच्छिनत्त्यात्मा येन परिणामविशेषेण
स परिणामविशेषः श्रुतं, मतिः पूर्वं यस्य तत् मतिपूर्वं श्रुतं-श्रुतज्ञानं, तथा हि-मत्या पूर्यते प्राप्यते श्रुतं, न खलु मति-
पाटवविभवमन्तरेण श्रुतविभवं उत्तरोत्तरमासादयति जंतुः, तथादर्शनात् । यच्च यदुत्कर्षापकर्षवशात् उत्कर्षापकर्षभाक् तत् तस्य कारणं
यथा घटस्य मृत्पिण्डः, मत्युत्कर्षापकर्षवशात् च श्रुतस्य उत्कर्षापकर्षो, ततः कारणं मतिः श्रुतज्ञानस्य, तथा पाल्यते-अवस्थितिं
प्राप्यते मत्या श्रुतं, श्रुतस्य हि दलं मतिः यथा घटस्य मृत्, तथा-हि-श्रुतेषु अपि बहुषु ग्रंथेषु यत् विषयं स्मरणं ईहापोहादि वा
अधिकतरं प्रवर्त्तते स ग्रंथः स्फुटतरः प्रतिभाति, न शेषः, एतच्च प्रतिप्राणिस्वसंवेदनप्रमाणसिद्धं, ततो यथा उत्पन्नोऽपि घटो मृदभावे

न भवति तथास्वभावायां च यदि तिष्ठत्यामवतिष्ठते इति सा तस्य कारणं, एवं श्रुतस्यापि मतिः कारणं, ततो युक्तं उक्तं मतिपूर्वं श्रुतं इति । न मतिः श्रुतपूर्विका ॥

स्वामिना अविशेषिता-स्वामिविशेषणपरिग्रहमंतरेण विवक्ष्यमाणा मतिः मतिज्ञानं मत्यज्ञानं च उच्यते । सामान्येन उभय-
त्रापि मतिशब्दप्रवृत्तेः, विशेषिता-स्वामिना विशेष्यमाणा सम्यग्दृष्टेः मतिः मतिज्ञानं उच्यते तस्या यथावस्थितार्थग्राहकत्वात्
मिथ्यादृष्टेः मतिः मत्यज्ञानं, तस्या एकांतावलंबितया यथावस्थितार्थग्राहणाभावात् । एवं श्रुतसूत्रं अपि व्याख्येयम्,

ततो मतिज्ञानं एव अधिकृत्य शिष्यः प्रश्नयति—

से किं तं आभिनिबोहियनाणं । आभिनिबोहियनाणं दुविहं पन्नत्तं तं जहा सुयनिसिंसयं च असुयनिसिंसयं
च । से किं तं असुयनिसिंसयं । असुयनिसिंसयं चउव्विहं पन्नत्तं तं जहा ।

उत्पत्तिर्भा वेणइआ कम्मआ परिणामिआ ॥ बुद्धि चउव्विहा वुत्ता पंचमी नोवल्लभइ ॥ १ ॥

अथ किं तत् आभिनिबोधिकं ज्ञानं ? स्वरिराह—आभिनिबोधिकं ज्ञानं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-श्रुतनिश्चितं च अश्रुतनिश्चितं च,
उत्पादकाले शास्त्रार्थपर्यालोचनमनपेक्ष्य एव यत् उपजायते मतिज्ञानं तत् श्रुतनिश्चितं-अवग्रहादि, यत् पुनः सर्वथा शास्त्रसंस्पर्श-
रहितस्य तथाविधक्षयोपशमभावात् एवमेव यथावस्थितवस्तुसंस्पर्शमतिज्ञानमुपजायते तत् अश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिकयादि, तत्राल्पतर-
वक्तव्यत्वात् प्रथममश्रुतनिश्चितमतिज्ञानप्रतिपादनायाह-अथ किं तत् अश्रुतनिश्चितं ? स्वरिराह-अश्रुतनिश्चितं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा-उत्पत्तिरेव न शास्त्राभ्यासकर्मपरिशील नादिकं प्रयोजनं-कारणं यस्याः सा औत्पत्तिकी । तथा विनयो-गुरुशुश्रूषा स

प्रयोजनं यस्याः सा इति वैनयिकी । तथानाचार्यकं कर्म साचार्यकं शिल्पं, अथवा कादाचित्कं शिल्पं सर्वकालिकं कर्म । कर्मणो जाता कर्मजा । तथा परि-समंतात् नमनं परिणामः—सुदीर्घकालपूर्वापरपर्यालोचनजन्य आत्मनो धर्मविशेषः स प्रयोजनं अस्याः सा पारिणामिकी । बुध्यतेऽनया इति बुद्धिः, सा च चतुर्विधा उक्ता तीर्थकरणधरैः, किमिति ? यस्मात् पंचमी केवलानापि न उपलभ्यते ॥ १ ॥ सर्वस्यापि अश्रुतनिश्रितमतिविशेषस्य औत्पत्तिकयादिबुद्धिचतुष्टय एवांतर्भावात् ॥ औत्पत्तिकयादिलक्षणं आह —

पुत्रं अदिष्टमस्सुअमेवेइयतक्खणविसुद्धगहिअत्था ॥ अन्वाहयफलजोगा बुद्धि उत्पत्तिआ नाम ॥ २ ॥

भरहसिलं पणियं रुक्खे खुडुगं पडं सरड काय उच्चारं ॥ गयं घयणं गोलं खंभे^{१३} खुडुग मंगिगत्थि पई पुत्ते^{१५} ॥ ३ ॥

भरहं सिलं मिढं कुक्कुडं वालुअं हत्थी^{१६} अगडं वर्णसंडे ॥ पायसं अइआं पत्ते खाडहिलां पंचपिअरोअं^{१७} ॥ ४ ॥

महुसित्थं सुहि^{१८} अंके^{१९} नाणं भिक्खुं चेडगनिहणे^{२०} ॥ सिक्खायं अत्थसत्थे इच्छायंमहं सयसंहस्से ॥ ५ ॥

पूर्वं बुद्ध्युत्पादात् प्राक् स्वयं चक्षुषा न दृष्टो नापि अन्यतः श्रुतो मनसापि अविदितो अपर्यालोचितस्तस्मिन् क्षणे बुद्ध्युत्पादकाले विद्युद्धो यथावस्थितो गृहीतोऽर्थो यया सा, तथा पुत्रमदिष्टं इत्यादौ मकारा अलाक्षणिकाः, तथा अव्याहतेन अबाधितेन फलेन परिच्छेदेन अर्थेन योगो यस्याः सा अव्याहृतफलयोगा बुद्धिः औत्पत्तिकी नाम ॥ २ ॥ संप्रति विनयजनानुग्रहाय अस्या एव स्वरूपप्रतिपादनार्थं उदाहरणानि आह—भरहसिलपणिय गाथा । भरहसिल गाथा । आसामर्थः कथानकेभ्योऽवसेयः, तानि च कथानकानि विस्तरतोऽभिधीयमानानि ग्रंथगौरवं आपादयति ततः संक्षेपेण उच्यते—उज्जयिनी नाम पुरी, तस्याः समीपवर्ती कश्चित्

नटनां एको ग्रामस्तत्र च भरतो नाम नटस्तस्य भार्या परासुरभूतः, तनयश्चास्य रोहकाभिधोऽद्यापि अल्पवयास्ततः सत्वरं एव
खस्य स्वतनयस्य च शुश्रूषा करणाय अन्या समानिन्ये वधूः, सा च रोहकस्य सम्यग् न वर्तते । ततो रोहकेण सा प्रत्यपादि-मातर्न
मे त्वं सम्यक् वर्त्तसे ततो ज्ञास्यसि इति, ततः सा सेर्व्यमाह रे रोहक ! किं करिष्यसि ? रोहकोऽपि आह-तत् करिष्यामि येन त्वं मम
पादयोः आगत्य लगिष्यसि इति । ततः सा तं अवज्ञाय तूष्णीं अतिष्ठत् । रोहकोऽपि तत्कालात् आरभ्य गाढसंजाताभिनिवेशोऽन्यदा
निशि सहसा पितरं एवं अभाषीत् । भो ! भो ! पितः एष पलायमानो गोहो याति, तदेवं बालकवचः श्रुत्वा पितुः आशंका समुदपादि-
नूनं विनष्टा मे महेलीति । तत एवं आशंकावशात्तस्यां अनुरागः शिथिलीबभूव, ततो न तां सम्यक् संभाषते, नापि विशेषतस्तस्यै पुष्पतां-
बूलादिकं प्रयच्छति दूरतः पुनः अपास्तं शयनादि, ततः सा चिंतयामास । नूनं इदं बालकविचेष्टितं, अन्यथा कथमकांड एव एष दोषाभावे
पराञ्छुलो जातः ? [ततो बालकमेवमवादीत्, वत्स ? रोहक ! किमिदं त्वया चेष्टितम्, तव पिता मे संप्रति दूरं पराञ्छुखीभूतः, रोहक-
आह-किमिति तर्हि न सम्यग् मे वर्त्तसे ? तयोक्तं अत ऊर्ध्वं सम्यग् वर्त्तष्ये] ततो बालक आह-भव्य, तर्हि मा खेदं कार्षीः । तथा
करिष्ये यथा मे पिता तथैव त्वयि वर्त्तते इति, ततः सा तत्कालादारभ्य सम्यग्वर्त्तितुं प्रवृत्ता, रोहकोऽपि अन्यदा निशि निशाकरप्रकाशि-
तायां प्राक्तनकदाशंकापनोदाय बालभावं प्रकटयन् निजच्छायां अंगुल्यग्रेण दर्शयन् पितरं एवमाह-भोः पितः ! एष गोहो याति गोहो
याति इति, तत एवं उक्ते स पिता परपुरुषप्रवेशाभिमानतो निःप्रत्याकारं कृपाणं उद्दीर्य प्राधावत् । रे ! कथय कुत्र याति इति ? ततः स
रोहको बालक्रीडां प्रकटयन् अंगुल्यग्रेण निजच्छायां दर्शयति-पितर ! एष गोहो याति, ततः स पिता व्रीडित्वा प्रत्यावृत्तः चिंतयति स्म
स्वचेतसि-प्राक्तनोऽपि पुरुषो नूनमेवंविध एव आसीत् इति धिग्न मया बालकवचनात् अलीकं संभाव्य विप्रियमेतावतं कालं कृतं अस्यां

भार्यायां इति पश्चात्तापात् गाढतरं अस्यां अनुरक्तो बभूव । सोऽपि रोहको मया विप्रियं कृतमास्तेऽस्या इति कदाचित् एषा मां विपादिना
 मारयिष्यति इति विचिन्त्य सदैव पित्रा सह भुंक्ते न कदाचिदपि केवलो, अन्यदा च पित्रा सह उज्जयिनीं पुरीमगमत् । दृष्टा च तेन त्रिद-
 शपुरीव उज्जयिनी, सविस्मयेचेतसा च सकलापि यथावत् परिभाविता, ततः पित्रा एव सह नगर्यां निर्यातुं आरेभे, पिता च किं अपि
 विस्मृतं इति रोहकं क्षिप्रानदीतटेऽवस्थाप्य तदानयनाय भूयोऽपि नगरीं प्राविशत् । रोहकोऽपि च तत्र क्षिप्रामिधमिधुसैकते बालचा-
 पलवशात् सप्रकारां परिपूर्णां अपि पुरीं सिक्ताभिः आलिखत् । इतश्च राजा अश्ववाहनिकायां अश्वं बाहयन् कथंचिदेकाकीभूतः तेन पथा
 समागतुं प्रावर्तत । तं च आलिखितनगरीमध्येन समागच्छंतं रोहकोऽवादीत्-भो राजपुत्र ! माऽनेन पथा समागमः, तेन च उत्कं-किं
 इति ? रोहक आह-किं त्वं राजकुलं इदं न पश्यसि ? ततः स राजा कौतुकवशात्सकलामपि नगरीं तत् आलिखितामवैक्षत्, पप्रच्छ तं
 बालकं रे ! अन्यदापि त्वया नगरी दृष्टासीत् न वा ? रोहक आह-नैव कदाचित्, केवलमहं अद्य एव स्वग्रामात् इह आगतस्ततः
 चिन्तयामास राजा-अहो बालकस्य प्रज्ञातिशय इति, ततः पृष्टो रोहको-वत्स ! किं ते नाम क्व वा ग्राम इति ? तेन उत्कं-रोहक इति
 मे नाम, प्रत्यासन्ने च पुरोग्रामे वसामि इति, अत्रांतरे समागतो रोहकस्य पिता, चलितौ च स्वग्रामं प्रति द्वौ अपि, राजा च स्वस्थानं
 अगमत्, चिन्तयति स्म च-मम एकोनानि मंत्रिणां पंचशतानि विद्यंते । तद्यदि सकलमंत्रिमंडलमूर्द्धोभिपिक्तो महाप्रज्ञातिशायी परमो
 मंत्री संपद्यते ततो मे राज्यं सुखेनैधते, बुद्धिबलोपेतो हि राजा प्रायः शेषबलैः अल्पबलोऽपि न पराजयस्थानं भवति, परांश्च राज्ञो
 लीलया विजयते, एवं च चिन्तयित्वा कतिपयदिनानंतरं रोहकबुद्धिपरीक्षानिमित्तं सामान्यतो ग्रामप्रधानपुरुषानुद्दिश्यैवमादिष्टं-यथा

१ मलयगिरीयनन्दीवृत्तौ पृष्ठे १४५ कृतमास्तेऽस्या इति सुरुपमपि विरूपं मत्वा आस्ते इत्यत्रास्तीति संशोधनं भ्रान्तिमूलमिति वेदनीयम् ।

युष्मद्रामस्य बहिरतीव महती शिला वर्त्तते, तामनुत्पाद्य राजयोग्यमण्डपाच्छादनं कुरुत, तत एवमादिष्टे सकलोऽपि ग्रामो राजादेशं कर्तुमशक्यं परिभावयन्वाकुलीभूतमानसो बहिः सभायामेकत्र मिलितवान्, पृच्छति स्म परस्परं—किमिदानीं कर्तव्यं? दुष्टो राजादेशोऽस्माकमापतितो, राजादेशाकरणे च महाननर्थोपनिपातः, एवं च चिन्तया व्याकुलीभूतानां तेषां मध्यन्दिनमागतं, रोहकश्च पितर-मन्तरेण न भुङ्क्ते, पिता च ग्राममेलापके मिलितो वर्त्तते, ततः स क्षुधापीडितः पितुः समीपे समागत्य रोदितुं प्रावर्तत पीडितोऽहमतीव क्षुधा (धया) ततः समागच्छ गृहे भोजनायेति, भरतः ग्राह-वत्स ! सुखितोऽसि त्वं, न किमपि ग्रामकष्टं जानासि, स ग्राह-पितः ! किं किं तदिति ?, ततो भरतो राजादेशं सविस्तरमचीकथत्, ततो निजबुद्धिग्राहभ्यवशात् झटिति कार्यस्य साध्यतां परिभाव्य तेनोक्तं—माऽऽकुलीभवत यूयं, खनत शिलाया राज्ञोचितमण्डपनिष्पादनायाधस्तात् सन्भांश्च यथास्थानं निवेशयत भिचीश्चोपलेपनादिना प्रका-रेणातीवरमणीयाः प्रगुणीकुरुत, तत एवमुक्ते सर्वैरपि ग्रामप्रधानपुरुषैर्भव्यमिति प्रतिपन्नं, गतः सर्वोऽपि ग्रामलोकः स्वस्वगृहे भोज-नाय, भुक्त्वा च समागतः शिलाप्रदेशे, ग्राह-वत्स तत्र कर्म, कतिपयदिनैश्च निष्पादितः परिपूर्णो मण्डपः, कृता च शिला तस्याच्छादनं, निवेदितं च राज्ञे राजनियुक्तैः पुरुषैः—देव ! निष्पादितो ग्रामेण देवादेशः, राजा ग्राह-कथमिति ?, ततस्ते सर्वमपि मण्डपनिष्पादनप्रकारं कथयामासुः, राजा पप्रच्छ—कस्येयं बुद्धिः ?, तेऽवादिषुः,—देव ! भरतपुत्रस्य रोहकस्य, एषा रोहकस्यौत्पत्तिकी बुद्धिः । एवं सर्वेऽपि

संविधानेषु योजनीयं ततो भूयोपि—
राजा रोहकबुद्धिपरीक्षार्थं मेण्डकं प्रेषितवान्, एष यावत्पलः संग्रति वर्त्तते पश्चात्तिक्रमेऽपि तावत्पलक्रम एव समर्पणीयो, न न्यूनो नापि अधिक इति, तत एवं राजादेशे समागतं सति सर्वोऽपि ग्रामो व्याकुलीभूतचेता बहिः सभायां एकत्र मिलितवान्, सगौरवमा-

कारितो रोहकः, आभाषितश्च ग्रामप्रधानैः पुरुषैः-वत्स! प्राचीनं अपि दुष्टराजादेशसिंधुं त्वया एव निजबुद्धिसेतुबंधेन समुत्तारितः
 सर्वोऽपि ग्रामस्ततः संप्रति अपि प्रगुणीकुरु निजबुद्धिसेतुबंधं येन अस्यापि दुष्टराजादेशसिंधोः पारं अधिगच्छाम इति, तत उवाच
 रोहको-वृकं प्रत्यासन्नं धृत्वा मेण्डकं एनं यवसदानेन पुष्टीकुरुतः यवसं हि भक्षयन् एष न दुर्बलो भविष्यति, वृकं च दृष्ट्वा न बुद्धिं
 आप्नयति इति, ततस्ते तथैव कृतवन्तः, पक्षातिक्रमे च तं राज्ञः समर्पयामासुः, तोलने च य तावत्पलप्रमाण एव जातः ॥ २ ॥ ततो
 भूयोऽपि कतिपयदिनानंतरं राज्ञा कुर्कुटः प्रेषितः । एष द्वितीयं कुर्कुटं विना योधयितव्य इति, एवं संप्राप्ते राजादेशे मिलितः सर्वोऽपि
 ग्रामो बहिः सभायां आकरितो रोहकः कथितश्च तस्य राजादेशः । ततो रोहकेण आदर्शको महाप्रमाण आनायितो निमृष्टश्च भूत्या
 सम्यक्, ततो धृतः पुरो राजकुर्कुटस्य, ततः स प्रतिबिंबं आत्मीयं आदर्शं दृष्ट्वा मत्प्रतिपक्षः अयं अपरः कुर्कुट इति मत्वा साहंकारं
 योऽहुं प्रवृत्तो, जडचेतसो हि प्रायः तिर्यचो भवन्ति । एवं च अपरकुर्कुटमंतरेण योधिते राजकुर्कुटे विस्मितः सर्वोऽपि ग्रामलोकाः,
 संपादितो राजादेशः, निवेदितं [च] राज्ञे निजपुरुषैः ॥३॥ ततो भूयोऽपि कतिपयदिवसातिक्रमे राजा निजादेशं प्रेषितवान्-युष्मत्-ग्रामस्य
 सर्वतः समीपेऽस्तीव रमणीया वालुका विधत्ते, ततः स्थूला वालुकामयाः कतिपयदवरकाः कृत्वा शीघ्रं प्रेषणीया इति, एवं च राजादेशे
 समागते मिलितः सर्वोऽपि बहिः सभायां ग्रामः पृष्टश्च रोहकः, ततो रोहकेण प्रत्युत्तरं अदायि । नटा वयं, ततो नृत्यं एव वयं कर्तुं
 जानीमो न दवरकादि, राजदेशश्च अवश्यं कर्तव्यः, ततो बृहत् राजकुलं इति चिरंतना अपि कतिचित् वालुकामया दवरका भविष्यति
 इति तन्मध्यात् एकः कश्चित् प्रतिच्छंदभूतः प्रेषणीयो येन तदनुसारेण वयमपि वालुकामयान् दवरकान् कुर्म इति, ततो निवेदितं एतद्राज्ञे
 नियुक्तपुरुषैः, राजा च निरुत्तरीकृतः तूष्णीमास्ते ॥४॥ ततः पुनरपि कतिचित् दिनानंतरं जीर्णहस्ती रोगग्रस्तो क्षुमपुः ग्रामे राज्ञा प्रेषितो,

यथाऽयं हस्ती मृतः इति न निवेदनीयो, अथ [च प्रतिदिवसस्य] वार्त्ता कथनीया, अकथने महान् ग्रामस्य दंडः, एवं च राजादेशे समागते तथैव मिलितः सर्वोऽपि बहिः सभायां ग्रामः, पृष्ठश्च रोहकः, ततो रोहकेण उक्तं दीयतां अस्मै यवसः पश्चात् यत् भविष्यति तत् करिष्यामः, ततो रोहकादेशेन दत्तं यवसः तस्मै, रात्रौ च स हस्ती पंचत्वं उपगतः, ततो रोहकवचनतो ग्रामेण गत्वा राज्ञे निवेदितं- देव ! अद्य हस्ती न निपीदति नोत्तिष्ठति, न कवलं शुद्धानि, नापि नीहारं करोति, नापि उच्छ्वासनिश्वासाँ विदधाति, किं बहुना ? देव ! कां अपि सचेतनचेष्टां न करोति, ततो राज्ञा भणितं-किं रे ! मृतो हस्ती ? ततो ग्राम आह-[देव !] देवपादा एवं ध्रुवते, न वयं इति, तत एवं उक्ते राजा मौनं आधाय स्थितः, आगतो ग्रामलोकः स्वग्रामे ॥ ५ ॥ ततो भूयोऽपि कतिपयदिनातिक्रमे राजा समादिष्टवान्- अस्ति युष्माकं ग्रामे सुखादुजलपूर्णः कूपः, स इह सत्वरं प्रेषितव्यः, तत एवं आदिष्टो ग्रामो रोहकं पृष्ठवान्, रोहकश्च उवाच-एष ग्रामेयकः कूपो, ग्रामेयकश्च स्वभावात् भीरुर्भवति न च सजातीयमंतरेण विश्वासं उपगच्छति । ततो नागरिकः कश्चिदेकः कूपः प्रेष्यतां येन तत्र एष विश्वस्य तेन सह समागच्छति, इति एवं निरुचरीकृत्य मुत्कलिता राजनियुक्ताः पुरुर्याः, तैश्च राज्ञे निवेदितं, राजा च स्वचेतसि रोहकस्य बुद्धि-अतिशयं परिभाव्य मौनं अवलंब्य स्थितः ॥ ७ ॥ ततो भूयोऽपि कतिपयवासरातिक्रमेऽभिहितवान्- वनखंडो ग्रामस्य पूर्वस्यां दिशि वर्त्तमानः पश्चिमायां दिशि कर्त्तव्य इति, अस्मिन्नपि राजादेशे समागते ग्रामो रोहकबुद्धिं उपजीव्य वनखंडस्य पूर्वस्यां दिशि व्यवतिष्ठत, ततो जातो ग्रामस्य पश्चिमायां दिशि वनखंडः, निवेदितं राज्ञो राजनियुक्तैः पुरुर्यैः ॥ ८ ॥ ततः पुनरपि कालांतरे राजा समादिष्टवान्-बह्विसंपर्कमंतरेण पायसं पक्तव्यमिति, सर्वो ग्राम एकत्र मिलित्वा रोहकं अपृच्छत्, रोहकश्च उक्तवान्-तंदुलानतीव जलेन भिन्नान् कृत्वा दिनकरकरानि करसंततकरीपलालादीनां ऊष्मणि तंदुलपयोभृता स्थाली निवेश्यतां येन

परमान्नं संपद्यते । तथैव कृतं, जातं परमान्नं, निवेदितं राज्ञे, विस्मितं तस्य चेतः ॥ ९ ॥ ततो राज्ञा रोहकस्य बुद्धि-अतिशयं अवगम्य तदाकारणाय समादिष्टं येन बालकेन ममादेशाः सर्वेऽपि प्रायः स्खुबुद्धिवशात् संपादिताः तेन च अवश्यं आंगतव्यं, परं न शुक्लपक्षे नापि कृष्णपक्षे न रात्रौ न दिवा, न छायायां नापि आतपे न आकाशे न पादाभ्यां, न पथा नापि उत्पथेन न स्नातेन न अस्नातेन, तत एवं आदिष्टे स रोहकः कंठस्थानं कृत्वा गंत्रीचक्रस्य मध्यभूमिभागेन ऊरणमारूढो धृतचालनीरूपातपत्रः संध्यासमये अमावास्या-प्रतिपत्संगमे नरेन्द्रपार्श्वे अगमत्, स च 'रिक्तहस्तो न पश्येत, राजानं देवतां गुरुं' इति लोकश्रुतिं परिभाव्य पृथिवीपिंडमेकं आदाय गतः । प्रणतो राजा, मुक्तश्च तत् पुरतः पृथिवीपिंडस्ततः पृष्ठे राज्ञा रोहकः । रे रोहक ! किमेतत् ? रोहकोऽवादीत्-देव ! देवपादाः पृथिवीपतयः ततो मया पृथिवी समानीता, श्रुत्वा च इदं प्रथमदर्शने मंगलं वचस्तुतोष राजा, मुक्तलितः शेषो ग्रामलोकः, रोहकः पुनः आत्मपार्श्वे शायितः, गते च यामिन्याः प्रथमे यामे रोहकः शब्दितो राज्ञा-रे जागर्षि किं वा स्वपिषि ? स प्राह-देव ! जागर्षि, रे तर्हि किं चिंतयसि ? स प्राह-देव ! अश्वत्थपत्राणां किं दंडो महान् उत शिखा इति ? तत एवमुक्ते राजा संशयं आपन्नो वदति-साधु चिंतितं, कोऽत्र निर्णयः ? ततो राजा तं एव पृष्ठवान्-रे ! कथय कोऽत्र निर्णयः ? इति तेन उक्तं-देव ! यावद्वापि शिखाग्रभागो न शोषमायाति तावत् द्वे अपि समे, ततो राज्ञा पार्श्ववर्त्ती लोकः पृष्ठः, तेन च सर्वेणापि अविगानं ततः प्रतिपन्नं ॥ १० ॥ ततो भूयोऽपि रोहकः सुप्तवान्, पुनः अपि द्वितीये यामेऽपगते राज्ञा शब्दितः पृष्ठश्च-किं रे जागर्षि ? किं वा स्वपिषि ? स प्राह-देव ! जागर्षि !, रे किं चिंतयसि !, देव ! छागिकाया उदरे कथं भ्रम्युत्तीर्णा इव वर्तुलगुलिका जायंते । तत एवमुक्ते राजा संशयापन्नः तं एव पृष्ठवान्-कथय रे रोहक ! कथमिति ? स प्राह-देव ! संवर्तिकाभिधवातविशेषात् ॥ ११ ॥ ततः

पुनरपि रोहकः सुध्याप, तृतीये च रजन्या यामेऽपगते भूयो राज्ञा शब्दितः,—किं रे जागर्षि किं वा स्वपिपि ? सोऽवादीत्—देव !
 जागर्षि, किं रे चिंतयन् वर्तसे ? देव ! षाडहिला जीवस्य यावत् मात्रं शरीरं तावत् मात्रं पुच्छं उत न्यूनाधिकमिति ? तत एवं उक्ते
 राजा निर्णयं कर्तुं अशक्तः तं एवापृच्छत्—कोऽत्र निर्णयः ? सोऽवादीत्—देव ! समं इति ॥ १२ ॥ ततो रोहकः सुप्तः, प्राभातिके च
 मंगलपटहकनिस्त्रने सर्वत्र प्रसरमधिरोहति राजा प्रबोधं उपाजगाम, शब्दितवान् च रोहकं, स च निद्राभरं उपासूढो न प्रतिशब्दं
 दत्तवान् । ततो राजा लीलाकम्बिकया मनाक् तं स्पृष्टवान्, ततः सोऽपगतनिद्रो जातः, पृष्ठश्च किं रे स्वपिपि ? स ग्राह—देव ! जागर्षि,
 किं रे तर्हि कुर्वन् तिष्ठसि ? देव चिंतयन्, किं चिंतयसि ? देव ? एतत् चिंतयामि—कतिभिर्जातो देव इति, तत एवमुक्ते राजा सत्रीडं
 मनाक् तूष्णीं अतिष्ठत्, ततः क्षणानन्तरं पृष्टवान् कथय रे कतिभिः अहं जातः ? इति ? स ग्राह—देव ? पंचभिः, राजा भूयोऽपि
 पृष्टवान्—केन केन इति ? रोहक आह—देव एकेन तावत् [वैश्रवणेन], वैश्रवणस्य इव भवतो दानशक्तेः दर्शनात्, द्वितीयेन चंडालेन,
 त्रैरिसमूहं प्रति चंडालस्य इव कोपदर्शनात्, तृतीयेन, रजकेन, यतो रजक इव वस्त्रं परं निःपीड्य तस्य सर्वं अपहरन् दृश्यसे, चतुर्थेन
 वृश्चिकेन, यत् मां अपि बालकं निद्राभरसुप्तं लीलाकंबिकाग्रेण वृश्चिक इव निर्दयं तुदसि, पंचमेन निजपित्रा, येन यथावस्थितं न्यायं सम्यग्
 परिपालयसि । एवमुक्ते राजा तूष्णीं आस्थाय प्राभातिकं कृत्यं अक्रापीत् । जननीं च नमस्कृत्य एकान्ते पृष्टवान्—कथय मातः !
 कतिभिः अहं जात इति ? सा ग्राह—वत्स ! किं एतत् प्रष्टव्यं ? निजपित्रा त्वं जातः, ततो राजा रोहकोक्तं कथितवान्, वदति
 च—मातः ! स रोहकः प्रायोऽलीकबुद्धिर्न भवति ततः कथय सम्यक् तत्त्वमिति, तत एवं अतिनिर्वधे कृते सति सा कथयामास—
 यदा तव गर्भाधानं आसीत् तदाऽहं बहिरुद्याने वैश्रवणपूजनाय गतवती, वैश्रवणं च यक्षं अतिशायिरूपं दृष्ट्वा हस्तसंस्पर्शेन च

संजातमन्थोन्मादा भोगाय तं स्पृहितवती, अपांतराले च समागच्छती चंडालयुवानं एकं अतिरूपं अपश्यम्, ततस्तमपि भोगाय स्पृहयामि स्म, ततोऽर्वाक्त्तने भागे समागच्छती तथैव [च] रजकं दृष्ट्वाऽभिलषितवती, ततो गृहमागता सती तथाविध उत्सववशात् वृश्चिकं कणिकामयं भक्षणाय हस्ते न्यस्तवती, ततः तत्संस्पर्शतो जातकामोद्रेकात् तमपि भोगायाशंसितवती, तत एवं यदि स्पृहामात्रेण तेऽपि पितरः संभवन्ति तन्न जाने, परमार्थतः पुनरेक एव ते पिता सकलजगत्प्रसिद्ध इति, तत एवमुक्ते राजा जननीं प्रणम्य रोहकबुद्धि-विस्मितचेताः स्वावासप्रासादं अगमत् । रोहकं च सर्वेषां मंत्रिणां मूर्द्धाभिषिक्तं मंत्रिणं अक्रापीत् । तत् एवं 'भरहसिल' इति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥ ३ ।

संप्रति 'पणियंति' व्याख्यायते-द्वौ पुरुषौ, एको ग्रामेयकोऽपरो नागरिकः, तत्र ग्रामेयकः स्वग्रामात् चिर्भटिकां आनयन् प्रतोली-द्वारे वर्त्तते । तं प्रति नागरिकः प्राह-यद्येताः सर्वा अपि तव चिर्भटिका भक्षयामि ततः किं मे प्रयच्छसि इति?, ग्रामेयक आह-योऽनेन प्रतोल्याद्वारेण मोदको न याति तं प्रयच्छामि, ततो बद्धं द्वाभ्यां अपि पणितं, कृताः साक्षिणो जनाः, ततो नागरिकेण ताः सर्वा अपि चिर्भटिका मनाक् मनाक् भक्षयित्वा मुक्ताः, उक्तं च ग्रामेयकं प्रति-भक्षिताः सर्वा अपि त्वदीयाः चिर्भटिकाः, ततो मे प्रयच्छ यथा प्रतिज्ञातं मोदकं इति, ग्रामेयक आह-न मे चिर्भटिका भक्षितास्ततः कथं ते प्रयच्छामि मोदकं, नागरिकः प्राह-भक्षिता मया सर्वा अपि तव चिर्भटिकाः, यदि न प्रत्येपि तर्हि प्रत्ययं उत्पादयामि, तेन उक्तं-उत्पादय प्रत्ययं, ततो द्वाभ्यां अपि विपणि-वीथ्यां विस्तारिता विक्रयाय चिर्भटिकाः, समागतो लोकः क्रयाय, ताश्च चिर्भटिका निरीक्ष्य लोको वक्ति-ननु भक्षिताः त्वदीयाः सर्वा अपि चिर्भटिकाः तत् कथं वयं गृह्णामः?, एवं च लोकेनोक्ते साक्षिणां ग्रामेयकस्य च प्रतीतिरुदपादि, धुभितो ग्रामेयकः,-हा !

कथं नु नाम मया तावत्प्रमाणो मोदको दातव्यः?, ततः स भयेन कंपमानो विनयनम्रो रूपकं एकं प्रयच्छति, नागरिको नेच्छति । ततो द्वे रूपके दातुं प्रवृत्तः तथापि नेच्छति, एवं यावत् शतं अपि रूपकाणां नेच्छति । ततस्तेन ग्रामेयकेण चिंतितं, हस्ती हस्तिनं प्रेर्यते । ततो धूर्त्त एव नागरिको वचनेन मां छलितवान् न अपरनागरिकधूर्त्तमंतरेण पश्चात् कर्तुं शक्यते, इति अनेन सह कतिपयदिनानि व्यवस्थां कृत्वा नागरिकधूर्त्तानवलगाभि, तथैव कृतं, दत्ता एकेन नागरिकधूर्त्तेन तस्मै बुद्धिस्ततः तत्तुद्धिबलेनऽऽपूरयिकापणे मोदकं एकं आदाय प्रतिद्वंद्विनं धूर्त्तं आकारितवान्, साक्षिणश्च सर्वेऽपि आकारितास्ततः तेन सर्वसाक्षिसमक्षं इंद्रकीलके मोदको-ऽस्थाप्यत, भगितश्च मोदको-याहि २, मोदको न प्रयाति । ततस्तेन साक्षिणोऽधिकृत्य उक्तं—मया एवं युष्मत्समक्षं प्रतिज्ञातं—यद्यहं जितो भविष्यामि तर्हि स मोदको मया दातव्यो यः प्रतोलीद्वारेण न निर्गच्छति । एषोऽपि न याति, तस्मादहं सुत्कल इति । एतच्च साक्षिभिः अन्यैश्च पार्श्ववर्तिभिः नागरिकैः प्रतिपन्नं इति प्रतिजितः । प्रतिद्वंद्वी धूर्त्तः द्यूतकारः, नागरिकधूर्त्तस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः । २ ।

'रुक्खे' चि, वृक्षोदाहरणं, तत्भावना—कचित् पथि पथिकानां सहकारफलानि आदातुं प्रवृत्तानां अंतरायं मर्कटका विदध—ते, ततः पथिकाः स्वबुद्धिवशात् वस्तुतत्त्वं पर्यालोच्य मर्कटकानां सन्मुखं लोष्टकान् प्रेषयामासुः, ततो रोपावद्वचेतसो मर्कटाः पथिकानां सन्मुखं सहकारफलानि प्राचिक्षिपुः । पथिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः । ३ ।

तथा 'खुड्डग' चि, अंगुलीयकाभरणं, तत्तुदाहरणभावना—राजगृहं नगरं, तत्र रिपुसमूहविजेता राजा प्रसेनजित् । भूयांसः तस्य सूनवस्तेषां च सर्वेषां अपि मध्ये श्रेणिको राज्ञा नृपलक्षणसंपन्नः स्वचेतसि परिभाषितो, अत एव च तस्मै न किंचिदपि ददाति, नापि च वचसापि संस्पृशति । मा श्रेयैः एषः परासुः विधीयेतेति बुद्ध्या, स च किंचित् अपि अलभमानो मन्युभरवशात् प्रस्थितो

देशांतरं जगाम । क्रमेण बेन्नातटं नगरं, तत्र च क्षीणावैभवस्य श्राष्ट्रनां विपणा समुपावष्टः, तत्र च श्राष्ट्रना तस्या एव रात्रा स्वमे
 रत्नाकरो निजदुहितरं परिणयन् दृष्ट आसीत् । तस्य च श्रेणिकपुण्यप्रभावतः तस्मिन् दिवसे चिरसंचितप्रभूतक्रयाणकविक्रयेण महान्
 लाभः समुदपादि । म्लेच्छहस्ताच्च अनर्घाणि महारत्नानि स्वल्पमूल्येन समपद्यन्त, ततः सोऽचिंतयत्-अस्य महात्मनो मम समीपं
 उपविष्टस्य पुण्यप्रभाव एष यत् मया महती विभूतिः एतावती समासादिता, आकृतिं च तस्यातीव सुमनोहरां अवलोक्य स्वचेतसि
 कल्पयामास-स एष रत्नाकरो यो मया रात्रौ स्वप्ने दष्टः, ततस्तेन कृतकरांजलिपुटेन विनयपुरस्सरं आभाषितः श्रेणिकः-कस्य
 यूयं प्राघूर्णिकाः ?, श्रेणिक उवाच-भवतां इति, ततः स एवंभूतवचनश्रवणतो धाराहतक्रंदंबुष्पमिव पुलकितसमस्ततनुयष्टिः
 सबहुमानं स्वगृहं नीतवान् श्रेणिकं, भोजनादिकं च सकलमपि आत्मनोऽधिकतरं संपादयामास । पुण्यप्रभावं च तस्य प्रतिदिवसं
 आत्मनो धनलाभदृष्टिसंभवेनासाधारणं अभिसमीक्ष्यमाणः कतिपयदिनातिक्रमे तस्मै स्वदुहितरं नंदानामानं दत्तवान् । श्रेणिकोऽपि
 तया सह पुरंदर इव पौलोभ्या मन्मथमनोरथानापूरयन् पंचविधभोगलालसो बभूव । कतिपयवासरगतिक्रमे च नंदाया गर्भाधानमभूत् ।
 इतश्च प्रसेनजित् स्वांतसमयं विभाव्य श्रेणिकस्य परंपरया वार्त्ता अधिगम्य तदाकारणाय सत्वरं उष्ट्रवाहनान् पुरुषान् प्रेषयामास ।
 ते च समागत्य श्रेणिकं विज्ञप्तवन्तो-देव ! शीघ्रं आगम्यतां, देवः सत्वरं आकारयति । ततो नंदां आपन्नसत्त्वां आपृच्छ्य 'अम्हे
 रायगिहे पंडरकुहा गोयाला जइ अम्हेहिं कज्जं तो एज्झह' ति एतद्वाक्यं क्वचित् लिखित्वा श्रेणिको राजगृहं प्रति चलितवान् ।
 नंदायाश्च देवलोकाच्युतमहानुभावगर्भसत्त्वप्रभावत एवं दौहदं उदपादि । यदहं प्रवरकुंजरमधिरूढा निखिलजनेभ्यो धनदानपुरस्सरं
 अभयप्रदानं करोमि इति । पिता च तत् इत्थंभूतं दौहदं उत्पन्नं ज्ञात्वा राजानं विज्ञप्य पूरितवान् । कालक्रमेण च प्रवृत्ते

प्रसवसमये प्रातरादित्यविचं इव दश दिशः प्रकाशयन् अजायत परममनुस्तस्य च दौहदानुसारेण अभय इति नाम चक्रे ।
 सोऽपि च अभयकुमारो नन्दनवनातर्गतकल्पपादप इव तत्र सुखेन परिवर्द्धते । शास्त्रग्रहणादिकं अपि यथाकाले कृतवान् ।
 अन्यदा च स्वमातरं प्रपच्छ । मातः ! कथं मे पिताऽभूत् इति ? ततः सा कथयामास समूलत आरभ्य सर्वं यथावस्थितं
 वृत्तांतं दर्शयामास च लिखितानि अक्षराणि, ततो मातृवचनतात्पर्याविगमतो लिखिताक्षरार्थाविगमतश्च ज्ञातं अभयकुमारेण-
 यथा मे पिता राजगृहे राजा वर्त्तते इति । एवं च ज्ञात्वा मातरं अभ्याणीत्-व्रजामो राजगृहे सार्थेन सह वयं इति,
 सा प्रत्यवादीत्-वत्स ! यद् भणसि तत्करोमि इति । ततो अभयकुमारः स्वमात्रा सह सार्थेन समं व्रजितः, प्राप्नो
 राजगृहस्य बहिःप्रदेशं, ततोऽभयकुमारः तत्र मातरं विमुच्य किं वर्त्तते संप्रति पुरे ? कथं वा राजा दर्शनीय ? इति विचिंत्य राजगृहं
 पुरं प्रविष्टः । तत्र च पुरप्रवेशे एव निर्जलक्षपतटे संमततो लोकः समुदायेन अवतिष्ठते । पृष्ठं च अभयकुमारेण-किं इति एष
 लोकमेलापिकः ? ततो लोकेन उक्तं, -क्षपस्य मध्ये राज्ञोऽंगुल्याभरणमास्ते, तत् यो नाम तटे स्थितः स्वहस्तेन गृह्णाति तस्मै राजा
 महतीं वृत्तिं प्रयच्छति इति, तत एवं श्रुते पृष्टाः प्रत्यासन्नवर्त्तिनो राजनियुक्ताः पुरुषास्तैः अपि एवं एव कथितम् । ततः अभयकुमारेण
 उक्तं-अहं तटे स्थितो ग्रहीष्यामि, राजनियुक्तैः पुरुषैः उक्तं-गृहाण त्वं, यत् प्रतिज्ञातं राज्ञा तदवश्यं करिष्यते । ततोऽभयकुमारेण
 परिभावितं अंगुल्याभरणं दृष्ट्वा सम्यक् तत आर्द्रगोमयेन आहतं, संलग्नं तत् तत्र, तस्मिन् शुष्के मुक्तं कृपांतरात् पानीयं, भृतो
 जलेन, परिपूर्णः स क्षपः, तरति च उपरि सांगुल्याभरणशुष्कगोमयस्ततस्तटस्थेन सता गृहीतं अंगुल्याभरणं अभयकुमारेण, कृतश्च
 आनंदकोलाहलो लोकेन, निवेदितं राज्ञो राजनियुक्तैः पुरुषैः, आक्रान्तोऽभयकुमारो राज्ञा, गतो राज्ञः समीपं, मुमोच पुरतः

अंगुल्याभरणं, पृष्ठश्च राज्ञा-वत्स ! कोऽसि त्वं?, अभयकुमारेण उक्तं-देव ! शुष्मदपत्यं, राजा ग्राह-कथं?, ततः प्राक्तनं वृत्तान्तं
 कथितवान् । ततो जगाम महाप्रभोदं राजा, चकार उत्संगे अभयकुमारं, चुंबितवान् सस्नेहं शिरसि, पृष्ठश्च श्रेणिकेन अभयकुमारो-
 वत्स ! क्व ते माता वर्त्तते? । तेन उक्तं-देव ! बहिःप्रदेशे, ततो राजा सपरिच्छदः तस्याः सन्मुखं उपागमत् । अभयकुमारश्च अग्रे
 समागम्य कथयामास सर्वं नंदायास्ततः सा आत्मानं मंडयितुं प्रवृत्ता, निषिद्धा च अभयकुमारेण मातः ! न कल्पते कुलस्त्रीणां
 निजपतिविरहितानां निजपतिदर्शनमंतरेण भूषणं कर्तुं इति, समागतो राजा, पपात राज्ञः पादयोः नंदा, सन्मानिता च
 भूषणादिप्रदानेन अतीव राज्ञा, सस्नेहं प्रवेशिता महाविभूत्या नगरं सपुत्रा, स्थापितश्च अभयकुमारोऽमाल्यपदे अभयकुमारस्य
 औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ४ ॥ तथा 'पड'ति पटोदाहरणं, तद्भावना-द्वौ पुरुषौ एकस्य आच्छादनपटः सौत्रिकोऽपरस्य और्णमयः, तौ
 च सह गत्वा युगपत्स्नातुं प्रवृत्तौ, तत्र उर्णापटस्यामी स्वपटं विमुच्य द्वितीयस्य सत्कं सौत्रिकं पटं गृहीत्वा गंतुं ग्रस्थितौ, द्वितीयो
 याचते स्वपटं, स न प्रयच्छति, ततो राजकुले व्यवहारो जातः, ततः कारणिकैः द्वयोः अपि शिरसी कंकतिकयाऽवलेखिते,
 ततोऽवलेखने कृते उर्णमयपटस्यामिनः शिरसा और्णवियवा निर्जग्मुः । ततो ज्ञातं-नूनं एष न सौत्रिकपटस्य स्वामीति निगृहीतो
 ऽपरस्य समर्पितः सौत्रिकः पटः । कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ५ ॥ ततो 'सरड' ति, सरटोदाहरणं, तद्भावना-कस्यचित्
 पुरीषं उत्सृजतः सरटो गुदस्याधस्तात् विलं प्रविशन् पुच्छेन गुदं स्पृष्टवान् । ततस्तस्य एवं अजायत शंका-नूनं उदरे मे सरटः प्रविष्टः,
 ततो गुहं गतो महतीं महतीं कुर्वन् अतीव दुर्बलो बभूव । वैद्यं च पप्रच्छ, वैद्यश्च ज्ञातवान्, असंभवं एतत्, केवलं अस्य
 कथंचित् आशंका समुदपादि, ततः स अवादीत्-यदि मे शतं रूपकाणां प्रयच्छसि ततोऽहं त्वां निराकुलीकरोमि, तेन प्रतिपन्नं,

ततो वैद्यो विरेकौपथं तस्य प्रदाय लाक्षारसखरंढितं सरटं घटे प्राक्षिप्य तस्मिन् घटे पुरीषोत्सर्गं कारितवान् । ततो दशितो
वैद्येन तस्य पुरीषखरंढितो घटे सरटो, व्यपगता तस्य शंका, जातो बलिष्ठशरीरो, वैद्यस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ६ ॥ 'क्राय'न्ति
काकोदाहरणं, तत् भावना-वेनातटे नगरे केनापि सौगतेन कोऽपि श्वेतपटधुल्लकः पृष्टः-भो धुल्लक ! सर्वज्ञाः किल तव
अर्हतः तत्पुत्रकाश्च यूयं तत्कथय-कियंतोऽत्र पुरे वसन्ति वायसाः ?, ततः धुल्लकः चिंतयामास-शठोऽयं प्रतिशठाचरणेन
निलोठनीयस्ततः स्वबुद्धिवशात् इदं पठितवान्-"सट्टिकागसहस्सा इहइं विनायडे परि वसन्ति । जइ ऊणगा पवासिया अब्भहिया
पाहुणा आया ॥ १ ॥" ततः स भिक्षुः ततः प्रत्युत्तरं दातुं अशक्नुवन् लकुटाहतशिरस्क इव शिरः कंङ्कयन् मौनमाधाय गतः ।
धुल्लकस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः । अथवाऽपरो वायसदृष्टांतः-कोऽपि धुल्लकः केनापि भागवतेन दुष्टबुद्ध्या पृष्टो-भोः धुल्लक ! किं
एष काको विष्ठां इतः ततो विधिपति ?, धुल्लकोऽपि तस्य दुष्टबुद्धितां अवगम्य तत् मर्मवित् प्रत्युत्तरं दत्तवान्-युष्मत्सिद्धांति हि जले
च स्थले च सर्वत्र व्यापी विष्णुः अभ्युपगम्यते । ततो यौष्माकीणं सिद्धांतं उपश्रुत्य एषोऽपि वायसोऽचिंतयत्-किं अस्मिन् पुरीषे
समस्ति विष्णुः किं वा न इति ?, ततः स एवं उक्तो वाणाहतमर्मप्रदेश इव घूर्णितचेतसो मौनं अवलंब्य रुपा धूमायमानो गतः,
धुल्लकस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ७ ॥ 'उच्चारं' चि, उच्चारोदाहरणं, तत् भावना-कचित् पुरे कोऽपि धिग्जातीयः, तस्य
भार्याऽभिनिवयोवनोद्भेदरमणीया लोचनयुगलवक्रिमावलोकनमहाभल्लीनिपातताडितसकलकामिदुरंगहृदया प्रवलकामोन्मत्तमानसा,
सोऽन्यदा धिग्जातीयः तया भार्यया सह देशांतरं गंतुं प्रवृत्तोऽपांतराले च धूर्तः कोऽपि पथिको मिलितः, सा च धिग्जातीयभार्या
तस्मिन् रतिं बद्धवती, ततो धूर्तः प्राह-मदीया एषा भार्या, धिग्जातीयः प्राह-मदीया इति, ततो राजकुले व्यवहारो जातः, ततः

कारणिकैः द्वयोरपि पृथक् २ कृत्य हस्तनदिनमुक्तआहारः पृष्ठो, धिगजातीयेन उक्तं-मया हस्तनदिने तिलमोदका भक्षिता मद्भार्यया
च, धूर्त्तेन अन्यत्किं अपि उक्तं, ततो दत्तं तस्याः कारणिकैः विरेकौषधं, जातो विरेको, दृष्टाः पुरीषांतर्गताः तिलाः, दत्ता सा
धिगजातीयाय, निर्घाटितो धूर्त्तः, कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ८ ॥ 'गय'त्ति गजोदाहरणं, तद्भावना-चसंतपुरे नगरे कोऽपि
राजा बुद्ध्यतिशयसंपन्नं मंत्रिणमेकमन्वेपमाणश्चतुःपथे हस्तिनमालानस्तंभे बंधयित्वा घोषणामचीकरत् । यो इमं हस्तिनं तोलयति तस्मै
राजा महतीं वृत्तिं प्रयच्छति इति । इमां च घोषणां श्रुत्वा कश्चिदेकः पुमान् हस्तिनं महासरसि नावं आरोहयामास । अस्मिञ्च
राजा तावत् प्रमाणा नौः मले निमग्ना तावत् प्रमाणां रेखामंदात्ततः समुत्तारितो हस्ती तटे, प्रक्षिप्ता गंडशैलकल्पा नावि ग्रावाणः, ते
आरूढे यावत् प्रमाणा नौः मले निमग्ना रेखां मर्यादीकृत्य जले निमग्ना नौः, ततः तोलिताः सर्वे पाषाणाः, कृतं एकत्र पलप्रमाणं निवेदितं च राज्ञो-
देव ! एतावत् पलपरिमाणो हस्ती वर्त्तते । ततस्तुतोष राजा, कृतो मंत्रिमंडलमूर्द्धाभिषिक्तः परममंत्री, तस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ९ ॥
'धयण'त्ति भांडः, तत् उदाहरणं-विटो नाम कोऽपि पुरुषो राज्ञः प्रत्यासन्नवर्त्ती, तं प्रति राजा निजदेवीं प्रशंसति-
अहो निरामया मे देवी या न कदाचित् अपि वातनिसर्गं विदधाति । विटः ग्राह-देव ! न भवति इदं जातुचित्, राजाऽवादीत्-
कथं ? , विट आह-देव ! धूर्त्ता देवी, ततो यदा सुगंधीनि पुष्पाणि चूर्णयित्वा वासात् समर्पयति नासिकाग्रे तदा
ज्ञातव्यं-वातं मुंचति इति । ततोऽन्यदा राज्ञा तथैव परिभावितं । सम्यग् अवगते च हसितं, ततो देवीहसननिमित्तकथनाय
निर्बंधं कृतवती, ततो राजाऽतिनिर्बंधे कृते पूर्ववृत्तांतं अचीकथयत् । ततश्चुकोप देवी तस्मै विदाय, आज्ञप्तो देशत्यागेन, तेनापि
जज्ञे-नूनं अकथयत् पूर्ववृत्तांतं देवो देव्यास्तेन मे चुकोप देवी । ततो महान्तं उपानहान् भरमादाय गतो देवीसकाशं, विज्ञापयामास

देवी-देवि ! यामो देशांतराणि, देव्युपानहां भरे पार्श्वे स्थितं दृष्ट्वा पृथ्वती-रे किं एष उपानहांभरः ? सोऽवादीत्-देवि ! यावति
 देशांतराणि एतावतीभिः उपानद्भिः उपानद्भिः गंतुं शक्यानि तावत् सुदेव्याः कीर्त्तिर्विस्तारणीया । तत एवं उक्ते मा मे सर्वत्र अपकीर्त्तिर्जायेत
 इति परिभाष्य देवी बलात् धारयामास विटस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १० ॥ 'गोलो' चि गोलकोदाहरणं, तद्भावना-लाक्षागोलकः
 कस्यापि बालकस्य कथमपि नासिकामध्ये प्रविष्टः, ततस्तन्मातापितरौ अतीव आर्त्तौ बभूवुर्दक्षितौ बालकः सुवर्णकारस्य, तेन
 सुवर्णकारेण प्रतप्ताग्रभागया लोहशलाकया शनैः शनैः यत्नतो लाक्षागोलको मनाक् प्रताप्य सर्वोऽपि समाकृष्टः । सुवर्णकारस्य
 औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ ११ ॥ 'खंभ' चि स्तम्भोदाहरणं, तद्भावन-राजा मंत्रिणं एकं गवेषयन् महाविस्तीर्णतटाकमध्ये स्तम्भं एकं
 निक्षेपयामास । तत एवं घोषणां कारितवान्-यो नाम तटे स्थितोऽमुं स्तम्भं दवरकेण बध्नाति तस्मै राजा शतसहस्रं प्रयच्छति इति,
 तत एवं घोषणां श्रुत्वा कोऽपि पुमान् एकस्मिन् तटप्रदेशे कीलकं भूमौ निक्षिप्य दवरकेण बध्ना तेन दवरकेण सह सर्वतः तटे
 परिभ्रमन् मध्यस्थितं स्तम्भं तं बद्धवान्, लोकेन च बुद्धिअतिशयसंपन्नतया प्रशंसितो, निवेदितश्च राज्ञो राजनियुक्तः पुरुषैस्तुतोप
 राजा, ततस्तं मंत्रिणं अन्वार्षीत् । तस्य पुरुषस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १२ ॥ 'खुडुग' चि खुल्लकोदाहरणं, तद्भावना-कस्मिन्चित्
 पुरे काचित् परिव्राजिका, यो यत् करोति तदहं कुशलकर्म्मार्त्तं सर्वं करोमि इति राज्ञः समक्षं प्रतिज्ञां कृतवती, राजा च
 तत् प्रतिज्ञासूचकं पटहं उद्धोषयामास, तत्र च कोऽपि खुल्लको भिक्षार्थं अटन् पटहशब्दं श्रुतवान्, श्रुतश्च प्रतिज्ञार्थः । ततो
 धृतवान् पटहं, प्रतिपन्नो राजसमक्षं व्यवहारो, गतो राजकुलं खुल्लकस्ततः तं लघुं दृष्ट्वा सा परिव्राजिकाऽऽत्मीयं मुखं विवृत्य
 अवज्ञाऽभिधत्ते-कथय कुतो मिलामि ? तत एवमुक्ते खुल्लकः स्वं मेंद्रं दर्शितवान्, ततो हसितं सर्वैः अपि जनैः, उद्धुष्टं च-

जिता परित्राजिका । तस्या एवं कर्तुं अशक्यत्वात्, ततः क्षुल्लकः कार्यिकया पञ्चमाऽऽलिखितवान्, सा कर्तुं न शक्नोति, ततो जिता
परित्राजिका । क्षुल्लकस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १३ ॥ 'मग्ग' चि मार्गोदाहरणं, तद्भावना-कोऽपि पुरुषो निजभार्यां गृहीत्वा
वाहनेन ग्रामांतरं व्रजति, अपांतराले च क्वचित् प्रदेशे शरीरचिंतानिमित्तं तद्भार्यां वाहनात् उच्चीर्णवती, तस्यां च शरीरचिंतानिमित्तं
क्रियत् भूभागं गतायां तत्प्रदेशवर्तिनी काचित् व्यंतरी पुरुषस्य रूपसौभाग्यादिकं अवलोक्य कामानुसरागतः तद्रूपेण आगत्य वाहनं
विलग्नः, सा च तत् भार्या शरीरचिंतां विधाय यावत् वाहनसमीपं आगच्छति तावदन्यां स्त्रियं आत्मसमानरूपां वाहनमधिरूढां पश्यति ।
सा च व्यंतरी पुरुषं प्रत्याह-एषा काचित् व्यंतरी मदीयं रूपं आरचय्य तव सकाशं अभिलषति । ततः खेटय २ सत्वरं सौरभेयाविति,
ततः पुरुषस्तथैव कृतवान् । सा च आरटंती पश्चाच्छ्रया समागच्छति । पुरुषोऽपि तां आरटंतीं दृष्ट्वा मूढचेता मंदं मंदं खेटयामास, ततः
प्रावर्तत तयोस्तद्भार्याव्यंतरीनिष्ठुरभाषणादिकः परस्परं कलहः, ग्रामे च प्राप्ते जातः तयो राजकुले व्यवहारः, पुरुषश्च निर्णयं अकुर्वन्
उदासीनो वर्तते, ततः कारणिकैः पुरुषो दूरे व्यवस्थापितो भणिते च ते द्वे अपि स्त्रियौ-युवयोः मध्ये या काचिदसुं प्रथमं हस्तेन
संस्पृश्यति तस्याः पति एष न शेषायाः, ततो व्यंतरी हस्तं दूरतः प्रसार्य प्रथमं स्पृष्टवती, ततो ज्ञातं कारणिकैरेषा व्यंतरीति, ततो
निर्घटिता, द्वितीया च समर्पिता स्वपतेः । कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १४ ॥ 'इत्थि' चि स्त्रीउदाहरणं, तद्भावना-मूलदेव-
कंडरिकौ सहपन्थानं गच्छतः, इतश्च कोऽपि सभार्याकः पुरुषः तेन एव पथा गंतुं प्रावर्तत, कंडरीकश्च दूरस्थितस्तद्भार्यागतं
अतिशायिरूपं दृष्ट्वा साभिलाषो जातः, कथितं च तेन मूलदेवस्य-यदि इमां मे संपादयसि तदहं जीवामि, न अन्यथा इति, ततो
मूलदेवोऽवादीत्, माऽऽतुरी भूः, अहं ते नियमतः संपादयिष्यामि । ततस्तौ द्वौ अपि अलक्षितौ सत्वरं दूरतो गतौ, ततो मूलदेवः

कंडरीकं एकस्मिन् वननिकुंजे संस्थाप्य पथि ऊर्द्धस्थितो वर्तते । ततः पश्चादायातः सभार्याकः स पुरुषो भणितो मूलदेवेन-भो
 महापुरुष ! मम महिलायां अस्मिन् वननिकुंजे प्रसवो वर्तते, ततः क्षणमात्रं निजमूहिलां विसर्जय, विसर्जिता तेन, गता सा
 पुंडरीकपार्श्वे, ततः क्षणमात्रं स्थित्वा समागता । आगतूण य तयो पदं घेच्छुण मूलदेवस्स । धुत्ती भणइ हसंती
 पियं खुणे दारओ जाओ ॥ १ ॥ “द्वयोरपि तयोः औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १५ ॥ ‘पइ’त्ति पतिदृष्टान्तः, तद्भावना-
 द्वयोर्भ्रात्रोः एका भार्या, लोके च महान् कौतुकं-अहो द्वयोरपि एषा समानुरागा इति, एतच्च श्रुतिपरंपरया राज्ञा श्रुतं, परं
 विस्मयं उपगतो राजा, मंत्री ब्रूते । देव ! न भवति कदाचिदपि एतत् । अवश्यं विशेषः कोऽपि भविष्यति, राज्ञा उक्तं कथं
 एतदवसेयं ? । मंत्री ब्रूते-देव ! अचिरात् एव यथा ज्ञास्यते तथा यतिष्यते । ततो मंत्रिणा तस्याः स्त्रिया लेखः प्रेषितो यथा-तौ
 द्वौ अपि निजपती ग्रामद्वये प्रेषणीयौ-एकः पूर्वस्यां दिशि विवक्षिते ग्रामे अपरो अपरस्यां दिशि, तस्मिन् एव च दिने द्वाभ्यां अपि
 स्वगृहे समागतं व्यं, ततस्तयोर्यो मंदवल्लभः स पूर्वस्यां दिशि प्रेषितो अपरोऽपरस्यां दिशि, पूर्वस्यां च दिशि यो गतः तस्य गच्छत
 आगच्छतश्च संमुखः सूर्यः, यः पुनः अपरस्यां गतः तस्य गच्छत आगच्छत पृष्टतः, एवं च कृते मंत्रिणा ज्ञातं-अयं मंदवल्लभोऽपरो-
 ड्यंतवल्लभः, ततो निवेदितं राज्ञे, राज्ञा च न प्रतिपन्नं, यतोऽवश्यं एकः पूर्वस्यां दिशि प्रेषणीयोऽपरोऽपरस्यां, ततः कथं एषो
 विशेषोऽवगम्यते ? , ततः पुनरपि मंत्रिणा लेखप्रदानेन सा महिला उक्ता-द्वौ अपि निजपती तयोः एव ग्रामयोः समकं
 प्रेषणीयौ, तया च तौ तथैव प्रेषितौ, मंत्रिणा च द्वौ पुरुषौ तस्याः समीपे समकं तयोः शरीरापाटवनिवेदकौ प्रेषितौ, द्वाभ्यां
 अपि च सा समकमाकारिता, ततो यो मंदवल्लभशरीरापाटवनिवेदकः पुरुषस्तं प्रत्याह-सदैव मंदशरीरो द्वितीयो अद्वितीयो

अतिआतुरथ वंचते ततस्तं प्रति अहं गमिष्यामि, तथैव कृतं, ततो निवेदितं राज्ञे मंत्रिणा, प्रतिपन्नं राज्ञा तथा इति । मंत्रिण औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥१६॥ 'पुत्त' चि पुत्रदृष्टांतः, तद्भावना-कोऽपि वणिक्, तस्य द्वे पह्यौ, एकस्याः पुत्रोऽपरा वंध्या, परं सापि तं पुत्रं सम्यग् पालयति, ततः स पुत्रो विशेषं न जानीते-इयं मे जननी इयं न इति, सोऽपि वणिक् सभार्यापुत्रो देशांतरं गतो, गतमात्र इव च परासुरभूत् । ततो द्वयोः अपि तयोः कलहोऽजायत, एका भणति-एष मम पुत्रस्ततः अहं गृहस्वामिनी, द्वितीया तु ब्रूते-का त्वं ?, मम एष पुत्रः ततः अहं एव गृहस्वामिनीति, एवं च तयोः परस्परं कलहे जाते राजकुले व्यवहारो बभूव, ततोऽमात्यः प्रतिपादयामास निजपुरुषान्-भोः ! पूर्वं द्रव्यं समस्तं विभजतः विभज्य ततो दारकं द्वौ भागौ करपत्रेण कुरुत, कृत्वा च एकं खंडं एकस्यै समर्पयत द्वितीयं द्वितीयस्यै, तत एतत् अमात्यवाक्यं शिरसि महाज्वाला सहस्रावलीढवज्रोपनिपातकल्पं पुत्रमाता श्रुत्वा सोत्कंपद्दयाहृदयांतःप्रविष्टतिर्यक्शल्येव सदुःखं वक्तुं प्रवृत्ता-हा स्वामिन् ! महामात्य ! न मम एष पुत्रो, न मे किंचित् अर्थेन प्रयोजनं, एतस्या एव पुत्रो भवतु गृहस्वामिनी च । अहं पुनः अमुं पुत्रं दूरस्थितापि परगृहेषु दारिद्र्यं अपि कुर्वती जीवंतं द्रक्ष्यामि, तावता च कृतकृत्यं आत्मानं प्रपत्स्ये, पुत्रेण विना पुनः अधुनापि मे जीवलोको अस्तं उपयाति, । इतरा च न किं अपि वक्ति, ततोऽमात्येन तां सदुःखां परिभाव्य उक्तं, एतस्याः पुत्रो न अस्या इति, सा एव सर्वस्वस्वामिनी कृता, द्वितीया तु निर्धाटिता, अमात्यस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १७ ॥

‘भरहसिलमिठे’ इत्यादिका च गाथा रोहकसंविधानकसूचिका, सा च प्राग् उक्तग्रथानकानुसारेण स्वयमेव व्याख्येया । ‘महुसिलिथ’ त्यादि, मधुपुक्तं सिक्थं मधुसिक्थं, तत् दृष्टान्तभावना-कथित् कोलिकः तस्य भार्या खैरिणी, सा च अन्यदा केनापि

पुरुषेण सह कस्मिंश्चित् प्रदेशे जालिमध्ये मैथुनं सेवितवती, मैथुनस्थितया च तया उपरि आमरं समुत्पन्नं दृष्टं, क्षणमात्रानंतरं च समागता गृहे, द्वितीये च दिवसे स्वसर्ता मदनं क्रीणस्तया निवारितो-मा क्रीणीहि मदनं, अहं ते आमरं उत्पन्नं दर्शयिष्यामि । ततः स क्रूर्यात् विनिवृत्तो, गतौ च तौ द्वौ अपि तां जालिं, न पश्यति सा कथं अपि कोलिकी आमरं, ततो येन संस्थानेन मैथुनं सेवितवती तेन एव संस्थाने स्थिता, ततो दृष्टवती आमरं, दर्शयामास, च कोलिकाय, कोलिकोऽपि तथारूपं संस्थानं अवलोक्य ज्ञातवान् नूनं एया दुश्चारिणी इति । कोलिकस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १८ ॥ 'मुद्दिय'ति मुद्रिका उदाहरणं, तत् भावना-कचित् पुरे कोऽपि पुरोधः सर्वत्र ख्यातसत्यवृत्तिः-यथा परकीयान् निक्षेपान् आदाय प्रभूतकालातिक्रमेऽपि तथा स्थितानेव समर्पयति इति । एतच्च ज्ञात्वा कोऽपि द्रमकः तस्मै स्वनिक्षेपं समर्प्य देशांतरं अगमत् । प्रभूतकालातिक्रमे च भूयोऽपि तत्रागतो याचते स्वं निक्षेपं पुरोधसं, पुरोधाश्च मूलत एव अपलपति कस्त्वं कीदृशो वा तव निक्षेप इति ? । ततः स रंको वराक्रः स्वं निक्षेपं अलभमानः शून्यचित्तो बभूव । अन्यदा च तेन अमात्यो गच्छन् दृष्टो याचितश्च-देहि मे पुरोहित ! सुवर्णसहस्रप्रमाणं निक्षेपं इति, तदेतत् आकर्ष्य अमात्यः तद्विषयकृपापरीतचेता बभूव । ततो गत्वा निवेदितं राज्ञः, कारितश्च दर्शनं द्रमको, राज्ञापि भणितः पुरोधाः-देहि तस्मै द्रमकाय स्वं निक्षेपं इति, पुरोहितोऽवादीत्-देव ! न किं अपि तस्याहं गृह्णामि, ततो राजा मौनं अधात्, पुरोधसि च स्वगृहं गते राजा विजने तं द्रमकं आकार्यं पृष्ठवान्-रे ! कथय सत्यमिति, ततस्तेन सर्वं दिवसमुहूर्त्तस्थानपार्श्ववर्त्तिमानुपादिकं कथेयं कथितं, ततोऽन्यदा राजा पुरोधसा समं रंतुं प्रावर्त्तत, परस्परं नाममुद्रा च संचारिता, ततो राजा यथा पुरोधा न वेत्ति तथा कस्यापि मानुषस्य हस्ते नाममुद्रां समर्प्य तं प्रति वभाण,-रे ! पुरोधसो गृहं गत्वा तद्वार्या एवं ब्रूहि-यथाहं पुरोधसा प्रेषितः, इयं च नाममुद्राऽभिज्ञानं, तस्मिन् दिने

तस्यां वेलायां यः सुवर्णसहस्रनवलको द्रमकसत्कस्त्वत्समक्षं अमुकप्रदेशे मुक्तोऽस्ति । तं झटति मे समर्पय, तेन पुरुषेण तथैव कृतं ।
सापि च पुरोधसो भार्या नाममुद्रां दृष्ट्वाभिज्ञानमिलनतश्च सत्यं एष पुरोधसा प्रेषित इति प्रतिपन्नवती, ततः समर्पयामास तं द्रमक-
निक्षेपं, तेन च पुरुषेण आनीय राज्ञः समर्पितो, राज्ञा च अन्येषां बहूनां नवलकानां मध्ये स द्रमकनवलकः प्रक्षिप्तः, आकारितो द्रमकः
पार्श्वे च उपवेशितः पुरोधाः, द्रमकोऽपि तं आत्मीयं नवलकं दृष्ट्वा प्रमुदितहृदयो विकसितलोचनो अपगतचित्तशून्यताभावः सहर्षो
राजानं विज्ञपयितुं प्रवृत्तः—देव ! देवपादानां पुरतः एवमाकारो मदीयो नवलकः । ततो राजा तं तस्मै समर्पयामास । पुरोधसश्च
जिह्वाच्छेदं अचीकृत्, राज्ञ औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ १९ ॥ ‘अंके’ चि अंकदृष्टांतभावना—कोऽपि कस्यापि पार्श्वे रूपकसहस्रनवलकं
निक्षिप्तवान्, तेन च निक्षेपग्राहिणा तं नवलकमधःप्रदेशे छित्त्वा कूटरूपकाणां सहस्रेण स भृतः, तथैव सीवितः, ततः कालांतरे तस्य
पार्थात् निक्षेपस्यामिना स्वनिक्षेपो गृहीतः, परिभावितः, सर्वतः तथैव दृश्यते मुद्रादिकं, तत उद्धाटिता मुद्रा यावद्रूपकान् परिभावयति
तावत्सर्गान् अपि कूटान् पश्यति, ततो जातो राजकुले [तयोः] व्यवहारः, पृष्ठः कारणिकैः निक्षेपस्वामी—भोः कतिसंख्याः तव नवलके
रूपका आसीरन् ? स ग्राह—सहस्रं, ततो गणयित्वा रूपकाणां सहस्रं तेन भृतः स नवलकः, स च परिपूर्णं भृतः, केवलं यावत् मात्रं अध-
स्ताच्छिन्नः तावता न्यून इति उपरि सीवितुं न शक्यते । ततो ज्ञातं कारणिकैः नूनं अस्यापहृता रूपकास्ततो दापितो रूपकसहस्रं इतरो
नवलकस्यामिनः । कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २० ॥ ‘नाण’ चि कोऽपि कस्यापि पार्श्वे सुवर्णपणभृतं नवलकं निक्षिप्तवान् ।
ततो देशांतरं, प्रभूते च कालेऽतिक्रांते निक्षेपग्राही तस्मात् नवलकात् जात्यसुवर्णमयान् पणान् गृहीत्वा हीनवर्णकसुवर्णपणान्
तावत् संख्याकान् तत्र प्रक्षिप्तवान् । तथैव च स नवलकः तेन सीवितः, ततः कतिपयदिनानंतरं स नवलकस्वामी देशांतरादागतः,

स्वं च नवलंकं तस्य पार्थे याचितवान्, सोऽपि तं समर्पयामास, परिभाषितं तेन मुद्रादिकं, तथैव दृष्टं, ततो मुद्रां स्फोटयित्वा यावत्
 पणान् परिभावयति तावत् हीनवर्णकुसुवर्णमयान् पश्यति, ततो बभूव राजकुले व्यवहारः, पृष्टः कारणिकैः—कः कालः स आसीत्?,
 यत्र त्वया नवलको मुक्त इति । नवलकस्वामी ग्राह—अमुक इति, ततः कारणिकैः उक्तं—स चिरंतनकालोऽधुनातनकालकृताश्च दृश्यंतेऽमी
 पणाः, ततो मिथ्याभाषी नूनं एष निक्षेपग्राही इति दंडितो, दापितश्च इतरस्य तावतः पणान् इति । कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः
 ॥ २१ ॥ ‘भिक्षु’ति भिक्षूदाहरणं, तद्भावना—कोऽपि कस्यापि भिक्षोः पार्श्वे सुवर्णसहस्रं निक्षिप्तवान्, कालांतरे च याचते, स
 च भिक्षुर्न प्रयच्छति, केवलं अद्य कल्पे वाददामि इति प्रतारयति । ततः तेन द्यूतकारा अवलगिताः, तैः प्रतिपन्नं—निश्चितं तव दाप-
 यिष्यामः, ततो द्यूतकारा रक्तपटवेण सुवर्णखुडिकां गृहीत्वा भिक्षुसकाशं गता वदंति च-यं चैत्यवंदनाय देशांतरं यियासवो यूयं
 च परमसत्यतापात्रं अत एव सुवर्णखोटिका युष्मत्पार्श्वे स्थास्यति, एतावति च अवसरे पूर्वसंकैतितः स पुरुषः आगतो, याचते स्म च-
 भिक्षो ! समर्पय मदीयां स्थापनिकां इति । ततो भिक्षुणा अभिनवमुच्यमानसुवर्णखुडिकालंपटयया समर्पिता तस्य स्थापनिका
 तस्मै मा एतासामहमनाभागी जायेयेति बुद्ध्या, तेऽपि च द्यूतकाराः किमपि भिषांतरं कृत्वा स्वसुवर्णखुडिकां गृहीत्वा गताः । द्यूत-
 काराणां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २२ ॥ ‘चेउग निहाणे’ति चेटका-बालका निधानं-प्रतीतं, तत् दृष्टान्तभावना—द्वौ पुरुषौ परस्परं प्रति-
 पन्नसखिभावौ, अन्यदा कचित् प्रदेशे ताभ्यां निधानं उपलेभे । तत एको मायावी ब्रूते श्वस्तनदिशसे शुभे नक्षत्रे गृहीष्यामी, द्वितीयेन च
 सरलमनस्कतया तथैव प्रतिपन्नं, ततः तेन मायाविना तस्मिन् प्रदेशे रात्रौ आगत्य निधानं हत्वा तत्र अंगारकाः प्रक्षिप्ताः । ततो द्वितीय-
 दिने तौ द्वौ अपि सह भूत्वा गतौ, दृष्टवता तत्र अंगारकान्, ततो मायावी मायया स्वोस्ताडमांकंदिपुं प्रावर्त्तत, वदति च हा हीनपुण्या

वयं दैवेन चक्षुषी दत्त्वाऽस्माकं स्-त्पादिते यत् निधानमुपदिश्य अंगारकाः दर्शिताः, पुनः पुनश्च द्वितीयस्य मुखं अवलोकते, ततो द्वितीयेन
 जज्ञे-नूनमेनेन हृतं निधानमिति, ततः तेनापि आकारसंवरणं कृत्वा तस्यानुशासनार्थं ऊचे-मा वयस्य ! खेदं कर्षीः न खलु खेदं विधान-
 प्रत्यागमनहेतुः, ततो गतौ द्वौ अपि स्वं स्वं गृहं, ततो द्वितीयेन तस्य मायाविनो लेप्यमयी सजीवा इव प्रतिमाकारि, द्वौ च गृहीतौ मर्कटकौ,
 प्रतिमायाश्च उत्सर्गे हस्ते शिरसि स्कन्धे च अन्यत्र च यथायोगं तयोर्मर्कटकयोरेष्यं भक्ष्यं मुक्तवान्, तौ च मर्कटकौ क्षुधापीडितौ
 तत्र आगत्य प्रतिमाया उत्सर्गादौ भक्ष्यं भक्षितवन्तौ, एवं च प्रतिदिनं करणे तयोः तादृश्यैव शैली समजनि, ततोऽन्यदा किं अपि
 पर्वधिकृत्य मायाविनो द्वौ अपि पुत्रौ योजनाय निमंत्रितौ, समागतौ च भोजनवेलायां तद्गृहे, भोजितौ च तौ तेन महागौरवेण,
 भोजनानन्तरं च तौ महता सुखेन अन्यत्र संगोषितौ, ततः स्तोकदिनावसाने मायावी स्वपुत्रसाराकरणाय तद्गृहमागतः, ततो द्वितीयः तं
 प्रति ब्रूते-मित्र ! तौ तव पुत्रौ मर्कटौ अभूतां, ततः सखेदं विस्मितचेता गृहमध्यं प्राविशत्, ततो लेप्यमयीं प्रतिमां उत्सार्य तत्
 स्थाने समुपवेशितः, मुक्तौ स्वस्थानात् मर्कटौ, तौ च किलकिलायमानौ तस्य उत्सर्गे शिरसि स्कन्धे हस्ते च आगत्य विलग्नौ, ततो मित्रं
 अवादीत्-भो ! वयस्य ! तौ एतौ तव पुत्रौ, तथा च पश्य तव खेदं आत्मीयं दर्शयतः, स मायावी प्राह-वयस्य ! किं मानुषौ अक-
 स्मात् मर्कटौ भवतः ? वयस्य आह-भवतः कर्मप्रातिकूल्यवशात्, तथा हि-किं सुवर्णं अंगारी भवति ? परमावयोः कर्मप्रातिकूल्यात्
 एतदपि जातं, तथा पुत्रौ अपि तव मर्कटौ अभूतां इति, ततो मायावी चिंतयामास-नूनं अहं ज्ञातोऽनेन, ततो यदि उच्चैः शब्दं
 करिष्ये ततोऽहं राजग्राह्यो भविष्यामि, पुत्रौ च अन्यथा मे न भवतस्ततः तेन सर्वं यथावस्थितं तस्मै निवेदितं, दत्तश्च भागः, इतरेण
 च समर्पितौ पुत्रौ । तस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २३ ॥ 'सिधु'ति शिक्षा धनुर्वेदः, तदुदाहरणभावना-कोऽपि पुमान् अतीव धनुर्वेद-

कुशलः, स परिभ्रमन् एकत्र ईश्वरपुत्रान् शिक्षयितुं प्रावर्तत, तेभ्यश्च ईश्वरपुत्रेभ्यः प्रभूतं द्रव्यं प्राप्तवान्, ततः पित्रादयस्तेषां चित्त-
 यामासुः, प्रभूतं एतस्यै कुमारो दत्तवन्तः, ततो यदासौ यास्यति तदा एनं मारयित्वा सर्वं गृहीष्यामः, एतच्च कथमपि तेन ज्ञातं, ततः
 स्वबन्धूनां ग्रामांतरवासिनां कथं अपि ज्ञापितं भणितं च—यथाहं असुकस्यां रात्रौ नद्यां गोमयपिण्डान् प्रक्षेप्यामि भवद्भिः ते ग्राह्या इति,
 ततस्तैः तथैव प्रतिपन्नं, ततो द्रव्येण संचलिता गोमयपिण्डास्तेन कृताः, आतपे च शोषिताः, तत ईश्वरपुत्रानिति उवाच—यथा एषोऽस्मा-
 कं विधिविवक्षिततिथिपूर्वणि स्नानमंत्रपुरस्सरं गोमयपिण्डा नद्यां प्रक्षिप्यते इति, तैः अपि यथा गुरवो व्याचक्षते तथा इति प्रतिपन्नं, ततो
 विवक्षिततिथिरात्रौ तैः ईश्वरपुत्रैः समं स्नानमंत्रपुरस्सरं ते सर्वेऽपि गोमयपिण्डा नद्यां प्रक्षिप्ताः, ततः समागतो गृहं, तेऽपि गोमयपिण्डा
 नीता बंधुभिः स्वग्रामे, ततः कतिपयदिनानतिक्रमे तान् ईश्वरपुत्रान् तेषां च पित्रादीन् प्रत्येकं मुत्कलययात्मानं च वस्त्रमात्रपरिग्रहोपेतं
 दर्शयन् जनसमक्षं स्वग्रामं जगाम । पित्रादिभिश्च परिभाषितो न अस्य पार्थे किं अपि अस्ति इति न मारितः । तस्य औत्पत्तिकी
 बुद्धिः ॥ २४ ॥ ‘अत्थसन्धे’ति, अर्थशास्त्रं—अर्थविषयं नीतिशास्त्रं, तत् दृष्टान्तभावना—कोऽपि वणिक्, तस्य द्वे पत्न्यौ, एकस्याः पुत्रो
 अपरा बंध्या, परं सापि तं पुत्रं सम्यक् पालयति, ततः स पुत्रो विशेषं नावबुध्यते—यथा—इयं मे जननी न इयं इति, सोऽपि वणिक्
 सभार्यापुत्रो देशांतरं अगमत्, यत्र सुमतिस्वामिनस्तीर्थकृतो जन्मभूमिः, तत्र च गतमात्र एव दिवं गतः, सपत्न्योश्च परस्परं कलहो-
 ऽभूत् । एका ब्रूते—मम एष पुत्रः ततः अहं गृहस्वामिनी, द्वितीया ब्रूते—ऽहं इति, ततो राजकुले व्यवहारो जातः, तथापि न निर्व्वलति,
 एतच्च भगवति तीर्थकरे सुमतिस्वामिनि गर्भे स्थिते तत् जनन्या मंगलादेव्या जज्ञे, तत आकारिते द्वे अपि ते सपत्न्यौ, ततो देव्या प्रत्य-
 पादि कतिपयदिनानंतरं मे पुत्रो भविष्यति?, स च बृद्धिं अधिकरूढोऽस्य अशोकपादपस्य अधास्तात् उपविष्टो युष्माकं व्यवहारं ह्येत्यति,

तत एतावन्तं कालं यावत् अ शेषेण खादतां पिबतां इति, ततो न यस्याः पुत्रः साऽर्चितयत्-लब्धः तावत् एतावान् कालः, पश्चात् किं अपि यद्भविष्यति तन्न जानीमः । ततो हृष्टवदनया प्रतिपन्नं, ततो देव्या जज्ञे-न एषा पुत्रस्य माता इति निर्भर्त्सिता, द्वितीया च गृहस्वामिनी कृता देव्या औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २५ ॥ 'इच्छाय महे'ति काचित् स्त्री, तस्या भर्त्ता पंचत्वमधिगतः, सा च वृद्धिप्रयुक्तं द्रव्यं लोकेभ्यो न लभते, ततः पतिमित्रं भणितवती-मम दापय लोकेभ्यो धनं इति, ततस्तेन उक्तं-यदि मम भागं प्रयच्छसि, तयोक्तं-यदिच्छसि तत् मत्वं दद्यादिति, ततः तेन लोकेभ्यः सर्वं द्रव्यं उद्वाहितं, तस्यै स्तोत्रं प्रयच्छति । ततो जातो राजकुले व्यवहारः, कारणिकैः यदुद्वाहितं द्रव्यं तत् सर्वं आनायितं, कृतौ द्वौ भागौ, एको महान् द्वितीयोऽल्प इति । ततः पृष्टः कारणिकैः स पुरुषः-किं भागं त्वं इच्छसि ?, स ग्राह-महांतं इति, ततः कारणिकैः अक्षराथो विचारितो यदिच्छसि तत् मत्वं दद्यादिति, त्वं च इच्छसि महान्तं भागं ततो महान् भाग एतस्याः, द्वितीयस्तु तव इति । कारणिकानां औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २६ ॥ 'सयसहस्से'ति कोऽपि परिव्राजकः, तस्य रूप्यमयं महाप्रमाणं भाजनं खोरयसंज्ञं, स च यत् एकवारं शृणोति तत्सर्वं तथैव अवधारयति । स निजप्रज्ञा-गर्वं उद्ग्रहन् सर्वसमक्षं प्रतिज्ञां कृतवान्-यो नाम मां अपूर्वं श्रावयति तस्मै ददामि इदं निजभाजनं इति, न च कोऽपि अपूर्वं श्रावयितुं शक्नो, स हि यत् किं अपि शृणोति तत्सर्वं अस्खलितं तथैव अनुवदति, वदति च अग्रेऽपि इदं मया श्रुतं, कथमन्यथाऽहमस्खलितं भणामि इति । एतत्सर्वत्र ख्यातिं अगमत्ततः केनापि सिद्धपुत्रकेण ज्ञाततत्प्रतिज्ञेन तं प्रति उक्तं-अहमपूर्वं श्रावयिष्यामि ततो मिलितो भूयान् लोको राजसमक्षं व्यवहारो बभूव, ततः सिद्धपुत्रोऽपाठीव । "तुज्झ पिपा मह पिउणो धारेइ अणूणगं सयसहस्सं । जइ सुयपुण्वं दिज्जउ अह न सुयं खोरयं देसु ॥ १ ॥" जितः परिव्राजकः । सिद्धपुत्रस्य औत्पत्तिकी बुद्धिः ॥ २७ ॥ तदेवं उक्ता बुद्धिः औत्पत्तिकी ॥

सम्प्रति वैनयिक्या लक्षणं प्रतिपादयति-

भरनित्थरणसमत्था तिवग्गसुत्तत्थगहिअपेआला ॥

उभओ लोगफलवई विणयसमुत्था हवइ बुद्धी ॥ ६ ॥

निमित्ते^१ अत्थसत्थे यं लेहे^२ गणिए^३ अं कूवे^४ अस्से यं ॥

गहं^५ लक्खणं गंठी^६ अगए^७ रहिए^८ यं गणिया^९ यं ७ ॥

सीआ साढी दीहं च तणं अवसब्बयं च कुंचस्से ॥

निब्बोदए^{१०} अं गोणे घोडगण्डणं च रुक्खेआओ ॥ ८ ॥

भर इत्यादि, इहातिगुरु कार्यं दुर्निर्वहत्वात् भर इव भरः तत् विस्तरणे समर्था भरनिस्तरणसमर्थाः त्रयो वर्गाः त्रिवर्गाः लोकरूढ्या धर्मार्थक्रामाः तत् अर्जनोपायप्रतिपादकं यत्सूत्रं यश्च तत् अर्थः तौ त्रिवर्गसूत्रार्थौ तयोः गृहीतं 'पेयालं' प्रमाणं सारो वा यया सा तथा-विद्या, अत्राह-ननु अश्रुतनिश्चिता बुद्धयो वक्तुं अभिप्रेताः, ततो यदि अस्याः त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं ततोऽश्रुतनिश्चितत्वं न उपपद्यते, न हि श्रुताभ्यासमंतरेण त्रिवर्गसूत्रार्थगृहीतसारत्वं संभवति, अत्र उच्यते; इह प्रायो वृत्तिं आश्रित्य अश्रुतनिश्चितत्वं उक्तं, ततः स्वल्प-श्रुतभावेऽपि न कश्चित् दोषः । तथा उभयलोकफलवर्ती ऐहिके आमुष्मिके च लोके फलदायिनी विनयसमुत्था भवति बुद्धिः ॥ १ ॥ सम्प्रति अस्या एव विनयजनानुग्रहार्थं उदाहरणैः स्वरूपं दर्शयति-'निमित्ते' गाहा, 'सीया' गाहा, गाथाद्वयार्थः कथानकेभ्योऽवसेयः, तानि च ग्रंथगौरवभयात् संक्षेपेण उच्यन्ते-तत्र 'निमित्ते' इति, कचिद् पुरे कोऽपि सिद्धपुत्रकः, तस्य द्वौ शिष्यौ निमित्तशास्त्रं अधीतवन्तौ, एको

बहुमानपुरस्सरं गुरोः विनयपरायणो यत् किं अपि गुरुः उपदिशति तत्सर्वं तथा इति प्रतिपद्य स्वचेतसि निरंतरं विमृशति । विमृशतश्च
 यत्र कापि संदेह उपजायते तत्र भूयोऽपि विनयेन गुरुपादमूलं आगत्य पृच्छति, एवं निरंतरं विमर्शपूर्वं शास्त्रार्थं तस्य चिंतयतः प्रज्ञापकपत्रं
 उपजगाम, द्वितीयस्तु एतदुणविकलः, तौ च अन्यदा गुरुर्निर्देशात् क्वचित् प्रत्यासन्ने ग्रामे गंतुं प्रवृत्तौ, पथि च कानिचित् महांति पदानि
 तौ अदर्शताम्, तत्र विमृश्यकारिणा पृष्टं-भोः ! कस्य अमूनि पदानि ? तेन उक्तं-किं अत्र पृष्टव्यं हस्तिनोऽमूनि पदानि ? ततो विमृश्य-
 कारी प्राह-नैवं भाषिष्ठाः, हस्तिन्या अमूनि पदानि, सा च हस्तिनी वामेन चक्षुषा काणा, तां अधिक्रुद्धा गच्छति काचित् राज्ञी, सा च
 सभर्तुका गुर्विणी च प्रजने च कल्या, अद्य श्वो वा प्रसविष्यते । पुनश्च तस्या भविष्यति, तत एवं उक्ते सोऽविमृश्यकारी ब्रूते-कथं एतदव-
 सीयते ?, विमृश्यकारी प्राह-‘ज्ञानं प्रत्ययसारं’ इति अग्रे प्रत्ययतो व्यक्तं भविष्यति, ततः प्राप्तौ तौ विवक्षितं ग्रामं, दृष्ट्वा चावासिता
 तस्य ग्रामस्य बहिःप्रदेशे महासरस्तटे राज्ञी, परिभाविता च हस्तिनी वामेन च चक्षुषा काणा । अत्रांतरे च काचित् दासचेडी महत्तमं
 प्रत्याह-बद्धीप्यसे राज्ञ्याः पुत्रलाभेन इति, ततः शब्दितो विमृश्यकारिणा द्वितीयः-परिभावय दासचेडीवचनं इति, तेन उक्तं-परि-
 भावितं मया सर्वं, न अन्यथा तव ज्ञानं इति, ततस्तौ हस्तपादान् प्रक्षाल्य तस्मिन् महासरस्तटे न्यग्रोधतरोः अयो विश्रामाय स्थितौ,
 दृष्टौ च कयाचित् शिरोन्यस्तजलभृतघटया वृद्धस्त्रिया, परिभाविता च तयोः आकृतिस्ततः चिंतयामास-नूनं एतौ विद्वांसौ, ततः
 पृच्छामि देशांतरं गतनिजपुत्रागमनं इति, पृष्टं तया, प्रश्नसमकालं एव च शिरसो निपत्य भूमौ घटः शतखंडशो भग्नः । ततो झटिति
 एव अविमृश्यकारिणा प्रोचे-गतस्ते पुत्रो घट इव व्यापत्तिं इति, विमृश्यकारी ब्रूते स्म-मा वयस्य एवं वादीः, पुत्रोऽस्या गृहे समागतो
 वर्तते, याहि मातः ! वृद्धे ! स्वपुत्रमुखं अवलोकय, तत एवमुक्ता सा प्रत्युज्जीवितेवाशीर्वाद्शतानि विमृश्यकारिणः प्रयुज्जाना स्वगृहं

जगाम, दृष्ट्वा उद्धूलितजंघः स्वपुत्रो गृहं आगतः, ततः प्रणता स्वपुत्रेण, सा च आशीर्वादं निजपुत्राय प्रायुक्तं, कथयामास च नैमि-
त्तिकवृत्तांतं, ततः पुत्रं आपृच्छ च वस्त्रयुगलं रूपकान् च कतिपयानादाय विमृश्यकारिणः समर्पयामास । अविमृश्यकारी च खेदं
आवहन् स्वचेतसि अचितयत्-नूनं अहं गुरुणा न सम्यक् पाठितः, कथमन्यथाहं न जानामि ?, एष जानातीति, गुरुप्रयोजनं कृत्वा
समागतौ द्वौ गुरोः पार्श्वे, तत्र विमृश्यकारी दर्शनमात्र एव शिरो नमयित्वा कृतांजलिपुटः सबहुमानं आनंदाश्रुप्रवितलोचनो गुरोः
पादौ अंतरा शिरः प्रक्षिप्य प्रणिपपात । द्वितीयोऽपि शैलस्तंभ इव मनाग् अपि अनमितगात्रयष्टिः मात्सर्यवाहिसंपर्कतो धूमायमानो-
ऽवतिष्ठते, ततो गुरुः तं प्रत्याह-रे ! किं इति पादयोर्न पतसि ?, स ग्राह-य एव सम्यक् पाठितः स एव पतिष्यति, न अहं इति, गुरुः
आह-कथं त्वं सम्यक् न पाठितः ?, ततः स प्राचीनं वृत्तांतं सकलं अचकथत्, यावदेतस्य ज्ञानं सर्वं सत्यं न मम इति, ततो गुरुणा
विमृश्यकारी पृष्टः-कथय वत्स ! कथं त्वया इदं ज्ञातं इति ?, ततः स ग्राह-मया युष्मत्पादादेशेन विमर्शः कर्तुं आरब्धो-यथा एतानि
हस्तिरूपस्य पदानि सुप्रतीतानि एव, विशेषचिंतायां तु किं हस्तिन उत हस्तिन्याः ?, तत्र कायिकीं दृष्ट्वा हस्तिन्या इति निश्चितं, दक्षिणे
च पार्श्वे वृत्तिसमारूढवल्लीवितान आच्छन्विशीर्णो हस्तिनीकृतो कुट्टः न वामपार्श्वे ततो नूनं निश्चिक्वे-वासेन चक्षुषा काणा इति ।
तथा न अन्य एवंविधपरिकरोपेतो हस्तिन्यां अधिरूढो गंतुं अर्हति, ततोऽवश्यं राजकीयं किं अपि मानुषं याति इति निश्चितं, तच्च
मानुषं क्वचित् प्रदेशे हस्तिन्या उत्तीर्य शरीरचिंतां कृतवान्, कायिकीं दृष्ट्वा राज्ञी इति निश्चितं, वृक्षावलग्रक्तवस्त्रदशालेशदर्शनात्
समर्तुका, भूमौ हस्तं निवेश्य उत्थानाकारदर्शनात् गुर्वी, दक्षिणचरणनिस्सहमोचननिवेशदर्शनात् प्रजने कलयेति । वृद्धास्त्रियाः प्रश्नानंतरं
घटनिपाते च एवं विमर्शः कृतः-यथा एष घटो यत उत्पन्नः तत्र एव मिलितः तथा पुत्रोऽपि इति, तत एवमुक्ते गुरुणा स विमृश्यकारी

चक्षुषा सानदमोक्षतः प्रशंसितश्च, द्वितीयं प्रत्युवाच-तव दोषा यत् न विमर्शं करोषि, न मम, वयं हि शास्त्रार्थमात्रोपदेशेऽधिकृता विमर्शं
तु यूयं इति विमृश्यकारिणो वैनयिकी बुद्धिः ॥ १ ॥ 'अत्यस्त्ये'त्ति, अर्थशास्त्रे कल्पको मंत्री दृष्टांतो, 'दहिङ्कुङ्गउत्थुकलावउय' इति
संविधानके ॥ २ ॥ 'लेहे'त्ति लिपिपरिज्ञानं ॥ ३ ॥ 'गणिए'त्ति गणितपरिज्ञानं, एते च द्वे अपि वैनयिक्यौ बुद्धी ॥ ४ ॥ 'कूवे'त्ति
खातपरिज्ञानकुशलेन केनापि उक्तं-यथा एतत् दूरे जलमिति, ततः तावत् प्रमाणं खातं परं न उत्पन्नं जलं, ततस्ते खातपरिज्ञाननिष्णाताय
निवेदयामासुः-न उत्पन्नं जलमिति, तस्तेन उक्तं-यथा पाष्णिप्रहारेण पार्श्वान्याहत, आहतानि तैः, ततः पाष्णिप्रहारसमकालं एव
समुच्छलितं तत्र जलं, खातपरिज्ञानकुशलस्य पुंसो वैनयिकी बुद्धिः ॥ ५-॥ 'अस्से'त्ति बहवोऽश्वगणिजो द्वागवतीं जग्मुः, तत्र सर्वे
कुमाराः स्थूलान् बृहतश्च अध्वान् गृह्णति, वासुदेवेन पुनः यो लघीयान् दुर्बलो लक्षणसंपन्नः स गृहीतः, स च कार्यनिर्वाही प्रभूता-
श्वावहश्च जातः । वासुदेवस्य वैनयिकी बुद्धिः ॥ ६ ॥ 'गद्भे'त्ति कोऽपि राजा प्रथमयौवनिकां अधिरूढः तरुणिमानमेव रमणीयं
सर्वकार्यक्षमं च मन्यमानः तरुणानेव निजकटके धारितवान्, वृद्धास्तु सर्वान् अपि निषेधयामास, सोऽन्यदा कटकेन गच्छन् अपां-
तराले अटव्यां पतितवान्, तत्र च समस्तोऽपि जनः तृषा पीड्यते, ततः किंकर्तव्यतामूढचेता राजा केनापि उक्तो-देव ! न वृद्धपुरुष-
शेमुपीपोतमंतरेणायमापत्समुद्रस्तरीतुं शक्यते, ततो गवेपयंतु देवपादाः कापि वृद्धं इति, ततो राजा सर्वस्मिन् अपि कटके पटह
उद्धोपितः, तत्र च एकेन पितृभक्तेन प्रच्छन्नो निजपिता समानीतो वर्तते । ततस्तेन उक्तं मम पिता वृद्धोस्ति इति । ततो नीतो राज्ञः
पार्श्वे, राजा च सगौरवं पृष्टः-कथय महापुरुष ! कथं मे कटके पानीयं भविष्यति ? तेन उक्तं-देव ! रासभाः स्वैरं मुच्यंतां, ततो यत्र ते
भुवं उज्जिघ्रंति तत्र पानीयं अतिप्रत्यासन्नं अवगंतव्यं, तथैव कारितं राज्ञा, समुत्पादितं पानीयं, स्वस्थीवभूव च समस्तं कटकं इति ।

स्थविरस्य वैनयिकी बुद्धिः ॥ ७ ॥ 'लम्बवर्ण'ति पारसीकः कोऽपि अश्वस्वामी कस्यापि अश्वरक्षकस्य कालनियमनं कृत्वाऽश्वरक्षणमूल्यं
 द्वौ अश्वौ प्रतिपन्नवान् । सोऽपि च अश्वस्वामिनो दुहित्रा समं वर्तते, ततः सा तेन पृष्टा-कौ अश्वौ भव्यौ इति ? तया उक्तं-अमीषां
 अश्वानां मध्ये यौ पापणभृतकुतुपानां वृक्षशिखरात् मुक्तानां अपि शब्दमाकर्ण्य नोन्नस्यतः तौ भव्यौ, तेन तथैव तौ परीक्षितौ, ततो
 वेतनप्रदानकाले सोऽभिधत्ते-महां असुकं असुकं च अश्वं देहि, अश्वस्वामी प्राह-सर्वान् अपि अन्यान् अश्वान् गृहाण, किं एताभ्यां
 तव इति ? स न इच्छति, ततो अश्वस्वामिना स्वभार्यायै निवेदितं, भणितं च-गृहजामाता क्रियतां एष इति, अन्यथा प्रधानौ अश्वौ
 एष गृहीत्वा यास्यति, सा नैच्छत्, ततोऽश्वस्वामी प्राह-लक्षणयुक्तेन अश्वेन अन्येऽपि बहवोऽश्वः संपद्यंते कुटुंबं च परिवर्द्धते, लक्षण-
 युक्तौ च इमौ अश्वौ, तस्मात् क्रियतां एतदिति, ततः प्रतिपन्नं तया, दत्तां तस्मै स्वदुहिता, कृतो गृहजामाता इति, अश्वस्वामिनो
 वैनयिकी बुद्धिः ॥ ८ ॥ 'गंठी'ति पाटलिपुरे नगरे मुरंडो राजा, तत्र परराष्ट्रराजेन ग्रीणि कौतुकनिमित्तं प्रेषितानि, तद्यथा-'मूढं
 सूत्रं समा यष्टिः अलक्षितद्वारः समुद्रको जतुना योलितः' तानि च मुरंडेन राज्ञा सर्वेषां अपि आत्मपुरुषाणां दर्शितानि, परं न
 केनापि ज्ञातानि, ततः आकारिताः पादलिप्ताचार्याः, पृष्टा राज्ञा भगवन् ! यूयं जानीत ?, ह्यय उक्तवन्तो-बाढं, ततः सूत्रं उष्णोदके
 क्षिप्तं उष्णोदकसंपर्कात् च विलीनं मदनं इति लब्धः सूत्रस्यांतः, यष्टिः अपि पानीये क्षिप्ता, ततो गुरुभागो मूलं इति ज्ञातं, समुद्र-
 केऽपि उष्णोदके क्षिप्ते जतु सर्वं गलितं इति द्वारं प्रकटं बभूव । ततो राजा सूत्रीन् प्रत्यवादीत्-भगवन् ! यूयं अपि दुर्विज्ञेयं किं अपि
 कौतुकं कुरुत येन तत्र प्रेषयामि । ततः सूत्रिभिः तुंबं एकस्मिन् प्रदेशे खंडं एकं अपहाय रत्नानां भृतं, ततस्तथा तत् खंडं सीवितं
 यथा न केनापि लक्ष्यते, भणितान् परराष्ट्रराजकीयाः पुरुषाः-एतत् अभिन्त्वा इतो रत्नानि गृहीतव्यानि, न शक्तं तैः एवं कर्तुम् ।

पादलिप्तहरीणां वैनयिकी बुद्धिः ॥ ९ ॥ 'अगण'ति क्वचित् पुरे कोऽपि राजा, स च परचक्रेण सर्वतो रोडुं आरब्धः, ततस्तेन राज्ञा सर्वाणि अपि पानीयानि विनाशयितव्यानि इति विषकरः सर्वत्र पातितस्ततः कोऽपि कियत् विपं आनयति, तत्र एको वैद्यो यवमात्रं विपं आनीय राज्ञः समर्पितवान्-देव ! गृहाण विपं इति, राजा च स्लोकं विपं दृष्ट्वा चुकोप तस्मै, वैद्यो विज्ञपयामास-देव ! सहस्रवेधि इदं विषम्, तस्मात् अग्रसादं मा कार्षीः, राजाऽवादीत्-कथं एतदवसेयम् ?, स उवाच-देव ! आनाय्यतां कोऽपि जीर्णो हस्ती, आनायितो राज्ञा हस्ती, ततो वैद्येन तस्य हस्तिनः पुच्छदेशे बालं एकं उत्पाद्य तदीये रन्ध्रे विपं संचारितं, विपं च प्रसरमाददानं यत्र यत्र प्रसरति तत्तत्सर्वं विषन्नं कुर्वन् दृश्यते, वैद्यश्च राजानं अभिधत्ते-देव ! सर्वोऽपि एष हस्ती विषमयो जातः, योऽपि एनं भक्षयति सोऽपि विषमयो भवति, एवमेतत् विषं सहस्रवेधि ततो राजा हस्तिहानिदूनचेताः तं प्रति उवाच-अस्ति कोऽपि हस्तिनः प्रतीकार-विधिः ?, स अवादीत्-बाढं अस्ति, ततस्मिन् एव बालरन्ध्रेऽगदः प्रदत्तः, ततः सर्वोऽपि झटिति एव प्रशांतो विषविकारः, प्रगुणी-बभूव हस्ती, तुतोष राजा तस्मै वैद्याय । वैद्यस्य वैनयिकी बुद्धिः ॥ १० ॥ 'रहिए य गणिया' इति स्थूलभद्रकथानके रथिकस्य यत्स-हकारफलं विव्रोटनं यत् च गणिकायाः सर्वपराशः उपरि नर्त्तनं ते द्वे अपि वैनयिकी बुद्धिफले ॥ ११ ॥ 'सीआ' इत्यादि, क्वचित् पुरे कोऽपि राजा, तत्पुत्राः केनापि आचार्येण शिक्षयितुं आरब्धाः, ते च तस्मै आचार्याय प्रभूतं द्रव्यं दत्तवन्तः, राजा च द्रव्यलोभी तं मारयितुं इच्छति, तैश्च पुत्रैः कथंचिदेतत् ज्ञात्वा चितित-अस्माकं एष विद्यादायी परमार्थपिता, ततः कथं अपि एनं आपदो निस्तारयामः, ततो यदा भोजनाय समागतः स्नानशाटिकां याचते तदा ते कुमारः शुष्कां अपि शाटीं वंदति-"अहो सीया साडी" द्वारसंमुखं च तृणं कृत्वा वंदति-अहो दीर्घं तृणं, पूर्वं च कौचकेन सदैव प्रदक्षिणीक्रियते, संग्रति तु स तस्यापसव्यं अस्मिन्, तत

आचार्येण ज्ञातं-सर्वं मम विरक्तं, केवलं एते कुमार मम भक्तिवशात् ज्ञापयंति, ततो यथा न लक्ष्यते तथा पलायामास, कुमाराणां
 आचार्यस्य च वैनयिकी बुद्धिः ॥ १२ ॥ 'निव्वोदएणं'ति कापि वणिग्भार्या, चिरं श्रोषिते भर्तारि दास्या निजसद्भावं निवेदयति-
 आनय कमपि पुरुषं इति, ततस्तथा समानीतो, नखग्रथालनादिकं च सर्वं तस्य कारितं, रात्रौ च तौ द्वौ अपि संभोगाय द्वितीयभूमिकां
 आरूढौ, मेघश्च दृष्टिं कर्तुं आरब्धवान्, ततस्तेन तृपाणीडितेन पुरुषेण नीत्रोदकं पीतं, तदपि च त्वग्-विषभुजंगसंस्पृष्टं इति तत्पानेन
 पंचत्वं उपगतः, ततस्तथा वणिग्भार्यया निशापश्चिमयाम एव शून्यदेवकुलिकायां मोचितः, प्रभाते दृष्टो दंडपाशिकैः, परिभाषितं
 सद्यः कृतं तस्य नखादिकर्म, ततः पृष्टाः सर्वेऽपि नापिताः-केन इदं भो कृतं अस्य नखादिकं कर्म इति ?, तत एकेन नापितेन उक्तं-
 मया कृतं अमुकाभिधवणिग्भार्यादासचेष्टादेशेन, ततः सा पृष्टा-सापि च पूर्वं न कथितवती, ततो हन्यमाना यथावस्थितं कथया-
 मास दंडपाशिकानां वैनयिकी बुद्धिः ॥२॥ 'गोणे घोडगण्डणं च रुक्खाओ' कोऽपि अकृतपुण्यो यद्यत्करोति तत्तत्सर्वं आपदे प्रभवति,
 ततोऽन्यदा मित्रबलीवदौ याचित्वा हलं वाहयति, अन्यदा च विकालवेलायां तौ आनीय वाटके क्षिप्तौ, स च वयस्यो भोजनं कुर्वन्
 आस्ते, ततः स तस्य पार्श्वे न गतः केवलं तेनापि तौ दृष्ट्वावलोकितौ इति स स्वगृहं गतः । तौ च बलीवदौ वाटकात् निःसृत्य
 अन्यत्र गतौ, ततोऽपहतौ तत्स्करैः, स च बलीवदस्वामीतं अकृतपुण्यं वराकं बलीवदौ याचते । स च दातुं न शक्नोति, ततो नीयते
 राजकुलं, पथि गच्छतः तस्य कोऽपि अश्वारूढः पुरुषः संमुखं आगच्छति, स च अश्वेन पातितोऽश्वश्च पलायमानो वर्तते, ततः तेन
 उक्तं-आहन्यतां एष दंडेन अश्व इति, तेन च अकृतपुण्येन सोऽश्वो भर्मण्याहतः, ततो मृत्युं उपागमत्, ततस्तेनापि पुरुषेण वराको
 गृहीतस्ते च यावत् नगरमायाताः तावत्करणमुत्थितं इति कृत्वा ते नगरबहिःप्रदेशे एवोपिताः, तत्र च बहवो नटाः सुप्ता वर्तन्ते, स

चाकृतपुण्योऽर्चितयद्यथा नास्मात् आपत्समुद्रात् मे निस्तारोऽस्तीति ब्रूक्षे गलपाशेनात्मानं बद्ध्वा त्रिभयेति तेन तथैव कर्तुमारब्धं, परं जीर्णदंडिवस्त्रखंडेन गले पाशो बद्धः, तच्च दंडिवस्त्रखंडं अतिदुर्बलमिति त्रुटितं, ततः स वराकोऽधस्तात्सुप्तनटमहत्तरस्योपरि पपात, सोऽपि च नटमहत्तरः तद्भाराक्रान्तगलप्रदेशः पंचत्वमगमत्, ततो नटैरपि स प्रतिगृहीतः, गताः प्रातः सर्वेऽपि राजकुले, कथितः सर्वैः अपि स्वस्वव्यतिकरः, ततः कुमारामाल्येन स वराकः पृष्टः, सोऽपि दीनवदनोऽवादीत्-देव ! यत् एते ब्रुवते, तत् सर्वं सत्यमिति ततस्तस्य उपरि संजाततक्रुपः कुमारामाल्योऽवादीत्-एष बलीवदौ तुभ्यं दास्यति, तव पुनः अक्षिणी उत्पाटयिष्यति, एष हि तदैवानुणो बभूव यदा त्वया चक्षुर्भ्यामवलोकितौ बलिवदौ, यदि पुनः त्वया चक्षुर्भ्यां नावलोकितौ स्यातां तदा एषोऽपि स्वगृहं न यायात्, नहि यो यस्य समर्पणायागतः, स तस्यानिवेदने समर्पणीयं एवमेव भुक्त्वा स्वगृहं याति, तथा द्वितीयोऽध्वस्वामी शब्दितः, एषोऽर्थं तुभ्यं दास्यति, तव पुनः एष जिह्वां छेत्स्यति, यदा हि त्वदीय जिह्वा उक्तं-एनं अश्वं दंडेन ताडय इति, तदाऽनेन दंडेन आहतोऽश्वो, न अन्यदा, तत एष दंडेन आहंता दंड्यते तव पुनः न जिह्वा इति कोऽयं नीतिपथः ?, तथा नटान् प्रत्याह-अस्य पार्श्वे न किमपि अस्ति ततः किं दापयामः ?, एतावत् पुनः कारयामः-एषोऽधस्तात् स्थास्यति, त्वदीयः पुनः कोऽपि प्रधानो यथा एष ब्रूक्षे गलपाशेन आत्मानं बद्ध्वा मुक्तवान् तथात्मानं मुंचतु इति, ततः सर्वैः अपि स मुक्तः । कुमारामाल्यस्य वैनयिकी बुद्धिः ॥ ३ ॥ उक्ता वैनयिकी बुद्धिः ॥ ८ ॥ कर्मजाया बुद्धेः लक्षणं आह-

उवओगदिट्ठसारा कम्मपसंगपरिघोलणविसाला ॥

साहुक्कारफलवई कम्मसमुत्था हवइ बुद्धि ॥ ८ ॥

हेरक्षिण करिसण कोलिय डोवे य सुतिं घय पवण ॥
 हेरक्षिण करिसण कोलिय घड वित्तकारे य ॥ ९ ॥

हेरक्षिणं करिष्ये कोलियं डोवे यं सुतं धय ॥ ९ ॥ चित्तकरे य ॥ ९ ॥ विवक्षितकर्मणि ॥ १० ॥
तुण्णारं वह्नुं यं पूयं सारः-तस्य पंनं अराभोडस्यारः ॥ विवक्षितकर्मणि ॥ १० ॥
मनसोऽग्निनिवेशः तथा कर्मणि ॥ १० ॥

[illegible][illegible]

भणसि तर्हि सर्वान् अपि अधोमुखान् पातयामि यद्वा ऊर्ध्वमुखान् अथवा पार्श्वस्थितानिति, ततः सोऽधिकतरं विस्मितचेताः ग्राह-पातय
 सर्वानपि अधोमुखानिति, विस्तारितो भूमौ पटः, पातिताः सर्वेऽपि अधोमुखाः मुद्राः, जातो महान् विस्मयः चौरस्य, प्रशंसितं भूयो-
 भूयः तस्य कौशलं अहो विज्ञानमिति, वदति चौरौ-यदि न अधोमुखाः पातिता अभविष्यन् ततो नियमात् त्वां अहं अमारयिष्यमिति ।
 कर्षकस्य चौरस्य च कर्मजा बुद्धिः ॥ २ ॥ 'कोलिय'त्ति कौलिकः-तंतुवायः, स मुख्या तंतूनादाय जानाति-एतावद्भिः कंडकैः पटो
 भविष्यति ॥ ३ ॥ 'डोवे'त्ति दन्वीं वर्द्धकिः जानाति-एतावत् अत्र मास्यति इति ॥ ४ ॥ 'मुत्ति'त्ति मणिकारो मौक्तिकं आकाशे
 प्रक्षिप्य शूकरवालं तथा धारयति यथा पततो मौक्तिकस्य रंध्रे स प्रविशति इति ॥ ५ ॥ 'धय'त्ति घृतविक्रयी स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तो
 यदि रोचते तर्हि शकटे स्थितोऽधस्तात् कुंडिकानालेऽपि घृतं प्रक्षिपति ॥ ६ ॥ 'पवय'त्ति प्लवकः, स च आकाशस्थितानि करणानि
 करोति ॥ ७ ॥ 'तुणाए'त्ति सीवनकर्मकर्त्ता, स च स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तः तथा सीवति यथा प्रायः केनापि न लक्ष्यते ॥ ८ ॥ 'वड्डइ'ति
 वर्द्धकिः, स च स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तो अमित्वापि देवकुलरथादीनां प्रमाणं जानाति ॥ ९ ॥ 'पूयइ'ति आपूपिकः, स च अमित्वापि
 आपूपानां दलस्य मानं जानाति ॥ १० ॥ 'घड'त्ति घटकारः स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तः प्रथमत एव प्रमाणयुक्तां मृदं गृह्णाति ॥ ११ ॥
 'चित्तकरे'त्ति चित्रकारः, स च रूपकभूमिकां अमित्वापि रूपकप्रमाणं जानाति तावन्मात्रं वा वर्णं कुञ्चिकया गृह्णाति यावन्मात्रेण
 प्रयोजनं इति ॥ १२ ॥ उक्ता कर्मजा बुद्धिः । संप्रति पारिणामिक्या लक्षणं आह—

अणुमाणहेउदिटंतसाहिआ वयविवागपरिणामा ॥

हिअनिस्सेअसफलचई बुद्धी परिणामिआ नाम ॥ ११ ॥

अभये सिद्धिं कुमारे देवी" उदिओदए हवइ राया ॥
 साहू य नंदिसेने घणदत्ते सावर्ग अमर्षे ॥ १२ ॥
 खमए अमर्षे पुत्ते चाणके" चव थूलभवे अ ॥
 नालिकसुंदरिनंदे बइरे" परिणामबुद्धीए ॥ १३ ॥
 चळणाहर्ण आमंछे मणीर्य सणे य खनिगं धूमिंदे ॥
 परिणामियबुद्धीए एवमाई उदाहरणा ॥ १४ ॥

से चं अस्तुअनिस्सियं ।

‘अणुमाण’ इत्यादि, लिंगाव लिंगिनि ज्ञानं अनुमानं, तच्च स्वार्थं अनुमानं इह द्रष्टव्यं, अन्यथा हेतुग्रहणस्य नैरर्थक्यापत्तेः, अनुमानप्रतिपादकं वचो हेतुः, परार्थादनुमानं इत्यर्थः, अथवा ज्ञापकं अनुमानं, कारकं हेतुः, दृष्टांतः प्रतीतः, आह—अनुमानग्रहणेन दृष्टान्तस्य मतत्वादलमस्य उपन्यासेन, उच्यते, अनुमानस्य क्वचित् दृष्टांतमंतरेण अन्यथानुपपत्तिग्राहकप्रमाणचलेन प्रवृत्तेः, यथा सात्विकं याचव जीवच्छरीरं, प्राणादिमत्त्वाज्जन्यथानुपपत्तेः, न च दृष्टांतोऽनुमानांगं, यत उक्तं “अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किं ?” ततः प्रथमं दृष्टांतस्य उपादानं, तत्र साध्यस्य उपमाभूतो दृष्टांतः, ततो हेतुदृष्टातैः साध्यं—अर्थः..... यस्याः सा वयो-

तो देहावस्थाविशेषो वयस्तन् विपाकं परिणामः—पुष्टता फलवती, [त्रि] दे अपि तस्याः फले इत्यर्थः, बुद्धिः पारि-

भणसि तर्हि सर्वान् अपि अधोमुखान् पातयामि यद्वा ऊर्ध्वमुखान् अथवा पार्श्वस्थितानिति, ततः सोऽधिकतरं विस्मितचेताः प्राह—पातय सर्वानपि अधोमुखानिति, विस्तारितो भूमौ पटः, पातिताः सर्वेऽपि अधोमुखाः मुद्राः, जातो महान् विस्मयः चौरस्य, प्रशंसितं भूयो-भूयः तस्य कौशलं अहो विज्ञानमिति, वदति चौरो—यदि न अधोमुखाः पातिता अभविष्यन् ततो नियमात् त्वां अहं अमारयिष्यमिति । कर्षकस्य चौरस्य च कर्मजा बुद्धिः ॥ २ ॥ 'कोलिय'त्ति कौलिकः—तंतुवायः, स मुख्या तंतुनादाय जानाति—एतावद्भिः कंडकैः पटो भविष्यति ॥ ३ ॥ 'डोवे'त्ति दन्वीं वर्द्धकिः जानाति—एतावत् अत्र मास्यति इति ॥ ४ ॥ 'मुत्ति'त्ति मणिक्कारो मौक्तिकं आकाशे प्रक्षिप्य शूलरवालं तथा धारयति यथा पततो मौक्तिकस्य रंध्रे स प्रविशति इति ॥ ५ ॥ 'घय'त्ति घृतविक्रयी स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तो यदि रोचते तर्हि शकटे स्थितोऽथस्तात् कुंडिकानलेऽपि घृतं प्रक्षिपति ॥ ६ ॥ 'पवय'त्ति प्लवकः, स च आकाशस्थितानि करणानि करोति ॥ ७ ॥ 'तुणाए'त्ति सीवनकर्मकर्त्ता, स च स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तः तथा सीवति यथा प्रायः केनापि न लक्ष्यते ॥ ८ ॥ 'वड्डइ'त्ति वर्द्धकिः, स च स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तो अमित्वापि देवकुलरथादीनां प्रमाणं जानाति ॥ ९ ॥ 'पूयइ'त्ति आपूपिकः, स च अमित्वापि आपूपानां दलस्य मानं जानाति ॥ १० ॥ 'वड'त्ति घटकारः स्वविज्ञानप्रकर्षप्राप्तः प्रथमत एव प्रमाणयुक्तां मृदं गृह्णाति ॥ ११ ॥ 'चित्तकरे'त्ति चित्रकारः, स च रूपकभूमिकां अमित्वापि रूपकप्रमाणं जानाति तावन्मात्रं वा वर्णं कुञ्चिकया गृह्णाति यावन्मात्रेण प्रयोजनं इति ॥ १२ ॥ उक्ता कर्मजा बुद्धिः । संप्रति पारिणामिकया लक्षणं आह—

अणुमाणहेउदिट्ठतसाहिआ वयविवागपरिणामा ॥

हिअनिस्सेअसफलवई बुद्धी परिणामिआ नाम ॥ ११ ॥

अभएँ सिद्धिं कुमारे देवीं उदिओदए हवइ राया ॥
 साहू य नंदिसेणे घणदत्ते सावर्ग अमचे ॥ १२ ॥
 खमएँ अमचें पुत्ते चाणके चेव थूलभदे ॐ ॥
 नासिकसुंदरिनंदे वइरे परिणामबुद्धीए ॥ १३ ॥
 चलणाहर्ण आमंडे मणीर्य सपे ये खरिगं थूभिंदे ॥
 परिणामियबुद्धीए एवमाई उदाहरणा ॥ १४ ॥

से तं असुअनिस्सियं ।

‘अणुमाण’ इत्यादि, लिंगात् लिङिनि ज्ञानं अनुमानं, तच्च स्वार्थं अनुमानं इह द्रष्टव्यं, अन्यथा हेतुग्रहणस्य नैरर्थक्यापत्तेः, अनुमानप्रतिपादकं वचो हेतुः, परार्थानुमानं इत्यर्थः, अथवा ज्ञापकं अनुमानं, कारकं हेतुः, दृष्टांतः प्रतीतः, आह-अनुमानग्रहणेन दृष्टान्तस्य गतत्वादलमस्य उपन्यासेन, उच्यते, अनुमानस्य क्वचित् दृष्टांतमंतरेण अन्यथानुपपत्तिग्राहकप्रमाणबलेन प्रवृत्तेः, यथा सात्मकं यावत् जीवच्छरीरं, प्राणादिमन्वाऽन्यथानुपपत्तेः, न च दृष्टांतोऽनुमानांगं, यत उक्तं “अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किं ?” ततः पृथग् दृष्टांतस्य उपादानं, तत्र साध्यस्य उपमाभूतो दृष्टांतः, तथा च उक्तं-“यः साध्यस्य उपमानभूतः, स दृष्टांत इति कथ्यते ।” अनुमान-हेतुदृष्टांतैः साध्यं-अर्थं साधयति इति अनुमानहेतुदृष्टांतसाधिका, तथा कालकृतो देहावस्थाविशेषो वयस्तत् विपाके परिणामः-पुष्टता यस्याः सा वयोविपाकपरिणामा, तथा हितं-अभ्युदयो निःश्रेयसं-मोक्षः ताभ्यां फलवती, [ते] द्वे अपि तस्याः फले इत्यर्थः, बुद्धिः पारि-

णामिकी नाम ॥ ११ ॥ अस्या अपि शिष्यगणहिताय उदाहरणैः स्वरूपं प्रकटयति—‘अभए’ इत्यादि गाथात्रयं, अस्यार्थः कथान-
 केभ्योऽवसेयः, तानि च कथानकानि प्रायोऽतीव गुरुणि प्रसिद्धानि च ततो ग्रंथांतरेभ्योऽवसेयानि, इह तु अधरयोजनामात्रं एव केवलं
 करिष्यते । तत्र ‘अभए’ति अभयकुमारस्य यत् चंडप्रद्योतात् वरचतुष्टयमार्गणं यत् चंडप्रद्योतं बद्ध्वा नगरमध्येन आरटंतं नीतवान्
 इत्यादि सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १ ॥ ‘सेडि’त्ति, काष्ठश्रेष्ठी, तस्य यत् स्वभार्यादुश्चरितं अवलोक्य प्रत्रज्याप्रतिपत्तिकरणं, यच्च
 स्वपुत्रे राज्यं अनुशासति वर्षाचतुर्मासकानंतरं विहारक्रमं कुर्वतः पुत्रसमक्षं धिगूजातीयैः उपस्थापिताया द्व्यक्षरिकाया आपन्नसत्त्वायाः
 त्वदीयोऽयं गर्भः त्वं च ग्रामांतरं प्रति चलितः ततः कथं अहं भविष्यामि इति वदंत्याः प्रवचनाऽयशोनिवारणाय यदि मदीयो गर्भः
 ततो योनेः विनिर्गच्छतु नो चेत् उदरं भित्त्वा विनिर्गच्छतु इति यत् शापप्रदानं, सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ २ ॥ ‘कुमारै’त्ति,
 मोदकप्रियस्य कुमारस्य प्रथमे वयसि वर्त्तमानस्य कदाचित् गुणन्यां गतस्य प्रमदादिभिः सह यथेच्छं मोदकान् भक्षितवतोऽजीर्ण-
 रोगप्रादुर्भावात् अतिपूतिगंधि वातकायं तत्सृजतो या उद्रता चिंता, यथा अहो ! तादृशानि अपि मनोहराणि कणिकादीनि द्रव्याणि
 शरीरसंपर्कवशात् पूतीगंधानि जातानि, तस्मात् धिग् इदं अशुचि शरीरं, धिग् व्यामोहो, यत् एतस्यापि शरीरस्य कृते जंतुः पापानि आर-
 भते, इत्यादिरूपा सा पारिणामिकी बुद्धिः, तत उर्द्ध्वं तस्य शुभशुभतराध्यवसायभावतो अंतर्मुहूर्त्तेन केवलज्ञानोत्पत्तिः ॥ ३ ॥ ‘देवी’त्ति
 देव्याः पुष्पवती—अभिधानायाः प्रत्रज्यां परिपाल्य देवत्वेन उत्पन्नाया यत् पुष्पचूलाभिधानायाः स्वपुत्र्याः स्वप्ने नरकदेवलोकाप्रकटनेन
 प्रबोधकरणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ ४ ॥ ‘उदिओदए’त्ति, उदितोदयस्य राज्ञः श्रीकांतापतेः पुरिमतालपुरे राज्यं अनुशासतः
 श्रीकांतानिमित्तं वाराणसीवास्तव्येन धर्मरुचिना राज्ञा सर्वबलेन समागत्य निरुद्धस्य प्रभूतजनपरिश्रमभयेन यत् वैश्रवणं उपवासं

कृत्वा समाहूय स नगरस्य आत्मनो अन्यत्र संक्रामणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ ५ ॥ 'साहू य नदिसेणे'ति साधोः श्रेणिकपुत्रस्य
 नंदिषेणस्य स्वशिष्यस्य व्रतं उज्जितुकामस्य स्थिरीकरणाय भगवत् वर्द्धमानस्वामिवंदननिमित्तं चलितमुक्ताभरणश्चेतांबरपरिधानरूपराम-
 णीयकविनिर्जितामसुंदरीकक्षांतःपुरदर्शनं कृतं सा पारिणामिकी बुद्धिः । स हि नंदिषेणस्य तादृशमंतःपुरं नंदिषेणपरित्यक्तं दृष्ट्वा
 दृढतरं संयमे स्थिरीयभूव, ॥ ६ ॥ 'धनदत्ते'ति धनदत्तस्य सुसुमाया निजपुत्र्याः चिलातीपुत्रेण मारितायाः कालं अपेक्ष्य यत् पल्लभ-
 क्षणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ ७ ॥ 'सावगे'ति कोऽपि श्रावकः प्रत्याख्यातपरस्त्रीसंभोगः कदाचित् निजजायासखीं अवलोक्य तत्र
 अतीव अभ्युपपन्नः, तं च तादृशं दृष्ट्वा तत् भार्या अर्चितयत् । नूनं एष यदि कथं अपि एतस्मिन्नध्यवसाये वर्त्तमानो भ्रियते तर्हि
 नरकगतिं तिर्यग्गतिं वा याति तस्मात् करोमि कंचित् उपायमिति, तत एवं चिंतयित्वा स्वपतिं अभ्राणीत्-मा त्वं आतुरी भूः, अहं
 ते तां विकालवेलायां संपादयिष्यामि, तेन प्रतिपन्नं, ततो विकालवेलायां ईषदंधकारे जगति प्रसरति स्वसख्या वद्मानि आभरणानि
 परिधाय सा स्वसखीरूपेण रहसि तं उपास्यत् । स च सेयं मद्भार्यासखीति अवगम्य तां परिमुक्तवान्, परिभोगे च कृतेऽपगतका-
 माध्यवसायोऽस्मरत् च प्राणू गृहीतं व्रतं, ततो व्रतभंगो मे समुदपादि इति खेदं कतु प्रवृत्तः, ततस्तद्भार्या तस्मै यथावस्थितं निवेदया-
 मास । ततो मनाक् स्वस्थीयभूव, गुरुपादमूलं च गत्वा दुष्टमनःसंकल्पनिमित्तव्रतभंगविशुद्ध्यर्थं प्रायश्चित्तं प्रतिपन्नवान्, श्राविकायाः
 पारिणामिकी बुद्धिः ॥ ८ ॥ 'अमचे'ति वरधनुषितुः अमात्यस्य ब्रह्मदत्तकुमारविनिर्गमनाय यत् सुरंगाऽऽखननं, सा पारिणामिकी
 बुद्धिः ॥ ९ ॥ १२ ॥ 'खमए'ति क्षपकस्य कोपवशेन मृत्वा सर्पत्वेन उत्पन्नस्य ततोऽपि मृत्वा जातराजपुत्रस्य प्रव्रज्याप्रतिपत्तौ चतुरः
 क्षपकान् पर्युपासीनस्य यद्वृमोजनवेलायां तैः क्षपकैः पात्रे निष्ठूतं निक्षेपेऽपि क्षमाकरणं आत्मनिर्दनं क्षपकगुणप्रशंसा सा पारिणामिकी

बुद्धिः ॥ १० ॥ 'अमचपुत्ते'ति अमात्यपुत्रस्य वरधनुर्नाम्नो ब्रह्मदत्तकुमारविषये दीर्घघृष्टस्वरूपज्ञापनादिषु तेषु प्रयोजनेषु पारिणामिकी
 बुद्धिः ॥ ११ ॥ 'चाणक्ये'ति चाणक्यस्य चंद्रगुप्तराज्यं अनुशासतो भांडागारे निष्ठिते सति यदेकदिवसजाताऽश्वादिद्याचनं सा पारि-
 णामिकी बुद्धिः ॥ १२ ॥ 'थूलभदे'ति स्थूलभद्रस्वामिनः पितरि मारिते नंदेन अमात्यपदपालनाय प्रार्थ्यमानस्यापि यत्प्रव्रज्या-
 प्रतिपत्तिकरणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १३ ॥ 'नासिकसुंदरी नंदे'ति नाशिकपुरे सुंदरीभर्तुः नंदस्य भ्रात्रा साधुना यत् मेरुशिरसि
 नयनं यच्च देवमिथुनकं दर्शितं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १४ ॥ 'वहरे'ति वज्रस्वामिनो बालभावेऽपि वर्त्तमानस्य मातरं अवगणय्य
 संघवहुमानकरणं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १५ ॥ 'चलणाहण'ति कोऽपि राजा तरुणः व्युद्ग्राह्यते यथा देव ! तरुणा एव पार्श्वे
 ध्रियंतां, किं स्थविरैः बलिपलितविशोभितशरीरैः ? ततो राजा तान् प्रति परीक्षानिमित्तं ब्रूते-यो मां शिरसि पादेन ताडयति तस्य
 को दंड इति ? ते प्राहुः-तिलमात्राणि खंडानि स विकृत्य मार्यते इति, ततः स्थविरान् प्रपच्छ-तेऽवोचन्-देव ! परिभाव्य कथयामः,
 ततस्तैः एकांते गत्वा चितितं-को नाम हृदयवल्लभां देवीमतिरिच्य अन्यो देवं शिरसि ताडयितुं ईष्टे, हृदयवल्लभा च देवी विशेषतः
 सन्माननीया इति, ततस्ते समागत्य राजानं विज्ञपयामासुः-देव ! स विशेषतः सत्कारणीय इति, ततो राजा परितोषं उपागतस्तान्
 प्रशंसितवान्-को नाम वृद्धान् विहाय अन्य एवंविधबुद्धिभाग् भवति ? ततः सदैव स्थविरान् पार्श्वे धारयामास न तरुणान् इति । राज्ञः
 स्थविराणां [च] पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १६ ॥ 'आमंडे'ति कृत्रिममामलकमिति, कठिनत्वात् अकालत्वाच्च केनापि यथावस्थितं ज्ञातं
 तस्य पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १७ ॥ 'मणी'ति कोऽपि सर्पो बृक्षं आरुह्य सदैव पक्षीणां अंडानि भक्षयति, अन्यदा च वृक्षस्थितो
 निपातितः, मणिश्च तस्य तत्र एव कचिद् प्रदेशे स्थितः, तस्य च वृक्षस्य अधस्तात् कूपोऽस्ति, उपरिस्थितमणिप्रभाविच्छुरितं च सकल-

मपि कूपोदकं रक्तीभूतं उपलक्ष्यते, कूपात् आकृष्टं च स्वाभाविकं दृश्यते । एतच्च बालकेन केनापि निजपितुः स्थविरस्य निवेदितं, सोऽपि तत्र समागत्य सम्यक् परिभाष्य मणिं गृहीतवान् । तस्य पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १८ ॥ 'सप्ये'ति सर्पस्य चण्डकौशिकस्य भगवंतं प्रति या चिंताऽभूत्-ईदृग् अयं महात्मा इत्यादिका सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ १९ ॥ 'खगि'ति, कोऽपि श्रावकः प्रथमयौवनमदमोहितमना धर्मं अकृत्वा पंचत्वमुपगतः खड्गः समुत्पन्नः, यस्य गच्छतो द्वयोः अपि पार्श्वयोः चर्मणि लंबते, स जीवविशेष-खड्गः, स च अटव्यां चतुःपथे जनं मारयित्वा खादति, अन्यदा च तेन यथा गच्छतः साधून् दृष्टवान्, स च आक्रमितुं न शक्नोति । ततस्तस्य जातिसरणं भक्तप्रत्याख्यानं देवलोकगमनं, तस्य पारिणामिकी बुद्धिः ॥ २० ॥ 'धुभ'त्ति, विशालायां पुरि कूलवालकेन विशालाभंगाय यत् मुनिसुव्रतस्वामिपादुकास्तूपोत्खातनं सा पारिणामिकी बुद्धिः ॥ २१ ॥ पारिणामिक्या बुद्धेः एवं आदीनि उदाहरणानि 'सेत्त'मित्यादि तत् एतत् अश्रुतनिश्चितम् ।

से किं तं सुअनिस्सियं ? सुअनिस्सियं चउविहं पन्नत्तं, तं जहा-उग्गहं इहा^३ अवाओ^३ धारणां । से किं तं उग्गहे ?

उग्गहे दुविहे पन्नत्ते, तं जहा-अत्थुग्गहे अ वंजणुग्गहे अ ।

से किं तमित्यादि । अथ किं तत् श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानं ?, गुरुः आह-श्रुतनिश्चितं मतिज्ञानं चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अवग्रह-ईहा-अपायो-धारणा च, तत्र अवग्रहणं अवग्रहः, अनिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणं इत्यर्थः, । तथा ईहनं ईहा, सत्भूतार्थपर्यालोचन-रूपा चेष्टा इत्यर्थः । किं उक्तं भवति ? अवग्रहात् उत्तरकालं अवायात् पूर्वं सद्भूतार्थविशेषोपादानाभिमुखोऽसद्भूतार्थविशेषपरि-

त्यागाभिमुखः—प्रायो अत्र मधुरत्वादयः शंखादिधर्मा दृश्यन्ते न खरकर्कशनिष्ठुरतादयः शार्ङ्गादिशब्दधर्मा इति एवंपो मतिविशेष ईहा, तथा तस्य एव अवगृहीतस्योद्दिष्टार्थस्य निर्णयरूपोऽध्यवसायोऽवायः शांख एव अयं, शार्ङ्ग एव अयं इत्यादिरूपोऽवधारणात्मकः प्रत्ययोऽवाय इत्यर्थः । तस्य एव अर्थस्य निर्णीतस्य धारणं धारणा, सा च त्रिधा—अविच्युतिः वासना स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगात् अविच्यवनं अविच्युतिः, सा च अंतर्मुहूर्त्तप्रमाणा, ततः तया आहितो यः संस्कारः सा वासना, सा च संख्येयमसंख्येयं वा कालं यावत् भवति । ततः कालांतरे कुतश्चित्तादृशार्थदर्शनादिकारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यत् ज्ञानं उदयते—तत् एव इदं यन्मया प्राग् उपलब्धं इत्यादिरूपं सा स्मृतिः । उक्तं च—“तदनंतरं तदत्थाविचक्षणं जो उ वासणाजोगो । कालांतरे जं पुण अनुसरणं धारणा सा उ ॥ १ ॥” एताश्च अविच्युतिवासनास्मृतयो धरणलक्षणसामान्याऽन्वर्थयोगाद्वारणाशब्दवाच्याः ॥

अथ कोऽयं अवग्रहः ?, स्वरिराह—अवग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अर्थावग्रहश्च व्यंजनावग्रहश्च, तत्र अर्थ्यते इत्यर्थः अर्थस्यावग्रहणं अर्थावग्रहः—सकलरूपादिविशेषनिर्पेक्षानिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणं एकसामयिकं इत्यर्थः, तथा व्यज्यतेऽनेन अर्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यंजनं, तच्च उपकरणेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं संबन्धः, संबन्धे सति सोऽर्थः शब्दादिरूपः श्रोत्रादिन्द्रियेण व्यंजितुं शक्यते, न अन्यथा, ततः संबन्धो व्यंजनं, व्यंजनेन—संबन्धेन अवग्रहणं संबध्यमानस्य शब्दादिरूपस्यार्थस्य अव्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यंजनावग्रहः । अथवा व्यज्यन्ते इति व्यंजनानि, ‘कृत् बहुलं’ इति वचनात् कर्मण्यनन्द, संप्रति तु व्यंजनावग्रहात् ऊर्जं अर्थावग्रह इति क्रमं आश्रित्य प्रथमं व्यंजनावग्रहस्वरूपं प्रतिपिपादयिषुः शिष्यः प्रश्नं करोति—

से किं तं वंजणुगहे ? वंजणुगहे चउच्चिहे पन्नत्ते, तं जहा-

सोइंद्रियवंजणुगहे, घाणेन्द्रियवंजणुगहे, जिम्भेन्द्रियवंजणुगहे,
फासिन्द्रियवंजणुगहे । सेत्तं वंजणुगहे ।

अथ कोऽयं व्यंजनावग्रहः?, आचार्य आह—व्यंजनावग्रहः चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तथा—‘श्रोत्रेन्द्रियव्यंजनावग्रह’ इत्यादि, अत्र
आह—सत्सु पंचसु इंद्रियेषु षष्ठे च मनसि कस्मात् अयं चतुर्विधो व्यावर्ण्यते?, उच्यते, इह व्यंजनं उपकरणोन्द्रियस्य शब्दादि-
द्रव्याणां च परस्परं संबंधं उच्यते, संबंधश्चतुर्णां एव श्रोत्रेन्द्रियादीनां, न नयनमनसोः, तयोः अप्राप्यकारित्वात्, आह—कथं अप्राप्य-
कारित्वं तयोः अवसीयते?, उच्यते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, तथाहि—यदि प्राप्तं अर्थं चक्षुः मनो वा गृहीयात् तर्हि यथा
स्पर्शनेन्द्रियं स्पर्शचंदनादिकं अंगारादिकं च प्राप्तमर्थं परिच्छिदन् तत्कृतानुग्रहोपघातभाग् भवति । तथा चक्षुः मनसी अपि भवेतां,
विशेषाभावात्, न च भवतः तस्मादप्राप्यकारिणी ते, ननु दृश्यते एव चक्षुषो विषयकृतौ अनुग्रहोपघातौ, तथाहि—वनपटलविनिर्मुक्ते
नभसि सर्वतो निविडजरठिमोपेतं करप्रसरमभिसर्प्यन्तंशुमालिनमनवरतं अवलोकमानस्य भवति चक्षुषो विधातः, शशांककरकंदवंक
यदि वा तरंगमालोपशोभितं जलं तरुमंडलं च शाङ्खलं निरंतरं निरीक्ष्यमाणस्य च अनुग्रहः, तदेतदपरिभावितभाषितं, यतो न
—सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातौ न भवतः, किं त्वेतावदेव वदामो—यदा विषयं विषयतया चक्षुरवलंबते तदा तत्कृतानुग्रहो-
पघातः न भवत इति तदप्राप्यकारि, शेषकालं तु प्राप्तेनोपघातकेनोपघातो भविष्यत्यनुग्राहकेण चानुग्रहः ।

हः?, दूरिराह—

से किं तं अत्युगहे? अत्युगहे छिब्बहे पन्नत्ते तं जहा—सोइंद्रिय-

ल्यागाभिमुखः—प्रायो अत्र मधुरत्वादयः शंखादिधर्मा दृश्यन्ते न खरक्कशनिष्ठुरतादयः शार्ङ्गादिशब्दधर्मा इति एवंरूपो मतिविशेष ईहा, तथा तस्य एव अवगृहीतस्येहितस्यार्थस्य निर्णयरूपोऽव्यवसायोऽवायः शांख एव अयं, शार्ङ्ग एव अयं इत्यादिरूपोऽवधारणात्मकः प्रत्ययोऽवाय इत्यर्थः । तस्य एव अर्थस्य निर्णीतस्य धारणं धारणा, सा च त्रिधा—अविच्युतिः वासना स्मृतिश्च, तत्र तदुपयोगात् अविच्यवनं अविच्युतिः, सा च अंतर्मुहूर्त्तप्रमाणा, ततः तथा आहितो यः संस्कारः सा वासना, सा च संख्येयमसंख्येयं वा कालं यावत् भवति । ततः कालांतरे कुतश्चित्तादृशार्थदर्शनादिकारणात् संस्कारस्य प्रबोधे यत् ज्ञानं उदयते—तत् एव इदं यन्मया प्राग् उपलब्धं इत्यादिरूपं सा स्मृतिः । उक्तं च—“तदनंतरं तदत्थाविचरणं जो उ वासनाजोगो । कालांतरे जं पुण अनुसरणं धारणा सा उ ॥ १ ॥” एताश्च अविच्युतिवासनास्मृतयो धरणलक्षणसामान्याऽन्वर्थयोगाद्वारणाशब्दवाच्याः ॥

अथ कोऽयं अवग्रहः ?, खरिराह—अवग्रहो द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—अर्थावग्रहश्च व्यंजनावग्रहश्च, तत्र अर्थ्यते इत्यर्थः अर्थस्यावग्रहणं अर्थावग्रहः—सकलरूपादिविशेषनिरपेक्षानिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थग्रहणं एकसामयिकं इत्यर्थः, तथा व्यज्यतेऽनेन अर्थः प्रदीपेनैव घट इति व्यंजनं, तच्च उपकरणेन्द्रियस्य श्रोत्रादेः शब्दादिपरिणतद्रव्याणां च परस्परं संबंधः, संबंधे सति सोऽर्थः शब्दादिरूपः श्रोत्रादिद्विद्वेयेण व्यंजितुं शक्यते, न अन्यथा, ततः संबंधो व्यंजनं, व्यंजनेन—संबंधेन अवग्रहणं संबध्यमानस्य शब्दादिरूपस्यार्थस्य अन्यक्तरूपः परिच्छेदो व्यंजनावग्रहः । अथवा व्यज्यते इति व्यंजनानि, ‘कृत् बहुलं’ इति वचनात् कर्मण्यनद, संप्रति तु व्यंजनावग्रहात् ऊङ्क् अर्थावग्रह इति क्रमं आश्रित्य प्रथमं व्यंजनावग्रहस्वरूपं प्रतिपिपादयिषुः शिष्यः प्रश्नं करोति—

से किं तं वंजणुगहे ? वंजणुगहे चउविहे पन्नत्ते, तं जहा-

सोइंदियवंजणुगहे, घाणेंदियवंजणुगहे, जिळिंमदियवंजणुगहे,
फासिंदियवंजणुगहे । सेत्तं वंजणुगहे ।

अथ कोऽयं व्यंजनावग्रहः?, आचार्य आह—व्यंजनावग्रहः चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—‘श्रोत्रेन्द्रियव्यंजनावग्रह’ इत्यादि, अत्र आह—सत्सु पंचसु इन्द्रियेषु षष्ठे च मनसि कस्मात् अयं चतुर्विधो व्यावर्ण्यते?, उच्यते, इह व्यंजनं उपकरणेन्द्रियस्य शब्दादि-द्रव्याणां च परस्परं संबंध उच्यते, संबंधश्चतुर्णां एव श्रोत्रेन्द्रियादीनां, न नयनमनसोः, तयोः अप्राप्यकारित्वात्, आह—कथं अप्राप्य-कारित्वं तयोः अवसीयते?, उच्यते, विषयकृतानुग्रहोपघाताभावात्, तथाहि—यदि प्राप्तं अर्थं चक्षुः मनो वा गृहीयात् तर्हि यथा स्पर्शनैन्द्रियं स्रक्चंदनादिकं अंगारादिकं च प्राप्तमर्थं परिच्छिदन् तत्कृतानुग्रहोपघातभाग् भवति । तथा चक्षुः मनसी अपि भवेतां, विशेषाभावात्, न च भवतः तस्मादप्राप्यकारिणी ते, ननु दृश्यते एव चक्षुषो विषयकृतौ अनुग्रहोपघातौ, तथाहि—वनपटलविनिर्मुक्ते नभसि सर्वतो निविडजरठिमोपेतं करप्रसरमभिसर्प्यन्तं शुभालिनमनवरतं अवलोकमानस्य भवति चक्षुषो विघातः, शशांककरकंदवंकं यदि वा तरंगमालोपशोभितं जलं तरुमंडलं च शाङ्खलं निरंतरं निरीक्ष्यमाणस्य च अनुग्रहः, तदेतदपरिभावितभाषितं, यतो न ब्रूमः—सर्वथा विषयकृतानुग्रहोपघातौ न भवतः, किं त्वेतावदेव वदामो—यदा विषयं विषयतया चक्षुरवलंबते तदा तत्कृतावनुग्रहो-पघातौ तस्य न भवत इति तदप्राप्यकारि, शेषकालं तु प्राप्तेनोपघातकेनोपघातो भविष्यत्यनुग्राहकेण चानुग्रहः ।

अथ कतिविधोऽयमर्थानुग्रहः?, स्वरिराह—

से किं तं अत्थुगहे? अत्थुगहे छिच्चहे पन्नत्ते तं जहा—सोइंदिय-

अत्थुगहे । चर्विखदियअत्थुगहे । घाणिदियअत्थुगहे ।
जिडिभदियअत्थुगहे । फासिदियअत्थुगहे । नोइदियअत्थुगहे ।
तस्स णं इमं एगट्ठिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंच नामधिज्जा
भवति, तं जहा-ओगेण्हणया उवधारणया सवणया अवलंघणया
मेहो । से चं उग्गहे ।

अर्थविग्रहः षड्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियार्थाविग्रह इत्यादि, श्रोत्रेन्द्रियार्थाविग्रहो व्यञ्जनावग्रहोत्तरकालं एकसामयिकं अनिर्देश्यसामान्यरूपार्थाविग्रहः, एवं घ्राणजिह्वास्पर्शनेन्द्रियार्थाविग्रहेष्वपि वाच्यं, चक्षुर्मनसोस्तु व्यञ्जनावग्रहो न भवति, ततस्तयोः प्रथमं एव स्वरूपं द्रव्यगुणक्रियाविकल्पनादतीतं अनिर्देश्यसामान्यमात्ररूपार्थाविग्रहणं अर्थाविग्रहोऽवसेयः ॥ तत्र नोइन्द्रियं-मनः, तच्च द्विधा-द्रव्यरूपं भावरूपं च, तत्र मनःपर्यासिनामकमोदयतो यत् मनः प्रायोग्यवर्गणादलिकं आदाय मनस्त्वेन परिणामितं तत् द्रव्यरूपं मनः, तथा द्रव्यमनोऽवष्टम्भेन जीवस्य यो मननपरिणामः स भावमनः, तत्र इह भावमनसा प्रयोजनं, तत्तद्ग्रहणे हि अवश्यं द्रव्यमनसोऽपि ग्रहणं भवति, द्रव्यमनोतरेण भावमनसोऽसंभवात्, भावमनो विनापि च द्रव्यमनो भवति, यथा भवत्यकेवलिनः, तत उच्यते-भावमनसा इह प्रयोजनं, तत्र नोइन्द्रियेण-भावमनसाऽर्थाविग्रहो द्रव्येन्द्रियव्यापारनिरपेक्षो घटाद्यर्थस्वरूपपरिभावनाऽभिमुखः प्रथमं एकसामयिको रूपाद्यूर्ध्वोऽकारादिविशेषपञ्चताविकलोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रचित्तात्मको बोधो नोइन्द्रियार्थाविग्रहः ॥ 'तस्य' सामान्येन अवग्रहस्य 'णं' इति वाक्यालंकारे 'अमूनि' वक्ष्यमाणानि एकार्थिकानि नानाबोधा-उदा-

त्तादयः स्वरविशेषाः, येषां तानि नानावोपाणि, तथा नानाव्यंजनानि-कादीनि येषां तानि नानाव्यंजनानि, पंच नामानि एव नामधेयानि भवन्ति । 'तद्यथा' इति तेषां एव उपप्रदर्शने 'ओगेणहणया' इत्यादि, इह अवग्रहः त्रिधा, तद्यथा-व्यंजनावग्रहः सामान्यार्थावग्रहो विशेषसामान्यार्थावग्रहश्च, तत्र विशेषसामान्यार्थावग्रह औपचारिकः, स च अनंतरमेव अग्रे दर्शयिष्यते, अवगृह्यते अनेन इत्यंशग्रहणं, 'करणेऽनद्' व्यंजनावग्रहः-प्रथमसमयग्रविष्टशब्दादिपुद्गलाऽऽदानपरिणामः, तत् भावोऽवग्रहणता । तथा धार्यतेऽनेन इति धारणं, उप सामीप्येन धारणं [उपधारणं] व्यंजनावग्रहे द्वितीयादिसमयेषु प्रतिसमयं अपूर्वापूर्वप्रविशच्छब्दादिपुद्गलाऽऽदानपुरस्सरं प्राक्तनप्राक्तनसमयगृहीतशब्दादिपुद्गलधारणपरिणामः तद्भावा उपधारणता, तथा श्रुतेऽनेन इति श्रवणं एकसामयिकः सामान्यार्थावग्रहरूपो बोधपरिणामः तद्भावाः श्रवणता, तथाऽवलंब्यते इति अवलंबनं, 'कृद्गुल'मिति वचनात् कर्मण्यनन्द, विशेषसामान्यार्थावग्रहः । मेधा प्रथमं विशेषसामान्यार्थावग्रह-मतिरिच्य उत्तरः सर्वोऽपि विशेषसामान्यार्थावग्रहः । तदेवमुक्तानि पंचापि नामधेयानि भिन्नार्थानि । 'से तं' इत्यादि निगमनं ॥

से किं तं ईहा ? ईहा छविहा पन्नत्ता, तं जहा-सोइंदियईहा, चक्खिदिय-ईहा, घाण्हिदियईहा, जिब्बिदियईहा, फांसिदियईहा, नोइंदियईहा । तीसे णं इमं एगट्ठिआ नाणाघोसा नाणावजणा पंच नामधिज्जा भवंति, तं जहा आभोगणया' मग्गणया' गवेसणया' चिंता विमंसो' । सेत्तं ईहा ।

अथ का इयं ईहा ? पडविधा ग्रज्ञप्ता, तद्यथा-श्रोत्रेन्द्रियईहा इत्यादि, तत्र श्रोत्रेन्द्रियेण ईहा श्रोत्रेन्द्रियईहा श्रोत्रेन्द्रियार्थावग्रहं

स्थितया पुनः, पुनः स्पष्टतरं अवबुध्यमानस्य या बोधपरिणतिः सा बुद्धिः । तथा विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानं-क्षयोपशमविशेषात् एव अवधारितार्थविषय एव तीव्रतरधारणाहेतुः बोधविशेषः । 'से तं अवाए' इति निगमनम् ॥

से किं तं धारणा ? धारणा छविवा पन्नत्ता, तं जहा सोइंदियधारणा, चक्खिदियधारणा, घाणिंदिय-
धारणा, जिडिंसिदियधारणा, फासिंदियधारणा, नोइंदियधारणा । तस्स णं इमं एगट्ठिआ नाणाघोसा
नाणावज्जणा पंच नामधित्ता पन्नत्तं, तं जहा धारणा^१ साधारणा^२ ठवणा^३ पइट्ठा^४ कोट्ठे । सेत्तं धारणा ।
'से किं तं' इत्यादि सुगमं, यावत् धारणा इत्यादि, अत्रापि सामान्यत एकार्थानि विशेषार्थचिंतायां पुनः भिन्नार्थानि, तत्र
अपायानंतरं अवगतस्य अर्थस्य अविच्युत्याऽन्तर्मुहूर्तं कालं यावत् धरणं धारणा, ततस्तं एव अर्थं उपयोगात् च्युतं जघन्यतः अंत-
र्मुहूर्तात् उत्कर्षतोऽसंख्येयकालात् परतो यत्स्मरणं सा धारणा, तथा स्थापनं स्थापना, अपायावधारितस्य अर्थस्य हृदि स्थापनं, वासना
इत्यर्थः, अन्ये तु धारणास्थापनयोः व्यत्यासेन स्वरूपं आचक्षते । तथा प्रतिष्ठा [प] नं प्रतिष्ठा-अपायावधारितस्य एव अर्थस्य हृदि
प्रमेदेन प्रतिष्ठापनं इत्यर्थः । कोष्ठ इव कोष्ठोऽविनष्टस्वार्थधारणं इत्यर्थः । सा इयं धारणा ॥

सम्प्रति अवग्रहादेः कालप्रमाणप्रतिपादनार्थं आह—

उग्गहे इक्कसमइए, अन्तोमुहुत्तिआ ईहा, अन्तोमुहुत्तिए अवाए, धारणा संखेज्जं वा कालं
असंखेज्जं वा कालं । एवं अट्ठावीसइविहस्स आभिणिबोहियनाणस्स वंजणुग्गहस्स परूचणं
करिस्सामि । पडिबोहगदिट्ठतेण । मल्लग दिट्ठतेण य । से किं तं पडिबोहगदिट्ठतेण ? पडिबोहग-
दिट्ठतेण-से जहा नामए केइ पुरिसे कंचि पुरिसं सुत्तं पडिबोहिज्जा अमुगा अमुगत्ति, तत्थ चोअगे

पन्नवगं एवं वयासी किं एगसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति दुसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति तिसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति जाव दससमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति संखिजसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति असंखिजसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति ? एवं वदंतं चोअंगं पन्नवए एवं वयासी-नो एगसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति, नो दुससमयपोग्गला गहणमागच्छंति, नो तिसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति, जाव नो दससमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति, नो संखिजसमयपविट्टा गहणमागच्छंति, असंखिजसमयपविट्टा पोग्गला गहणमागच्छंति । से तं पडिओहगदिट्ठेण ।

उग्गह इत्यादि, अवग्रहः अर्थावग्रह एकसामयिकः, आंतर्मुहूर्तिकी ईहा, आंतर्मुहूर्तिकोऽवायः, धारणा संख्येयं वा कालं असंख्येयं वा कालं, तत्र संख्येयवर्षायुषां संख्येयकालं असंख्येयवर्षायुषां असंख्येयकालं, सा च धारणा संख्येयं असंख्येयं वा कालं यावत् वासना-रूपा द्रष्टव्या, अविच्युतिस्मृत्योः अजघन्य उत्कर्षेण अंतर्मुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, एवं उक्तेन प्रकारेण [कथं] अष्टाविंशतिविधता इति, उच्यते, चतुर्द्धी व्यंजनावग्रहः, षोडार्थावग्रहः, षोढा ईहा, षड्विधोऽपायः, षोढा धारणा इति अष्टाविंशतिविधता, एवं अष्टाविंशतिविधस्य आभि-निबोधिकज्ञानस्य संबंधी यो व्यंजनावग्रहः, तस्य स्पष्टतरस्वरूपपरिज्ञापनाय प्ररूपणां करिष्यामि । कथमित्याह-प्रतिबोधकदृष्टांतेन मल्लकदृष्टांतेन च, तत्र प्रतिबोधयति इति प्रतिबोधकः-मुसस्य उत्थापकः स एव दृष्टांतः प्रतिबोधकदृष्टांतः तेन, मल्लकं-शरावं तदेव दृष्टांतो मल्लकदृष्टांतः तेन, अथ केयं प्रतिबोधकदृष्टांतेन, इयं व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा इति शेषः । आचार्य आह-प्रतिबोधक-

दृष्टान्तेन इयं व्यंजनावग्रहरूपणा, स यथानामको-यथासंभवनामधेयकः कोऽपि पुरुषः, अत्र सर्वत्रापि एकारो मागधिकभाषा-
लक्षणादुसरणात्, तच्च प्रागेव अनेकश उक्तं, किञ्चिदनिर्दिष्टनामानं यथासंभवनामकं पुरुषं प्रतिबोधयेत् । कथमित्याह-‘अमुकामुक’
इति, तत्र एवं उक्ते सति चोदको ज्ञानावरणकर्म्मोदयतः कथितमपि सूत्रार्थं अनवगच्छन् प्रश्नं चोदयति इति चोदकः, यथावस्थितं
सूत्रार्थं प्रज्ञापयति इति प्रज्ञापको-गुरुः, तं ‘एवं’ वक्ष्यमाणेन प्रकारेण अवदीत् । भूतकालनिर्देशोऽनादिमानागम इति रूपापनार्थः,
वदनप्रकारं एव दर्शयति-किं एकसमयप्रविष्टाः संख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति, नवरमयं प्रतिषेधः स्फुटप्रतिभासरूपार्थो-
वग्रहलक्षणविज्ञानग्राह्यतां अधिकृत्य वेदितव्यो, यावता पुनः प्रथमसमयादपि आरभ्य किञ्चित् किञ्चिदव्यक्तग्रहणमागच्छन्ति इति
प्रतिपत्तव्यं ? ‘जं च वंजणोग्रहणमिति भणियं विन्नाणमव्वत्तं इति वचनप्रामाण्यात् । असंख्येयत्वादि, आदित आरभ्य प्रतिसमय-
प्रवेशेन असंख्येयान् समयान् यावत् ये प्रविष्टास्ते असंख्येयसमयप्रविष्टाः पुद्गला ग्रहणमागच्छन्ति-अर्थावग्रहरूपविज्ञानग्राह्यतां उप-
पद्यते ॥ असंख्येयसमयप्रविष्टेषु तेषु चरमसमये अर्थावग्रहविज्ञानं उपजायते इत्यर्थः । अर्थावग्रहविज्ञानात् च प्राक् सर्वोऽपि व्यंजना-
वग्रहः, एषा प्रतिबोधकदृष्टान्तेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा । व्यंजनावग्रहस्य च कालो जघन्यत आवलिकाऽसंख्येयभागः, उत्कर्षतः
संख्येया आवलिकाः, ता अपि च संख्येया आवलिका प्राणापानपृथक्त्वकालमाना वेदितव्याः, यत उक्तं-“वंजणावग्रहकालो
आवलिया असंख्यभागतुल्यो उ । धोवोउकोसो पुण आणापाणपूहुत्तंति । १ ।” ‘सेत्तं’ इत्यादि निगमनम् । सा इयं प्रतिबोधक-
दृष्टान्तेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा ।

से किं तं मल्लगदिट्ठेण । मल्लगदिट्ठेण से जहानामए केइ पुरिसे आवागसीसाओ मल्लगं गहाय

तत्थेणं उदगबिंदुं पक्खेविज्जा से नइह । अन्नेऽवि पक्खत्ते सेऽवि नइह । एवं पक्खिप्पमाणेसु पक्खि-
प्पमाणेसु होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं रावेहिइत्ति, होही से उदगबिंदू जे णं तंसि मल्लगंसि
ठाहिति, होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं भरिहिति, होही से उदगबिंदू जे णं तं मल्लगं पवाहेहिति
एवामेवं पक्खिप्पमाणेहिं पक्खिप्पमाणेहिं अणंतेहिं पोगलेहिं जाहे तं वंजणं पूरिअं होइ ताहे हुंति
करेइ । नो चेव णं जाणइ केवि एस सदाइ तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ अमुगे एस सदाइ । तओ
अवायं पविसइ तओ से उवगयं हवइ, तओ णं धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिज्जं वा कालं,
असंखिज्जं वा कालं । से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं सदं सुणिज्जा तेणं सदेत्ति उग्गहिए, नो
चेव णं जाणइ के वेस सदाइ तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ अमुगे एस सदे । तओ णं अवायं
पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिज्जं वा कालं असंखिज्जं वा
कालं । से जहा नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं रूवं पासेज्जा तेणं रूवत्ति उग्गहिए नो चेव णं जाणइ के
वेस रूवत्ति, तओ ईहं पविसइ तओ जाणइ अमुगे एस रूवत्ति, तओ अवायं पविसइ, तओ से
उगवयं हवइ । तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिज्जं वा कालं असंखिज्जं वा कालं । से जहा
नामए केइ पुरिसे अव्वत्तं गंधं अग्घाइज्जा तेणं गंधेत्ति उग्गहिए नो चेव णं जाणइ के वेस गंधत्ति ।
तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ अमुगे एस गंधे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ ।

तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । से जहा नामए केई पुरिसे अब्वत्तं रसं आसाइज्जा तेणं रसोत्ति उगगहिए नो चेव णं जाणइ, के वेस रसेत्ति, तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ असुगे एस रसे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । से जहा नामए पुरिसे अब्वत्तं फासं पडिसंवेइज्जा, तेणं फासेत्ति उगगहिए, नो चेव णं जाणइ, के वेस फासओत्ति, तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ असुगे एस फासे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ णं धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । से जहा नामए केई पुरिसे अब्वत्तं सुमिणं पासिज्जा, तेणं सुमिणोत्ति उगगहिए, नो चेव णं जाणइ, के वेस सुमिणोत्ति, तओ ईहं पविसइ, तओ जाणइ असुगे एस सुमिणे, तओ अवायं पविसइ, तओ से उवगयं हवइ, तओ धारणं पविसइ, तओ धारेइ संखिजं वा कालं असंखिजं वा कालं । सेत्तं मल्लगदिट्टतेण ।

अथ केयं मल्लकदृष्टांतेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा १, छुरिराह—मल्लकदृष्टांतेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा । सो निर्दिष्टस्वरूपो यथानामकः कश्चित् पुरुषः 'आपाकशिरसः' आपाकः प्रतीतः तस्य शिरसो मल्लकं-शरावं गृहीत्वा, इदं हि किल रूक्षं भवति । ततोऽस्योपादानं, तत्र मल्लके एकं उदकबिंदुं प्रक्षिपेत् स नष्टः, तत्र एव तत् भावपरिणतिं आपन्न इत्यर्थः । ततो द्वितीयं प्रक्षिपेत् सोऽपि विनष्टः, एवं प्रक्षिप्यमाणेषु २ भविष्यति स उदकबिंदुः यः तत् मल्लकं 'रावेहिइ' इति देश्योऽयं शब्दः, आर्द्रतां नेष्यति, शेषं

सुगमं 'यावत्' एवमेव इत्यादि, एवमेव उदकबिंदुभिः इव निरंतरं प्रक्षिप्यमाणैः २ अनंतैः शब्दरूपतापरिणतैः पुद्गलैः यदा तद् व्यंजनं पूरितं भवति तदा हुं करोति-हुंकारं मुंचति । तदा तान् पुद्गलान् अनिर्देश्यरूपतया परिच्छिनत्ति इति भावार्थः । अत्र व्यंजनशब्देन उपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतं वा द्रव्यं तयोः संबंधो वा गृह्यते, न कश्चिद्विरोधः । तत्र यदा व्यंजनं उपकरणेन्द्रियं अधिक्रियते तदा पूरितं इति कोऽर्थः ? परिपूर्णभूतं व्याप्तं इत्यर्थः । यदा व्यंजनं द्रव्यं अभिगृह्यते तदा पूरितं इति-प्रभृतीकृतं स्वप्रमाणमानीतं स्वव्यक्तौ समर्थीकृतं इत्यर्थः, यदा तु व्यंजनं द्वयोरपि संबंधो गृह्यते तदा पूरितं इति किं उक्तं भवति ?-तावत् संबंधोऽभूत् । यावति सति ते शब्दादिपुद्गला ग्रहणं आगच्छति, अर्थावग्रहरूपेण ज्ञानेन तं अर्थं गृह्णति, तं च, नामजात्यादिकल्पनारहितं, तथा च आह-न पुनः एवं जानाति क एष शब्दादिः अर्थ इति, स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाविशेषकल्पनारहितं अनिर्देश्यं सामान्यमात्रं गृह्णाति इत्यर्थः, एवं रूपसामान्यमात्रग्रहणकारणत्वात् अर्थावग्रहस्य, एतस्माच्च पूर्वः सर्वोऽपि व्यंजनावग्रहः, एषा मल्लक-दृष्टान्तेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा, हुंकारकरणं चार्थावग्रहवलप्रवर्चितम् । तत ईहां प्रविशति-किं इदमिदं इति विमर्शं कर्तुं आरभते, 'ततः' ईहानंतरं क्षयोपशमविशेषभावात् जानाति-अमुक एष शब्दादिः इति, ततः एवंरूपे ज्ञानपरिणामे प्रादुर्भवति सति सोऽपयं प्रविशति । ततोऽपयानंतरं अंतर्मुहूर्त्तकालं यावत् उपगतं भवति-सामीप्येन आत्मनि शब्दादिज्ञानं परिणतं भवति । अविच्युतिः अंतर्मुहूर्त्तकालं यावत् प्रवर्तते इत्यर्थः, ततो धारणां प्रविशति, सा च धारणा वासनारूपा द्रष्टव्या, यत आह-ततो धारणायां प्रवेशात् 'णं' इति वाक्यालंकारे संख्येयं वा असंख्येयं वा कालं हृदि धारयति, तत्र संख्येयवर्षागुष्कः संख्येयं कालं, असंख्येयवर्षागुष्कस्तु असंख्येयकालं । अत्राह-सुप्तमंगीकृत्य पूर्वोक्तप्रकारः सर्वोऽपि घटते, जाग्रतस्तु शब्दश्रवणसमनंतरं एव अवग्रहः-इहाव्यतिरेकेण

अत्रायज्ञानं उपजायते, तथाप्रतिप्राणिस्वेदनात् । तत् निषेधार्थं आह—स यथानामकः कश्चित् जाग्रत् अपि पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात्, अव्यक्तमेव प्रथमं शब्दं शृणोति, अव्यक्तं नाम अनिर्देश्यस्वरूपं नामजात्यादिकल्पनारहितं, अनेन अवग्रहं आह—अर्थावग्रहश्च श्रोत्रोद्भिदस्य संबंधी व्यंजनावग्रहमंतरेण न भवति ततो व्यंजनावग्रहोऽपि उक्तो वेदितव्यः । अत्राह—ननु एवं क्रमो न कोऽपि उपलभ्यते, किंतु प्रथमत एव शब्दापायज्ञानं उपजायते, ख्वेऽपि च अव्यक्तं इति शब्दविशेषणं कृतं, ततः अयं अर्थो व्याख्येयः—अव्यक्तं—अनवधारितशास्त्रादिविशेषं शब्दं शृणुयादिति, इदं च व्याख्यानं उत्तरस्वरूपं अपि संवादयति,—तेन—प्रमात्रा शब्द इति अवग्रहीतं, न पुनरेवं जानाति—क. एषः शब्दः शास्त्रः शार्ङ्ग इति वा?, सदाह इति, अत्र आदिशब्दात् रसादिषु अपि अयमेव न्याय इति ज्ञापयति, तत ईहां प्रविशति इत्यादि सर्वे संबद्धमेव, तदेतदुक्तं, सम्यग् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि यत् किमपि वस्तु निश्चीयते तत्सर्वं ईहापूर्वकमनीहितस्य सम्यग्निश्चितत्वायोगात्, न खलु प्रथमाक्षिसन्निपाते सति धूमदर्शनेऽपि यावत् किं अयं धूमः? किं वा मशकवर्तिः इति विमृश्य धूमगतकंठक्षणनकालीकरणसोष्मतादिधम्मदर्शनात् सम्यक् धूमं धूमत्वेन विनिश्चिनोति तावत् स धूमो निश्चितो भवति । अनिश्चितशंकतया तस्य-सम्यक्निश्चितत्वायोगात्तस्मात् अवश्यं यो वस्तुविशेषनिश्चयः स ईहापूर्वकः, शब्दोऽयं इति च निश्चयो रूपादिव्यवच्छेदात्, ततोऽवश्यं इतः पूर्वं ईहया भवितव्यम् । ईहा च प्रथमतः सामान्यरूपेण अवगृहीते भवति, न अनवगृहीते, न खलु सर्वथा निरालंबनं ईहनं क्वापि भवत् उपलभ्यते, न चानुपलभ्यमानं प्रतिपत्तुं शक्नुमः । सर्वस्यापि प्रेक्षावतां प्रतिपत्तेः प्रमाणमूलत्वात्, अन्यथा प्रेक्षावत्ताक्षतिप्रसक्तेः, तस्मात् ईहायाः प्रागवग्रहोऽपि नियमात् प्रतिपत्तव्यः । अवग्रहश्च शब्दोऽयं इति ज्ञानात् पूर्वं प्रवर्तमानोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहरूप एव उपपद्यते, न अन्यः, अत एव उक्तं सूत्रकृता—‘अव्यक्तं

सुगमं 'यावत्' एवमेव इत्यादि, एवमेव उदकविंदुभिः इव निरंतरं प्रक्षिप्यमाणैः २ अनंतैः शब्दरूपतापरिणतैः पुद्गलैः यदा तद् व्यंजनं पूरितं भवति तदा हुं करोति-हुंकारं मुंचति । तदा तान् पुद्गलान् अनिर्देश्यरूपतया परिच्छिनत्ति इति भावार्थः । अत्र व्यंजनशब्देन उपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतं वा द्रव्यं तयोः संबंधो वा गृह्यते, न कश्चिद्विरोधः । तत्र यदा व्यंजनं उपकरणेन्द्रियं अधिक्रियते तदा पूरितं इति कोऽर्थः ? परिपूर्णभूतं व्याप्तं इत्यर्थः । यदा व्यंजनं द्रव्यं अभिगृह्यते तदा पूरितं इति-प्रभृतीकृतं स्वप्रमाणमानीतं स्वव्यक्तौ समर्थीकृतं इत्यर्थः, यदा तु व्यंजनं द्वयोरपि संबंधो गृह्यते तदा पूरितं इति किं उक्तं भवति ?-तावत् संबंधोऽभूत् । यावति सति ते शब्दादिपुद्गला ग्रहणं आगच्छति, अर्थावग्रहरूपेण ज्ञानेन तं अर्थं गृह्णति, तं च, नामजात्यादिकल्पनारहितं, तथा च आह-न पुनः एवं जानाति क एष शब्दादिः अर्थ इति, स्वरूपद्रव्यगुणक्रियाविशेषकल्पनारहितं अनिर्देश्यं सामान्यमात्रं गृह्णाति इत्यर्थः, एवं रूपसामान्यमात्रग्रहणकारणत्वात् अर्थावग्रहस्य, एतस्माच्च पूर्वः सर्वोऽपि व्यंजनावग्रहः, एवा मल्लक-दृष्टानेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा, हुंकारकरणं चार्थावग्रहवत्प्रवर्तितम् । तत ईहां प्रविशति-किं इदमिदं इति विमर्शं कर्तुं आरभते, 'ततः' ईहानंतरं क्षयोपशमविशेषभावात् जानाति-अमुक एष शब्दादिः इति, ततः एवंप्रकारे ज्ञानपरिणामे प्रादुर्भवति सति सोऽपयं प्रविशति । ततोऽपयायानंतरं अंतर्मुहूर्त्तकालं यावत् उपगतं भवति-सामीप्येन आत्मनि शब्दादिज्ञानं परिणतं भवति । अविच्युतिः अंतर्मुहूर्त्तकालं यावत् प्रवर्तते इत्यर्थः, ततो धारणां प्रविशति, सा च धारणा वासनारूपा द्रष्टव्या, यत आह-ततो धारणायां प्रवेशात् 'ण' इति वाक्यालंकारे संख्येयं वा असंख्येयं वा कालं हृदि धारयति, तत्र संख्येयवर्षायुष्कः संख्येयं कालं, असंख्येयवर्षायुष्कस्तु असंख्येयकालं । अत्राह-सुप्तमंगीकृत्य पूर्वोक्तप्रकारः सर्वोऽपि घटते, जाग्रतस्तु शब्दश्रवणसमनंतरं एव अवग्रहः-इहाव्यतिरेकेण

अवायज्ञानं उपजायते, तथाप्रतिप्राणिसंवेदनात् । तत् निषेधार्थं आह—स यथानामकः कश्चित् जाग्रत् अपि पुरुषोऽव्यक्तं शब्दं शृणुयात्, अव्यक्तमेव प्रथमं शब्दं शृणोति, अव्यक्तं नाम अनिर्देश्यस्वरूपं नामजात्यादिकल्पनारहितं, अनेन अवग्रहं आह—अर्थावग्रहश्च श्रोत्रेन्द्रियस्य संबन्धी व्यञ्जनावग्रहमन्तरेण न भवति ततो व्यञ्जनावग्रहोऽपि उक्तो वेदितव्यः । अत्राह—ननु एवं क्रमो न कोऽपि उपलभ्यते, किंतु प्रथमत एव शब्दापायज्ञानं उपजायते, सूत्रेऽपि च अव्यक्तं इति शब्दविशेषणं कृतं, ततः अयं अर्थो व्याख्येयः—अव्यक्तं-अनवधारितशास्त्राङ्गोदिविशेषं शब्दं शृणुयादिति, इदं च व्याख्यानं उत्तरसूत्रं अपि संवादयति,—तेन-प्रमात्रा शब्द इति अव्यक्तं-अनवधारितशास्त्राङ्गोदिविशेषं शब्दं शृणुयादिति, इदं च व्याख्यानं उत्तरसूत्रं अपि संवादयति,—तेन-प्रमात्रा शब्द इति अवग्रहीतं, न पुनरेवं जानाति—क. एपः शब्दः शांखः शार्ङ्ग इति वा ? सदाइ इति, अत्र आदिशब्दात् रसादिषु अपि अयमेव न्याय इति ज्ञापयति, तत् ईहां प्रविशति इत्यादि सर्वं संबद्धमेव, तदेतदुक्तं, सम्यग् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात्, इह हि यत् किमपि वस्तु निश्चीयते तत्सर्वं ईहापूर्वकमनीहितस्य सम्यग्निश्चितत्वायोगात्, न खलु प्रथमाक्षिसन्निपाते सति धूमदर्शनेऽपि यावत् किं अयं धूमः ? किं वा मशकवर्तिः इति विमृश्य धूमगतकंठक्षणनकालीकरणसोऽभ्युपगमनादिधर्मदर्शनात् सम्यक् धूमं धूमत्वेन विनिश्चिनोति तावत् स धूमो निश्चितो भवति । अनिवर्त्तितशंकतया तस्य सम्यक्निश्चितत्वायोगात्तस्मात् अवश्यं यो वस्तुविशेषनिश्चयः स ईहापूर्वकः, शब्दोऽयं इति च निश्चयो रूपादिव्यवच्छेदात्, ततोऽवश्यं इतः पूर्वं ईहया भवितव्यम् । ईहा च प्रथमतः सामान्यरूपेण अवग्रहीते भवति, न अनवग्रहीते, न खलु सर्वथा निरालंबनं ईहनं कापि भवत् उपलभ्यते, न चानुपलभ्यमानं प्रतिपत्तुं शक्नुमः । संप्रियापि प्रेक्षावतां प्रतिपत्तेः प्रमाणमूलत्वात्, अन्यथा प्रेक्षावत्ताक्षतिप्रसक्तेः, तस्मात् ईहायाः प्रागवग्रहोऽपि नियमात् प्रतिपत्तव्यः । प्रागवग्रहश्च शब्दोऽयं इति ज्ञानात् पूर्वं प्रवर्त्तमानोऽनिर्देश्यसामान्यमात्रग्रहरूप एव उपपद्यते, न अन्यः, अत एव उक्तं सूत्रकृता—‘अव्यक्तं

शब्दं शृणुयादि'ति, किं उक्तं भवति ?-शब्दव्यक्त्यापि व्यक्तं न शृणोति, किंतु सामान्यमात्रं अनिर्देश्यं गृह्णाति इत्यर्थः । इह यदि वस्तु सुबोधं भवति विशिष्टश्च मतिज्ञानावरणक्षयोपशमो वर्तते । ततोऽस्तमुहूर्त्तकालेन नियमात् तद्वस्तु विनिश्चिनोति, यदि पुनः वस्तु दुर्बोधं न च तथाविधो विशिष्टो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमः तत ईहोपयोगात् अच्युतः पुनः अंतमुहूर्त्तं कालं ईहते । एवं ईहोपयोगाविच्छेदेन प्रभूतानि अंतमुहूर्त्तानि यावत् ईहते । तत ईहानंतरं जानाति-अमुक एषोऽर्थः इति । इदं च ज्ञानं अवार्यरूपं, ततोऽस्मिन् ज्ञाने प्रादुर्भवति 'णं' इति वाक्यालंकारेऽपायं प्रविशति । ततः 'से' तस्य उपगतं-अविच्युत्या सामीप्येन आत्मनि परिणतं भवति, ततो धारणं-वासनारूपां प्रविशति । संख्येयं असंख्येयं वा कालं । 'एवं' अनेन क्रमप्रकारेण एतेन पूर्वदर्शितेन अभिलाषेन शेषेषु अपि चक्षुः आदिषु इंद्रियेषु अवग्रहादयो वाच्याः । नवरं अभिलापविषये 'अव्वत्तं सद्दं सुणिज्जा' इति अस्य स्थाने 'अव्वत्तं रूपं पासेज्जा' इति वक्तव्यम् । उपलक्षणं एतत्तेन सर्वत्रापि शब्दस्थाने रूपं इति वक्तव्यं, तद्यथा-'तेणं रूवेत्ति उग्गाहिए' इत्यादि तदवस्थं एव, नवरं इह व्यंजनावग्रहो न व्याख्येयः, अप्राप्यकारित्वात् चक्षुषो, घ्राणेंद्रियादिषु तु व्याख्येयः, एवं घ्राणेंद्रियविषये-'अव्वत्तं गंधं अग्घाज्जा' इत्यादि वक्तव्यं, जिह्वेंद्रियविषये, अव्वत्तं रसं आसाएज्जा' इत्यादि, स्पर्शनेंद्रियविषये 'अव्वत्तं फासं पडिसंवेइज्जा' इत्यादि, यथा च शब्द इति निश्चिते तत् उत्तरकालं उत्तरधर्मजिज्ञासायां किं शांखः ? किं वा शार्ङ्गः ? इत्येवंरूपा ईहा प्रवर्तते तथा रूपं इति निश्चिते तदुत्तरकालं उत्तरधर्मजिज्ञासायां किं अयं स्थाणुः किं वा पुरुषः ? इत्यादिरूपा प्रवर्तते, एवं घ्राणेंद्रियादिषु अपि समान-गंधादीनि वस्तूनि ईहाऽऽलंबनानि वेदितव्यानि । स यथानामकः कोऽपि पुरुषोऽव्यक्तं स्वप्नं प्रतिसंवेदयेत् । अव्यक्तं नाम सकलविशेष-विकलं अनिर्देश्यं इति प्रज्ञापकः सूत्रकारी वदति, स तु प्रतिपत्ता स्वमादिव्यक्तिकलं किंचित् अनिर्देश्य एव तदानीं गृह्णाति, तथा तेन

प्रतिपत्ता 'सुविणोत्ति उग्गहि' इति स्वप्नमिति अवगृहीतम्, अत्रापि स्वप्न इति प्रज्ञापको वदति । स तु प्रतिपत्ता अशेषविशेषवियुक्त एव अवगृहीतवान्, तथा च आह—न पुनः एव जानाति—[क] एष स्वप्न इति ? स्वप्न इति अपि तं अर्थं न जानाति इति भावः, ततः ईहां प्रविशति इत्यादि प्राग्वत् । एवं स्वप्नं अधिकृत्य नोईद्रियस्य अर्थावग्रहादयः प्रतिपादिताः । अनेन च उल्लेखेनान्यत्रापि विषये वेदितव्याः, तदेवं मल्लकदृष्टान्तेन व्यंजनावग्रहप्ररूपणां कुर्वता प्रसंगतो अष्टाविंशतिसंख्या अपि—मतिज्ञानस्य भेदाः सप्रपंचं उक्ताः । संप्रति मल्लकदृष्टान्तं उपसंहरति । 'सा इयं' मल्लकदृष्टान्तेन व्यंजनावग्रहस्य प्ररूपणा । एते च अवग्रहादयो अष्टाविंशतिभेदाः प्रत्येकं बह्वादिभिः सेतैः सर्वं संख्यया दशसंख्यैर्भेदैः भिद्यमाना यदा विवक्ष्यन्ते तदा षट्त्रिंशत् अधिकं भेदानां शतत्रयं भवति ।

संप्रति पुनः द्रव्यादिभेदतः चतुःप्रकारतां आह—

तं समासओ चउच्चिहं पन्नतं तं जहा-दब्बओ, खित्तओ, कालओ, भावओ । तत्थ दब्बओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सन्वाइं दब्बाइं जाणइ न पासइ । खेत्तओ णं आभिणिबोहिय नाणी आएसेणं सबं खेत्तं जाणइ न पासइ । कालओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सब्बं कालं जाणइ न पासइ । भावओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सब्बे भावे जाणइ न पासइ ।
उग्गहईहाऽवाओ य धारणा एव हुति चत्तारि ॥ आभिणिबोहियनाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ १ ॥
अत्थाणं उग्गहणंमि उग्गहे, तह विआलणे ईहा ॥ ववसायंमि अवाओ, धरणं पुण धारणं विति ॥ २ ॥
उग्गह इक्कं समयं, ईहावाया सुहुत्तमद्धं तु ॥ कालमसंखं संखं च, धारणा होइ नायब्बा ॥ ३ ॥

शब्दं शृणुयादिति, किं उक्तं भवति ?—शब्दव्यक्त्यापि व्यक्तं न शृणोति, किंतु सामान्यमात्रं अनिर्देश्यं गृह्णाति इत्यर्थः । इह यदि
 वस्तु सुबोधं भवति विशिष्टश्च मतिज्ञानावरणक्षयोपशमो वर्तते । ततोऽतमुद्धर्तकालेन नियमात् तद्वस्तु विनिश्चिनोति, यदि पुनः वस्तु
 दुर्बोधं न च तथाविधो विशिष्टो मतिज्ञानावरणक्षयोपशमः तत ईहोपयोगात् अच्युतः पुनः अंतर्मुहूर्त्तं कालं ईहते । एवं ईहोपयोगा-
 विच्छेदेन प्रभूतानि अंतर्मुहूर्त्तानि यावत् ईहते । तत ईहानंतरं जानाति—अमुक एषोऽर्थः इति । इदं च ज्ञानं अवायरूपं, ततोऽस्मिन्
 ज्ञाने प्रादुर्भवति 'णं' इति वाक्यालंकारेऽपायं प्रविशति । ततः 'से' तस्य उपगतं—अविच्युत्या सामीप्येन आत्मनि परिणतं भवति, ततो
 धारणं—वासनारूपां प्रविशति । संख्येयं असंख्येयं वा कालं । 'एवं' अनेन क्रमप्रकारेण एतेन पूर्वदर्शितेन अभिलाषेन शेषेषु अपि
 चक्षुः आदिषु इंद्रियेषु अवग्रहादयो वाच्याः । नवरं अभिलाषविषये 'अव्यक्तं सद् सुणिज्जा' इति अस्य स्थाने 'अव्यक्तं रूपं पासेज्जा' इति
 वक्तव्यम् । उपलक्षणं एतत्तेन सर्वत्रापि शब्दस्थाने रूपं इति वक्तव्यं, तद्यथा—'तेणं रूवेत्ति उग्गहिण्' इत्यादि तदवस्थं एव, नवरं इह
 व्यंजनावग्रहो न व्याख्येयः, अप्राप्यकारित्वात् चक्षुषो, घ्राणेंद्रियादिषु तु व्याख्येयः, एवं घ्राणेंद्रियविषये—'अव्यक्तं गंधं अग्घा-
 इज्जा' इत्यादि वक्तव्यं, जिह्वेंद्रियविषये, अव्यक्तं रसं आसाएज्जा' इत्यादि, स्पर्शनेंद्रियविषये 'अव्यक्तं फासं पडिसंवेइज्जा' इत्यादि,
 यथा च शब्द इति निश्चिते तत् उत्तरकालं उत्तरधर्मजिज्ञासायां किं शांखः ? किं वा शार्ङ्गः ? इत्येवंरूपा ईहा प्रवर्तते तथा रूपं इति
 निश्चिते तदुत्तरकालं उत्तरधर्मजिज्ञासायां किं अयं स्थाणुः किं वा पुरुषः ? इत्यादिरूपा प्रवर्तते, एवं घ्राणेंद्रियादिषु अपि समान-
 गंधादीनि वस्तूनि ईहाऽऽलंघनानि वेदितव्यानि । स यथानामकः कोऽपि पुरुषोऽव्यक्तं खमं प्रतिसंवेदयेत् । अव्यक्तं नाम सकलविशेष-
 विकलं अनिर्देश्यं इति प्रज्ञापकः सूत्रकारो वदति, स तु प्रतिपत्ता स्वमादिव्यक्तिकलं किंचित् अनिर्देश्य एव तदानीं गृह्णाति, तथा तेन

प्रतिपत्ता 'सुविणोत्ति उग्गहिए' इति स्वप्नमिति अवगृहीतम्, अत्रापि स्वप्न इति प्रज्ञापको वदति । स तु प्रतिपत्ता अशेषविशेषवियुक्त एव अवगृहीतवान्, तथा च आह—न पुनः एव जानाति—[क] एष स्वप्न इति ? स्वप्न इति अपि तं अर्थं न जानाति इति भावः, ततः ईहां प्रविशति इत्यादि प्राग्वत् । एवं स्वप्नं अधिकृत्य नोद्द्रियस्य अर्थावग्रहद्वयः प्रतिपादिताः । अनेन च उल्लेखेनान्यत्रापि विषये वेदितव्याः, तदेवं मल्लकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहरूपणां कुर्वता प्रसंगतो अष्टाविंशतिसंख्या अपि—मतिज्ञानस्य भेदाः सप्रपञ्चं उक्ताः । संप्रति मल्लकदृष्टान्तं उपसंहरति । 'सा इयं' मल्लकदृष्टान्तेन व्यञ्जनावग्रहस्य प्ररूपणा । एते च अवग्रहादयो अष्टाविंशतिभेदाः प्रत्येकं बह्वादिभिः सेतैः सर्वं संख्यया दशसंख्यैर्भेदैः भिद्यमाना यदा विवक्ष्यन्ते तदा षट्त्रिंशत् अधिकं भेदानां शतत्रयं भवति ।

संप्रति पुनः द्रव्यादिभेदतः चतुःप्रकारतां आह—

तं समासओ चउविहं पन्नतं तं जहा-दब्बओ, खित्तओ, भावओ । तत्थ दब्बओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सब्बाइं दब्बाइं जाणइ न पासइ । खित्तओ णं आभिणिबोहिय नाणी आएसेणं सब्बं खित्तं जाणइ न पासइ । कालओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सत्तवं कालं जाणइ न पासइ । भावओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सत्तवे भावे जाणइ न पासइ ।

उग्गहईहाऽवाओ य धारणा एव हुंति चत्तारि ॥ आभिणिबोहियनाणस्स भेयवत्थू समासेणं ॥ १ ॥

अत्थयाणं उग्गहणांमि उग्गहे, तह विआलणे ईहा ॥ ववसायंमि अवाओ, घरणं पुण धारणं विंति ॥ २ ॥

उग्गह इकं समयं, ईहावाया मुहुत्तमद्धं तु ॥ कालमसंखं संखं च, धारणा होइ नायब्बा ॥ ३ ॥

पुट्टं सुणेह सद्दं, रूवं पुण पासइ अपुट्टं तु ॥ गंधं रसं च फासं च, बद्धपुट्टं वियागरे ॥ ४ ॥

भासासमसेढीओ, सद्दं जं सुणइ मीसियं सुणइ ॥ वीसेढी पुण सद्दं, सुणइ नियमा पराघाए ॥ ५ ॥

ईहा अपोह वीमंसा, मग्गणा य गवेसणा ॥ सन्ना सई मई पन्ना, सव्वं आभिणिबोहिअं ॥ ६ ॥

सेत्तं आभिणिबोहियनाणपरोक्खं । (सेत्तं मइनाणं)

‘तन्मतिज्ञानं’ ‘समासतः’ चतुर्विधं, प्रज्ञप्तं, तद्यथा द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो‘णं’ इति वाक्यालंकारे, आभिनिबोधिकज्ञानी ‘आदेसेण’ति आदेशः—प्रकारः, स च द्विधा—सामान्यरूपो विशेषरूपश्च’ तत्र इह सामान्यरूपो ग्राह्यः, तत आदेशेन—द्रव्यजातिरूपसामान्योद्देशेन सर्वद्रव्याणि—धर्मास्तिकायदीनि जानाति किञ्चित् विशेषतोऽपि, यथा धर्मास्तिकायो धर्मास्तिकायस्य प्रदेशाः तथा धर्मास्तिकायो गतिउपष्टंभहेतुः अमूर्तो लोकाकाशप्रमाण इत्यादि, न पश्यति—सर्वात्मना धर्मास्तिकायादीन् न पश्यति, । घटादींस्तु योग्यदेशावस्थितान् पश्यति अपि, अथवा आदेश इति—सूत्रादेशः । तस्मात् सूत्रादेशात् सर्वद्रव्याणि धर्मास्तिकायादीनि जानाति, न तु साक्षात्सर्वाणि पश्यति । ननु यत्सूत्रादेशतो ज्ञानं उपजायते तत् श्रुतज्ञानं भवति, शब्दार्थपरिज्ञानरूपत्वात् अथ च मतिज्ञानं अभिधीयमानं वर्तते तत्कथं आदेश इति सूत्रादेशो व्याख्यातः ? तदयुक्तं, सम्यक् वस्तुतत्त्वापरिज्ञानात् । इह हि श्रुतभाषितमतेः श्रुतोपलब्धेषु सूत्रानुसारमात्रेण येष्वग्रहेहापायादयो बुद्धिविशेषाः प्रादुःपंति ते मतिज्ञानं एव, न श्रुतज्ञानं, सूत्रानुसारनिरपेक्षत्वात्, एवं क्षेत्रादिषु वाच्यं, नवरं तान् सर्वथा न पश्यति, तत्र क्षेत्रं लोकालोकात्मकम् । कालः सर्वोद्धारूपोऽतीतानागतवर्तमानरूपो वा, भावाश्च पंच संख्या औदयिकादयः, संप्रति संग्रहगाथां प्रतिपादयति—‘उग्गहो’ इत्यादि, अवग्रहः—प्राग्विरूपित-

शब्दार्थः । तथा ईहा अपायश्च, चशब्दः पृथगवग्रहादिस्वरूपस्वातंत्र्यप्रदर्शनार्थः, अवग्रहादयः परस्परं पर्याया न भवति इति भावार्थः, अथवा चशब्दः समुच्चये, तस्य च व्यवहितः प्रयोगो धारणा च इत्येवं द्रष्टव्यम् । एवकारः क्रमप्रदर्शनार्थः, एवमनेन क्रमेण 'समासेन' संक्षेपेण चत्वारि आभिनिवोधिकज्ञानस्य भिद्यन्ते इति भेदा विकल्पा अंशा इत्यर्थः । त एव वस्तूनि भवन्ति, तथाहि-न अनवगृहीतं ईदृशे न अनीहितं निश्चीयते न अनिश्चितं धार्यते इति ॥ १ ॥ इदानीं एतेषां एव अवग्रहादीनां स्वरूपं प्रतिपिपादयिषुराह-अर्थानां-रूपादीनां अवग्रहणं चशब्दो अवग्रहणस्य अन्यक्तृत्वसामान्यमात्रसामान्यविशेषविषयत्वापेक्षया स्वगतभेदाहुल्यसूचकः, अवग्रहं ब्रुवते इति योगः, 'तथा' इति आनन्तर्यविचारणं-पर्यालोचनं अर्थानां इति वर्त्तते, ईहां ब्रुवते, तथा विविधोऽवसायो [व्यवसायो]-निर्णयः तं च अर्थानामिति वर्त्तते । अपायं ब्रुवते इति संसर्गः, धरणं पुनः अर्थानां अविच्युतिस्मृतिवासनारूपां धारणां ब्रुवते तीर्थकरणधराः, ॥ २ ॥ इदानीं अभिहितस्वरूपाणां अवग्रहादीनां कालप्रमाणं अभिधित्सुराह-अवग्रहोऽर्थविग्रहो नैश्चयिक एकं समयं यावत् भवति, समयः परमनिकृष्टः कालविभागः, स च प्रवचनप्रतिपादितात् उत्पलप्रशतव्यतिभेदोदाहरणात् जरत्पट्टशटिकापाटनदृष्टान्तात् च अवसेयः, व्यंजनावग्रहविशेषसामान्यार्थाविग्रहौ तु पृथग् २ अंतर्मुहूर्तप्रमाणौ ज्ञातव्यौ, ईहा च अपायश्च ईहापायौ, मुहूर्तो घटिकाद्वयप्रमाणः, कालविशेषः तस्याद्धं मुहूर्तोद्धं, तुशब्दो विशेषणार्थः, स च एतद्विशिष्टि-न्यवहारोपेक्षया एतद्विमुहूर्तोद्धं इति उच्यते, परमार्थतः पुनः अंतर्मुहूर्तमवसेयं, अन्ये पुनः एवं पठन्ति-"मुहुत्तमंतं तु" अत्र मकारोऽलाक्षणीकः, तत एवं द्रष्टव्यं-मुहूर्तोतः-मुहूर्तस्य अंतर्मध्यं मुहूर्तोतः, अंतर्मुहूर्तमित्यर्थः । इह 'पारे मध्येऽष्टः पद्या वा' इति विकल्पेन अंतःशब्दस्य प्राग् निपातो भवति, ततः सूत्रे अंतःशब्दस्य प्राग्निपातो न विहितः । तथा धारणा कालं-असंख्येयं-पल्योपमादिलक्षणं, संख्येयं च-वर्षादिरूपं यावत् भवति ज्ञातव्या, धारणा च

इह वासनारूपा द्रष्टव्या, अविच्युतिस्मृती तु प्रत्येकं अंतमुहूर्त्तप्रमाणे वेदितव्ये । ३ । तत एवं अवग्रहादीनां स्वरूपं अभिधाय
 श्रोत्रेन्द्रियादीनां प्राप्ताप्राप्तविषयतां प्रतिपिपादयिषुराह-इह श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दं शृणोति स्पृष्टं-स्पृष्टमात्रं, स्पृष्टं नाम आलिंगितं यथा तनौ
 रेणुसंघातः, अथ कथं स्पृष्टमात्रं एव शब्दं शृणोति ?, उच्यते । इह श्रोत्रेन्द्रियगणपेक्षया श्रोत्रेन्द्रियं अतिशयेन पटु, तथा गंधादि-
 द्रव्यापेक्षया शब्दद्रव्याणि सूक्ष्मानि ग्रभृतानि भावुकानि च, अत एव सर्वतः तदिन्द्रियं व्याप्नुवंति । ततस्तानि स्पृष्टमात्राणि अपि
 श्रोत्रेन्द्रियेण ग्रहीतुं शक्यंते, रूपं पुनः पश्यति । अस्पृष्टं तु अस्पृष्टं एव, तुः एवकारार्थः, अप्राप्यकारित्वात् चक्षुषः, तथा गंधं रसं च
 स्पर्शं च, चशब्दौ समुच्चयार्थौ, बद्धस्पृष्टं घ्राणादिभिः इन्द्रियैः विनिश्चिनोति इति व्यागृणीयात् । इह बद्धस्पृष्टं इति स्पृष्टबद्धं इति विज्ञेयं,
 प्राकृतशैल्या च अन्यथा खत्रे उपन्यासः, तत्र स्पृष्टं इति आलिंगितं बद्ध-तोयवत् आत्मप्रदेशैः आत्मीकृतं आलिंगितानंतरं आत्मप्रदेशैः
 आगृहीतं इत्यर्थः । इह शब्दं उत्कर्षतो द्वादशयोजनेभ्यः आगतं शृणोति, न परतः, शेषाणि तु गंधादिद्रव्याणि प्रत्येकं नवभ्यो २
 योजनेभ्यः आगतानि घ्राणादिभिः इन्द्रियैः गृह्णाति जीवो न परतः, परतः समागतानां द्रव्याणां मंदपरिणामतया इन्द्रियग्राह्यत्वा-
 संभवात् । जघन्यतस्तु शब्दादिद्रव्याणि अंगुलासंख्येयभागात् आगतानि, चक्षुषस्तु जघन्यतो योग्यो विषयोऽंगुलासंख्येयभागवर्ती
 वेदितव्यः, उत्कर्षतस्तु आत्मांगुलेन सातिरेको योजनलक्षः, एतदपि चाभासुद्रव्यं अधिकृत्य उच्यते । भासुरं द्रव्यं एकविंशतियोजन-
 लक्षेभ्योऽपि परतः पश्यति । यथा पुष्करवरद्वीपाद्धं मानुषोत्तरनगप्रत्यासन्नवर्त्तिनः कर्कसंक्रातौ सूर्यबिंबं, तथा च उक्तं-“लवखेहि
 एकवीसाए साहरेगेहि पुष्करद्धम्मि । उदये पेछंति नरा खरं उक्कोसए दिवसे ॥ १ ॥” अत्राह-ननु स्पृष्टं शृणोति शब्दं इत्युक्तं, तत्र
 शब्दप्रयोगोत्सृष्टानि एव केवलानि शब्दद्रव्याणि, शृणोति उत अन्यानि एव तत् भावितानि आहोश्चित् मिश्राणि इति, ? उच्यते, न

तावत् केवलानि, यतो वासकानि शब्दद्रव्याणि शब्दयोग्यानि च द्रव्याणि सकललोकव्यापीनि ततोऽवश्यं तत् वासितानि शृणोति
 मिश्राणि वा, न केवलानि एव उत्सृष्टानि ।४।, तथा च आह-भाषत इति भाषा-वाक्यशब्दरूपतया उत्सृज्यमाना द्रव्यसंततिः सा च
 वर्णात्मिका मेरीभांकारादिरूपा वा द्रष्टव्या तस्याः समश्रेणयः, श्रेणयो नाम क्षेत्रप्रदेशपंक्तयोऽभिधीयन्ते । ताश्च सर्वस्य एव भाषमाणस्य
 षट्सु दिक्षु विद्यन्ते यास्तत्सृष्टा सती भाषा प्रथमसमय एव लोकांतं अनुधावति, भाषासमश्रेणयः, समश्रेणिग्रहणं विश्रेणिव्यवच्छेदार्थं,
 भाषासमश्रेणीः इतो-गतः प्राप्तो भाषासमश्रेणीतः, भाषासमश्रेणिव्यवस्थित इत्यर्थः, यं शब्दं पुरुषादिसंबन्धिनं मेर्यादिसंबन्धिनं वा
 शृणोति । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् तं मिश्रं शृणोति, उत्-सृष्टशब्दद्रव्यभावितापांतरालस्थशब्दद्रव्यमिश्रं शृणोति इति भावार्थः 'विसेढी'
 त्यादि, अत्र इत इति वर्त्तते, ततोऽयमर्थः-विश्रेणिं पुनः इतः-प्राप्तो, विश्रेणिव्यवस्थितः पुनरित्यर्थः, अथवा विश्रेणिस्थितो विश्रेणिः
 इति उच्यते, शब्दं शृणोति नियमात् पराधाते सति, न अन्यथा, किमुक्तं भवति ?-उत्सृष्टशब्दद्रव्याभिधातेन यानि वासितानि
 शब्दद्रव्याणि तानि एव केवलानि शृणोति । न कदाचित् अपि उत्सृष्टानि, कुत इति चेदुच्यते, तेषां अनुश्रेणिगमनात् प्रतिघाता-
 भावाच्च ।५।, संग्रति विनेयजनसुखप्रतिपत्तये मतिज्ञानस्य पर्यायशब्दान् अभिधित्सुराह-एते ईहादयः शब्दाः सर्वेऽपि परमार्थतो
 मतिवाचकाः पर्यायशब्दाः, परं विनेयजनबुद्धिप्रकाशनाय किञ्चिद्भेदः अमीषां प्रदर्श्यते-ईहनं ईहा-सदर्थपर्यालोचनं अपोहनं अपोहो
 निश्चय इत्यर्थः । विमर्शनं विमर्शः-अपायादर्वाक् ईहायाः परिणामविशेषः, मार्गणा-अन्ययधर्मान्वेषणं, चः समुच्चये । गवेषणं
 गवेषणा-व्यतिरेकधर्म्मालोचनं, तथा संज्ञानं संज्ञा व्यञ्जनाग्रहोत्तरकालभावी मतिविशेष इत्यर्थः, तथा स्मरणं स्मृतिः-पूर्वानुभूतार्था-
 लंबनः प्रत्ययविशेषः, मननं मतिः-कथंचित् अर्थपरिच्छित्तौ अपि स्वहमधर्मालोचनरूपा बुद्धिः, प्रज्ञापनं प्रज्ञा-विशिष्टक्षयोपशमजन्या

प्रभूतवस्तुगतयथावस्थितधर्म्मलोचनरूपा संवित् । सर्वं इदं आभिनिबोधिकं, मतिज्ञानमित्यर्थः । ६। तदेतद् आभिनिबोधिकं ज्ञानं ॥
संप्रति प्रागुपन्यस्तसकलचरणक्रियाधारश्रुतज्ञानस्वरूपजिज्ञासया शिष्यः प्रश्नयति—

अथ किं तत् श्रुतज्ञानं ?, आचार्य आह—

से किं तं सुयनाण परोक्खं ? सुयनाणपरोक्खं चोदसविहं पन्नतं, तं जहा-अक्खरसुयं, अणक्खरसुयं,
सन्नि^१सुयं, असन्नि^२सुयं सम्म^३सुयं, मिच्छ^४सुयं, साइ^५सुयं, अणाइ^६सुयं सपज्जवसिसिअसुयं,
अपज्जवसिसिअसुयं, गमिय^७सुयं, अगमिय^८सुयं, अंगपविट्^९सुयं, अणंगपविट्^{१०}सुयं ।

श्रुतज्ञानं चतुर्दशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-अक्षरश्रुतं १, अनक्षरश्रुतं २, संज्ञिश्रुतं ३, असंज्ञिश्रुतं ४, सम्यक्श्रुतं ५, मिथ्याश्रुतं ६-
सादि ७, अनादि ८, सपर्यवसितं ९, अपर्यवसितं १०, गमिकं ११, अगमिकं १२, अंगप्रविष्टं १३, अंगप्रविष्टं च १४ । ननु
अक्षरश्रुताऽनक्षरश्रुतरूप एव भेदद्वये शेषभेदा अन्तर्भवन्ति तत्किमर्थं तेषां भेदानां उपन्यासः ?, उच्यते । इह अव्युत्पन्नमतीनां
विशेषावगमसंपादनाय महात्मनां शास्त्रारंभप्रयासो न च अक्षरश्रुतानक्षरश्रुतरूपभेदद्वयोपन्यासमात्रात् अव्युत्पन्नमतयः शेषभेदान-
वगंतुमीशते, ततो अव्युत्पन्नमतिविनेयजनानुग्रहाय शेषभेदोपन्यास इति । साम्प्रतं उपन्यस्तानां भेदानां स्वरूपं अनवगच्छन् आद्यं
भेदं अधिकृत्य शिष्यः प्रश्नं करोति—

से किं तं अक्खरसुयं ? अक्खरसुयं तिविहं पन्नतं, तं जहा-सन्नक्खरं-वंजणक्खरं लद्धिअक्खरं ।

से किं तं सन्नक्खरं ? सन्नक्खरं अक्खरस्स संद्धानगइ सेत्तं सन्नक्खरं । से किं तं वंजणक्खरं ?

[वंजणक्खरं] अक्खरस्स वंजणाभिलावो, सेत्तं वंजणक्खरं । से किं तं लद्धिअक्खरं ? लद्धिअक्खरं अक्खरलद्धियस्स लद्धिअक्खरं समुप्पज्झइ, तंजहा-सोइंदियलद्धिअक्खरं चक्खिदियलद्धिअक्खरं, घाणिंदियलद्धिअक्खरं, जिब्भिंदियलद्धिअक्खरं, फासिंदियलद्धिअक्खरं, नोइंदियलद्धिअक्खरं । सेत्तं अक्खरसुयं । से किं तं अणक्खरसुयं, अणक्खरसुयं अणेगविहं पन्नतं, तं जहा—

ऊससियं नीससियं निच्छूढं खासियं च छीअं च ।

निस्सिंघिअमणुसारं अणक्खरं छेलिआइअं ॥ १ ॥

सेत्तं अणक्खरसुयं ।

अथ किं तत् अक्षरश्रुतं ?, स्वरिराह-अक्षरश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं लब्ध्यक्षरं च । तत्र 'क्षर संचलने' न क्षरति-न चलति इति अक्षरं-ज्ञानं, तत् हि जीवस्वाभाव्यात् अनुपयोगेऽपि तत्त्वतो न प्रच्यवते । यद्यपि च सर्वं ज्ञानं एवं अविशेषेणाक्षरं प्राप्नोति तथापि इह श्रुतज्ञानस्य प्रस्तावादक्षरं श्रुतज्ञानमेव द्रष्टव्यं न शेषं, इत्थंभूतभावाक्षरकारणं च अकारादिवर्णजातमतः तदपि उपचारात् अक्षरं उच्यते । ततश्च अक्षरं च तत्, श्रुतं च श्रुतज्ञानं च अक्षरश्रुतं, भावश्रुतं इत्यर्थः । तच्च लब्ध्यक्षरं वेदितव्यं, तथा अक्षरात्मकं अकारादिवर्णात्मकं श्रुतं अक्षरश्रुतं द्रव्यश्रुतमित्यर्थः, तच्च संज्ञाक्षरं व्यञ्जनाक्षरं च द्रष्टव्यं, अथ किं तत् संज्ञाक्षरं ?, अक्षरस्य अकारादेः संस्थानाकारः, तथा हि-संज्ञायते अनया इति संज्ञा-नाम तत् निबन्धनं-तत् कारणं अक्षरं संज्ञाक्षरं संज्ञायाश्च निबन्धनं आकृतिविशेषः, आकृतिविशेषे एव नाम्नः करणात् व्यवहणात् च, ततोऽक्षरस्य पट्टिकादौ संस्थापितस्य संस्थानाकृतिः

संज्ञाक्षरं उच्यते । तच्च ब्राह्म्यादिलिपिभेदतो अनेकप्रकारं, तत्र नागरीं लिपिं अधिकृत्य किञ्चित् प्रदर्श्यते—मध्ये स्फाटितचुल्ली-
सन्निवेशसदृशो रेखासंनिवेशविशेषो णकारो वक्रीभूतश्चपुच्छसन्निवेशसदृशो ढकार इत्यादि, तदेतत् संज्ञाक्षरं, अथ किं तत्
व्यंजनाक्षरं? आचार्य आह—व्यंजनाक्षरं अक्षरस्य व्यंजनाभिलाषः, तथा हि—व्यज्यतेऽनेन अर्थः प्रदीपेन इव घट इति व्यंजनं—
भाष्यमाणं अकारादिकं वर्णजातं, तस्य विवक्षितार्थाभिव्यंजकत्वात्, व्यंजनं च तदक्षरं च व्यंजनाक्षरं, अथ किं तत् लब्धयक्षरं?,
लब्धि उपयोगः स च इह प्रस्तावात् शब्दार्थपर्यालोचनानुसारी गृह्यते । लब्धिरूपं अक्षरं लब्धयक्षरं, भावश्रुतमित्यर्थः, अक्षरे—
अक्षरस्य उच्चारणेऽवगमे वा लब्धिर्यस्य सोऽक्षरलब्धिकः तस्य, अकारादिअक्षरानुविद्धश्रुतलब्धिसमन्वितस्य इत्यर्थः । लब्धयक्षरं
भावश्रुतं समुत्पद्यते, शब्दादिग्रहणसमनंतरं इंद्रियमनोनिमित्तं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारिशांखोऽयं इत्यादि अक्षरानुविद्धं ज्ञानं
उपजायते इत्यर्थः । ननु इदं लब्धयक्षरं संज्ञिनां एव पुरुषादीनां उपपद्यते न असंज्ञिनां एकैन्द्रियादीनां, तेषां अकारादिवर्णानां
अवगमे उच्चारणे वा लब्धयसंभवात् न हि तेषां परोपदेशश्रवणं संभवति । येन अकारादिवर्णानां अवगमादि भवेत् अथ च
एकैन्द्रियादीनां अपि लब्धयक्षरं इष्यते, तथा हि—पार्थिवादीनां अपि भावश्रुतं उपवर्ण्यते—‘दन्वसुयाभावमिवि भावसुयं पत्थिवाइणं’
इति वचनप्रामाण्यात् । भावश्रुतं च शब्दार्थपर्यालोचनानुसारिविज्ञानं, शब्दार्थपर्यालोचनं च अक्षरमंतरेण न भवति इति, सत्यमेतत्,
किंतु यद्यपि तेषां एकैन्द्रियादीनां परोपदेशश्रवणासंभवः तथापि तेषां तथाविधक्षयोपशमभावतः कश्चित् अव्यक्तोऽक्षरलाभो भवति ।
यद्वशादक्षरानुपक्तं श्रुतज्ञानमुपजायते, इत्थं च एतदंगीकर्तव्यं, तथा हि—तेषां अपि आहारादि अभिलाष उपजायते । अभिलाषश्च
प्रार्थना, सा च यदि इदं अहं प्राप्नोमि ततो भव्यं भवति इत्यादि अक्षरानुविद्धैव, ततः तेषां अपि काचित् अव्यक्ताक्षरलब्धिः अवश्यं

प्रतिपत्तव्या, ततस्तेषां अपि लब्धक्षरं संभवति इति न काश्चित् दोषः । तच्च लब्धक्षरं षोढा, तद्यथा-‘श्रोत्रेन्द्रियलब्धि-
अक्षर’मित्यादि । इह यत् श्रोत्रेन्द्रियेण शब्दश्रवणे सति शांख्योऽयमित्यादि अक्षरानुविद्धं शब्दार्थपर्यालोचनानुसारि विज्ञानं तत्
श्रोत्रेन्द्रियलब्धक्षरं, तस्य श्रोत्रेन्द्रियनिमित्तत्वात्, यत्पुनश्चक्षुषा आम्रफलादि उपलभ्य आम्रफलं इत्यादि अक्षरानुविद्धं शब्दार्थ-
पर्यालोचनात्मकं विज्ञानं तत् चक्षुरिन्द्रियलब्धक्षरं, एवं शेषेन्द्रियलब्धक्षरमपि भावनीयं, तदेतत् लब्धक्षरं । तदेतद-
क्षरश्रुतं । अथ किं तदनक्षरश्रुतं ? अनक्षरात्मकं श्रुतं अनक्षरश्रुतं, आचार्य आह-अनक्षरश्रुतं अनेकाविधं-अनेकप्रकारं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा-उच्छ्वसनं उच्छ्वसितं, भावे निष्ठाप्रत्ययः, तथा निःश्वासितं निष्ठीवनं निष्ठयूतं काशनं काशितं, चशब्दः समुच्चयार्थः, क्षवणं
श्रुतं, एषोऽपि चशब्दः समुच्चयार्थः । परमस्य व्यवहितः प्रयोगः, सेंटितादिकं च इत्येवं द्रष्टव्यः, तथा ‘निस्सिखनं निस्सिधितं,
अनुस्वारवत् अनुस्वारः, सांनुस्वारमित्यर्थः, तथा सेंटितादिकं च अनक्षरश्रुतं, इह उच्छ्वसितादि द्रव्यश्रुतं द्रष्टव्यं, ध्वनिमात्रत्वात् भाव-
श्रुतकारणकार्यत्वाच्च । तथा हि-यदाभिसंधिपूर्वकं स विशेषतरं उच्छ्वसितादिकस्यापि पुंसः कस्याचिदर्थस्य ज्ञप्तये प्रयुक्ते तदा तत् तत्
स्वसितादि प्रयोक्तुर्भावश्रुतस्य फलं श्रोतुश्च भावश्रुतस्य कारणं भवति । ततो द्रव्यश्रुतं इति उच्यते । अथ ब्रवीथाः-एवं तर्हि करादि-
चेष्टाया अपि द्रव्यश्रुतत्वप्रसंगः, सापि हि बुद्धिपूर्विका क्रियमाणा तत् कर्तुः भावश्रुतस्य फलं द्रष्टुश्च भावश्रुतस्य कारणं इति, नैप
दोषः । श्रुतमिति अन्वर्थाश्रयणात्, तथा हि-यत् श्रूयते तत् श्रुतं इति उच्यते, न च कारादिचेष्टा श्रूयते ततो न तत्र द्रव्यश्रुतत्वप्रसंगः,
उच्छ्वसितादिकं तु श्रूयतेऽनक्षरात्मकं च ततस्तदनक्षरश्रुतमिति उक्तं, तदेतदनक्षरश्रुतं ।

से किं तं सन्निधुयं ? सन्निधुयं तिविहं पञ्चत्तं तं जहा-कालिओवएसेणं हेउचएसेणं दिट्ठिवाओवएसेणं ।

से किं तं कालिओवएसेणं ? कालिओवएसेणं जस्स णं अत्थि ईहा अवोहो मग्गणा गवेसणा चिंता विमंसा सेणं सन्नीति लब्भइ, जस्स णं नत्थि ईहा अवोहो मग्गणा वेसणा चिंता विमंसा सेणं असन्नीति लब्भइ । सेत्तं कालिओवएसेणं । से किं तं हेउवएसेणं ? हेउवएसेणं जस्स णं अत्थि अभिसंधारणपुन्विआ करणसत्ती से णं सन्नीति लब्भइ । जस्स णं नत्थि अभिसंधारणपुन्विआ करणसत्ती से णं असन्नीति लब्भइ । सेत्तं हेउवएसेणं । से किं तं दिट्ठिवाओवएसेणं ? दिट्ठिवाओवएसेणं सन्निसुयस्स खओवसमेणं सन्नी लब्भइ । असन्निसुयस्स खओवसमेणं असन्नी लब्भइ सेत्तं दिट्ठिवाओवएसेणं । सेत्तं सन्निसुयं । सेत्तं असन्निसुयं ।

अथ किं तत् संज्ञिश्रुतं ? संज्ञानं संज्ञा साट्थास्तीति संज्ञी तस्य श्रुतं संज्ञिश्रुतं, आचार्य आह—संज्ञिश्रुतं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, संज्ञिनः त्रिभेदत्वात्तत् एव त्रिभेदत्वं संज्ञिनो दर्शयति, तद्यथा—कालिक्क्युपदेशेन १ हेतूपदेशेन २ दृष्टिवादोपदेशेन ३, तत्र कालिक्क्युपदेशेन इति अत्रादिपदलोपात् दीर्घकालिक्क्युपदेशेन इति द्रष्टव्यम् । अथ कोऽयं कालिक्क्युपदेशेन संज्ञी ? इह दीर्घकालिकी संज्ञा कालिकी इति व्युपदिश्यते, आदिपदलोपात् उपदेशेन उपदेशः—कथनमित्यर्थः दीर्घकालिक्या उपदेशः दीर्घकालिक्क्युपदेशः तेन, आचार्य आह—कालिक्क्युपदेशेन संज्ञी स उच्यते, यस्य प्राणिनोऽस्ति विद्यते ईहा—सदर्थपर्यालोचनं अपोहो—निश्चयः मार्गणा—अन्वयधर्म्मोन्वेषणरूपा गवेसणा—व्यतिरेकधर्म्मस्वरूपपर्यालोचनं चिंता—कथं इदं भूतं कथं च इदं संप्रति कर्त्तव्यं कथं च एतत् भविष्यति इति पर्यालोचनं विमर्शः—इदं इत्थं एव घटते इत्थं वा तत् अभूत् इत्थं एव वा तद्भावि इति यथावास्थितवस्तुस्वरूपनिर्णयः स प्राणी 'णं' इति

वाक्यालंकारे संज्ञी इति लभ्यते । स च गर्भव्युत्क्रांतिकः पुरुषादिः औपपातिकश्च देवादिर्मनःपर्याप्तियुक्तो विज्ञेयः । तस्य एव त्रिकाल-
विषयचिन्ताविमर्शादिसंभवात्, एष च प्रायः सर्वमपि अर्थं स्फुटरूपं उपलभते, तथा हि—यथा चक्षुष्मान् प्रदीपादिप्रकाशेन स्फुटं अर्थं
उपलभते तथा एषोऽपि मनोलब्धिसंपन्नो मनोद्रव्यावष्टम्भसमुत्थविमर्शवशतः पूर्वोपरानुसंधानेन यथावस्थितं स्फुटं अर्थं उपलभते, यस्य
पुनः नास्ति ईहा अपोहो मार्गणा गवेषणा चिन्ता विमर्शः सोऽसंज्ञी इति लभ्यते । स च समृच्छिमपंचैद्रियविकलेंद्रियादिविज्ञेयः, स हि
स्वल्पस्वल्पतरमनोलब्धिसंपन्नत्वात् अस्फुटमस्फुटरं अर्थं जानाति । तथा हि—संज्ञिमपंचैद्रियोऽस्फुटं अर्थं जानाति । तस्य प्रायो
ततोऽपि अस्फुटं चतुरिन्द्रियः, ततोऽपि अस्फुटरं त्रीन्द्रियः, ततोऽप्यस्फुटरं द्वीन्द्रियः, ततोऽपि अस्फुटतमं एकैन्द्रियः, तस्य प्रायो
मनोद्रव्यासंभवात्, केवलं अव्यक्तं एव किंचित् अतीव अल्पतरं मनो द्रष्टव्यम्, यद्वशात् आहारादिसंज्ञा अव्यक्तरूपाः प्रादुर्भूयन्ति, सोऽयं
कालिक्त्रयपदेशेन संज्ञी । अथ कोऽयं हेतूपदेशेन संज्ञी ?, हेतुः कारणं निमित्तं इति अनर्थांतरं, उपदेशनं उपदेशः हेतोः उपदेशनं
हेतूपदेशः तेन, किं उक्तं भवति ? । कोऽयं संज्ञित्वनिबन्धनं हेतुं उपलभ्य कालिक्त्रयपदेशेन असंज्ञयपि संज्ञी इति व्यवहियते ? ।
आचार्य आह—हेतूपदेशेन संज्ञी यस्य प्राणिनोऽस्ति—विद्यते अभिसंधारणं—अव्यक्तेन व्यक्तेन वा विज्ञानेन आलोचनं तत् पूर्विका-
तत् कारणिका 'करणशक्तिः' कारणं क्रिया तस्यां शक्तिः—प्रवृत्तिः स प्राणी 'ण' इति वाक्यालंकारे हेतूपदेशेन संज्ञीति लभ्यते ।
एतदुक्तं भवति—यो बुद्धिपूर्वकं स्वदेहरिपालनार्थं इष्टेषु आहारादिषु वस्तुषु प्रवर्तते अग्निष्टेभ्यश्च निवर्तते स हेतूपदेशेन संज्ञी स च
द्वीन्द्रियादिः अपि वेदितव्यः, तथा हि—इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिसंचितनं न मनोव्यापारमंतरेण संभवति । मनसा च पर्यालोचनं
संज्ञा, सा च द्वीन्द्रियादेः अपि विद्यते, तस्यापि प्रतिनियत इष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनात् । ततो द्वीन्द्रियादिः अपि हेतूपदेशेन

संज्ञी लभ्यते, न वरं अस्य संचितं प्रायो वर्तमानकालविषयं न भूतभविष्यद्विषयं इति न कालिक्युपदेशेन संज्ञी लभ्यते । यस्य पुनः नास्ति अभिसंधारणपूर्विका करणशक्तिः स प्राणी 'जं' इति वाक्यालंकारे हेतूपदेशेन अपि असंज्ञी लभ्यते, स च पृथिव्यादिः एकद्वियो वेदितव्यः, तस्याभिसंधिपूर्वकं इष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्त्यसंभवात्, या अपि च आहारादिसंज्ञा पृथिव्यादीनां वर्तन्ते ता अपि अत्यंतं अव्यक्तरूपा इति तत् अपेक्षयापि न तेषां संज्ञित्वव्यपदेशः, अन्यत्रापि हेतूपदेशेन संज्ञित्वं आश्रित्य उक्तं 'कृमिकीट-पतंगाद्याः समनस्काः जंगमाश्चतुर्भेदाः । अमनस्काः पंचविधाः पृथिवीकायादयो जीवाः । सोऽयं हेतूपदेशेन संज्ञी । अथ कोऽयं दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी ? , दृष्टिः दर्शनं-सम्यक्त्वादिवदनं वादः तदुपदेशेन, तदपेक्षया इत्यर्थः, आचार्य आह-दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञिश्रुतस्य क्षयोपशमेन संज्ञी लभ्यते, संज्ञानं संज्ञा-सम्यग्ज्ञानं तत् अस्यास्ति स संज्ञी-सम्यग्दृष्टिः तस्य यत् श्रुतं तत् संज्ञिश्रुतं, सम्यग् श्रुतं इति भावार्थः । तस्य क्षयोपशमेन-तदावारकस्य कर्मणः क्षयोपशमभावे संज्ञी लभ्यते, किमुक्तं भवति ? । सम्यग्दृष्टिः क्षयोपशमिकज्ञानयुक्तो दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी भवति । स च यथाशक्तिरागादिनिग्रहरो वेदितव्यः, स हि सम्यग्दृष्टिः सम्यग् ज्ञानी वा यो रागादीन् निगृह्णाति, अन्यथा हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्ति अभावतः सम्यग्दृष्टित्वाद्ययोगात् । उक्तं च-तत् ज्ञानं एव न भवति यस्मिन् उदिते विभाति रागगणः । तमसः कुतोऽस्ति शक्तिः दिनकरकिरणग्रतः स्थातुं ॥ अन्यस्तु मिथ्यादृष्टिः असंज्ञी, तथा च आह-'असंज्ञिश्रुतस्य' मिथ्याश्रुतस्य क्षयोपशमेन असंज्ञीति लभ्यते, सोऽयं दृष्टिवादोपदेशेन संज्ञी । तदेवं संज्ञिनः त्रिभेदत्वात् श्रुतमपि तत् उपाधिभेदात् त्रिविधं उपन्यस्तम् । अत्राह-ननु प्रथमं हेतूपदेशेन संज्ञी वक्तुं युज्यते, हेतूपदेशेन अल्पमनोलब्धि-संपन्नस्यापि द्वीन्द्रियादेः संज्ञित्वेन अभ्युपगमात् तस्य च अविशुद्धतरत्वात् । ततः कालिक्युपदेशेन हेतूपदेशसंज्ञापेक्षया कालिक्युप-

त्रिलोका एव त्रैलोक्यं, भेषजादित्वात् स्वार्थे घ्यण् प्रत्ययः, निरीक्षिताश्च ते महिताश्च ते पूजिताश्च ते निरीक्षितमहितपूजिताः ।
 त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजिताः, । तत्र निरीक्षिताः-मनोरथपरंपरासंपत्तिसंभवविनिश्चयसमुत्थसम्भद-
 विकासिलोचनैः आलोकिताः महिता-यथावस्थिताऽनन्यसाधारणगुणोत्कीर्तनलक्षणेन भावस्त्वेन अर्चिताः पूजिताः-सुगन्धिषुषपत्रुर-
 प्रक्षेपादिना द्रव्यस्त्वेन, 'अतीतप्रत्युत्पन्न अनागतज्ञैः' 'सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः' प्रणीतं-अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितं, किं इत्याह—'द्वादशांगी'
 श्रुतरूपस्य परमपुरुषस्य अंगानि इव अंगानि द्वादशांगानि-आचारादीनि यस्मिन् तत् द्वादशांगं गणो-गच्छो गुणगणो वा अस्यास्ति इति
 गणी-आचार्यः तस्य पिटकं इव पिटकं, सर्वस्वं इत्यर्थः, गणिपिटकं, तद्यथा-'आयारो' इत्यादि पाठसिद्धं यावत् दृष्टिवादः । अंगगप्रविष्टं
 अपि आवश्यकादितत्त्वतोऽहंत्प्रणीतत्वात् परमार्थतो द्वादशांगातिरिक्तार्थाभावात् च द्वादशांगग्रहणेन गृहीतं द्रष्टव्यम् । इदं च द्वाद-
 शांगादि सर्व एव द्रव्यास्तिकनयमतापेक्षया तत् अभिधेयपंचास्तिकायभाववत् नित्यं, स्वाम्यसंबंधचिंतायां च स्वरूपेण चित्यमानं सम्यक्
 श्रुतं, स्वामिसंबंधचिंतायां तु सम्यग् दृष्टेः सम्यक् श्रुतं मिथ्यादृष्टेः मिथ्याश्रुतम् । एतदेव श्रुतं परिणामतो व्यक्तं दर्शयति-इत्येतत्
 द्वादशांगं गणिपिटकं यश्चतुर्दशपूर्वी तस्य सकलं अपि सामायिकादि बिंदुसारपर्यवसानं नियमात् सम्यक् श्रुतं, ततोऽधोमुखपरिहान्या
 नियमतः सर्वं सम्यक् श्रुतं तावत् वक्तव्यं यावत् अभिन्नदशपूर्विणः-संपूर्णदशपूर्वधरस्य, संपूर्णदशपूर्वधरत्वादिकं हि नियमतः
 सम्यग् दृष्टेः एव, न मिथ्यादृष्टेः, तथास्वाभाव्यात्, तथा हि-यथा अभव्यो ग्रंथिदेशं उपागतोऽपि तथा स्वभावत्वात् न ग्रंथेर्भेद-
 माधातुमलमेवं मिथ्यादृष्टिः अपि श्रुतं अवगाहमानः प्रकर्षतोऽपि तावत् अवगाहते यावत् किंचित् न्यूनानि दश पूर्वाणि भवंति ।
 परिपूर्णाणि तु तानि न अवगाढं शक्नोति, तथास्वभावत्वात् इति, 'तेण परं भन्नइ भयणा' अत्र 'तेण' इति 'व्यत्ययो ऽप्यासां' इति

प्राकृतलक्षणवशात् पंचम्यर्थे तृतीया, ततोऽयमर्थः—ततः संपूर्णदिशपूर्वधरत्वात् पश्चादुपूर्व्यां परं भिन्नेषु दशसु पूर्वेषु भजना—विकल्पना कदाचित् तस्यैव श्रुतं कदाचित् मिथ्याश्रुतमित्यर्थः, इयमत्र भावना—सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक् श्रुतं, यथावस्थितार्थतया तस्यैव तस्यैव परिगमनात्, मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्या श्रुतं, विपरीतार्थतया तस्य परिगमनात् । तदेतत् सम्यक् श्रुतं ॥,

से किं तं मिच्छासुखं? मिच्छासुखं जं इमं अन्नाणि एहिं मिच्छादिद्विष्टिहिं सचंद्दुद्धिमद्विगिगिपिजं तं जहा भारहं, रामायणं, भीमासुरकखं, कोडिलयं, सगडभदिआओ, खोडसुहं, कम्पासियं, नागसुखं, कण्ठतत्तरी, चहसेसिअं, बुद्धचयणं, तेरासियं, काविलियं, लोगाययं, सडित्तं, नाडरं, पुराणं, चागरणं भागवं, पायंजली, पुस्तदेवयं, लेहं, गणियं, सउणरुअं, नाडयाइं, अहवा यावत्तरि कलाओ, चत्तारिज वेआ लंगोवंगा एआइं मिच्छादिद्विष्टि मिच्छत्तपरिगहिआइं मिच्छासुखं, एयाइं चेव सस्मदिद्विष्टिस्त सस्मत्तपरिगहिआइं सस्मसुखं अहवा मिच्छदिद्विष्टिस्तचि एयाइं चेव सस्मसुखं, कम्हा? सस्मत्त-हउत्तगओ जन्हा ते मिच्छदिद्विआ तेहिं चेव सनएहिं चोईआ तनागा केइ सपक्कविद्विओ चयंति सेतं मिच्छासुखं ।

अथ किं ? जन्मानं जह—मिथ्याश्रुतं यदिदं जज्ञातिहं, तत्र पयाज्जयता लोकं जयता उच्यते । एवं नम्यक उच्यते । तत्र जह—मिथ्याश्रुतिभिः किं 'सचंद्दुद्धिमद्विगिगिपिजं' तत्र जन्मानं जह उच्यते । पुद्गिजन्मानं विकल्पितं सचंद्द-

त्रिलोका एव त्रैलोक्यं, भेषजादित्वात् स्वार्थे घ्यण् प्रत्ययः, निरीक्षिताश्च ते महिताश्च ते पूजिताश्च ते निरीक्षितमहितपूजिताः । त्रैलोक्येन निरीक्षितमहितपूजिताः त्रैलोक्यनिरीक्षितमहितपूजिताः, । तत्र निरीक्षिताः—मनोरथपरंपरासंपत्तिसंभवविनिश्चयसमुत्थसम्मद-
विकाशिलोचनैः आलोकिताः महिता—यथावस्थिताऽनन्यसाधारणगुणोत्कर्तनलक्षणेन भावस्त्वेन अर्चिताः पूजिताः—सुगन्धिधनुषप्रचुर-
प्रक्षेपादिना द्रव्यस्त्वेन, 'अतीतप्रत्युत्पन्न अनागतज्ञैः' 'सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः' प्रणीतं—अर्थकथनद्वारेण प्ररूपितं, किं इत्याह—'द्वादशांगी'
श्रुतरूपस्य परमपुरुषस्य अंगानि इव अंगानि द्वादशांगानि—आचारादीनि यस्मिन् तत् द्वादशांगं गणो—गच्छो गुणगणो वा अस्यास्ति इति
गणी—आचार्यः तस्य पिटकं इव पिटकं, सर्वस्वं इत्यर्थः, गणिपिटकं, तद्यथा—'आचारो' इत्यादि पाठसिद्धं यावत् दृष्टिवादः । अनंगप्रविष्टं
अपि आवश्यकदितत्त्वतोऽहत्प्रणीतत्वात् परमार्थतो द्वादशांगतिरिक्तार्थाभावात् च द्वादशांगग्रहणेन गृहीतं द्रष्टव्यम् । इदं च द्वाद-
शांगादि सर्वं एव द्रव्यास्तिकनयमतापेक्षया तत् अभिधेयपंचास्तिकायभाववत् नित्यं, स्वाम्यसंबंधचित्तायां च स्वरूपेण चित्त्यमानं सम्यक्
श्रुतं, स्वामिसंबंधचित्तायां तु सम्यग् दृष्टेः सम्यक् श्रुतं मिथ्यादृष्टेः मिथ्याश्रुतम् । एतदेव श्रुतं परिणामतो व्यक्तं दर्शयति—इत्येतत्
द्वादशांगं गणिपिटकं यश्चतुर्दशपूर्वी तस्य सकलं अपि सामायिकादि बिंदुसारपर्यवसानं नियमात् सम्यक् श्रुतं, ततोऽधोमुखपरिहान्या
नियमतः सर्वं सम्यक् श्रुतं तावत् वक्तव्यं यावत् अभिन्नदशपूर्विणः—संपूर्णदशपूर्वधरस्य, संपूर्णदशपूर्वधरत्वादिकं हि नियमतः
सम्यग् दृष्टेः एव, न मिथ्यादृष्टेः, तथास्वाभाव्यात्, तथा हि—यथा अभव्यो ग्रंथिदेशं उपागतोऽपि तथा स्वभावत्वात् न ग्रंथेर्भेद-
माधातुमलभेवं मिथ्यादृष्टिः अपि श्रुतं अत्रगाहमानः प्रकर्षतोऽपि तावत् अवगाहते यावत् किंचित् न्यूनानि दश पूर्वाणि भवंति ।
परिपूर्णीनि तु तानि न अवगाढुं शक्नोति, तथास्वभावत्वात् इति, 'तेण परं भन्नइ भयणा' अत्र 'तेण' इति 'व्यत्ययो ऽप्यासां' इति

प्राकृतलक्षणवशात् पंचम्यर्थे तृतीया, ततोऽयमर्थः—ततः संपूर्णदशपूर्वधरत्वात् पश्चानुपूर्व्यां परं भिन्नेषु दशसु पूर्वेषु भजना-विकल्पना-
 कदाचित् सम्यक् श्रुतं कदाचित् मिथ्याश्रुतमित्यर्थः, इयमत्र भावना-सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक् श्रुतं, यथावास्थि-
 तार्थतया तस्य सम्यक् परिणमनात्, मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्या श्रुतं, विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात् । तदेतत् सम्यक् श्रुतं ॥,
 से किं तं मिच्छासुयं? मिच्छासुयं जं इमं अत्राणि एहि मिच्छादिद्विहिं सच्छंदद्वुद्धिमद्विगण्पिअं तं
 जहा भारहं, रामायणं, भीमासुरुक्खं, कोडिल्लयं, सगडभादिआओ, खोडमुहं, कप्पासियं, नागसुद्धुमं,
 कणगसत्तरी, वइसेसिअं, बुद्धवयणं, तेरासियं, काविलियं, लोगाययं, सद्धितंतं, माढरं, पुराणं, वागरणं
 भागवं, पायंजली, पुस्सदेवयं, लेहं, गणियं, सउणरुअं, नाड्याइं, अहवा वावत्तरि कलाओ, चत्तारिअ
 वेआ संगोवंगा एआइं मिच्छादिद्विस्स मिच्छत्तपरिगहिआइं मिच्छासुयं, एयाइं चेव सम्मदिद्विस्स
 सम्मत्तपरिगहिआइं सम्मसुयं अहवा मिच्छदिद्विस्सवि एयाइं चेव सम्मसुयं, कम्हा ? सम्मत्त-
 हेउत्तणओ जम्हा ते मिच्छदिद्विआ तेहि चेव समएहिं चोईआ समाणा केइ सपक्खदिद्विओ चयंति
 सेत्तं मिच्छासुयं ।

अथ किं तत् मिथ्याश्रुतं? आचार्य आह—मिथ्याश्रुतं यदिदं अज्ञानिकैः, तत्र यथाऽल्लघना लोके अधना उच्यते । एवं सम्यक्
 दृष्टयोऽपि अल्पज्ञानभावात् अज्ञानिकाः उच्यते । तत आह—मिथ्यादृष्टिभिः, किं 'सच्छंदद्वुद्धिमद्विगण्पिअं' तत्र अवग्रहे हेतु-
 बुद्धिः, अपायधारणे मतिः, 'सच्छंदेन-स्वाभिप्रायेण तत्त्वतः सर्वज्ञप्रणीतानुसारमंतरेण इत्यर्थः । बुद्धिप्रतिभ्यां विकल्पितं सच्छंद-

बुद्धिमतिविकल्पितं, खबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितं इत्यर्थः । तद्यथा—‘भारतं इत्यादि यावत् चत्वारि वेयासंगोवंगा’ भारतादयश्च ग्रंथा लोके प्रसिद्धाः ततो लोकत एव तेषां स्वरूपं अवगतव्यम् । ते च स्वरूपतो यथावस्थितवस्तु अभिधानविकलतया मिथ्याश्रुतमवसेयम् । एतेऽपि च स्वाभिसंबन्धचिन्तायां भ्रान्त्यास्तथा च आह—एतानि—भारतादीनि शास्त्राणि मिथ्यात्वपरिगृहीतानि भवन्ति । ततो विपरीता-भिनिवेशवृद्धिहेतुत्वात् मिथ्या श्रुतम् । एतानि एव च भारतादीनि शास्त्राणि सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि भवन्ति सम्यक्त्वेन-यथावस्थितासारतापरिभावनरूपेण परिगृहीतानि तस्य सम्यग् श्रुतम्, तद्भूतासारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामहेतुत्वात् । अथवा मिथ्यादृष्टेः अपि सतः कस्यचित् एतानि भारतादीनि शास्त्राणि सम्यक् श्रुतं, शिष्य आह—कस्मात्?, आचार्य आह—सम्यक्त्वहेतुत्वात्, सम्यक्त्वहेतुत्वं एव भावयति, यस्मात् ते मिथ्यादृष्टयः तैः एव सम्यैः—सिद्धांतैः वेदादिभिः पूर्वापरविरोधेन—यथा रागादिपरीतः पुरुषः तावन्नातीन्द्रियं अर्थमवबुद्ध्यते रागादिपरीतत्वात् अस्मादृशवत्, वेदेषु च अतीन्द्रियाः प्रायोऽर्था व्यावर्ण्यतेऽतीन्द्रियार्थदर्शो च वीतरागः सर्वज्ञो नाभ्युपगम्यते ततः कथं वेदार्थः प्रतीतः इत्येवमादिलक्षणेन नोदिताः संतः केचन विवेकिनः सत्यादय इव स्वपक्षदृष्टीः—स्वदर्शनानि त्यजन्ति । भगवत्-शासनं प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तत एवं सम्यक्त्वहेतुत्वात् वेदादीनि अपि शास्त्राणि केषांचित् मिथ्यादृष्टीनां अपि सम्यक् श्रुतं, तदेतत् मिथ्याश्रुतम् ।

से किं तं साहअं सपज्जवसिअं, अणाइअं अपज्जवसिअं, सुयं? साइअं सपज्जवसिअं, अणाइअं अपज्जवसिअं, अणुच्छित्ति वसिअं सुयं—इच्चैइयं दुवालसंगं गणिपिडगं, बुच्छित्ति नयइयाए आइअं सपज्जवसिअं, अणुच्छित्ति नयइयाएअणाइअअपज्जवसिअं, तं समासओ चउबिहं पन्नतं, तं जहा—दन्वओ, खित्तओ,

कालो, भावो, तत्त्व द्वयोः नं सम्मुखं एणं पुरिसे पडुच्च साइअं सपज्जवसिअं, बहवे पुरिसे य पडुच्च अणाइअं अपज्जवसिअं । लेत्तओ नं पंच भरहाइं पंच एंवयाइं पडुच्च साइअं सपज्जवसिअं पंच महाविदेहाइं पडुच्च अणाइअं अपज्जवसिअं । कालओ नं उस्सप्पिणिं ओसप्पिणिं च पडुच्च साइअं सपज्जवसिअं नोओसप्पिणिं च पडुच्च अणाइअं अपज्जवसिअं । भावओ नं ले जया जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नाविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उचदंसिज्जंति तया भावे पडुच्च साइअं सपज्जवसिअं खाओवसमिअं पुण भावं पडुच्च अणाइअं अपज्जवसिअं । अहवा भवसिद्धियस्स सुयं साइअं सपज्जवसिअं च, अभवसिद्धियस्स सुयं अणाइयं अपज्जवसिअं च, सवागासपएसगं सवागासपएसहिं अणंतगुणिअं पज्जवक्खरं निप्फज्जइ, सन्वजीवाणं पि अणं अक्खरस्स अणंतभागो निबुग्घाडिओ । 'जइ पुण सोऽवि आवरिज्जा तेणं जीवो अजीवत्तं पाविज्जा । सुहु- वि मेहसमुदए होइ पभा चंदसूराणं' । सेत्तं साइअं सपज्जवसिअं, सेत्तं अणाइअं अपज्जवसिअं सुयं ।

अथ किं तत् सादिसपर्यवसितं अनादिअपर्यवसितं च ? तत्र सह आदिना वर्त्तते इति सादि, तथा पर्यवसानं पर्यवसितं, भावे कप्रत्ययः, सह पर्यवसितेन वर्त्तते इति सपर्यवसितं, आदिरहितं अनादि, न पर्यवसितं अपर्यवसितं, आचार्य आह—इति एतद् द्वादशांगं गणिपिटकं व्यवच्छिन्नचित्प्रतिपादनपरो नयो व्यवस्थितिनयः, पर्यायास्तिकनय इत्यर्थः, तस्य अर्थो व्यवच्छिन्नितिनयार्थः, पर्याय इत्यर्थः । तस्य भावो व्यवच्छिन्नितिनयार्थता, तथा पर्यायापेक्षया इत्यर्थः, किमित्याह—सादिसपर्यवसितं नारकादिभयपरिणति

अपेक्षया जीव इव, अव्यवच्छित्तिप्रतिपादनपरो नयः तस्य अर्थो अव्यवच्छित्तिनयार्थो, तद्भावः तत्ता तथा, द्रव्यापेक्षया
 इत्यर्थः, किमित्याह-अनाद्यपर्यवसितं त्रिकालावस्थायित्वात् जीववत्, अधिकृतं एव अर्थं द्रव्यक्षेत्रादिचतुष्टयं अधिकृत्य प्रतिपादयति ।
 'तत्' श्रुतज्ञानं 'समासतः' संक्षेपेण चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च, तत्र द्रव्यतो 'णमि'ति वाक्यालंकारे
 सम्यक् श्रुतं एकं पुरुषं प्रतीत्य सादिपर्यवसितं, कथमिति चेद्?, उच्यते । सम्यक्त्वासौ तत् प्रथमपाठतो वा सादि, पुनः मिथ्यात्व-
 प्राप्तौ सति वा सम्यक्त्वे प्रमादभावतो महालानत्वभावतो वा परलोकगमनसंभवतो वा विस्मृतिं उपगते केवलज्ञानोत्पत्तिभावतो वा
 सर्वथा विप्रनष्टे सपर्यवसितं । बहून् पुरुषान् कालत्रयवर्त्तिनः पुनः प्रतीत्य अनादिअपर्यवसितं, संतानेन प्रवृत्तत्वात्, कालवत्, तथा
 क्षेत्रतो 'णं' इति वाक्यालंकारे पञ्च भरतानि पञ्च ऐरवतानि प्रतीत्य सादिसपर्यवसानं, कथं?, उच्यते, तेषु क्षेत्रेषु अवसर्पिष्यां
 सुखमदुःखमापर्यवसाने उत्सर्पिष्यां तु दुःखमसुखमाप्रारंभे तीर्थकरधर्मसंधानां प्रथमतया उत्पत्तेः सादि, एकांतदुःखमादौ च काले
 तदभावात् सपर्यवसितं । तथा महाविदेहान् प्रतीत्य अनादि अपर्यवसितं, तत्र प्रवाहापेक्षया तीर्थकरादीनां अव्यवच्छेदात्, तथा
 कालतो 'णं' इति वाक्यालंकारे, अवसर्पिष्यां उत्सर्पिष्यां च प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, तथाहि-अवसर्पिष्यां तिसृन्वेव समासु सुखम-
 दुःखमादुःखमसुखमादुःखमारूपासु, उत्सर्पिष्यां तु द्वयोः समयोः दुःखमसुखमासुखमदुःखमारूपयोः भवति न परतः, ततः सादि
 सपर्यवसानं अत्र उत्सर्पिणिअवसर्पिणीखरूपज्ञापनार्थं कालचक्रं विंशतिसागरोपमकोटाकोटीप्रमाणं विनेयजनानुग्रहार्थं यथा
 मूलवृत्तिरुक्ता दर्शितं तथा वयं अपि दर्शयामः-वत्तारिसागरोपमकोडाकोडीउ संतई ए उ । एगं तसुस्समा खलु जिणेहिं सन्वेहिं
 निदिह्ता ॥१॥ इत्यादि, नोत्सर्पिणीं नोवसर्पिणीं च प्रतीत्य अनादि अपर्यवसितं, महाविदेहेषु हि नोउत्सर्पिणि नोअवसर्पिणीरूपः

कालस्तत्र च सदा एव अवस्थितं सम्यक् श्रुतं इति अनादिअपर्यवसितं, तथा भावतो 'जं' इति वाक्यालंकारे, 'य' इति अनिर्दिष्टनिर्देशे
 ने केचन यदा पूर्वाह्वादौ जिनैः प्रज्ञप्ता जिनप्रज्ञप्ता भावाः—यदार्थाः । 'आद्यविज्जति'ति प्राकृतत्वात् आख्यायन्ते, सामान्यरूपतया
 विशेषरूपतया वा कथ्यन्ते इत्यर्थः । प्रज्ञाप्यन्ते नामादिभेदप्रदर्शनेन आख्यायन्ते, तेषां नामादयो भेदाः प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः । प्ररूप्यन्ते
 नामादिभेदस्वरूपकथनेन प्रख्यायन्ते नामादीनां भेदानां स्वरूपं आख्यायन्ते इति भावार्थः, तथा दर्श्यन्ते उपमानमात्रोपदर्शनेन प्रकटी-
 क्रियन्ते । यथा गौः इव गवय इत्यादि, तथा निदर्श्यन्ते—हेतुदृष्टान्तोपदर्शनेन स्पष्टतरीक्रियन्ते । उपदर्श्यन्ते—उपनयनिगमनाभ्यां निःशंकं
 शिष्यबुद्धौ स्थाप्यन्ते । अथवा उपदर्श्यन्ते—सकलनयाभिप्रायावतारणतः पटुप्रज्ञशिष्यबुद्धिषु व्यवस्थाप्यन्ते, तान् भावान् 'तदा' तस्मिन्
 काले तथा आख्यायमानान् प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, एतदुक्तं भवति, तस्मिन् काले तं तं प्रज्ञापकोपयोगं स्वरविशेषं प्रयत्नविशेषं
 आसनविशेषं अंगविन्यासादिकं च प्रतीत्य सादिसपर्यवसितं, उपयोगादेः प्रतिकालमन्यथाभवनात् । क्षायोपशमिकं भावं पुनः प्रतीत्य
 अनादि अपर्यवसितं, प्रवाहरूपेण क्षायोपशमिकभावस्य अनादि—अपर्यवसितत्वात् । अथवा इति प्रकारंतरोपदर्शने भवसिद्धिको—भव्यः
 तस्य सम्यक् श्रुतं सादिपर्यवसितं, तस्य स एव सम्यक्श्रुतिगुणहीनत्वात्, सर्वं च तदाकाशं च—सर्वाकाशं, लोकालोकाकाशं
 तस्य श्रुतं मिथ्याश्रुतं अनादि अपर्यवसितं, तेषां अग्रं—परिमाणं सर्वाकाशप्रदेशाग्रं तत्सर्वाकाशप्रदेशद्वैः अनंतगुणितं
 इत्यर्थः, तस्य प्रदेशाः—निर्विभागा भागाः सर्वाकाशप्रदेशाः पर्यायाग्रावरं निष्पद्यन्ते—इयमत्र भावना—सर्वाकाशप्रदेशपरिमाणं
 अनंतशो गुणितं एकैकस्मिन् आकाशप्रदेशेऽनंतगुल्लुपुपर्यायभावात् पर्यायाग्रावरं निष्पद्यन्ते—इयमत्र भावना—सर्वाकाशप्रदेशपरिमाणं
 सर्वाकाशप्रदेशैः अनंतशो गुणितं यावत् परिमाणं भवति तावत्परमाणं सर्वाकाशप्रदेशपर्यायाणां अग्रं भवति, एकैकस्मिन् आकाशप्रदेशे

शेषाणां, ततस्तत् कृतं दृष्टं मूलभूतः इति अंगप्रविष्ट उच्यते । यत्पुनः शेषैः श्रुतस्थविरैः तदेकदेशं उपजीव्य विरचितं तदनंगप्रविष्टं । अथवा यत्सर्वदा एव नियतं आचारादिकं श्रुतं तदंगप्रविष्टं, तथा हि-आचारादिकं श्रुतं सर्वेषु क्षेत्रेषु सर्वकालं चार्थं क्रमं चाधिकृत्य एवमेव व्यवस्थितं ततस्तदंगप्रविष्टं उच्यते । अंगप्रविष्टं अंगभूतं मूलभूतमित्यर्थः, शेषं तु यत् श्रुतं तत् चानियतं अतस्तदनंगप्रविष्टं उच्यते । तत्राप्यवक्तव्यत्वात् प्रथमं अंगघातं अधिकृत्य प्रश्नप्रमाह—

से किं तं अंगचाहिरं ? अंगचाहिरं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-आवस्सयं च आवस्सयवहरित्तं च ।
 से किं तं आवस्सयं ? आवस्सयं छविहं पन्नत्तं, तं जहा-सामाहअं, चउवीसत्थओ, वंदणयं, पडिक्कमणं, काउस्सगो, पच्चक्खाणं । सेत्तं आवस्सयं । से किं तं आवस्सयवहरित्तं ? आवस्सयवहरित्तं दुविहं पन्नत्तं, तं जहा-कालियं च उक्कालियं च । से किं तं उक्कालियं ? उक्कालियं अणेगविहं पन्नत्तं, तं जहा-दसवैआलियं, कप्पिओकप्पियं, बुल्लकप्पसुयं, महाकप्पसुयं, उववोइयं, रायंपसेणियं, जीवाभिगमो, पन्नवर्णा, महापन्नवर्णा, पमायपंमायं, नंदी, अणुओगंदाराहं, दविंदत्थओ तंदुलवेआलियं, चंदाविज्झंयं, सूरपन्नत्ती, पोरिसिमंडलं मंडलपवेसो, विज्जाचरणविणिच्छेओ, गणिविज्जा, ज्झाणविभत्ती, मरणविभत्ती, आयविस्सोही, वियरागंसुयं, संलेहणोसुयं, विहारकप्पो, चरणविही, आउरपच्चक्खाणं, महापच्चक्खाणं एवमाह सेत्तं उक्कालियं से किं तं कालियं । कालियं अणेगविहं पन्नत्तं तं जहा-उत्तरज्झंयणाइं, दसाओ, कप्पो, वव्वहारो, निस्सीहं, महानिस्सीहं, इसीभासिआइं जंवूदीवपन्नत्ती चंदपन्नत्ती, दीवसागरंपन्नत्ती,

खुड्दिअविमाणपवि^३अत्ती, महल्लिआविमाणपवि^३अत्ती, अंगचुलि^३आ, वगचुलि^३आ, विवाहचुलि^३आ, अरुणो
व^३वाए, वरुणोव^३वाए, गरलोव^३वाए, धरणोव^३वाए, वेसमणोव^३वाए, वेलंघरोव^३वाए, देविंदोव^३वाए, उट्ठाणसु^३ए,
नागपरिआवलि^३आणं, कप्पि^३आणं, कप्पवाडिसिआणं, पुक्कि^३आणं, पुफचुलि^३आणं, वण्ही^३आणं, वण्ही^३दसाणं,
आसीविस^३भावणाणं, दिट्ठिविस^३भावणाणं, चारणसुमिणभावणाणं, महासुमिणभावणाणं, तेअग्गिनिस^३गाणं,
एवमाइयाइं चउरासीइं पइन्नग सहस्साइं भगवओ अरहओ उसहसामिस्स आइत्तिथयरस्स । तथा
संखिज्जाइं पइन्नगसहस्साइं मञ्झिमगाणं जिणवरणं । चोइस पइन्नग सहस्साणि भगवओ वद्धमाणसा-
मिस्स । अहवा जस्स जत्तिआं सीसा उप्पत्तिआए वेणइआए कम्मयाए परिणामिआए चउविहं बुद्धीए उववेसा
तस्स तत्तिआइं पइन्नग सहस्साइं पत्तेअ बुद्धावि तत्तिआ चेव । सेतं कालियं सेतं उक्कालियं सुयं । सेतं

आवस्सयवहरित्तं । सेतं अणंगपविट्ठं सुयं ।
अथ किं तत् अंगमाहं?, छरिराह-अंगवाहश्रुतं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आवश्यकं च आवश्यकव्यतिरिक्तं च, अत्र अवश्य-
कर्तव्यक्रियानुष्ठानमित्यर्थः । अथवा गुणानां अभिविधिनावश्यं आत्मानं करोति इति आवश्यकं-अवश्यकर्तव्यसामायिकीदिक्रिया-
नुष्ठानं तत् प्रतिपादकं श्रुतं अवि आवश्यकं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसूचकः । अथ किं तदावश्यकं?, छरिराह-आवश्यकं पइविधं प्रज्ञप्तं,
तद्यथा-‘सामायिकं’ इत्यादि निगदसिद्धं, तदेतदावश्यकं । अथ किं तदावश्यकव्यतिरिक्तं?, आचार्य आह-आवश्यकव्यतिरिक्तं द्विविधं
प्रज्ञप्तं, तद्यथा-कालिक उत्कालिकं च, तत्र यत् दिवसनिशाग्रथमपथिमपौरुषीद्वय एव पठ्यते तत्कालिकं, कालेन निर्णयितं कालिकं इति

व्युत्पत्तेः । यत्पुनः कालवेलावर्जं पठ्यते तत् उत्कालिकं । तत्रालपवक्तव्यत्वात् प्रथमं उत्कालिकं अधिकृत्य प्रश्नसूत्रमाह—अथ किं तत्
 उत्कालिकं श्रुतं ? स्वरिराह—उत्कालिकं श्रुतं अनेकविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—दशवैकालिकं तच्च सुप्रतीतं, तथा कल्प्याकल्प्यप्रतिपादकं
 अध्ययनं कल्प्याकल्प्यं, तथा कल्पनं कल्पः—स्थविरादिकल्पः तत्प्रतिपादकं श्रुतं कल्पश्रुतं । तत्पुनर्द्विभेदं, तद्यथा—‘बुद्धकल्पसुयं
 महाकल्पसुयं’ एकं अल्पग्रन्थं अल्पार्थं च, द्वितीयं महाग्रन्थं महार्थं च । शेषाः ग्रन्थविशेषाः प्रायः सुप्रतीताः, तथापि लेशतोऽप्रसिद्धान्
 व्याख्यास्यामः, तत्र जीवादीनां पदार्थानां प्रज्ञापनं प्रज्ञापना । सा एव बृहत्तरा महाप्रज्ञापना, तथा प्रमादाप्रमादस्वरूपमेदफलविपाक-
 प्रतिपादकं अध्ययनं प्रमादाप्रमादं, तत्र प्रमादस्वरूपं एवं—प्रचुरकर्ममध्यनिरंतराविध्यातशारीरमानसाऽनेकदुःखदुःखतवहज्जालाकला-
 पपरीतं अशेषं एव संसारवासगृहं पश्यंस्तन्मध्यवर्त्यपि च तत् निर्गमनोपाये वीतरागप्रणीतधर्मचिन्तामणौ यतो विचित्रकर्ममोदय-
 साचिव्यजनितात् परिणामविशेषात् अपश्यन् इव तत् भयं अवगणय्य विशिष्टपरलोकक्रियाविशुद्ध एव आस्ते जीवः स खलु प्रमादः,
 तस्य च प्रमादस्य ये हेतवो मद्यादयः तेऽपि प्रमादाः तत्कारणत्वात्, उक्तं च—“मज्जं विसयकसाया निदा विगहा य पंचमी भणिया ।
 एवं पंच पमाया जीवं पाडंति संसारे ॥१॥” एतस्य पंचप्रकारस्यापि प्रमादस्य फलं दारुणो विपाकः, एवं प्रतिपक्षद्वारेण अप्रमादस्यापि
 स्वरूपादयो वाच्याः । ‘नदी’त्यादि सुगमं । स्वर्यचर्याप्रज्ञापनं यस्यां ग्रन्थपद्धतौ सा स्वर्यप्रज्ञप्तिः, तथा ‘पौरुषी मंडलं’ इति पुरुषः—
 शंकुः पुरुषशरीरं वा तस्मिन् निष्पन्ना पौरुषी ‘तत आगत’ इत्यणू, इयमत्र भावना—सर्वस्यापि वस्तुनो यदा स्वप्रमाणाच्छाया जायते
 तदा पौरुषी भवति । एतच्च पौरुषीप्रमाणं उत्तरायणस्याति दक्षिणायनत्वादौ च एकं दिनं भवति, ततः परं अंगुलस्य अष्टौ एकपष्टि-
 भागा दक्षिणायने वर्द्धते । उत्तरायणे च ह्रस्वति, एवं मंडले मंडलेऽन्यान्या पौरुषी यत्र अध्ययने तदध्ययनं पौरुषीमंडलं,

तथा यत्र अध्ययने चंद्रस्य सूर्यस्य च दक्षिणेषु उत्तरेषु च मंडलेषु संचरतो यथा मंडलात् मंडले प्रवेशो भवति तथा व्यावर्ण्यते
 तदध्ययनं मंडलप्रवेशः । तथा 'विज्ञाचरणविनिश्चय' इति विद्या इति-ज्ञानं, तत् च सम्यग्दर्शनसहितं अवगंतव्यं, अन्यथा ज्ञानत्वा-
 योगात्, चरणं-चारित्रं तेषां फलविनिश्चयप्रतिपादको ग्रंथो विद्याचरणविनिश्चयः, तथा 'गणिविज्ञे'ति सवालवृद्धो गच्छो गणः ।
 सोऽस्यास्तीति गणी-आचार्यः तस्य विद्या-ज्ञानं गणिविद्या, सा च इह ज्योतिष्कनिमित्तादिपरिज्ञानरूपा वेदितव्या । ज्योतिष्कनि-
 मित्तादिकं हि सम्यक् परिज्ञापरित्राजनसामायिकारोपणोपस्थापनश्रुतोद्देशानुज्ञारोपणादिशास्त्राविहारक्रमादिप्रयोजनेषु उपस्थितेषु
 प्रशस्ते तिथिकरणसुहूर्त्तनक्षत्रयोगे यत् यत्र कर्त्तव्यं भवति तत् तत्र स्मरिणा कर्त्तव्यं, तथा चेत् न करोति तर्हि महान् दोषः,
 ततो यानि सामायिकादीनि प्रयोजनानि यत्र तिथिकरणादौ कर्त्तव्यानि भवंति तानि तत्र यस्यां ग्रंथपद्धतौ व्यावर्ण्यते सा गणि-
 विद्या, तथा ध्यानविभक्तिः इति, ध्यानानि-आर्चध्यानादीनि तेषां विभजनं-विभक्तिः यस्यां ग्रंथपद्धतौ सा ध्यानविभक्तिः, तथा
 मरणानि-प्राणत्यागलक्षणानि, तानि च द्विधा-प्रशस्तानि अप्रशस्तानि च, तेषां विभजनं-पार्थक्येन स्वरूपप्रकटनं यस्यां ग्रंथपद्धतौ
 सा मरणविभक्तिः, तथाऽऽत्मनो-जीवस्याऽऽलोचनं-प्रायश्चित्तप्रतिपत्तिप्रकारेण विशुद्धिः-कर्मविगमलक्षणा प्रतिपाद्यते यस्यां
 ग्रंथपद्धतौ-सा आत्मविशुद्धिः । तथा वीतरागश्रुतमिति, सरागव्यपोहेन वीतराग स्वरूपं प्रतिपाद्यते यत्र अध्ययने तद् वीतरागश्रुतं,
 तथा संलेखनाश्रुतं इति, द्रव्यभावसंलेखना यत्र श्रुते प्रतिपाद्यते तत् संलेखनाश्रुतं, तत्र उत्सर्गतं इयं द्रव्यसंलेखना । "चत्तारि
 विचिन्ताइं विगई निजूहियाइं चत्तारि । संवच्छरे उ दोन्नि उ एंगतरियं च आयामं ॥ १ ॥ नाहविगिद्धो य तवो
 छम्मासे परिमियं च आयामं । अबेवि य छम्मासे होइ विगिद्धं तवोक्कम्मं ॥ २ ॥ वासं च कोडिसिहियं आयामं कट्ठु आणुपुवीए ।

गिरिकंदरमि गंतुं पायवगमणं अह करेइ ॥ ३ ॥” भावसंलेखना तु क्रोधादिक्रपायप्रतिपक्षाभ्यासः । तथा विहारकल्प इति, विहरणं
 विहारः तस्य कल्पो-व्यवस्था स्थविरकल्पादिरूपा यत्र वर्ण्यते ग्रंथे स विहारकल्पः । तथा चरणं-चारित्रं तस्य विधिः यत्र वर्ण्यते स
 चरणविधिः । तथा ‘आतुरप्रत्याख्यानं’ इति, आतुरः-चिकित्साक्रियाव्यपेतः तस्य प्रत्याख्यानं यत्र अध्ययने विधिपूर्वकं उपवर्ण्यते
 तत् आतुरप्रत्याख्यानं, तथा महत् प्रत्याख्यानं यत्र वर्ण्यते तत् महाप्रत्याख्यानं ‘एवं तावत् अमूनि अध्ययनानि-एतानि अध्ययनानि
 जहाभिहाणत्थाणि भणियाणि’ तत् एतत् उत्कालिकं । उपलक्षणं च एतत् इति उक्तं उत्कालिकं । अथ किं तत् कालिकं ? कालिकं
 अनेकविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा इत्यादि, ‘उत्तराध्ययनानि’ सर्वाणि अपि च अध्ययनानि प्रधानानि एव तथापि अमूनि एव रूढ्या उत्तरा-
 ध्ययनशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धानि । दशा इत्यादि प्रायो निगदसिद्धं । निशीथं इति निशीथवत् निशीथः, इदं प्रतीतमेव, तस्मात् परं
 यत् ग्रंथार्थाभ्यां महत्तरं तत् महानिशीथं । तथा आवल्लिकाप्रविष्टानां इतरेषां वा विमानानां वा प्रविभक्तिः-
 प्रविभजनं यस्यां ग्रंथपद्धतौ सा विमानप्रविभक्तिः, सा च एका स्तोकग्रंथार्था, द्वितीया महाग्रंथार्था, तत्र आद्या क्षुल्लकविमानप्रवि-
 भक्तिः, द्वितीया महाविमानप्रविभक्तिः । अंगस्य-आचारादेः चूलिका अंगचूलिका । चूलिका नामोक्तानुक्तार्थसंग्रहात्मिका ग्रंथपद्धतिः,
 वर्गोऽध्ययनानां समूहो यथा अंतकृत् दशासु अष्टौ वर्गा इत्यादि तेषां चूलिका, तथा व्याख्या-भगवती तस्याः चूलिका व्याख्या
 चूलिका । तथा अरुणो नाम देवः तद्वक्तव्यताप्रतिपादको यो ग्रंथः परावर्त्यमानश्च तत् उपपातहेतुः सोऽरुणोपपातः, तथा च अत्र
 चूर्णिकारो भावनार्थो अकार्षीत् ‘जाहे तमज्झयणं उवउत्ते समाणे अणगारे परियेइइ ताहे से अरुणदेवे समयनिबद्धत्तणओ चलियासण-
 संभमुअंतलोयणे पउत्तावही वियाणियेइ पहेइ चलचवलकुंडलधरे दिव्वाए जुईए दिव्वाए विभूईए दिव्वाए गईए जेणामेव से भयवं

समणे णिगंथे अज्झयणं परियेद्वेमाणे अच्छइ तेणामेव उवागच्छई, उवागच्छित्ता भत्तिभरोणयवयणे विमुक्कवरकुसुमगंधवासे ओवयइ, ओवइत्ता ताहे से समणस्स पुरओ ठिच्चा अंतट्टिए कयंजली उवउत्ते संवेगविसुज्झमाणज्झवसाणे तं अज्झयणं सुणमाणे चिट्ठइ, समत्ते अज्झयणे भणइ-भयवं ! सुसज्झाइयं २ वरं वरेहित्ति, ताहे से इहलोयनिप्पिवासे समतिणमुत्ताहललेट्ठुंकंकेणे सिद्धिवरमणिपडिवद्ध-निव्वमराणुरागे समणे पडिभणइ-न मे णं भो ! वरेणं अट्ठोत्ति, ततो से अरुणे देवे अहिगयरजायसंवेगे पयाहिणं करेत्ता वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता पडिगच्छइ” एवं गरुडोपपातादिपु अपि भावना कार्या । तथा ‘उत्थानश्रुतं’ इति उत्थानं-उद्वसनं तत् हेतुः श्रुतं उत्थानश्रुतं । तच्च शृङ्गनादिते कार्ये उपयुज्यते, अत्र चूर्णिक्कारकृता भावना-“सज्जेगस्स कुलस्स वा गामस्स वा नगरस्स वा रायहाणीए वा समणे कयसंकप्पे आसुरत्ते चंडक्किए अप्पसन्ने अप्पसन्नत्ते उवउत्ते समणे उट्ठाणसुयज्झयणं परियेद्वइ, तं च एकं दो वा तिणिण वा वारे, ताहे से कुले वा गामे वा जाव रायहाणी वा ओहयमणसंकप्पे विलवंते दुयं २ पहावैत्ते उट्ठइ-उव्वसति त्ति भणियं होइ” त्ति, तथा ‘समुत्थानश्रुतमिति’ समुपस्थानं-भूयस्तत्रैव वासनं तद्धेतुः श्रुतं समुपस्थानश्रुतं, वकारलोपाच्च स्रुवे समुट्ठाणसुयंति पाठः, तस्य चेयं भावना-“तओ समत्ते कज्जे तस्सेव कुलस्स वा जाव रायहाणीए वा से चेव समणे कयसंकप्पे तुट्ठे पसन्ने पसन्नत्ते समसु-हासणत्थे उवउत्ते समणे समुट्ठाणसुयज्झयणं परियेद्वइ, तं च एकं दो तिन्नि वा वारे, ताहे से कुले वा गामे वा जाव रायहाणीए वा पट्टचिच्चे पसत्थं मंगलं कलयलं कुणमाणे मंदाए गईए सल्लियं आगच्छइ समुवट्टिए-आवासइत्तिवुत्तं भयइ, सम्मं उवट्ठाणसुयंति वचन्वे वकारलोवाओ समुट्ठापासुयंति भणियं, तहा जइ अप्पणावि पुव्वुड्डियं गामाइ भवइ तहावि जइ से समणे एवंकयसंकप्पे अज्झयणं परियेद्वइ तओ पुणरवि आवासेइ” तथा नागाः-नागकुमारास्तेषां परिज्ञा यस्यां ग्रन्थपद्धतौ भवति सा नागपरिज्ञा, तस्याश्चैयं

चूर्णिकृतोपदर्शिता भावना—“जाहे तं अज्झयणं समणे निग्गंथे परियट्ठेइ ताहे अकयंसंक्कप्पस्सवि ते नागकुमारा तत्थत्था चेव तं समणं परियाणंति-वंदंति नमंसंति बहुमाणं च करंति, सिंगनादितक्कज्जेसु य वरदा भवंति” तथा यत्रावलिकाप्रविष्टा इतरे च नरकावासाः प्रसङ्गतत्सद्गामिनश्च नरास्तिर्यञ्चो वा वर्ण्यन्ते ता निरयावलिकाः, एकस्मिन्नपि ग्रन्थे वाच्ये बहुवचनशब्दः शक्तिस्वाभाव्यात्, यथा पाञ्चाला इत्यादौ, तथा ‘कल्पिका’ इति याः सौधम्मर्मादिकल्पगतवक्तव्यतागोचरा ग्रन्थपद्धतयस्ताः कल्पिकाः, एवं कल्पपावतंसिका द्रष्टव्याः, पुष्पिता इति यासु ग्रंथपद्धतिषु गृहवासमुत्कलनपरित्यागेन प्राणिनः संयमभावपुष्पिताः सुखिता उपिता भूयः संयमभावपरित्यागतौ दुःखावासिमुकुलनेन मुकुलिताः पुनस्ततः तत्परित्यागेन पुष्पिताः प्रतिपाद्यन्ते ताः पुष्पिताः उच्यन्ते, अधिकृतार्थविशेषप्रतिपादिकाः पुष्पचूडाः तथा ‘वृष्णिदशा’ इति, ‘नाम्युत्तरपदस्य वे’ति लक्षणवशादादिपदस्यान्धकशब्दरूपस्य लोपः, ततोऽयं परिपूर्णः शब्दः अन्धकवृष्णिदशा इति, अयं चान्वर्थः—अन्धकवृष्णिनराधिपकुले ये जातास्तेऽपि अन्धकवृष्णयः तेषां दशाः—अवस्थाश्चरितगतिसिद्धिगमनलक्षणा यासु ग्रन्थपद्धतिषु वर्ण्यन्ते ता अन्धकवृष्णिदशाः, अथवाऽन्धवृष्णिवक्तव्यताप्रतिपादिका दश—अध्ययनानि अन्धकवृष्णिदशा । कियन्ति नामग्राहमाख्यातुं शक्यन्ते प्रकीर्णकानि ?, तत एवमादीनि चतुरशीतिः प्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽहंतः श्रीऋषभस्वामिनस्तीर्थकृतः, तथा सङ्ख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि मध्यमानामजितादीनां जिनवरेन्द्राणां तीर्थकराणाम्, एतानि च यस्य यावन्ति भवन्ति तस्य तावन्ति प्रथमानुयोगतो वेदितव्यानि, तथा चतुर्दशप्रकीर्णकसहस्राणि भगवतोऽहंतो वर्द्धमानस्वामिनः । इयमत्र भावना—इह भगवत ऋषभस्वामिनश्चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्याः श्रमणा आसीरन्, ततः प्रकीर्णकरूपानि चाध्ययनानि कालिको-त्कालिकभेदभिन्नानि सर्वसङ्ख्यया चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्यान्यभवन्, कथमिति चेत् ?, उच्यते, इह यद्भगवदहं दुपदिष्टं श्रुतमनुसृत्य

भगवन्तः श्रमणा विरचयन्ति तत्सर्वं प्रकीर्णकमुच्यते, अथवा श्रुतमनुसरन्तो यदात्मनो वचनकौशलेन धर्मदेशनादिषु ग्रन्थपद्धति-
 रूपतया भाषन्ते तदपि सर्वं प्रकीर्णकं, भगवत् ऋषभस्वामिन उत्कृष्टा श्रमणसम्पदा आसीत् चतुरशीतिसहस्रप्रमाणा, ततो घटन्ते
 प्रकीर्णकान्यपि भगवत्चतुरशीतिसहस्रसङ्ख्यानि, एवं मध्यमतीर्थकृतां अपि सङ्ख्येयानि प्रकीर्णकसहस्राणि भावनीयानि, भगवत्तस्तु
 वर्द्धमानस्वामिनः चतुर्दशश्रमणसहस्राणि, ततः प्रकीर्णकानि अपि भगवतः चतुर्दशसहस्राणि, अत्र द्वे मते—एके स्वरयः प्रज्ञापयन्ति—इदं
 किल चतुरशीतिसहस्रादिकं ऋषभादीनां तीर्थकृतां श्रमणपरिमाणं प्रधानसूत्रविरचनसमर्थान् श्रमणान् अधिकृत्य वेदितव्यं । इतरथा
 पुनः सामान्यश्रमणाः प्रभूततरा अपि तस्मिन् तस्मिन्पभादिकाले आसीरन् । अपरे पुनः एवं प्रज्ञापयन्ति—ऋषभादितीर्थकृतां जीवतां
 इदं चतुरशीतिसहस्रादिकं श्रमणपरिमाणं । प्रवाहतः पुनः एकैकस्मिन् तीर्थे भूयांसः श्रमणा वेदितव्याः । तत्र ये प्रधानसूत्रविरचनशक्ति-
 समन्वितमुप्रसिद्धतत् ग्रंथा अतत्कालिका अपि तीर्थे वर्त्तमानास्तेऽधिकृता द्रष्टव्याः । एतदेव मतांतरं उपदर्शयन्नाह—‘अथवा’ इति
 प्रकारांतरोपदर्शने यस्य ऋषभादेः तीर्थकृतो यावन्तः शिष्याः तीर्थे औत्पत्तिकया वैनयिकया कर्मजया पारिणामिकया चतुर्विधया बुद्ध्या
 उपेताः—समन्विता आसीरन्, तस्य—ऋषभादेः तावन्ति प्रकीर्णकसहस्राणि अभवन्, प्रत्येकबुद्धा अपि तावन्त एव, अत्र एकै व्याचक्षते—
 इह एकैकस्य तीर्थकृतः तीर्थे अपरिमाणानि प्रकीर्णकानि भवन्ति, प्रकीर्णककारिणां अपरिमाणत्वात्, केवलं इह प्रत्येकबुद्धरचितानि
 एव प्रकीर्णकानि द्रष्टव्यानि, प्रकीर्णकपरिमाणेन प्रत्येकबुद्धपरिमाणप्रतिपादनात्, सादेतत्—प्रत्येकबुद्धानां शिष्यभावो विरुध्यते,
 तदेतदसमीचीनं यतः प्रव्राजकाचार्य एव अधिकृत्य शिष्यभावो निषिध्यते । ननु तीर्थकरोपदिष्टशासनप्रतिपन्नत्वेनापि ततो न कश्चित्

दोषः । अन्ये पुनः एवमाहुः सामान्येन प्रकीर्णकैः तुल्यत्वात् प्रत्येकबुद्धानां अत्राभिधानं न तु नियोगः । प्रत्येकबुद्धिरचितानि एव प्रकीर्णकानि इति । तदेतत् कालिकं तदेतत् आवश्यकव्यतिरिक्तं, तदेतदनंगप्रविष्टं इति ।

से किं तं अंगपविष्टं ? अंगपविष्टं दुवालसविहं पन्नत्तं, तं जहा-आयारो, सूर्यगडो, ठाणं, सम्मवायो, विवाहपन्नत्ती, नायाधम्मकहाओ उवासगदसाओ, अंतगडदसाओ, अणुत्तरोववाइयदसाओ, पणहावागरणांइ, विवागसुयं, दिट्ठिवाओ । से किं तं आयारे ? आयारे समणाणं निगंथाणं आधार, गोयर, विणय, वेणइय, सिक्खा, भासा, अभासा, चरण, करण, माघा, जाया, वित्तीओ आघविज्जंति । से समासओ पंचविहे पन्नत्ते, तं जहा-नाणायारे, दंसणायारे, चरित्तायारे, तवायारे, वीरियायारे । आयारे णं परित्ता वायणा, संखिज्ज अणुओगदारा, संखिज्जा वेढा, संखिज्जा सिलोगा, संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ, संखिज्जाओ संगहणीओ । से णं अंगट्टयाए पढमे अंगे दो सुअक्खंधा, पणवीसं अज्झयणा, पंचासीई उदएसणकाला, पंचासीई समुदएसणकाला, अट्टारसपय सहस्साणि पयगेणं । संखिज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परित्ता तसा, अणंता थावरा, सासयकडनिबद्धनिकाइआ जिणपन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति पन्नविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति । से एवं आयासे एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ सेत्तं आयारे ॥ १ ॥

अथ किं तदंगप्रविष्टं ? छुरिराह-अंगप्रविष्टं द्वादशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-‘आचारः द्वावकृतमित्यादि, अथ किं तदाचार इति ? अथवा कोऽयं आचारः ? आचार्य आह-आचरणं आचारः आचर्यते इति वा आचारः, पूर्वपुरुषाचरितो ज्ञानादि आसेवनविधिः इत्यर्थः । तत्रप्रतिपादको ग्रंथोऽपि आचार एव उच्यते । अनेन वाऽऽचारेण करणभूतेन अथवा आचारे-आधारभूते ‘णं’ इति वाक्यालंकारे श्रमणानां प्राप्तिरूपितशब्दानां निर्ग्रथानां बाह्याभ्यन्तरग्रंथरहितानां, आह-श्रमणा निर्ग्रथा एव भवन्ति तत् किमर्थं निर्ग्रथानां इति विशेषणं उच्यते, शाक्यादिव्यवच्छेदार्थं, शाक्यादयोऽपि हि लोके श्रमणा व्यपदिश्यन्ते । तदुक्तं-‘निगन्थ सक्क तावस गेरुय आजीव पंचहा समणा’ इति । तेषां आचारादि आख्यायते, तत्र आचारो ज्ञानाचारादि अनेकमेदभिन्नो गोचरो-भिक्षाग्रहणविधिलक्षणः विनयो-ज्ञानादिविनयः, वैनयिकं-विनयफलं कर्मक्षयादिशिक्षा-ग्रहणाशिक्षा वा, विनेयशिक्षा इति चूर्णिकृत् । तत्र विनेयाः-शिष्याः । तथा भाषा सत्या असत्या-मृषा च, अभाषा-मृषा सत्यामृषा च । चरणं-व्रतादि, करणं-पिंडविशुद्ध्यादि, उक्तं च-“वयसमणधम्मसंजमवेयावच्चं च वंभगुत्तीओ । नाणाइतियं तव कोहनिग्गाई चरणमेयं ॥ १ ॥ पिंडविसेहीसमिईभावणपडिमाय इंदियनिरोहो । पडिलेहणगुत्तीओ अभिग्गहा चैव करणं तु ॥ २ ॥” यात्रा-संयमयात्रा तदर्थं एव परिसिताहारग्रहणं वृत्तिः-विचित्रैः अभिग्रहविशेषैः वर्त्तनं, ‘आचारश्च गोचरश्च’ इत्यादिः द्वन्द्वः, ता आचारगोचरविनयवैनयि रुक्षिव्याभाषाऽभाषाचरणकरण-यात्रामात्रावृत्तयः आख्यायन्ते । इदं यत्र कचिद् अन्यतरोपादानेन अन्यतरगतार्थोभिधानं तत् सर्वं तत् प्राधान्यरूपापनार्थं अवसेयं । स आचारः ‘समासतः’ संक्षेपतः पंचविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-‘ज्ञानाचार’ इत्यादि, तत्र ज्ञानाचारः, “फले विणए बहुमाणां, उचहाणे तह य निहवणे । वंजणअत्थतदुभए अट्टविहो निवियतिनिच्छामूढदिट्ठोय ।” दर्शनाचारः, “निस्संकिण निहंलिय निवियतिनिच्छामूढदिट्ठोय ।”

उववृहथिरीकरणे वच्छलपभावणे अट्ट ॥ २ ॥” प्रभावकाः तीर्थस्य अमी द्रष्टव्याः—‘अहंसेस इड्डियायरिय वाई घम्मकहि खवग
 नेमिन्ती । विज्जा रायागणसंमया य तित्थं पभावन्ति ॥ १ ॥ चारित्राचारः—‘पणिहाणजोग जुत्तो पंचाहं समिईहिं तिहि उ
 गुत्तीहिं । एस चरित्तायारो अट्टविहो होइ नायव्वो ॥ १ ॥’ तप आचारः—‘वारस विहंमि वि तवे अहिंभतरवाहिरे जिणुवइइ ॥
 अगिलाइ अणाजीवी नायव्वो सो तवायारो ॥ १ ॥’ वीर्याचारः—‘अणिगूहियवलविरिओ परक्कमइ जो जहुत्तमाउत्तो । जुंजइ
 य जहाथामं नायव्वो वीरियायारो ॥ १ ॥’ आचारे णं इति वाक्यालंकारे, ‘परित्ता’ परिमिता तं तं प्रज्ञापकं पाठकं च
 अधिकृत्य आद्यन्तोपलब्धिः, अथवा उत्सर्पिणीं अवसर्पिणीं च प्रतीत्य परीत्ता द्रष्टव्याः, काऽसावित्याह—‘वाचना’ वाचना
 नाम सूत्रस्य अर्थस्य वा प्रदानं, यदि पुनः सामान्यतः प्रवाहं अधिकृत्य चिंत्यते तदा अनंताः, तथा संख्येयानि अनुयोगद्वाराणि
 उपक्रमदीनि, तानि हि अध्ययनं २ प्रति प्रवर्तते, अध्ययनानि च संख्येयानि इति कृत्वा, तथा संख्येया वेदा, वेदो
 नाम छंदोविशेषः, तथा संख्येयाः श्लोकाः—सुप्रतीताः, तथा संख्येया नियुक्तयः, तथा संख्येयाः प्रतिपत्तयः, प्रतिपत्तयो
 नाम द्रव्यादिपदार्थाभ्युपगमाः प्रतिमादि अभिग्रहविशेषा वा ताः सूत्रनिबद्धाः संख्येयाः, स आचारो ‘णं’ इति वाक्यालंकारे
 अंगार्थतया—अंगार्थत्वेन, अर्थग्रहणं परलोकांश्चिंतायां सूत्राद् अर्थस्य गरीयस्त्वख्यापनार्थं, अथवा सूत्रार्थ—उभयरूप आचारः
 इति ख्यापनार्थं, प्रथमं अंगं, एकारांतता सर्वत्र मागधभापालक्षणाऽनुसरणात् वेदितव्या, स्थापनामधिकृत्य प्रथमं अंगमित्यर्थः ।
 तथा द्वौ श्रुतस्संघौ—अध्ययनसमुदायरूपौ, पंचविंशतिः अध्ययनानि, तद्यथा—“सत्थ परिन्ना (१) लोगच्चिजओ (२) सीओसणिज्ज
 (३) संमत्तं (४) आवन्ति (५) धूय (६) विमोहो (७) महाणसुयं (८) वहाणसुयं (९) ॥१॥” एतानि नव अध्ययनानि

प्रथमश्रुतस्कन्धे । “पिंडेसण (१) सिद्धि (२) रिया (३) भासज्जाया (४) य वत्थ (५) पाएसा (६) । उग्गहपडिमा
 (१) सत्तसत्तिकया (१४) य भावण (१५) विमुत्ति (१६) ॥ १ ॥” अत्र ‘सेज्जिरिय’ति शय्याध्ययनं ईर्याध्ययनं च ।
 ‘वत्थपाएस’त्तिवत्त-एषणाध्ययनं पात्र-एषणाध्ययनं च, अमूनि षोडश अध्ययनानि द्वितीयश्रुतस्कन्धे । एवमेतानि निशीथवज्जीनि
 पंचविंशतिः अध्ययनानि भवन्ति, तथा पंचाशीतिः उद्देशनकालाः, कथं चेद् ? उच्यते, इह अंगस्य श्रुतस्कंधस्य अध्ययनस्य उद्देशकस्य च
 एक एव उद्देशनकालः । एवं शस्त्रपरिज्ञायां सप्त उद्देशनकालाः ७ लोकविजये षट् १३ शीतोष्णाध्ययने चत्वारः १७ सम्यक्त्वा-
 ध्ययने चत्वारः २१ लोकसाराध्ययने षट् २७ धृताध्ययने पंच ३२ विमोहाध्ययनेऽष्टौ ४० महापरिज्ञायां सप्त ४७ उपधानश्रुते
 ध्ययने चत्वारः ५१ पिंडैषणायां एकादश ६२ शङ्खैषणाध्ययने त्रयः ६५ ईर्याध्ययने त्रयः ६८ भाषाध्ययने द्वौ ७० वत्त-एषणाध्ययने द्वौ
 चत्वारः ७२ पात्रैषणाध्ययने द्वौ ७४ अवग्रहप्रतिमाध्ययने द्वौ ७६ सप्तसप्तिकाध्ययनेषु षट् ८३ भावनायां एकः ८४ विमुत्तौ एकश्च ८५ एवं
 एते सर्वेऽपि पिंडिताः पंचाशीतिः भवन्ति । एवं समुद्देशनकाला अपि पंचाशीतिर्भाविनीयाः, तथा पदाग्रेण-परिमाणेन अष्टादशपद-
 सहस्राणि, इह यत्र अर्थोपलब्धिस्तत् पदम् । तथा संख्येयानि अक्षराणि, पदानां संख्येयत्वात् । तथा इह गमाः-अर्थगमा गृह्यन्ते ।
 अर्थगमा नाम अर्थपरिच्छेदास्ते च अनन्ताः, एकस्मादेव सूत्रात् अतिशायिमतिमेधादिगुणानां तत्तत् धर्मविशिष्टानन्तधर्ममूर्तमक-
 वस्तुप्रतिपत्तिभावात् । तथा अनन्ताः पर्यायाः ते च स्वपरमेदभिन्ना अक्षरार्थगोचरा वेदितव्याः, तथा परीताः-परिमिताः त्रसा-
 द्वीन्द्रियादयः, अनन्ताः स्थावराः-वनस्पतिकायादयः, शाश्वता-धर्म्मस्त्विकायादयः, कृताः-प्रयोगविज्ञेया ज्ञ्याः घटसंख्याश्रारागादयः,
 एते सर्वेऽपि त्रसादयो निवद्धाः-सूत्रे स्वरूपतः उक्ता, निकाचिताः-निर्युक्तिसंग्रहणिहेतुउदाहरणादिभिः अनेकथा व्यवस्थापिता

जिनप्रज्ञप्ता भावाः-पदार्थाः आख्यायन्ते-सामान्यरूपतया विशेषरूपतया वा कथ्यन्ते प्रज्ञाप्यन्ते नामादिभेदोपन्यासेन प्रपंच्यन्ते-प्ररूप्यन्ते नामादीनां एव भेदानां सप्रपंचं स्वरूपकथनेन पृथग् विविक्तं ख्याप्यन्ते । दर्शयन्ते-उपमाप्रदर्शनेन यथा गौः इव गवयः इत्यादि निदर्शयन्ते-हेतुदृष्टांतोपदर्शनेन उपदर्शयन्ते निगमनेन शिष्यबुद्धौ निःशंकं व्यग्रस्थाप्यन्ते । सांप्रतं आचारांगग्रहणे फलं प्रतिपादयन्ति-‘स’ इति आचारांगग्रहकोऽभिसंबध्यन्ते । एवमात्मा-एवंरूपो भवति, अयमत्र भावः-अस्मिन् आचारांगे भावतः सम्य-अधीते सति तदुक्तक्रियानुष्ठानपरिपालनात् साक्षात् मूर्त्त इव आचारो भवति-इति, तदेवं क्रियां अधिकृत्य उक्तं, सम्प्रति ज्ञानं अधिकृत्य आह-यथाऽऽचाराङ्गे निबद्धा भावाः तथा तेषां भावानां ज्ञाता भवति, यथा निर्युक्तिसंग्रहणिहेतुउदाहरणादिभिः विविधं [प्ररूपितास्तथा] ज्ञाता भवति, एवं चरणकरणप्ररूपणा आचारे आख्यायन्ते, सोऽयमाचारः ॥

से किं तं सूत्रगडे ? सूत्रगडे णं लोए सूइज्जइ, अलोए सूइज्जइ, लोआलोए सूइज्जइ, जीवा सूइज्जइ, अजीवा सूइज्जइ, जीवाजीवे सूइज्जइ, ससमए सूइज्जइ, परसमए सूइज्जइ, ससमयपरसमए सूइज्जइ । सूत्रगडे णं असीअस्स किरियावाइसयस्स चउरासीए अकरियावाईणं सत्तट्ठीए अत्ताणियवाईणं बत्तीसाए वेणइयवाईणं तिण्हं तेसट्ठाणं पासंडियसयाणं वूहं किं वा ससमए ठाविज्जइ । सूत्रगडे णं परित्ता वायणा, संखिज्जा अणुओगदारा, संखिज्जा वेढा, संखिज्जा सिलोगा, संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ, संखिज्जाओ पडिवत्तीओ, संखिज्जाओ संगहणीओ । से णं अंगट्ठयाए विइए अंगे दो सुअक्खंवा, तेवीसं अज्झयणा, तित्तीसं उइसणकाला, तित्तीसं समुइसणकाला, छत्तीसं पयसहस्सणि,

पयगगेणं संखिज्जा अक्खरा, अणंता गमा, अणंता पज्जवा, परिता तसा, अणंता थावरा, सासय-
 कडनिचद्धनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परुविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति
 उवदंसिज्जंति । से एवं आया से एवं नाया से एवं विजाया से एवं चरणकरणपरूवणा आयविज्जइ
 सेत्तं सूरगडे ॥ २ ॥

अथ किं तत्सूत्रकृतं?, 'सूत्र पैशुन्ये' सूत्रनात् सूत्रं निपातनात् रूपनिष्पत्तिः, सा च प्रधानश्च अयं सूत्रशब्दः, ततोऽयमर्थः,—
 सूत्रेण कृतं, सूत्ररूपतया कृतं इत्यर्थः, यद्यपि च सर्वमङ्गं सूत्ररूपतया कृतं तथापि रूढिवशात् एतत् एव सूत्रकृतं उच्यते, न शेषं
 अङ्गं, आचार्ये आह—सूत्रकृतेन अथवा सूत्रकृते 'णं' इति वाक्यालंकारे लोकः सूत्र्यते इत्यादि निगदसिद्धं यावत् 'असीयस्स किरिया-
 वाइसयस्स' इत्यादि । अशीति अधिकस्य क्रियावादिशतस्य, चतुरशीतेः अक्रियावादिनां, सप्तपष्टेः अज्ञानिकानां, द्वाविंशतो वैनयिकानां
 सर्वसंख्यया त्रयाणां त्रिषष्ठ्यधिकानां पार्षण्डिशतानां 'ब्यूहं' प्रतिक्षेपं कृत्वा स्वसमयः स्थाप्यते । तत्र न कर्त्तारमंतरेण क्रिया
 पुण्यबंधादिलक्षणा संभवति । तत् एवं परिज्ञाय तां क्रियां—आत्मसमवायिनीं चंदति तत् शीलाथ ये ते क्रियावादिनस्ते पुनरात्मादि
 अस्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन अशीत्यधिकशतसंख्या विज्ञेया । जीवाजीवांश्रवंशसंचरनिर्जराण्यपुण्यमोक्षरूपान् नय पदार्थान्
 परिपाठ्या पट्टिकादौ विरचय्य जीवपदार्थस्याधःस्वपरभेदावुपन्यसनीयौ, तयोः अथो नित्यानित्यभेदौ, तयोरपि अथः कालेधरात्म-
 नियतिस्वभावभेदाः पंच न्यसनीयाः, पुनश्च एवं विकल्पाः कर्त्तव्याः, तद्यथा—अस्ति जीवः स्वतो नित्यः कालतः इत्येको विकल्पः,
 अथा च विकल्पस्य अयमर्थः—विद्यते खलु अयं आत्मा खेन रूपेण नित्यश्च कालतः कालत्रादिनो मते, कालत्रादिनश्च नाम ते

मंतव्याः ये कालकृतं एव सर्वं जगत् मन्यन्ते । तथा च ते आहुः—न कालमंतरेण चंपकाशोकसहकारादिघनस्पतिकुमुमोद्गमफला
 बंधादयो हिमकणानुपत्तशीतप्रपातनक्षत्रगर्भाधानवर्षादयो वा ऋतुविभागसंपादिता चालकुमारयौवनपलितागमादयो वावस्थाविशेषा
 घटन्ते, प्रतिनियतकालविभाग एव तेषां उपलभ्यमानत्वात् । अन्यथा सर्वमव्यवस्थया भवेत्, न चैतदृष्टमिष्टं वा, अपि च—मुद्रपक्तिः
 अपि न कालमंतरेण लोके भवती दृश्यते । किंतु कालक्रमेण अन्यथा स्थालींघनादिसामग्रीसंपर्कसंभवे प्रथमसमयेऽपि तस्याभावप्रसंगो
 न च भवति, तस्मात् यत्कृतकं तत्सर्वं कालकृतं इति । तथा च उक्तं—“न कालव्यतिरेकेण, गर्भवालशुभादिकं । यत्किञ्चिज्जायते लोके,
 तदसौ कारणं किल ॥ १ ॥ किं च कालादृते नैव मुद्रपक्तिरपीक्ष्यते । स्थाल्यादिसंनिधानेऽपि, ततः कालादसौ मता ॥ २ ॥ कालाभावे
 च गर्भादि, सर्वं स्यादव्यवस्थया । परेष्टहेतुसद्भावमात्रादेव तदुद्भवात् ॥ ३ ॥ कालः पचति भूतानि, कालः संहरति प्रजाः । कालः
 सुप्तेषु जागर्ति, कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४ ॥” अत्र ‘परेष्टहेतुसद्भावमात्रादि’ति पराभिमतवनितापुरुषसंयोगादिमात्ररूपहेतुसद्भाव-
 मात्रादेव ‘तदुद्भवादि’ति गर्भादि उद्भवप्रसंगात्, तथा कालः पचति—परिपाकं नयति परिणतिं नयति, ‘भूतानि’ पृथिव्यादीनि, तथा
 कालः संहरति प्रजाः—पूर्वपर्यायान् प्रच्याव्य पर्यायांतरेण प्रजाः लोकान् स्थापयति । तथा कालः सुप्तेषु जनेषु जागर्ति, कालं एव तं तं
 सुप्तं जनमापदो रक्षति इति भावः, तस्मात् हि स्फुटं दुरतिक्रमोऽपाकर्तुमशक्यः काल इति । उक्तेन एव प्रकारेण द्वितीयोऽपि विकल्पो
 वक्तव्यः । नवरं कालवादिनः इति वक्तव्ये ईश्वरवादिन इति वक्तव्यं, तद्यथा—अस्ति जीवः स्वतो नित्यः ईश्वरतः, ईश्वरवादिनश्च सर्व
 जगत् ईश्वरकृतं मन्यन्ते, ईश्वरं च सहसिद्धज्ञानवैराग्यधर्मैश्वर्यरूपं चतुष्टयं प्राणिनां च स्वर्गपवर्गयोः प्रेरकं इति । तदुक्तं—“ज्ञानम-
 प्रतिघं यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्ममश्न, सहसिद्धं चतुष्टयं ॥ १ ॥ “अन्यो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा ध्वजमेव वा ॥ १ ॥” इत्यादि, एवं तृतीयो विकल्प आत्मवादिनां, आत्मवादिनो नाम ये ‘गुरुरूप एवेदं सर्वं’ इत्यादि प्रतिपन्नाः । चतुर्थो विकल्पो नियतिवादिनां, ते हि एवं आहुः—नियतिः नाम तच्चान्तरं अस्ति यद् वशादेते भावाः सर्वेऽपि नियतेन एव रूपेण प्रादुर्भावमश्नुवते, नान्यथा, तथा हि यत् यदा यतो भवति तत्तदा तत् एव नियतेन एव रूपेण भवदुपलभ्यते । अन्यथा कार्यकारणभावव्यवस्था प्रतिनियतरूपावस्था च न भवेत्, नियामकाभावात् । तत् एवं कार्यनैयत्यतः प्रतीयमानामेनां नियतिं को नाम प्रमाणपथकुशलो बाधितुं क्षमते ? मा प्रापदन्यत्रापि प्रमाणपथव्याघातप्रसंगः । तथा च उक्तं—“नियतेनैव रूपेण, सर्वे भावा भवन्ति यत् । ततो नियतिजा ह्येते, तत्स्वरूपानुबोधतः ॥ १ ॥ यत् यदैव यतो यावत्तत्तदैव ततस्तथा । नियतं जायते न्यायात्, क एनां बाधितुं क्षमः ? ॥ २ ॥” पंचमो विकल्पः स्वभाववादिनां, ते हि स्वभाववादिन एवं आहुः—इह सर्वे भावाः स्वभाववशात् उपजायन्ते । तथा हि—मृदः कुंभो भवति न पटादि, तन्तुभ्योऽपि पट उपजायते न कुम्भादि, एतच्च प्रतिनियतं न तथा स्वभावतामंतरेण घटाकोटीसंस्कृमाटीकते, तस्मात्सकलं इदं स्वभावकृतं अवसेयं । अपि चास्तामन्यत्कार्यजातं इह सुद्रूपपक्तिः अपि न स्वभावमंतरेण भवितुं अर्हति, तथा हि—स्थालीधनकालादिसामग्रीभावेऽपि न कांकडुकमुद्रानां पक्तिः उपलभ्यते । तस्मात् यद्यत् भावे भवति [यदभावे च न-भवति] तत्तदन्यव्यतिरेकानुविधायि तत् कृतं इति स्वभावकृता सुद्रूपपक्तिः अप्येष्टव्या, ततः सकलं एव इदं वस्तुजातं स्वभावहेतुकं अवसेयं इति । ततः एवं स्वतः इति पदेन लब्धाः पंच विकल्पाः, एवं परत इति अनेनापि पंच लभ्यन्ते, परत इति परेभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विद्यते न खलु अयं आत्मा इत्यर्थः । एवं नित्यत्वापरित्यागेन दश विकल्पा लब्धाः, एवमनित्यपदेनाऽपि दश, सर्वे मिलिता विंशतिः, एते च जीवपदार्थेन लब्धाः, एवं अजीवादिषु अपि अष्टसु पदार्थेषु प्रत्येकं

विंशतिःविकल्पा लभ्यन्ते, ततो विंशतिः नवगुणिताः शतं अशीत्युत्तरं, क्रियावादिनां भवति ॥ तथा न कस्यचित् प्रतिक्षणं
 अनवस्थितस्य पदार्थस्य क्रिया संभवति उत्पत्त्यनंतरं एव विनाशात् इत्येवं ये वदन्ति ते अक्रियावादिनः, तथा च आहुःएके-
 “क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ? भूतिर्येषां क्रिया सैव, कारणं स एव उच्यते ॥ १ ॥ एते च आत्मादि-
 नास्तित्वप्रतिपत्तिलक्षणा अमुनोपायेन चतुरशीतिसंख्या द्रष्टव्याः, पुण्यापुण्यवर्जितशेषजीवादिपदार्थसप्तकन्यासः, तथैव च
 जीवादिसप्तकस्य अयः प्रत्येकं स्वपरविकल्पोपादानं, असत्त्वात् आत्मनो नित्यानित्यविकल्पो न स्तः, कालादीनां च पंचानां
 अधस्तात् षष्ठी यदृच्छा न्यस्यते, इह यदृच्छावादिनः सर्वेऽपि अक्रियावादिन एव, न केचित् अपि क्रियावादिनः ततः प्राग् यदृच्छा
 नोपन्यस्ता, तत एवं विकल्पाभिलाषः-नास्ति जीवः स्वतः कालत इति एको विकल्पः, एवं ईश्वरादिभिः अपि यदृच्छापार्यतैः,
 सर्वेऽपि मिलिताः षड् विकल्पाः, अमीषां च विकल्पानां अर्थः प्राग्वद्भावनीयः, नवरं यदृच्छात इति यदृच्छावादिनां मते, अथ
 के ते यदृच्छावादिनः ? उच्यते, इह ये भावानां संतानोपेक्षया न प्रतिनियतं कार्यकारणभावं इच्छन्ति किंतु यदृच्छया ते
 यदृच्छावादिनः, तथा च ते एवं आहुः-“न खलु प्रतिनियतो वस्तूनां कार्यकारणभावस्तथा प्रमाणेन अग्रहणात्, तथा हि
 शालूकादपि जायते शालूको गोमयात् अपि वह्निः अपि वह्निः उपजायते अरणिक्वाष्पात् अपि धूमादपि जायते धूमोऽग्नीन्धनसंपर्कात्
 अपि कंदात् अपि जायते कदली बीजात् अपि वटादयो बीजादपि जायन्ते शाल्वकंदेशात् अपि, ततो न प्रतिनियतः क्वचिदपि कारण-
 कार्यभाव इति यदृच्छातः क्वचित् किंचित् भवति इति प्रतिपत्तव्यं, न खलु अन्यथा च वस्तुसद्भावं पर्यंतोऽन्यथा आत्मानं प्रेक्षावंतः
 परिक्लेशयन्ति इति । यथा च स्वतः पद्म विकल्पा लब्धाः तथा नास्ति परतः कालान्न ज्ञेयम् ॥ १ ॥

द्वादश विकल्पा जीवपदे लब्धाः, एवं अजीवादिषु अपि षट्सु पदार्थेषु प्रत्येकं द्वादश विकल्पा लभ्यन्ते । ततो द्वादशभिः
 संप्त गुणिताः चतुरशीतिर्भवन्ति आक्रियावादिनां विकल्पाः ॥ तथा कुत्सितं ज्ञानं अज्ञानं तदेषां अस्ति इति अज्ञानिकाः, 'अतोऽनेकस्यरात्'
 इति मत्वर्थीय इकप्रत्ययः, अथवा अज्ञानेन चरन्ति इति अज्ञानिकाः—असंचित्य कृतबंधवैफल्यादिप्रतिपत्तिलक्षणाः, तथा हि—एते
 एवमाहुः—न ज्ञानं श्रेयः, तस्मिन् सति परस्परं विवादयोगतः चित्तकालुष्यादिभावतो दीर्घतरसंसारप्रवृत्तेः । तथाहि—केनचित् पुरुषेण
 अन्यथा देशिते सति वस्तुनि विवाक्षितो ज्ञानी ज्ञानगर्वाध्मातमानसः तस्य उपरि कलुषचित्तस्तेन सह विवादं आरभते, विवादे च
 क्रियमाणे तीव्रतीव्रतरचित्तकालुष्यभावतोऽङ्कारतश्च प्रभूतप्रभूततराः अशुभकर्मबंधसंभवः, तस्मात् च दीर्घदीर्घतरसंसारः, तथा च
 उक्तं—“अन्नेण अन्नहा देसियंमि भावंमि नाणगव्वेणकुण्ह विधायं कलुसियचित्तो तत्तो य से बंधो ॥ १ ॥” इत्यादि, येऽपि च
 विनयवादिनो विनयप्रतिपत्तिलक्षणाः तेऽपि मोहात् मुक्तिपथपरिभ्रष्टाः वेदितव्याः । तथा हि—विनयो नाम मुक्तिअंगं यो मुक्तिपथा-
 नुकूलो न शेषः, मुक्तिपथश्च ज्ञानदर्शनचारित्राणि, 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः' इति वचनात्, ततो ज्ञानादीनां ज्ञानादि-
 आधारणां च बहुश्रुतादिपुरुषाणां यो विनयो ज्ञानादिबहुमानप्रतिपत्तिलक्षणः स ज्ञानादिसंपत् वृद्धिहेतुत्वेन परंपरया मुक्तिअंगं
 उपजायते । यस्तु सुरनृपत्यादिषु विनयः स नियमात् संसारहेतुर्यतः सुरनृपत्यादिषु विनयो विधीयमानः सुरनृपत्यादिभावविषयं
 बहुमानं आपादयति । अन्यथा विनयकरणाप्रवृत्तेः, सुरनृपत्यादिभावश्च भोगप्रधानः, ततस्तत् बहुमाने भोगबहुमानं एव कृतं परमार्थतो
 भवति इति दीर्घसंसारपथप्रवृत्तिः, येऽपि च यतिविनयवादिनः तेऽपि यदि साक्षात् विनयमेव केवलं मुक्तिअंगं इच्छन्ति तर्हि तेऽपि
 असमीचीनवादिनो वेदितव्याः । ज्ञानादिरहितस्य केवलस्य विनयस्य साक्षात् मुक्तिअंगत्वाभावात्, न खलु ज्ञानदर्शनचारित्ररहिताः

केवलं पादपतनादिमात्रेण मुक्तिं अश्रुवते जंतवः, किंतु ज्ञानादिसहिताः, ततो ज्ञानादिकं एव साक्षात् मुक्तिअंगं, न विनयः । कथमेतदवसीयते ? इति चेदुच्यते । इह मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिप्रत्ययं कर्मजालंतत् क्षयात् च मोक्षो 'मुक्तिः कर्मक्षयादिष्टा' इति वचन-
 प्रामाण्यात्, कर्मजालक्षयश्च न निर्मूलकारणोच्छेदमंतरेण सर्वथा संभवति । ततो मिथ्यात्वप्रतिपक्षं सम्यग्दर्शनं अज्ञानप्रतिपक्षं च ज्ञानं अविरतिप्रतिपक्षं च चारित्रं सम्यक् सेव्यमानं यदा प्रकर्षप्राप्तं भवति तदा सर्वथा कारणापगमतो निर्मूलकर्मोच्छेदो भवति इति ज्ञानादिकं साक्षात् मुक्तिअंगं, न विनयमात्रं, केवलं विनयो ज्ञानादिषु विधीयमानः परंपरया मुक्तिअंगं साक्षात् तु ज्ञानादिहेतु-
 रिति सर्वकल्याणभाजनं तत्र तत्र प्रदेशे गीयते, यदि पुनः विनयवादिनो ज्ञानादिवृत्तिहेतुतया मुक्तिअंगं विनयं इच्छन्ति तदा तेऽप्य-
 स्मत्पथवर्त्तिन एव इति न कदाचिद्विप्रतिपत्तिः इति कृतं प्रसंगेन, प्रकृतिं अनुसंधीयते । 'स्वयंगडस्सणं परिच्चा वायणा' इत्यादि सर्वं प्राणवत्, उद्देशानां च परिमाणं कृत्वा उद्देशसमुद्देशकालसंख्या भावनीया । तदेतत् सूत्रकृतं ॥

से किं तं ठाणे ? ठाणे जीवा ठाविज्जंति, अजीवा ठाविज्जंति, जीवाजीवे ठाविज्जंति । ससमए ठाविज्जंति, परसमए ठाविज्जंति, ससमए परसमए ठाविज्जंति, लोए ठाविज्जंति, अलोए ठाविज्जंति, लोआलोए ठाविज्जंति । ठाणे णं दंका कूडा सेला सिंहारिणो पब्भारा कुडाइं गुहाओ आगरा दहा नईओ आघविज्जंति ठाणे णं परिच्चा वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जु-
 त्तीओ संखिज्जाओ पडिबत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ से णं अंगट्टयाए तइए अंगे एगे सुअक्खंधे दस अज्झयणा एगवीसं उद्देशणकाला एगवीसं समुद्देशणकाला बावत्तरि पथसहस्सा पयग्गेणं

संखिज्ञा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परिता तसा अणंता थावरा सासयकडनिबद्ध
निकाइआ जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति
से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । सेतं ठाणे ॥ ३ ॥

अथ किं तत् स्थानं?, तिष्ठति प्रतिपाद्यतया जीवादयः पदार्था अस्मिन् इति स्थानं, तथा च आह सूरिः—स्थानेन स्थाने वा 'णं'
इति वाक्यालंकारे, जीवाः स्थाप्यन्ते—यथावस्थितस्वरूपप्ररूपणया व्यवस्थाप्यन्ते । शेषं प्रायो निगदसिद्धं, नवरं 'टंकं' छिन्नतटं
टंकं, कूटानि पर्वतस्य उपरि यथा वैतालव्यस्य उपरि सिद्धायतनकूटादीनि नव कूटानि, शैला हिमवदादयः, शिखरिणः—शिखरेण
समन्वितस्ते च वैतालव्यादयः, तथा यत् कूटोपरि कुब्जाग्रवत् कुब्जं तत्प्राग्भारं, यद्वा यत्पर्वतस्योपरि हस्तिकुम्भाकृतिकुब्जं विनिर्गतं
तत्प्राग्भारं, कुण्डानि—गङ्गाकुण्डादीनि, गुहाः—तिमिश्रगुहादयः, आकराः—रूप्यसुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि, हृदाः—पौण्डरीकादयः, नद्यो-
गङ्गा सिन्ध्वादय आख्यायन्ते, तथा स्थानेनाथवा स्थाने 'ण' मिति वाक्यालंकारे एकाधेकोत्तरिकया वृद्धया दशस्थानकं यावद्विवर्द्धि-
तानां भावानां प्ररूपणा आख्यायन्ते, किमुक्तं भवति? एकसंख्यायां यावत् दशसंख्यायां ये ये भावा यथा यथा अन्तर्भवन्ति तथा तथा
ते ते प्ररूप्यन्ते इत्यर्थः, यथा 'एगे आया' इत्यादि, तथा 'जं इत्थं च णं लोके तं सव्वं दुपडोयारं, तं जहा—जीवा चेव अजीवा चेव'
इत्यादि । 'ठाणस्स णं परिता वायणा' इत्यादि, सर्वं प्राग्वात् परिभावनीयं, पदपरिमाणं च पूर्वस्मात् पूर्वस्मात् उत्तरास्मिन्
उत्तरास्मिन् अगे द्विगुणं अवसेयं । शेषं पाठसिद्धं, यावत् निगमनं ।

से किं तं समवाए? समवाए णं जीवा समासिज्जंति, अजीवा समासिज्जंति, जीवाजीवा समासिज्जंति

ससमए समासिज्जति, परसमए समासिज्जति ससमए परसमए समासिज्जति, लोए समासिज्जति, अलोए समासिज्जति, लोए अलोए समासिज्जति, समवाएणं एगइआणं, एगुत्तरिआणं टाणसयविचट्ठिआणं भावाणं परूवणा आघविज्जइ दुवालसविहस्स य गणिपिडगस्स पल्लवगे समासिज्जति, समवायस्स णं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेह्वा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ से णं अंगट्ठयाए चउत्थे अंगे एगे सुअक्खसंवे एगे अज्झयणे एगे उइसणकाले एगे ससुइसणकाले एगे चोआले पयसयसहस्से पयग्गेणं संखिखज्ज अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तस्सा अणंता थावरा सासयकडनिवद्धनिकाइया जिण-पन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उबदंसिज्जंति । से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणककणपरूवणा आघविज्जइ । से तं समवाए ॥ ४ ॥

अथ कोऽयं समवायः?, सम्यक्अवायो-निश्चयो जीवादीनां पदार्थानां यस्मात् [स] समवायः, तथा चाह सूरिः-समवायेन समवाये णं [यद्वा] इति वाक्यालंकारे, जीवाः 'समाश्रीयंते', सं इति सम्यक् यथावस्थिततया आश्रीयंते-बुद्ध्या स्वीक्रियंते । अथवा जीवाः समस्यंते-कुप्ररूपणाभ्यः सम्राकृत्य सम्यक् प्ररूपणायां प्रक्षिप्यंते, कोपं आनिगमनं निगदसिद्धं, नवरं एकादिकानां एकोत्तराणां शतस्थानकं यावत् विवर्द्धितानां भावानां प्ररूपणा आख्यायते, अयमत्र भावार्थः-एकसंख्यायां द्विसंख्यायां यावत् शतसंख्यायां ये ये भावा यथा यथा यत्र यत्र अंतर्भवन्ति ते ते तत्र तत्र तथा तत्र तथा प्ररूप्यंते, यथा 'एगे आया' इत्यादि ॥

से किं तं विवाहे ? विवाहे नं जीवा विआहिज्जंति, अजीवा विआहिज्जंति, जीवाजीवा विआहिज्जंति
 ससमए विआहिज्जति, लोए विआहिज्जति, अलोए विआहिज्जति, लोआलोए विआहिज्जंति विवाहस्स नं
 परित्ता वायणा संखिजा संखिजा अणुओगदारा संखिजा वेढा संखिजा सिलोगा संखिजाओ निज्जुत्तीओ
 संखिजाओ पडिवत्तीओ संखिजाओ संगहणीओ, से नं अंगट्ठयाए पंचमे अंगे एगे सुअक्खंधे एगे
 साइरेगे अज्झयणसए दसउद्देसगसहस्साइं दस समुद्देसगसहस्साइं छत्तीसं चागरणसहस्साइं
 दोलक्खवा अट्ठासीइं पयसहस्साइं पयग्गेणं संखिजा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता
 तस्मा अणंता थावरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति
 परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं

परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से तं विवाहे ॥ ५ ॥

चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं विवाहे ॥ ५ ॥
 से किं तं नायाधम्मकहाओ ? नायाधम्मकहासु नं नायाणं नगराइं उज्जाणाइं चेइआइं वणसंडाइं
 समोसरणाइं रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइयपरलोइया इट्ठिविसेसा भोग-
 परिचाया पव्वजाओ परिआया सुअपरिग्गहा तवोवहाणाइं संलेहणाआ भत्तपगक्खणाणाइं पाओवग-
 मणाइं देवलोगमणाइं सुकुलपचायाइंओ अ पुणवोहिलाभा अंतकिरियाओ, आघविज्जंति, नायाधम्म-
 कहाणं दस धम्मकहाणं वग्गा, तत्थ नं एगमेगाए धम्मकहाए पंच पंच अक्खाइआ सयाइं एगमेगाए

ससमए समासिज्जति, परसमए समासिज्जति ससमए परसमए समासिज्जति, लोए समासिज्जति, अलोए समासिज्जति, लोए अलोए समासिज्जति, समवाएणं एगइआणं, एगुत्तरिआणं ठाणसयविचड्हिआणं भावाणं परूवणा आघविज्जइ दुवालसविहसस य गणिपिडगस्स पल्लवग्गे समासिज्जति, समवायस्स णं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेड्ढा संखिज्जा सिलोणा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ से णं अंगट्ठयाए चउत्थे अंगे एगे सुअक्खसंघे एगे अज्झयणे एगे उद्देसणकाले एगे समुद्देसणकाले एगे चोआले पयसयसहस्से पयग्गेणं संखिज्ज अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तस्सा अणंता थावरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिण-पन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति । से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणककणपरूवणा आघविज्जइ । से तं समवाए ॥ ४ ॥

अथ कोऽयं समवायः?, सम्यक्अवायो-निश्चयो जीवादीनां पदार्थानां यस्मात् [स] समवायः, तथा चाह सूरिः—समवायेन समवाये णं' [यद्वा] इति वाक्यालंकारे, जीवाः 'समाश्रीयंते', स इति सम्यक् यथावस्थिततया आश्रीयंते—बुद्ध्या स्वीक्रियंते । अथवा जीवाः समस्यंते—कुरूपरूपणभ्यः समाकुरूप्य सम्यक् प्ररूपणायां प्रक्षिप्यंते, शेषं आनिगमनं निगदसिद्धं, नवरं एकादिकानां एकोत्तराणां शतस्थानकं यावत् विवर्द्धितानां भावानां प्ररूपणा आख्यायते, अयमत्र भावार्थः—एकसंख्यायां द्विसंख्यायां यावत् शतसंख्यायां ये ये भावा यथा यथा यत्र यत्र अंतर्भवन्ति ते ते तत्र तथा तथा प्ररूप्यंते, यथा 'एगे आया' इत्यादि ॥

से किं तं विवाहे ? विवाहे णं जीवा विआहिज्जंति, अजीवा विआहिज्जंति, जीवाजीवा विआहिज्जंति
 ससमए विआहिज्जति, लोए विआहिज्जति, अलोए विआहिज्जति, लोआलोए विआहिज्जंति विवाहसस णं
 परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ
 संखिज्जाओ पडिवत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ, से णं अंगट्टयाए पंचमे अंगे एगे सुअक्खंधे एगे
 साइरेगे अज्झयणसए दसउद्देसगसहस्साइं दस समुद्देसगसहस्साइं छत्तीसं वागरणसहस्साइं
 दोलक्खा अट्ठासीइं पयसहस्साइं पयग्गेणं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता
 तसा अणंता थाचरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति
 परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं
 चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं विवाहे ॥ ५ ॥

से किं तं नायाधम्मकहाओ ? नायाधम्मकहासु णं नायाणं नगरां उज्जाणां चेइआइं वणसंडां
 समोसरणां रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइयपरलोइया इट्ठिविसेसा भोग-
 परिच्चाया पव्वजाओ परिआया सुअपरिग्गहा तवोवहाणां संलेहणाआ भत्तपच्चक्खाणां पाओवग-
 मणां देवलोगमणां सुकुलपच्चायाइंओ अपुणवोहिलाभा अंतकिरियाओ, आघविज्जंति, नायाधम्म-
 कहाणं दस धम्मकहाणं वग्गा, तत्थ णं एगमेगाए धम्मकहाए पंच पंच अक्खाइआ सयाइं एगमेगाए

अक्खाइंआए पंच पंच उक्क्खाइआ सयाइं एगमेगाए उक्क्खाइआए पंच पंच अक्खाइउक्क्खाइआ सयाइं एवमेव सपुब्बावरेणं अद्दुट्ठाओ कहाणगकोडीओ हवंतित्ति समक्खायं, नायाधम्मकहाणं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिच्चिओ संखिज्जाओ संगहणीओ, से णं अंगट्टयाए छट्ठे अंगे दो सुअक्खंवे एगूणवीसं अज्झयणा संखिज्जा एगूणवीसं उद्देसणकाला एगूणवीसं समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्सा पयग्गेणं अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तस्सा अणंता थावरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिण-पन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परुविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं नायाधम्मकहाओ ॥ ६ ॥

अथ केयं व्याख्या? व्याख्यायंते जीवादयः पदार्थाः अनया इति व्याख्या, 'उपसर्गादात्' इति अब्प्रत्ययः, तथा चाह स्वरिः—'विवाहे णं' इत्यादि, व्याख्यायां जीवा व्याख्यायंते, शेषं आनिगमनं पाठसिद्धं । अथ कास्ता ज्ञाताधम्मकथाः?, ज्ञातानि-उदाहरणानि तत्प्रधाना धम्मकथा ज्ञाताधम्मकथाः । अथवा ज्ञातानि-ज्ञाताध्ययनानि प्रथमश्रुतस्कंधे धम्मकथा द्वितीये श्रुतस्कंधे यासु ग्रंथपद्धतिषु ताः ज्ञाताधम्मकथाः पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य दीर्घातता, स्वरिराह-ज्ञाताधम्मकथासु 'णं' इति वाक्यालंकारे ज्ञातानां-उदाहरणभूतानां नगरादीनि आख्यायंते, तथा 'दसधम्मकहाणं वग्गा' इत्यादि, इह प्रथमश्रुतस्कंधे एकोनविंशतिज्ञाताध्ययनानि ज्ञातानि-उदाहरणानि तत् प्रधानानि अध्ययनानि द्वितीयश्रुतस्कंधे दश धम्मकथाः धर्मस्य-अहिंसालक्षणस्य प्रतिपादिकाः कथा धम्म-

कथाः, अथवा धर्ममार्गदर्शकः धर्म्याः धर्म्याश्च ताः कथाश्च धर्म्यकथाः, तत्र प्रथमे श्रुतस्कंधे यानि एकोनविंशतिः ज्ञाता अध्ययनानि तेषु आदिमानि दश ज्ञातानि ज्ञातानि एव न तेषु आक्षा(ख्या?)विक्रादिसंभवः, शेषाणि पुनः यानि नव ज्ञातानि तेषु एकैकस्मिन् चत्वारिंशानि पंच पंचाख्यायिकाशतानि ५४० भवन्ति । एकैकस्यां च पंच आख्यायिकायां पंच पंच उपाख्यायिकाशतानि २४३०००० एकैकस्यां च उपाख्यायिकायां पंच पंच आख्यायिकोपाख्यायिकाशतानि सर्वसंख्या १२१५००००० एकविंशं कोटिशतं लक्षाः पंचाशत्, ततः एवं कृते सति प्रस्तुतसूत्रस्य अवतारः, द्वितीये श्रुतस्कंधे दशधर्मकथानां वर्गाः, वर्गः समूहः, दश धर्मकथासमुदाया इत्यर्थः । तत एव च दशाध्ययनानि, एकैकस्यां धर्मकथायां-कथासमूहरूपायां अध्ययनप्रमाणायां पंच पंच आख्यायिकाशतानि, एकैकस्यां च आख्यायिकायां पंच पंच उपाख्यायिकाशतानि एकैकस्यां उपाख्यायिक उपाख्यायिकाशतानि सर्वसंख्यया पंचविंशं कोटिशतं, इह नव ज्ञाताध्ययनसंबद्धाख्यायिकादि सदृशा या आख्यायिकादयः पंचशत-लक्षाधिक-एकविंश-कोटिशतप्रमाणास्ताः अस्मात् पंचविंशकोटिशतप्रमाणात् राशेः शोध्यन्ते । ततः शेषा अपि अपुनरुक्ता अर्द्धचतुर्थाः कथानककोट्यो भवन्ति । तथा चाह- 'एवमेव' उक्तप्रकारेण एव गुणेन शोधने च कृते 'स पूर्वोपरेण' पूर्वश्रुतस्कंधापरश्रुतस्कंधकथाः समुदिता अपुनरुक्ता 'अदुष्टाओ'त्ति अर्द्धचतुर्थाः कथानककोट्यो भवन्ति इति आख्यातं तीर्थकरगणधरैः, तथा 'नायाधम्म कहानं परिता 'वायणा' इत्यादि सर्वं प्राग्वत् भावनीयं यावत् निगमनं ।

नवरं संख्येयानि पदसहस्राणि पदांशेण-पदपरिमाणेन, तानि च पंचलक्षाः पद सप्ततिः सहस्राः, पदं अपि च अत्र औपसर्गिकं नैपातिकं नामिकं आख्यातिकं मिश्रं च वेदितव्यं । अथवा इह पदं सूत्रालापकरूपं उपपृह्यते, ततः तथारूपपदापेक्षया संख्येयानि पदसहस्राणि भवन्ति । न लक्षाः, एकमुत्तरत्रापि भावनीयं ॥

अक्खाइंआए पंच पंच उवक्खाइआ सयाइं एगमेगाए उवक्खाइआए पंच पंच अक्खाइउवक्खाइआ सयाइं एवमेव सपुब्बावरेणं अडुद्धाओ कहाणगकोडीओ हवंतित्ति समक्खायं, नायाधम्मकहाणं परित्ता चायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ, से णं अंगट्टयाए छट्ठे अंगे दो सुअक्खंधे एगूणवीसं अञ्जयणा संखिज्जा एगूणवीसं उद्देसणकाला एगूणवीसं समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्सा पयग्गेणं अक्खारा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तस्सा अणंता थावरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिण-पत्तत्ता भावा आद्यविज्जंति पन्नविज्जंति पदविज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणकरणपरूवणा आद्यविज्जइ । से तं नायाधम्मकहाओ ॥ ६ ॥

अथ केयं व्याख्या? व्याख्यायंते जीवादयः पदार्थाः अनया इति व्याख्या, 'उपसर्गादात्' इति अब्प्रत्ययः, तथा चाह सूरिः—'विवाहे णं' इत्यादि, व्याख्यायां जीवा व्याख्यायंते, श्रेणं आनिगमनं पाठसिद्धं । अथ कास्ता ज्ञाताधर्मकथाः?, ज्ञातानि-उदाहरणानि तत्प्रधाना धर्मकथा ज्ञाताधर्मकथाः । अथवा ज्ञातानि—ज्ञाताध्ययनानि प्रथमश्रुतस्कंधे धर्मकथा द्वितीये श्रुतस्कंधे यासु ग्रंथपद्धतिषु ताः ज्ञाताधर्मकथाः पृथोदरादित्वात् पूर्वपदस्य दीर्घातता, सूरिराह—ज्ञाताधर्मकथासु 'णं' इति वाक्यालंकारे ज्ञातानां-उदाहरणभूतानां नगरादीनि आख्यायंते, तथा 'दसधम्मकहाणं वग्गा' इत्यादि, इह, प्रथमश्रुतस्कंधे एकोनविंशतिज्ञाताध्ययनानि ज्ञातानि—उदाहरणानि तत् प्रधानानि अध्ययनानि द्वितीयश्रुतस्कंधे दश धर्मकथाः धर्मस्य—अहिसालक्षणस्य प्रतिपादिकाः कथा धर्म-

कथाः, अथवा धर्म्ममर्दिनेताः धर्म्याः धर्म्याश्च ताः कथाश्च धर्म्यकथाः, तत्र प्रथमे श्रुतस्कन्धे यानि एकोनविंशतिः ज्ञाता अध्ययनानि कथाः, अथवा धर्म्ममर्दिनेताः धर्म्याः धर्म्याश्च ताः कथाश्च धर्म्यकथाः, तत्र प्रथमे श्रुतस्कन्धे यानि एकोनविंशतिः ज्ञाता अध्ययनानि तेषु आदिमानि दश ज्ञातानि ज्ञातानि एव न तेषु आक्षा(ख्या?)यिकादिसंभवः, शेषाणि पुनः यानि नव ज्ञातानि तेषु एकैकस्मिन् चत्वारिंशानि पंच पंचाख्यायिकाशतानि ५४० भवन्ति । एकैकस्यां च पंच-आख्यायिकायां पंच पंच उपाख्यायिकाशतानि २४३०००० भवन्ति । एकैकस्यां सर्वसंख्या १२१५००००० एकविंशं कोटिशतं लक्षाः एकैकस्यां च उपाख्यायिकायां पंच पंच आख्यायिकोपाख्यायिकाशतानि सर्वसंख्या १२१५००००० एकविंशं कोटिशतं लक्षाः एकैकस्यां च पंचाशत्, ततः एवं कृते सति प्रस्तुतसूत्रस्य अवतारः, द्वितीये श्रुतस्कन्धे दशधर्मकथानां वर्गाः, वर्गः समूहः, दश धर्मकथासमुदाया पंचाशत्, ततः एवं कृते सति प्रस्तुतसूत्रस्य अवतारः, द्वितीये श्रुतस्कन्धे दशधर्मकथानां वर्गाः, वर्गः समूहः, दश धर्मकथासमुदाया इत्यर्थः । तत एव च दशाध्ययनानि, एकैकस्यां धर्मकथायां—कथासमूहरूपायां अध्ययनप्रमाणायां पंच पंच आख्यायिकाशतानि, एकैकस्यां च आख्यायिकायां पंच पंच उपाख्यायिकाशतानि एकैकस्यां उपाख्यायिक उपाख्यायिकाशतानि सर्वसंख्याया पंचविंशं कोटिशतं, इह नव ज्ञाताध्ययनसंबद्धाख्यायिकादि सदृशा या आख्यायिकादयः पंचशत-लक्षाधिक-एकविंश-कोटिशतप्रमाणास्ताः अस्मात् पंचविंशकोटिशतप्रमाणात् राशेः शोध्यन्ते । ततः शेषा अपि अपुनरुक्ता अर्द्धचतुर्थाः कथानककोट्यो भवन्ति । तथा चाह—‘एवमेव’ उक्तप्रकारेण एव गुणेन शोधने च कृते ‘स पूर्वोपरेण’ पूर्वश्रुतस्कंधापरश्रुतस्कंधकथाः समुदिता अपुनरुक्ता ‘अनुद्वाजो’ति अर्द्धचतुर्थाः कथानककोट्यो भवन्ति इति आख्यातं तीर्थकरगणथरैः, तथा ‘नायाधम्म कहणं परिन्ना ‘वायणा’ इत्यादि सर्वं प्राग्वत् भावनीयं यावत् निगमनं ।

नवरं संख्येयानि पदसहस्राणि पदात्रेण—पदपरिमाणेन, तानि न पंचलक्षाः षट् सप्ततिः सहस्राः, पदं अपि च अत्र औपसर्गिकं नैपातिकं नागिकं आख्यातिकं मिथं च वेदितव्यं । अथवा इह पदं युवालापरूपं उपयुज्यते, ततः तथारूपपदोपेक्षया संख्येयानि पदसहस्राणि भवन्ति । न लक्षाः, एकयुत्तराणि भावनीयं ॥

से किं तं उवासगदसाओ ? उवासगदशासु णं समणोवासयाणं नगराहं उज्जाणाहं चेहआहं वण-
संडाहं समोसरणाहं रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोहअपरलोहआ इड्डि-
विसेसा भोगपरिच्चाया पव्वज्जाओ परिआगा सुअपरिग्गहा तवोवहाणाहं सीलव्वयगुणवेरमणपच्च-
क्खाण पोसहोववासपडिवज्जणया पडिमाओ उवसग्गा संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणाहं पाओवग-
मणाहं देवलोगमणाहं सुकुलपच्चाईओ पुणबोहिलाभा अंतकिरिआओ अ आघविज्जति, उवासग-
दसाणं परित्ता वायणा संखेज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोणा संखिज्जाओ निज्जु-
त्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ, से णं अंगट्टयाए सत्तमे अंगे एगे सुअ-
क्खंधे दस अज्झयणा दस उद्देसणकाला दस समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्सा पयग्गेणं
संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तसा अणंता थावरा सासयकडनिबड्ढनिकाइआ
जिणपन्नता भावा आघविज्जति पन्नविज्जति पश्विज्जति दंसिज्जति उवदंसिज्जति, से एवं आया से एवं
विन्नाया एवं चरणकरणपरुवणा आघविज्जइ, से तं उवासगदसाओ ॥ १ ॥

अथ काः ता उपाशकदशाः, ? उपासकाः तत्तुगतअणुव्रतगुणव्रतादिक्रियाकलाप्रतिवद्भाः—दशअध्ययनानि उपास-
कदशाः, तथा चाह सुविः—‘उवासगदसासु णं’ इत्यादि पाठसिद्धं यावत् निगमनं, नवरं संख्येयानि पदसहस्राणि पदाग्रेण इति दशलक्षाः
द्विपंचाशतं संहस्रा इत्यर्थः । द्वितीयं तं व्याख्यानं एतन्न जानामीं ।

से किं तं अंतगडदसाओ ? अंतगडदसासु णं अंतगडाणं नगरां उज्जाणां चेइआं वणसंडां समो-
 सरणां रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइयपरलोइयाइड्डिसेसा भोगप-
 रिच्चाया पव्वजाओ परिआया सुअपरिगहा तवोवहाणां संलेहणाओ भत्तपच्चखाणां पाओ-
 वगमणां अंतकिरियाओ आघविज्जंति, अंतगडदसासु णं परित्ता वायणा संखिज्ज अणुओगदारा
 संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ संखिज्जाओ
 संगहणीओ से णं अंगड्डयाए अट्टमे अंगे एगे सुअक्खंधे अट्ट वग्गा अट्ट उद्देसणकाला अट्ट
 समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्सा पयग्गेणं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा
 परित्ता तसा अणंता थावरा सासयकडनिबद्धनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति
 परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं
 चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं अंतगडदसाओ ॥ ८ ॥

अथ कास्ताः अंतकृतदशाः ?, अंतो-विनाशः तं कर्मणः तत् फलभूतस्य वा संसारस्य ये कृतवन्तस्तेऽन्तकृतः-तीर्थकरादयः,
 तत् वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशाध्ययनानि अंतकृतदशाः । तथा चाह स्मरिः-अंतगडदसासु 'णं' इत्यादि पाठसिद्धं यावत् 'अंतकिरियाउ'
 चि भावापेक्षया, अंताश्च ताः क्रियाश्च शैलेश्यवस्थादिका गृह्यन्ते । शेषं प्रकारार्थं यावत् 'अट्टवग्ग' चि वर्गः समूहः, स च
 अंतकृतां अध्ययनानां वा वेदितव्यः, सर्वाणि च अध्ययनानि च वर्गवर्गान्तर्गतानि युगपदुद्दिश्यन्ते, अत आह-उद्देशा अष्टौ उद्देशन-

काला अष्टौ समुद्देशनकालाः, संख्येयानि पदसंहस्राणि पदांश्रेण तानि च किल त्रयोविंशति लक्षाः चत्वारश्च सहस्राः, शेषं पाठसिद्धं यावत् निगमनं ॥

से किं तं अणुत्तरोववाइअदसाओ? अणुत्तरोववाइअदसाओ अणुत्तरोववाइआणं नगरां उज्जाणां चैइआं वणसंडाणं समोसरणां रायाणो अम्मापियरो धम्मायरिया धम्मकहाओ इहलोइयपरलो-इयाइह्विसेसा भोगपरिचाया पव्वज्जाओ परिआया सुअपरिग्गहा तवोवहाणां पडिमाओ उवसग्गा संलेहणाओ भत्तपच्चक्खाणां पाओवगमणां अणुत्तरोववाइत्ते उववत्ती सुकुलपच्चायाईओ पुणवोहिलाभा अंतकिरियाओ आघविज्जंति, अणुत्तरोववाइअदसाओ अणुत्तरोववाइअदसाओ पडि-संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ पडि-वत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ से णं अंगट्टयाए नवमे अंगे एगे सुअक्खंधे तिन्निवग्गा तिन्नि उद्देसण-काला तिन्नि समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्सां पयग्गेणं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तसा अणंता थावरा सासयकडनिवद्धनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति पख्विज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उवदंसिज्जंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नायां से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं अणुत्तरोववाइअदसाओ ॥ ९ ॥

अथ कास्ताः अनुत्तरौपपातिकदशाः?, न विद्यते उत्तरः—प्रधानो येभ्यस्तेऽनुत्तराः—सर्वोत्तमा इत्यर्थः । उपपातेन निर्वृत्ता

औपपातिकाः अनुत्तराश्च ते औपपातिकाश्च अनुत्तरौपपातिकाः, विज्यादि अनुत्तरविमानवासिनः इत्यर्थः । तत् वक्तव्यताप्रतिबद्धा दशा अनुत्तरोपपातिकदशाः । तथा चाह सूरिः—‘अणुत्तरोववाइयदसासु णं’ इत्यादि पाठसिद्धं यावत् निगमनं, नवरं अव्ययनसमूहो वर्गः, वर्गे वर्गे च दश दश अव्ययनानि, वर्गश्च युगपदेव उद्दिश्यते इति त्रय एव उद्देशनकालाः, संख्येयानि च पद-सहस्राणि—सहस्राष्टाधिकपदत्वार्तिशत् लक्षाः प्रमाणानि वेदितव्यानि ॥

से किं तं पणहावागरणाइं? पणहावागरणेसु णं अट्टुत्तरपसिणसयं अट्टुत्तरं अपसिणसयं अट्टुत्तरं पसिणापसिणसयं, तंजहा-अंगुट्टपसिणाइं बाहुपसिणाइं अद्वागपसिणाइं अन्नेवि विचित्ता विज्जा-इसया नागसुवन्नेहिं सद्धिं दिव्वा संवाया आघविजंति पणहावागरणाणं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ निज्जुत्तीओ संखिज्जाओ संगहणीओ संखिज्जाओ पडिवत्तीओ, से णं अंगट्टयाए दसमे अंगे एगे सुअक्खंधे पणयालीसं अज्झयणा पणयालीसं उद्देसणकाला पणयालीसं समुद्देसणकाला संखिज्जा पयसहस्साइं पयग्गेणं संखिज्जा अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जवा परित्ता तसा अणंता थावरा सासयकडनिचट्टनिकाइया जिणपन्नता भावा आघविजंति पन्नविजंति परूविजंति दंसिजंति निदंसिजंति उवदंसिजंति से एवं आया से एवं नाया से एवं विन्नाया से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं पणहावागरणाइं ॥ १० ॥

अथ कानि प्रश्नव्याकरणानि ?, प्रश्नः—प्रतीतः तत्-विषयं निर्वचनं—व्याकरणं, तानि च ग्रहन्ति ततो ग्रहवचनं, तेषु प्रश्नव्याकरणेषु

केडभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं, केडभूअं, पडिगहो, संसारपडिगहो, नंदावत्तं, सिद्धावत्तं । सेतं सिद्धसेणिआपरिकम्मे ॥ १ ॥

से किं तं मणुस्ससेणिआपरिकम्मे ? मणुस्ससेणिआपरिकम्मे चउदसविहे पन्नत्ते, तंजहा माउगाप-
याइं, एगट्ठिअपयाइं, अट्ठपयाइं, पाढोआमासपयाइं, केडभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं
केडभूअं, पडिगहो, संसारपडिगहो, नंदावत्तं, मणुस्सावत्तं ? सेतं मणुस्ससेणिआपरिकम्मे ॥ २ ॥
से किं तं पुट्ठसेणिआपरिकम्मे ? पुट्ठसेणिआपरिकम्मे एक्कारसविहे पन्नत्ते, तं जहा-पाढोआमास-
पयाइं, केडभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं, केडभूअं, पडिगहो संसारपडिगहो, नंदावत्तं
पुट्ठावत्तं, से तं पुट्ठसेणिआपरिकम्मे ॥ ३ ॥

से किं तं ओगाढसेणिआपरिकम्मे ? ओगाढसेणिआपरिकम्मे एक्कारसविहे पन्नत्ते, तं जहा पाढो-
आमासपयाइं, केडभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं, केडभूअं, पडिगहो, संसारपडिगहो,
नंदावत्तं, ओगाढावत्तं, से तं ओगाढसेणिआपरिकम्मे ॥ ४ ॥

से किं तं उपसंपज्जसेणिआपरिकम्मे ? उपसंपज्जसेणिआपरिकम्मे एक्कारसविहे पन्नत्ते, तं जहा-
पाढोआमासपयाइं, केडभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं, केडभूअं, पडिगहो, संसारपडि-
गहो, नंदावत्तं, उपसंपज्जणावत्तं, से तं उपसंपज्जसेणिआपरिकम्मे ॥ ५ ॥

से किं तं विष्पज्जहणसेणिआपरिकम्मे ? विष्पज्जहणसेणिआपरिकम्मे एक्कारसविहे पन्नत्ते, तं जहा-पाढोआमासपयाइं, केउभूअं, रासिबद्धं, एगुणं दुगुणं, तिगुणं, केउभूअं, पडिगगहो, संसार-पडिगगहो, नंदावत्तं, विष्पज्जहणावत्तं, से तं विष्पज्जहणसेणिआपरिकम्मे ॥ ६ ॥

से किं तं चुआचुअसेणिआपरिकम्मे ? चुआचुअसेणिआपरिकम्मे एक्कारससविहे पन्नत्ते, तं जहा-पाढोआमासपयाइं, केउभूअं, रासिबद्धं, एगुणं, दुगुणं, तिगुणं, केउभूअं, पडिगगहो, संसार-पडिगगहो, नंदावत्तं, चुआचुअवत्तं, से तं चुआचुअसेणिआपरिकम्मे ॥ ७ ॥

अथ कौड्यं दृष्टिवादः १, दृष्टयो-दर्शनानि वदनं वादः दृष्टीनां वादो यत्र स दृष्टिवादः । अथवा पतनं पातो दृष्टीनां पातो यत्र दृष्टिपातः, तथाहि-तत्र सर्वनयदृष्टय आख्यायन्ते, तथा चाह स्वरिः-दृष्टिवादेन यद्वा दृष्टिपातेन यद्वा दृष्टिपाते दृष्टिवादे वा 'जं' इति वाक्यालंकारे सर्वभावग्रूपणा आख्यायते । सर्व इदं प्रायो व्यवच्छिन्नं तथापि लेशतो यथागतसंप्रदायं किंचिद् व्याख्यायते, स दृष्टिवादो दृष्टिपातो वा समासतः पंचविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-परिकर्मः १ सूत्राणि २ पूर्वगतं ३ अनुयोगः ४ चूलिकाः ५ । तत्र परिकर्मं नाम योग्यतापादनं तत् हेतुशास्त्रं अपि परिकर्म, किमुक्तं भवति ?-सूत्रपूर्वगतानुयोगसूत्रार्थग्रहणयोग्यतासंपादनसमर्थानि परिकर्माणि, यथा गणितशास्त्रे संकलनादीनि आद्यानि षोडश परिकर्माणि शेषगणितसूत्रार्थग्रहणे योग्यतासंपादनसमर्थानि, तथाहि यथा गणितशास्त्रे गणितशास्त्रगताद्यषोडशपरिकर्मगृहीतसूत्रार्थः शेषगणितशास्त्रग्रहणे योग्यो भवति, नान्यथा तथा गृहीतविवक्षित-परिकर्मसूत्रार्थः सन् शेषसूत्रादिरूपदृष्टिवादश्रुतग्रहणयोग्यो भवति, न इतरथा,

पन्नत्ता । पाणाउपुब्बस्स णं तेरस वत्थू पन्नत्ता । किरियाविसालपुब्बस्स णं तीसं वत्थू पन्नत्ता ।
लोगविंदुसारपुब्बस्स णं पणवीसं वत्थू पन्नत्ता । 'दस चोदस अट्ठ अट्ठारसेव वारस दुवे अ वत्थूणि ।
सोलस तीसा वीसा पन्नरस अनुप्पवायंमि ॥ १ ॥
वारस इक्कारसमे वारसमे तेरसेव वत्थूणि । तीसा पुण तेरसमे चउदसमे पन्नविसाओ ॥ २ ॥
चत्तारि दुवालस अट्ठ चेव दस चेव चूल्लवत्थूणि । आइल्लाण चउण्हं सेसाणं चूलिआ नत्थि' ॥ ३ ॥
से तं पुब्बगए ।

से किं तं अनुओगे ? अनुओगे दुविहे पन्नत्ते, तंजहा-मूलपढमाणुओगे, गंडीआणुओगे । से किं तं मूल-
पढमाणुओगे ? मूलपढमाणुओगे णं अरहंताणं भगवंताणं पुब्बभवा देवगमण्हं आउं चवणाइं जम्म-
णाणि अभिसेआ रायवरसिरीओ पन्नज्जाओ तवा य उग्गा केवलनाणुप्पयाओ तित्थपवत्तणाणि
अ सीसा गणा गणहरा अज्जपवत्तिणीओ संघस्स चउन्विहस्स जं च परिमाणं जिणमणपज्जव
ओहिनानी सम्मत्तसुअनाणिणे अ वाई अनुत्तरगई अ उत्तरवेउन्विणो अ मुणिणो जत्तिआ सिद्धा
सिद्धिपहो जह देसिओ जच्चिरं कालं पाओवगया जे जहिं जत्तिआइं भत्ताइं छेइत्ता अंतगडे मुणि-
वरुत्तमे तिमिरओघविप्पमुक्के सुक्खसुहमणुत्तरं च पत्ते । एवमन्ने एवमाइभावा मूलपढमाणुओगे
कहिआ । से तं मूलपढमाणुओगे । से किं तं गंडिआणुओगे ? गंडिआणुओगे कुलगरगंडिआओ,

तित्थयरगंडिआओ, चक्कवट्टिगंडिआओ, दसारगंडिआओ, बलदेवगंडिआओ, वासुदेवगंडिआओ,
गणधरगंडिआओ, भद्रबाहुगंडिआओ, तवोकम्मगंडिआओ, हरिवंसगंडिआओ, उस्सप्पिणी
गंडिआओ, ओसप्पिणीगंडिआओ, चित्तंतरगंडिआओ अमरनरतिरिअनिरयगइगमणविविह-
परियट्ठणेसु एवमाईआओ गंडिआओ आघविज्जंति से तं गंडिआणुओगे । से तं अणूओगे ॥४॥
से किं तं चूलिआओ ? चूलिआओ आइह्माणं चउण्हं पुन्वाणं चूलिआ, सेसाइं पुन्वाइं अचूलिआइं,
से तं चूलिआओ ॥ ५ ॥

दिट्ठिवायस्स णं परित्ता वायणा संखिज्जा अणुओगदारा संखिज्जा वेढा संखिज्जा सिलोगा संखिज्जाओ
निज्जुत्तिओ संखिज्जाओ पडिवत्तिओ संखिज्जाओ संगहणीओ से णं अंगट्ठयाए वारसमे अंगे एगे सुअ-
क्खंधे चउदस पुन्वाइं संखिज्जा वत्थू संखिज्जा चूलवत्थू संखिज्जा पाहुडा संखिज्जा पाहुडपाहुडा संखि-
ज्जाओ पाहुडिआओ संखिज्जाओ पाहुडपाहुडिआओ संखिज्जाइं पयसहस्साइं पयग्गेणं संखिज्जा
अक्खरा अणंता गमा अणंता पज्जा परित्ता तसा अणंता थावरा सासयक्कडनिवद्धनिकाइया जिण-
पन्नत्ता भावा आघविज्जंति पन्नविज्जंति परूविज्जंति दंसिज्जंति निदंसिज्जंति उचदंसिज्जंति से एवं आया
से एवं नाया से एवं विनाया से एवं चरणकरणपरूवणा आघविज्जइ । से तं दिट्ठिवाए ॥ १२ ॥
अथ कानि सूत्राणि !, सर्वस्य पूर्वगतसूत्रार्थस्य सूचनात् सूत्राणि, तथाहि-तानि सूत्राणि सर्वद्रव्याणां सर्वपर्यायानां

सर्वनयानां सर्वभंगविकल्पानां प्रदर्शकानि, आचार्य आह-सूत्राणि द्वाविंशतिः प्रज्ञप्तानि, तद्यथा-‘ऋजुसूत्रं’ इत्यादि, एतानि अपि
 संप्रति सूत्रतोऽर्थतश्च व्यवच्छिन्नानि यथागतसंप्रदायतो वा वाच्यानि, एतानि च सूत्राणि नयविभागतो विभिद्यमानानि अष्टाशीति
 संख्यानि भवन्ति । कथमिति चेत्?, अत आह-‘इच्चेइयाइं वावीसं सुत्तं’ इत्यादि । इह यो नाम नयः सूत्रं छेदेन छिन्नं एव अभिप्रेतेन
 द्वितीयेन सूत्रेण सह संबंधयति । यथा ‘धम्मो मंगलमुक्किट्ठं’ इति श्लोकः, तथा हि-अयं श्लोकः छिन्नछेदनयमतेन व्याख्यायमानो न
 द्वितीयादीन् श्लोकान् अपेक्षते नापि द्वितीयादयः श्लोका अमुं, अयं अत्राभिप्रायः-तथा कथंचनापि अमुं श्लोकं पूर्वसूत्रयः च्छिन्नछेद-
 नयमतेन व्याख्याति स्म यथा न मनाग् अपि द्वितीयादिश्लोकानां अपेक्षा भवति । द्वितीयादीनपि श्लोकान् तथा व्याख्याति स्म
 यथा न तेषां प्रथमश्लोकस्यापेक्षा, तथा सूत्राणि अपि यन्नयाभिप्रायेण परस्परं निरपेक्षाणि व्याख्याति स्म स छिन्नछेदनयः, छिन्नो-
 द्विधा कृतः पृथक् कृतः छेदः-पर्यंतो येन स छिन्नछेदः प्रत्येकं कल्पितपर्यंत इत्यर्थः । स चासौ नयश्च छिन्नछेदनयः, इति एतानि
 द्वाविंशतिः सूत्राणि स्वसूत्रसमयपरिपाठ्यां-स्वसमयवक्तव्यतां अधिकृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विवक्षितायां छिन्नछेदनयिकानि, अत्र ‘अतो
 अनेकस्वरादि’ ति मत्वर्थीय इक् प्रत्ययः, ततोऽयमर्थः-छिन्नछेदनयंवन्ति द्रष्टव्यानि, तथा इत्येतानि द्वाविंशतिः सूत्राणि आजीविक-
 सूत्रपरिपाठ्यां-गोशालप्रवर्त्तिताजीविकपाखंडिमतेन सूत्रपरिपाठ्यां विवक्षितायां अच्छिन्नछेदनयिकानि, इयमत्र भावना-अच्छिन्न-
 च्छेदनयो नाम यः सूत्रं सूत्रांतरेण सह अच्छिन्नं अर्थतः संबंधं अभिप्रेति, यथा ‘धम्मो मंगलमुक्किट्ठं’ इति श्लोकं, तथा हि-अयं श्लोकः
 अच्छिन्नछेदनयमतेन व्याख्यायमानो द्वितीयादीन् श्लोकान् अपेक्षते द्वितीयादयोऽपि श्लोका एनं श्लोकं, एवमेतानि अपि द्वाविंशतिः
 सूत्राणि अक्षररचनां अधिकृत्य परस्परं विभक्तानि अपि स्थितानि अच्छिन्नछेदनयमतेनऽर्थसंबंधं अपेक्ष्य सापेक्षाणि वर्त्तन्ते ।

तदेवं नयाभिप्रायेण परस्परं सूत्राणां संबंधासंबन्धावधिकृत्य भेदो दर्शितः, संप्रति अन्यथा नयविभागं अधिकृत्य भेदं दर्शयति । इत्येतानि द्वाविंशतिसूत्राणि त्रैराशिकसूत्रपरिपाठ्यां-त्रैराशिकसूत्रनयमतेन सूत्रपरिपाठ्यां विवक्षितायां त्रिकनयिकानि, त्रिकेति प्राकृत-त्वात् स्वार्थे कः प्रत्ययः, ततोऽयमर्थः-त्रितयिकानि-त्रिनयोपेतानि, किमुक्तं भवति ? । त्रैराशिकमतं अवलम्ब्य द्रव्यास्तिकादिन-यत्रिकेण चिंत्यते इति । तथा इत्येतानि सूत्राणि द्वाविंशतिसूत्राणि स्वसमयसूत्रपरिपाठ्यां-स्वसमयवक्तव्यतां अधिकृत्य सूत्रपरिपाठ्यां विवक्षितायां चतुर्नयकानि-संग्रहव्यवहारक्रमसूत्रशब्दरूपनयचतुष्टयोपेतानि, संग्रहादिनयचतुष्टयेन चिंत्यते इत्यर्थः, एवमेव-उक्ते-नैवप्रकारेण 'पुष्पावरेण' ति पूर्वाणि च अपराणि च पूर्वापरं समाहारप्रधानो द्वंद्वः, पूर्वापरसमुदाय इत्यर्थः । ततः एतदुक्तं भवति-नयविभागतो विभिन्नानि पूर्वाणि अपराणि च सूत्राणि समुदितानि सर्वसंख्यया अष्टाशीतिः सूत्राणि भवन्ति, चतसृणां द्वाविंशतीनां अष्टाशीतिमानत्वात्, इत्याख्यातं तीर्थकरगणधरैः, तानि एतानि सूत्राणि । अथ किं तत् पूर्वगतं ?, इह तीर्थकरः तीर्थप्रवर्चनकाले गणधरकान् सकलश्रुतार्थविगाहनसमर्थान् अधिकृत्य पूर्वं पूर्वगतं सूत्रार्थं भाषते । ततस्तानि पूर्वाणि उच्यन्ते, गणधराः पुनः सूत्ररचनां विदधत आचारादिक्रमेण विदधति स्थापयन्ति वा, अन्ये तु व्याचक्षते-पूर्वं पूर्वगतसूत्रार्थं अहं द्वापते, गणधरा अपि पूर्वं पूर्वगतसूत्रं विरचयन्ति पश्चादाचारादिकं, अत्र चोदक आह-ननु इदं पूर्वापरविरुद्धं यस्मादादौ निर्युक्तौ उक्तं- 'सन्वेसिं आयारो पढमो' इत्यादि, ततः स्थापनां अधिकृत्य उक्तं, अक्षररचनां अधिकृत्य पुनः पूर्वं पूर्वाणि कृतानि ततो न कश्चित् पूर्वापरविरोधः, सूरिराह-

पूर्वगतं श्रुतं चतुर्दशविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-'उत्पादपूर्वं' इत्यादि तत्र उत्पादप्रतिपादकं पूर्वं उत्पादपूर्वं, तथाहि-तत्र सर्वपर्यायाणां सर्वद्रव्याणां च उत्पादं अधिकृत्य प्ररूपणा क्रियते । तस्य पदपरिमाणं एका पदकोटी । द्वितीयं अग्रायणीयं, अग्रं-यदिमात्रं तस्य

आयनं गमनं परिच्छेद इत्यर्थः, तस्मै हितं अग्रायणीयं, सर्वद्रव्यादिपरिमाणपरिच्छेदकारीति भावार्थः, तथा हि-तत्र सर्वद्रव्याणां पर्यायाणां सर्वजीवविशेषाणां च परिमाणं उपवर्ण्यते, तस्य पदपरिमाणं षण्णवतिः पदशतसहस्राणि । तृतीयं पूर्वं 'विरियं' ति पदै-
 कदेशे पदसमुदायोपचारात् 'वीर्यप्रवादं', 'कर्मणोऽण' इति अण् प्रत्ययः, तस्य पदपरिमाणं सप्ततिपदशतसहस्राणि, चतुर्थं अस्ति
 नास्ति प्रवादं, तत्र यद् वस्तु लोकेऽस्ति धर्म्मोस्ति कायादि यच्च नास्ति खरशृंगादि तत् प्रवदति इति अस्तिनास्तिप्रवादं, अथवा सर्वं
 वस्तु स्वरूपेण अस्ति पररूपेण नास्ति इति प्रवदति इति अस्ति नास्ति प्रवादं, तस्य पदपरिमाणं षष्टिः पदशतसहस्राणि । पंचमं ज्ञान-
 प्रवादं, ज्ञानं-मतिज्ञानादिभेदभिन्नं पंचप्रकारं तत् ग्रप्यं वदति इति ज्ञानप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं एका पदकोटी पदेन एकेन न्यूनम् ।
 षष्ठं सत्यप्रवादं, सत्यं-संयमो सत्यवचनं वा तत् सत्यं संयमं वचनं वा प्रकर्षेण सप्रपंचं वदति इति सत्यप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं
 एका पदकोटी पद्भिः पदैः अभ्यधिका । सप्तमं पूर्वं आत्मा प्रवादं, आत्मानं-जीवं अनेकया नयमतभेदेन यत् प्रवदति तत्
 आत्मप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं षट्विंशतिः पदकोटयः । अष्टमं कर्मप्रवादं, कर्म-ज्ञानावरणीयादिकं अष्टप्रकारं तत् प्रकर्षेण-प्रकृति-
 स्थिति-अनुभागप्रदेशादिभिः भेदैः सप्रपंचं वदति इति कर्मप्रवादं, तस्य पदपरिमाणं एका पदकोटी अशीतिश्च पदसहस्राणि । नवमं
 'पचक्खणं' ति अत्रापि पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् 'प्रत्याख्यानप्रवादं' इति द्रष्टव्यं, प्रत्याख्यानं सप्रभेदं यद्वदति तत् प्रत्याख्यान-
 प्रवादं, तस्य पदपरिमाणं चतुरशीतिः पदलक्षाणि । दशमं विद्यानुप्रवादं, विद्या-अनेक अतिशयसंपन्ना अनुप्रवदति-साधनानुक्लेशेन
 सिद्धिप्रकर्षेण वदति इति विद्यानुप्रवादं तस्य पदपरिमाणं एका पदकोटी दश च पदलक्षाः । एकादशं अव्ययं, वच्यं नाम निष्कलं न
 लघुतरं चुल्लकं वस्तु, तानि च आदिमेषु एव चतुर्षु, न श्लेषेषु, तथा चाह-'आइच्छाणं चउण्हं सेसाणं खुल्लिया णत्थि ।' तदेतत्पूर्वगतं ।

अथ कोऽयं अनुयोगः । ? अतुरूपोऽनुकूलो वा योगोऽनुयोगः—सूत्रस्य स्वेनाभिधेयेन साद्धे अनुरूपः संबन्धः । स च द्विधा—
 मूलप्रथमानुयोगो गंडिकानुयोगश्च, इह मूलं—धर्मप्रणयनात् तीर्थकरास्तेषां प्रथमं—सम्यक्त्वावासिलक्षणपूर्वभवादिगोचरोऽनुयोगो
 मूलप्रथमानुयोगः । ईश्वरादीनां पूर्वापरपर्वपरिच्छिन्नो मध्यभागो गंडिका इव गंडिका—एकार्थोधिकाराः ग्रंथपद्धतिः इत्यर्थः ।
 तस्या अनुयोगो गंडिकानुयोगः । अथ कोऽयं मूलप्रथमानुयोगः ? आचार्य आह—मूलप्रथमानुयोगेन अथवा मूलप्रथमानुयोगे णं
 इति वाक्यालंकारे अर्हतां भगवतां सम्यक्त्वभवात् आरभ्य पूर्वभवात् देवलोकगमनानि तेषु पूर्वभवेषु देवभवे यत् देवदेवलोकैक्यः
 च्यवनं तीर्थंकरभवत्वेन उत्पादः ततो जन्मानि ततः शैलराजे सुरासुरैः विधीयमाना अभिषेका इत्यादि पाठसिद्धं यावत् निगमनम् ।
 अथ कोऽयं गंडिकानुयोगः ? ह्यरिराह—गंडिकानुयोगेन ‘णं’ इति वाक्यालंकारे, कुलकरगंडिकाः । इह सर्वत्रापि अपांतरालवर्तिन्यो
 बहव्यां प्रतिनियतैकार्थाधिका रूपा गंडिकाः ततो बहुवचनं, कुलकराणां गंडिकाः कुलकरगंडिकाः, यासु कुलकराणां विमलवाहनादीनां
 पूर्वभेवजन्मनामादीनि सप्रपंचं उपवर्ण्यते । एवं तीर्थकरगंडिकादिषु अपि अभिधानवशतो भावनीयं । ‘जाव चित्तं गंडिआउ’
 चि चित्ता—अनेका अर्थांतरे—ऋषभाजिततीर्थकरअपांतराले गंडिकाः चित्रांतरगंडिकाः, एतत् उक्तं भवति—ऋषभाजिततीर्थकरांतरे
 ऋषभवंशसमुद्भूतभूपतीनां शेषगतिगमनव्युदासेन शिवगतिगमनानुचरोपपात्ते प्राप्तिप्रतिपादिका गंडिकाः चित्रांतरगंडिकाः, तासां च
 प्ररूपणा पूर्वाचार्यैरेवमकारि—इह सुबुद्धिनामा सगरचक्रवर्तिनो महामात्योऽष्टापदपर्वते सगरचक्रवर्तिसुतेभ्यः आदित्ययशःप्रभृतीनां
 भगवत् वृषभवंशजानां नरपतीनां एवं संख्यां आख्यातुं उपक्रमते स्म । आदित्ययशःप्रभृतयो भगवत् नामेयवंशजाः त्रिखंडभरताद्ध
 अनुपाल्य पर्यते पारमेथ्वरीं दीक्षां अभिगृह्य तत्प्रभावतः सकलकर्ममक्षयं कृत्वा चतुर्दशलक्षा निरंतरं सिद्धिमगमन् । ततः एकः सर्वार्थ-

यावत् तेऽपि एका असंख्येया भवन्ति । ततो भूयोऽपि चतुर्दश लक्षा नरपतीनां निरंतरं सर्वार्थसिद्धौ, ततो द्वौ निर्वर्णो, ततः पुनरपि चतुर्दश लक्षाः सर्वार्थसिद्धे ततो भूयोऽपि द्वौ निर्वर्णो ततः पुनरपि चतुर्दश लक्षा सर्वार्थसिद्धे भूयोऽपि द्वौ निर्वर्णो । एवं चतुर्दश लक्षांतरितौ द्वौ द्वौ निर्वर्णो तावत् वक्तव्यौ यावत् तेऽपि द्विकसंख्या असंख्येया भवन्ति । एवं त्रिकत्रिकसंख्यादयोऽपि यावत् पंचाशत् संख्याः चतुर्दश चतुर्दश लक्षांतरितौ सिद्धौ प्रत्येकं असंख्येया वक्तव्याः । उक्तं च—“विवरीयं सञ्जहे चउद्दस लक्खाल निब्बुओ एयो । सन्वे य परिवाडी पंनासा जाव सिद्धीए ॥ १ ॥” स्थापना—

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	५०
१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४	१४

ततः परं द्वे लक्षे नरपतीनां निरंतरं निर्वर्णो, ततो द्वे लक्षे निरंतरं सर्वार्थसिद्धौ, ततस्त्विस्रो लक्षा निर्वर्णो, ततो भूयोऽपि तिस्रो लक्षाः सर्वार्थसिद्धे, ततश्चतस्रो लक्षा निर्वर्णो, ततः पुनरपि चतस्रो लक्षाः सर्वार्थसिद्धे, एवं पञ्च पञ्च पट् २ यावदुभयत्राप्यसंख्येया लक्षा वक्तव्याः, आह च—“तेण परं दुलक्खण्णं दो दो ठाणा य समग वच्चन्ति । सिग्गइसञ्जहेहिं इणमो तेसिं विही होइ ॥ १ ॥ दो लक्खा सिद्धीए दो लक्खा नरवर्द्धण सञ्जहे । एवं तिलक्ख चउ पंच जाव लक्खा असंखेजा ॥ २ ॥” स्थापना—

२	३	४	५	६	७	८	९	१०
२	३	४	५	६	७	८	९	१०

ततः परं चतस्रः चित्रांतरगंडिकाः, तद्यथा—प्रथमा एकादिका द्वितीया एकोत्तरा द्विउत्तरा तृतीया एकोत्तरा

त्र्युत्तरा, चतुर्थी त्र्यादिका द्वयादिविपमोत्तरा, आह च—“सितगइसव्वट्ठहिं चिचंतरंगंडिया तओ चउरो । एगा एगुत्तरिया एगाइ विउत्तरा विइया ॥ १ ॥ एगाइ तिउत्तराए गाइ विसमुत्तरा चउत्थी उ ।” प्रथमा भाव्यते प्रथममेकः सिद्धौ ततो द्वौ सर्वार्थसिद्धे ततस्त्रयः सिद्धौ ततश्चत्वारः सर्वार्थे ततः पञ्च सिद्धौ ततः षट् सर्वार्थे एवमेकोत्तरया वृद्ध्या शिवगतौ सर्वार्थे च तावद्वक्तव्याः यावदुभयत्राप्यसंख्येया भवन्ति, उक्तं च—“पढमाए सिद्धेको दोन्नि उ सव्वट्ठसिद्धंमि ॥ २ ॥ ततो तिन्नि नरिंद सिद्धा चत्तारि होति सव्वट्ठे । इय जाव असंखेजा सिवगइसव्वट्ठसिद्धेहिं ॥ ३ ॥” स्थापना—

१	३	५	७	९	११	१३	१५	१७	१९
२	४	६	८	१०	१२	१४	१६	१८	२०

संप्रति द्वितीया भाव्यते, ततः ऊर्द्धमेकः सिद्धौ त्रयः सर्वार्थे ततो नव सिद्धौ एकादश सर्वार्थे ततः त्रयोदश सिद्धौ पञ्चदश सर्वार्थे एवं द्युत्तरया वृद्ध्या शिवगतौ सर्वार्थे च तावद्वक्तव्यौ यावदुभयत्राप्यसंख्येया भवन्ति, उक्तं च—“ताहे दिउत्तराए सिद्धेको तिन्नि होति सव्वट्ठे । एवं पंच य सत्त य जाव असंखेज दोणिण वि ॥ १ ॥” स्थापना—

१	५	९	१३	१७	२१	२५
३	७	११	१५	१९	२३	२७

सम्प्रति तृतीया भाव्यते, ततः परमेकः सिद्धौ चत्वारः सर्वार्थे, ततः सप्त सिद्धौ दश सर्वार्थे, ततस्त्रयोदश सिद्धौ षोडश सर्वार्थे, एवं त्र्युत्तरया वृद्ध्या शिवगतौ सर्वार्थे च क्रमेण तावदवसेयं यावदुभयत्राप्यसंख्येया गता भवन्ति, उक्तं च—“एग चउ सत्त

दसगं जात्र असंखेज होंति ते दोवि । सिवगयसन्वद्वेहिं तिउत्तराए उ नायब्वा ॥ १ ॥" स्थापना-चैयंति

१	७	१३	१९	२५	३१	३७	४३	४९	५५
४	१०	१६	२२	२८	३४	४०	४६	५२	५८

चतुर्थो भाव्यते, सा च विचित्रा, ततस्तस्याः परिज्ञानार्थमयमुपायः पूर्वार्चायैर्दक्षितः, इह एकोनविंशत्संख्यात्रिका ऊर्द्धाधः-
परिपाद्या षड्विकादौ स्थाप्यन्ते, तत्र प्रथमे त्रिके न किंचिदपि प्रक्षिप्यते ।, द्वितीये द्वौ प्रक्षिप्येते, तृतीये पंच, चतुर्थे नव, पंचमे
त्रयोदश, षष्ठे सप्तदश, सप्तमे द्वाविंशतिः, अष्टमे षड्, नवमे अष्टौ, दशमे द्वादश, एकादशे चतुर्दश, द्वादशे अष्टाविंशतिः, त्रयोदशे
षड्विंशतिः, चतुर्दशे पंचविंशतिः, पंचदशे एकादश, षोडशे त्रयोविंशतिः, सप्तदशे सप्तचत्वारिंशत्, अष्टादशे सप्ततिः, एकोनविंशे
सप्तसप्ततिः, विंशे एकः, एकविंशे द्वौ, द्वाविंशे सप्ताशीतिः, त्रयोविंशे एकसप्ततिः, चतुर्विंशे द्विषष्टिः, पंचविंशे एकोनसप्ततिः, षड्विंशे
चतुर्विंशतिः, सप्तविंशे षट्चत्वारिंशत्, अष्टाविंशे शतं, एकोनविंशे षट्विंशतिः, उक्तं च-" ताहे तियगाइविसमुत्तराए अउणतीसंतु
तियग ठावेउं । पढमे नत्थि उक्खेवो । सेसेसु इमो भवे खेवो ॥ १ ॥ दुग २ पण ५ नवगं ९ तेरस १३ सत्तरस १७ दुवीसं २२
छच्च ६ अट्ठेव ८ । बारस १२ चउद्दस १४ तह अट्ठवीस २८ छुव्वीस २६ पणुवीसा २५ ॥ २ ॥ एक्कारस ११ तेवीसा २३
सीयाला ४७ । सयरि ७० सत्तहत्तरिया ७७ । इग १ दुग २ सत्तासीई ८७ एगहत्तरि ७१ चेव वावट्ठी ६२ ॥ ३ ॥ अउणहत्तरि
६९ चउवीसा २४ छायाल ४६ संयं १०० तहेव छुव्वीसा २६ ए ए रासिक्खेवातिगं अंतंता जहा कमसे ॥ ४ ॥" एतेषु च
राशिषु प्रक्षिप्तेषु यत् भवति । तावतः २ क्रमेण सिद्धौ सर्वार्थे च इत्येवंप्रमाणे वेदितव्याः । तद्यथा-त्रयः सिद्धौ पंच सर्वार्थे ततः

सिद्धौ अष्टौ द्वादश सर्वार्थे ततः षोडश सिद्धौ सर्वार्थे विंशतिः ततः पंचविंशतिसिद्धौ नव सर्वार्थे ततः एकादश सिद्धौ पंचदश सर्वार्थे ततः सप्तदश सिद्धौ एकविंशत्सर्वार्थे ततः एकोनविंशत् सिद्धौ अष्टाविंशतिः सर्वार्थे ततः सिद्धौ चतुर्दश षड्विंशतिः सर्वार्थे ततः पंचाशत् सिद्धौ त्रिसप्ततिः सर्वार्थे ततोऽशीतिसिद्धौ चत्वारः सर्वार्थे ततः पंच सिद्धौ नवतिः सर्वार्थे ततः चतुःसप्ततिः मुक्तौ पंचषष्टिः सर्वार्थे ततः सिद्धौ द्विसप्ततिः सप्तविंशतिः सर्वार्थे ततः एकोनपंचाशत् मुक्तौ त्रिउत्तरशतं सर्वार्थे ततः एकोनविंशत् सिद्धौ । उक्तं च-
 “सिद्धान्तसम्बद्धो हि दो दो ठाणा विसमुत्तरा नेया । जाव अउणतीसहाणे गुणतीसं पुण छन्वीसाए ॥ १ ॥” अत्र ‘जाव’ इत्यादि यावत् एकोनविंशत्तमे स्थाने त्रिकरूपे षड्विंशतौ प्रक्षिप्तायां एकोनविंशत् भवति, स्थापना चेयं-

३	८	१६	२५	११	१७	२९	१४	५०	८०	५	७४	७२	४९	२९		
५	१२	२०	९	१५	३१	२८	२६	७३	४	९०	६५	२७	१०३	०		

एवं व्यादिविषमोत्तरा गंडिकाः असंख्येयाः, तावत् वक्तव्या यावत् अजितस्वामिपिता जितशत्रुः समुत्पन्नः, नवरं पाश्चात्यायां गंडिकायां यत् अंत्यं अंकस्थानं तत् उत्तरस्यां उत्तरस्यां आदिमं द्रष्टव्यं । तथा प्रथमायां गंडिकायां आदिमं अंकं स्थानं सिद्धौ द्वितीयस्यां सर्वार्थे तृतीयस्यां सिद्धौ चतुर्थ्यां सर्वार्थे, एवं असंख्येयासु अपि गंडिकासु आदिमानि अंकस्थानानि क्रमेण एकांतरितानि शिवगतौ सर्वार्थे च वेदितव्यानि, एतदेव दिग्मात्रप्रदर्शनतो भाव्यते । तत्र प्रथमायां गंडिकायां अंत्यं अंकस्थानं एकोनविंशत् वारान् सा एकोनविंशत्तुल्यार्थः क्रमेण स्थाप्यते । तत्र प्रथमे अंके नास्ति प्रक्षेपः, द्वितीयादिषु च अंकेषु ‘दुग्गणनवगंतरस’ इत्यादयः क्रमेण प्रक्षेपणीया राशयः प्रक्षिप्यन्ते । तेषु च प्रक्षिप्तेषु च सत्सु यत् यत् क्रमेण भवति तावन्तः २ क्रमेण सिद्धौ सर्वार्थे सिद्धौ इत्येवं वेदि-

तव्याः । तद्यथा—एकोनविंशत् सर्वार्थे सिद्धौ एकविंशत् ततश्चतुर्विंशत् सर्वार्थे सिद्धौ अष्टविंशत् ततो द्विचत्वारिंशत् सर्वार्थे षट्चत्वारिंशत् तव्याः । तत एकपंचाशत् सर्वार्थे पंचविंशत् सिद्धौ सप्तविंशत् सर्वार्थे सिद्धौ एकचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् सर्वार्थे सप्तपंचाशत् सिद्धौ ततः पंचपंचाशत् सर्वार्थे चतुःपंचाशत् सिद्धौ चत्वारिंशत् सर्वार्थे द्विचत्वारिंशत् सिद्धौ सर्वार्थे षट्सप्ततिः सिद्धौ नवनवतिः षट्उत्तरं शतं सर्वार्थे त्रिंशत् सिद्धौ एकविंशत् सर्वार्थे सिद्धौ षोडशाधिकं शतं शतं सर्वार्थे सिद्धौ एकनवतिः सर्वार्थेऽष्टानवतिः त्रिपंचाशत् सिद्धौ पंचसप्ततिः सर्वार्थे सिद्धौ एकोनविंशं शतं पंचपंचाशत् सर्वार्थे, स्थापना चेयं—

२९	३४	४२	५१	३७	४३	५५	४०	७६	१०६	३१	१००	९८	७५	५५
३१	३८	४६	३५	४१	५७	५४	४२	९९	३०	११६	९१	५३	१२९	०

एषा द्वितीया गण्डिका, अस्यां च गण्डिकायामन्त्यमंकस्थानं पंचपंचाशत् ततः तृतीयस्यां गण्डिकायां इदं एवं आदिमं अंकस्थानं, ततः पंचपंचाशत् एकोनविंशत् वारान् स्थाप्यते तत्र प्रथमे अंके नास्ति प्रक्षेपो द्वितीयादिषु च अंकेषु क्रमेण द्विकपंचनवकत्रयो- दशादयः पूर्वोक्तराशयः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः प्रक्षिप्यन्ते । इह च आदिमं अंकस्थानं सिद्धौ तत्तत्तेषु प्रक्षेपणीयेषु राशिषु प्रक्षिप्तेषु सत्सु यद्यत्क्रमेण भवति तावन्तः २ प्रथमादंकात् आरभ्य सिद्धौ सर्वार्थे इत्येवंक्रमेण वेदितव्याः, एवं अन्यासु अपि गण्डिकासु उक्तप्रकारेण भावनीयं, ॥ १ ॥ उक्तं च—“ विसमुत्तरा य पढमा एवमसंखविसमुत्तरा नेया । सव्यत्थवि अंतिल्लं अन्नाए आइमं ठाणं ॥ १ ॥ अउणत्तीसं वारा ठावेउं नत्थि पढम उक्खेवो । सेसे अडवीसाए सव्यत्थ दुगाइउक्खेवो ॥ २ ॥ सिवगइ पढमादीए वीआए तह य होइ सव्वट्ठे । इय एगंतरियाइं सिवगइसव्वट्ठठाणंइ ॥ ३ ॥ एवमसंखेज्जाओ चित्ततरंगडिया मुणेयन्वा । जाव जियसरासुया अजिय-

जिणपिया समुप्पणो ॥ ४ ॥ ” तथा ‘अमर’ इत्यादि, विविधेषु परिवर्त्तेषु-भवभ्रमणेषु जंतूनां इति गम्यते । अमरनरतिर्यग्-निरयगतिगमनं, एवमादिका गंडिका बहव आख्यायन्ते । सोऽयं गंडिकानुयोगः ।

अथ कास्ताः चूलाः?, इह चूला शिखरं उच्यते । यथा मेरौ चूला, तत्र चूला दृष्टिवादे परिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगोऽनुक्तार्थ-संग्रहपरा ग्रंथपद्धतयः, अत्र सूरिराह-चूला आदिमानां चतुर्णां पूर्वाणां, शेषाणि पूर्वाणि अवूलकानि, ता एव चूला आदिमानां चतुर्णां पूर्वाणां प्राक् पूर्ववक्तव्यताप्रस्तावे चूलवस्तूनि इति भणिताः, एताश्च सर्वस्यापि दृष्टिवादस्य उपरि किल स्थापिताः तथैव च पठ्यन्ते । ततः श्रुतपूर्वते चूला इव राजन्ते इति चूला इति उक्तः, तासां च चूलानां इयं संख्या-प्रथमपूर्वसत्काः चतस्रः द्वितीयसत्का द्वादश तृतीयपूर्वसत्का अष्टौ चतुर्थपूर्वसत्का दश । सर्वसंख्यया चूलिका चतुर्विंशत् । अथ एता चूलिकाः ।

‘दिद्विनायस्स णं’ इत्यादि, पाठसिद्धं, नवरं संख्येयानि वस्तूनि, तानि च पंचविंसतिउत्तरे द्वे शते, कथं चेदिति उच्यते । इह प्रथमे पूर्वे दश वस्तूनि द्वितीये चतुर्दश तृतीये अष्टौ चतुर्थे अष्टादश पंचमे द्वादश षष्ठे द्वे सप्तमे षोडश अष्टमे त्रिंशत् नवमे विंशति दशमे पंचदश एकादशे द्वादशे त्रयोदशे त्रयोदशे त्रिंशत् चतुर्दशे पंचविंशतिः । सर्वसंख्यया च अमूनि द्वे शते पंचविंशति अधिकैः, तथा संख्येयानि चूलवस्तूनि, तानि च चतुर्विंशत् संख्यकानि । वस्त्वन्तरवर्त्ती अधिकारविशेषः प्राभृतं प्राभृतांतरवर्त्ती अधिका-रविशेषः प्राभृतप्राभृतं ।

सांप्रतं ओघतो द्वादशांगाभिधेयं उपदर्शयति ।

इच्चइयंमि दुवालसंचे गणिपिडगे अणंता भावा अणंता अभावा अणंता हेउ अणंता अहेउ अणंता

कारणा अणंता अकारणा अणंता जीवा अणंता अजीवा अणंता भवसिद्धिया अणंता अभव-
सिद्धिया अणंता सिद्धा अणंता असिद्धा पक्षता—

भावमभावा हेउमहेउ कारणमकारणे चेव ॥

जीवाजीवा भविअमभविआ सिद्धा असिद्धा य ॥ १ ॥

इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं तीए काले अणंता जीवा अणाए विराहिता चाउरंतं संसारकंतारं
अणुपरिअट्ठिसु ।

इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं पडुपन्नकाले परित्ता जीवा । अणाए विराहिता चाउरंतं संसार-
कंतारं अणुपरिअट्ठिति । इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं अणागए काले अणंता जीवा अणाए
विराहिता चाउरंतं संसारकंतारं अणुपरिअट्ठिस्संति । इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं तीए काले
अणंता जीवा अणाए आराहिता चाउरंतं संसारकंतारं वीईवइंसु । इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं

पडुपन्नकाले परित्ता जीवा अणाए आराहिता चाउरंतं संसार-
इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं अणागए काले अणंता जीवा अणाए आराहिता चाउरंतं संसार-
कंतारं वीईवइस्संति । इचेइअं दुवालसंगं गणपिडगं न कयाइ नासी न कयाइ न भवइ न कयाइ
न भविस्सइ सुविं च भवइ अभविस्सइअ धुवे निअए सासए अक्खए अन्वए अविट्ठिए निचे से जहा

नामए पंचत्थिकाए न कयाइ नासी न कयाइ नत्थि न कयाइ न भविस्सइ सुविं च भवइ अ भविस्सइ
अ धुवे नियए सासए अक्खए अवट्ठिए निच्चे एवामेव दुवालसंगे गणिपिट्ठगे न कयाइ नासी
न कयाइ नत्थि न कयाइ न भविस्सइ सुविं च भवइ अ भविस्सइ अ धुवे निअए सासए अक्खए
अव्वए अवट्ठिए निच्चे से समासओ चउविहं पन्नत्तं तं जहा-द्वओ । खित्तओ । कालओ । भावओ ।
तत्थ दव्वओ णं सुअनाणी उवउत्ते सव्व दव्वाइं जाणइ पासइ । खित्तओ णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं
खेत्तं जाणइ पासइ । कालओ णं सुअनाणी उवउत्ते सव्वं कालं जाणइ पासइ । भावओ णं
सुअनाणी उवउत्ते सव्वे भावे जाणइ पासइ ।

इत्येतस्मिन् द्वादशांगे गणिपिट्ठके एतत् पूर्ववत् एव व्याख्येयं, अनंता भावा-जीवादयः पदार्थाः प्रज्ञप्ता इति योगः । तथा
अनंता अभावाः- सर्वभावानां पररूपेणाऽऽसत्त्वात् त एव अनंता अभावा द्रष्टव्याः, तथा हि-स्वापरसत्ताभावाभावात्मकं वस्तुत्वं, तथा जीवो
जीवात्मना भावरूपो अजीवात्मना चाभावरूपः, अन्यथाऽजीवत्वप्रसंगात्, अत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते ग्रन्थगौरवभयादिति, तथाऽनन्ता
'हेतवो' हिनोति गमयति जिज्ञासितधर्मविशिष्टमर्थमिति हेतुः, ते चानन्ताः, तथा हि वस्तुनोऽनन्ता धर्मास्ते च तत्प्रतिबद्धधर्मविशिष्ट-
वस्तुगमकास्ततोऽनन्ता हेतवो भवन्ति, यथोक्तेहेतुप्रतिपक्षभूता अहेतवः, तेऽपि अनन्ताः, तथा अनन्तानि कारणानि घटपटादीनां
निर्वर्तकानि मृत्पिण्डतन्त्यादीनि, अनन्तान्यकारणानि सर्वेषामपि कारणानां कार्यान्तराण्यधिकृत्याकारणत्वात्, तथा जीवाः- प्राणिनः,
अजीवाः-परमाणुद्वयणुकादयः, भव्या-अनादिपरिणामिकसिद्धिगमनयोग्यतायुक्ताः, तद्विपरीता अभव्याः, सिद्धा अपगतकर्मफल-

कलंकाः, असिद्धाः संसारिणः, एते सर्वेऽप्यनन्ताः प्रज्ञाः, इह भव्याभव्यानामानन्देऽभिहितेऽपि यत्पुनरसिद्धा अनन्ता इत्यभिहितं तत्सिद्धेभ्यः संसारिणामनन्तगुणताख्यापनार्थं । सम्प्रति द्वादशाङ्गविराधनाफलं त्रैकालिकमुपदर्शयति—इत्येतत् द्वादशाङ्गं गणिपिटकमतीते कालेऽनन्ता जीवा आज्ञया—यथोक्ताज्ञापरिपालनाऽभावतो विराध्य चतुरन्तं संसारक्रान्तरं—विविधशरीरमानसानेकदुःखविटपिशतसहस्रदुस्तरं भगवहनं अनुपराधृतवन्त आसन्, इह द्वादशाङ्गं सूत्रार्थोभयभेदेन त्रिविधं, द्वादशाङ्गमेव चाऽऽज्ञा, आज्ञाप्यते जन्तुगणो हितप्रवृत्तौ यया साऽऽज्ञेति व्युत्पत्तेः, ततश्चाज्ञा त्रिविधा, तद्यथा—सूत्राज्ञा अर्थाज्ञा उभयाज्ञा च, सम्प्रति अमूषामाज्ञानां विराधनाश्चिन्त्यन्ते—तत्र यदाऽभिनिवेशवशतोऽन्यथा सूत्रं पठति तदा सूत्राज्ञाविराधना, सा च यथा जमालिप्रभृतीनां, यदा त्वभिनिवेशवशतोऽन्यथा द्वादशाङ्गार्थं प्ररूपयति तदाऽर्थाज्ञाविराधना, सा च गोष्ठामाहिलादीनामवसेया, यदा पुनरभिनिवेशवशतः श्रद्धाविहीनतया हास्यादितो वा द्वादशाङ्गस्य सूत्रमर्थं च विकुट्टयति तदा उभयाज्ञाविराधना, सा च दीर्घसंसारिणामभव्यानां चानेकेषां विज्ञेया, अथवा पञ्चविधचारपरिपालनशीलस्य परोपकारकरणैकतत्परस्य गुरोर्हितोपदेशवचनं आज्ञा, तामन्यथा समाचरन् परमार्थतो द्वादशाङ्गं विराधयति, ।

तदेवं अतीते काले विराधनाफलमुपदर्श्य सम्प्रति वर्त्तमानकाले दर्शयति—‘इच्छेइयं’ इत्यादि सुगमं, नवरं ‘परिचा’ इति परिमिता न तु अनन्ता असंख्येया वा, वर्त्तमानकालचिन्तायां विराधक्रमनुष्याणां संख्येयत्वात्, अनुपरावर्त्तन्ते—भ्रमन्तीत्यर्थः, भविष्यति काले विराधनामुपदर्शयति—‘इच्छेइयं’ इत्यादि, इदमपि पाठसिद्धं, नवरं अनुपरावर्त्तिष्यति—पर्यटिष्यति इत्यर्थः, तदेवं विराधनाफलं त्रैकालिकमुपदर्श्य सम्प्रति आराधनाफलं त्रैकालिकं दर्शयति—‘इच्छेइयं’ मित्यादि, सुगमं नवरं व्यतिक्रांतवतः व्यतिक्रमंति संसारक्रान्तरं उल्लंघ्य मुक्तिं अवाप्ता इत्यर्थः । व्यतिक्रमिष्यंति, एतच्च त्रैकालिकं विराधना आराधनाफलं च द्वादशाङ्गस्य सदावस्थायित्वे सति युज्यते

नान्यथा, ततः सदावस्थायित्वं तस्य आह—इत्येतत् द्वादशांगं गणितपिटकं न कदाचित् नासीत्, सर्वदा एव आसीदिति भावः, अनादि-
त्वात्, तथा न कदाचित् न भवति, सर्वदा एव वर्तमानकालचिन्तायां भवति इति भावः, सदैव भावात्, तथा न कदाचिन्न भविष्यति,
किन्तु भविष्यच्चिन्तायां सदा एव भविष्यतीति प्रतिपत्तव्यं, अपर्यवसितत्वात्, तदेवं कालत्रयचिन्तायां नास्तित्वप्रतिपेक्षं विधाय
संप्रति अस्तित्वं प्रतिपादयति । अभूद्भवति भविष्यति च इत्थेवं त्रिकालावस्थायित्वात् भुवं मेवादिवत् । भुवत्वादेव सदा एव
जीवादितु पदार्थेषु प्रतिपादकत्वेन नियतं पंचास्तिकायेषु लोकवचनवत् नियतत्वादेव च शाश्वतं-शाश्वत् भवनस्वभावं शाश्वतत्वात् एव
सततं गंगासिंधुप्रवाहप्रवृत्तौ अपि पौडरीकहृद इव वाचनादिप्रदानेऽपि अक्षयं-नास्य क्षयोऽस्ति इति अक्षयं अक्षयत्वात् एव अन्ययं
मानुषोचरात् बहिः समुद्रवत्, अव्ययत्वात् एव सदा एव स्वप्रमाणे अवस्थितं जंबूद्वीपादिवत् । एवं च सदा अवस्थानेन चित्यमानं
नित्यं आकाशवत् । सांप्रतं अत्र एव दृष्टान्तमाह तद्यथा-नाम पंचास्तिकायाः-धर्मास्तिकायादयः न कदाचित् नासीत् इत्यादि
पूर्ववत्, 'एवमित्येव' इत्यादि निगमनं निगदसिद्धं । तत् द्वादशांगं समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-द्रव्यतः क्षेत्रतः कालतो भावतश्च,
तत्र द्रव्यतो 'जं' इति वाक्यालंकारे श्रुतज्ञानी उपयुक्तः सर्वद्रव्याणि जानाति पश्यति, तत्राह-ननु पश्यति इति कथं?, नहि श्रुत-
ज्ञानी श्रुतज्ञानज्ञेयानि सकलानि वस्तूनि पश्यति, न एष दोषः ॥ उपमाया अत्र विवक्षितत्वात्, पश्यति इति पश्यति । तथा हि-
मेरु आदीन् पदार्थान् अदृष्टानपि आचार्यः शिष्येभ्यः आलित्व्य दर्शयति । ततस्तेषां श्रोतॄणां एवं बुद्धिः उपाजयते भगवान् एष गणी
साक्षात् पश्यन् इव व्याचष्टे इति । एवं क्षेत्रादिषु अपि भावनीयं, ततो न कश्चिदोपः, अन्ये तु न पश्यति इति पठति । तत्र चोद्यस्य
अनवकाश एव, श्रुतज्ञानी चेहामिन्नदशपूर्वधरादिश्रुतेकैवलीं परिगृह्यते, तस्य एव नियमतः श्रुतज्ञानवलेन सर्वद्रव्यादिपरिज्ञानसंभवात्,

तत् आरतस्तु ये श्रुतज्ञानिनः ते सर्वद्रव्यादिपरिज्ञाने भजनीयाः । केचित् सर्वद्रव्यादि ज्ञानंति केचित् न इति भावः, इत्थंभूता च भजनां मतिवैचित्र्यात् वेदितव्याः । सम्प्रति संग्रहगथामाह-

अक्खरसत्ती सम्मं । साइअ खलु सपज्जवसिअं च ।
गमिअं अंगपविट्ठं । सत्तवि एए सपडिक्खवा ॥ १ ॥
आगम सत्थग्गहणं । जं बुद्धिगुणेंहिं अट्ठहिं दिट्ठं ।
विंति सुअनाण लंभं । तं पुब्ब विसारया धीरा ॥ २ ॥
सुसूसई पडिपुच्छई । परोई गिण्हइअ ईहएयाज्विं ।
तत्तो अपोहए वा । धारेई करेइ वा सम्मं ॥ ३ ॥
सूअं हुंकारं वा बाढक्कार पडिपुच्छविमंसा ।
तत्तो पसंग पारायणं च परिनिट्ठ सत्तमाए ॥ ४ ॥
सुत्तत्थो खलु पढमो बीओ निज्जुत्ति मीसिओ भणिओ ।
तइओ य निरवसेसो एस विही होइ अणुओगे ॥ ५ ॥
सेत्तं अंगपविट्ठं । सेत्तं सुअनाणं । सेत्तं परोक्खनाणं । सेत्तं नंदी सम्मत्ता ।

॥ इति श्री नंदीसूत्रमूलपाठः ॥

'अक्षरसन्धी'त्यादि गतार्थो, नवरं सप्तपि एते पक्षाः सप्रतिपक्षाः, ते च एवं-अक्षरश्रुतं अनक्षरश्रुतमित्यादि । इदं च
 श्रुतज्ञानं सर्वातिशयरत्नकल्पं प्रायो गुर्वधीनं च ततो विनियजनानुग्रहार्थं यो यथा च अस्य लाभस्तं तथा दर्शयति-१ 'आगमे'
 त्यादि, आ-अभिविधिना सकलश्रुतविषयव्याप्तिरूपेण मर्यादया वा यथावस्थिलप्ररूपणारूपया गम्यन्ते-परिच्छिद्यन्ते अर्था येन स
 आगमः, स च एवं व्युत्पत्त्या अवधिकेवलालिक्षणोऽपि भवति ततस्तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषणान्तरं आह-'शास्त्रे'ति शिष्यते अनेन
 इति शास्त्रं आगमरूपं शास्त्रं आगमशास्त्रं, आगमग्रहणेन पटितंत्रादिकुशास्त्रव्यवच्छेदः, तेषां यथावस्थितार्थप्रकाशनाभावतो न आगमत्वात्
 आगमशास्त्रस्य ग्रहणं आगमग्रहणं यत् बुद्धिगुणैः वक्ष्यमाणैः कारणभूतैः अष्टभिः दृष्टं, तत् एव ग्रहणं श्रुतज्ञानस्य लाभं ब्रुवते पूर्वेषु
 विशारदा-विपश्चिताः धीराः व्रतपालने स्थिराः, किं उक्तं भवति यदेव जिनप्रणीतप्रवचनार्थपरिज्ञानं तदेव परमार्थतः श्रुतज्ञानं, न शेषं
 इति । बुद्धिगुणैः अष्टभिः इत्युक्तं । ततस्तानेव बुद्धिगुणानाह-'सुस्मृत्' इत्यादि, पूर्वं तावत् शुश्रूषते-विनययुक्तो गुरुवदनअरविंदात्
 विनिर्गच्छत् वचनं श्रोतुमिच्छति, यत्र शक्तितं भवति तत्र भूयोऽपि विनयनम्रतया वचसा गुरुमनःप्रव्हादयन् पृच्छति । पृष्टे च सति
 यद्गुरुः कथयति तत्सम्यक् व्याक्षेपपरिहारेण सावधानः शृणोति श्रुत्वा च अर्थरूपतया गृह्णाति, गृहीत्वा च ईहते-पूर्वापराविरोधेन
 पर्यालोचयति । चशब्दः समुच्चयार्थः, अपिशब्दः पर्यालोचयन् किञ्चित् खलुङ्ख्यापि उत्प्रेक्षिते इति सूचनार्थः । ततः स पर्यालोचना-
 नन्तरं अपोहते । एवं तत् यदादिष्टं आचारेण न अन्यथा इति अवधारयति, ततस्तं अर्थं निश्चितं स्वचेतसि विस्मृत्य भावार्थं सम्यग्
 धारयति, करोति च सम्यग्-यथोक्तं अनुष्ठानं, यथोक्तानुष्ठानं अपि श्रुतज्ञानप्राप्तिहेतुः । तत् आवरणक्षयोपशमनिमित्तत्वात् । तदेवं
 गुणा व्याख्याताः ॥ ३ ॥ संप्रति यत् शुश्रूषते इति उक्तं तत्र श्रवणविधिं आह-'मूकं' इति प्रथमतो मूकं शृणुयात्, किं उक्तं भवति ?

प्रथमश्रवणे संयमगात्रस्तूर्णं आसीत् । ततो द्वितीये श्रवणे हुंकारं दद्यात्, वंदनं कुर्यादित्यर्थः, तृतीये वा ढकारं कुर्यात्, बाढं
 एवमेतत् न अन्यथा इति, ततः चतुर्थश्रवणे तु गृहीतपूर्वापरसूत्राभिप्रायो मनाक् प्रति पृच्छां कुर्यात्, कथं एतदिति ?, पंचमे मीमांसां
 प्रमाणजिज्ञासां कुर्यादिति भावः, षष्ठे श्रवणे तत् उत्तरोत्तरगुणप्रसंगः पारगमनं च अस्य भवति । ततः सप्तमे श्रवणे परिनिष्ठा-गुरु-
 वदनुभाषते । एवं तावत् श्रवणविधिः उक्तः ॥४॥ संप्रति व्याख्यानविधिं अभिविधिसुराह-‘मुत्तत्थो’ इत्यादि, प्रथमानुयोगः सूत्रार्थः-
 सूत्रार्थ-प्रतिपादनपरः, खलु शब्द एवकारार्थः, स च अवधारणे, ततोऽयमर्थः-गुरुणा प्रथमोऽनुयोगः सूत्रार्थाभिधानलक्षण एव
 कर्तव्यः । माभूत् प्राथमिकविनेयानां मतिमोहः, द्वितीयोऽनुयोगः सूत्रस्पष्टिकनिर्युक्तिमिश्रितो भणितस्तीर्थकरणधरैः, सूत्रस्पष्टिक-
 निर्युक्तिमिश्रितं द्वितीयं अनुयोगं गुरुः विदध्यात् इति आख्यातं तीर्थकरणधरैः इति भावः, तृतीयश्च अनुयोगो निरवशेषः-प्रसक्ता-
 नुप्रसक्तप्रतिपादनलक्षणः इत्येषः-उक्तलक्षणो विधिः भवति । अनुयोगे व्याख्यायां आह-परिनिष्ठा सत्तमे इति उक्तं, त्रयश्च अनुयोग-
 प्रकाराः तदेतत् कथं ? उच्यते, त्रयाणां अनुयोगानां अन्यतमेन केनचित् प्रकारेण भूयो भूयो भाव्यमानेन सप्त वाराः श्रवणं
 कार्यते ततो न काश्चित् दोषः । अथ किञ्चित् मंदमतिविनेयमधिकृत्य तदुक्तं द्रष्टव्यं, न पुनः एष एव सर्वत्र श्रवणविधिनियमः,
 उद्घटितज्ञविनेयानां सकृत् श्रवणत एव अशेषग्रहणदर्शनात् इति कृतं प्रसंगेन, तदेतत् श्रुतज्ञानं, तदेतत् परोक्षं ॥ इति ॥

श्रीनन्दध्यागनअवचरी परिसमाप्तिमगमत ॥

હાલમાં મળતા ગ્રન્થો

અર્થાંક	ક્ર.અ.આ.	અર્થાંક	ક્ર.અ.આ.
૮૬ લોકપ્રકાશ મૂળ યોથો વિભાગ (પ્રત)	૧-૦	સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સચિત્રા શ્રીઅખલદ્વીસરિકૃતા ભાષાંતરચુક્તા	૬-૦
૮૭ ભરતેશ્વરબાહુબલિવૃત્તિ દ્વિતીય વિભાગ સંપૂર્ણ	૨-૦	સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સચિત્રા કૃતિ ધનપાલકૃતા વ. ઔદ્રસ્તુતિ	૬-૦
૮૮ પ્રશમરતિપ્રકરણ- બૃહદ્દગચ્છીય શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત વિવરણસંમેત ૧-૪	૩-૦	ચતુર્વિંશતિકા જિનાનંદ સ્તુતિ સચિત્રા મેઘવિજયકૃતા ભાષાંતરસંમેત	૬-૦
૮૯ અધ્યાત્મસંદર્પદ્રુમ રત્નચંદ્રગણિવધનવિજયગણિકૃત ટીકાયુક્ત	૩-૦	નંદાદિ (સમસૂત્ર) ગાથાઘકારાદિયુતો વિષયાનુક્રમ	૨-૦
૯૦ ગૌતમીયકાવ્ય રૂપચંદ્રગણિકૃત	૧-૦	આવશ્યકસૂત્ર મલયગિરિકૃત ટીકાયુક્ત બીજે ભાગ,	૨-૮
૯૧ સડીક વૈરાગ્યશતકાદિ અંશપચક્રમ	૧-૦	ત્રીજે ભાગ (દે. લા. અંક ૮૫)	૨-૮
૯૨ અભિધાનચિન્તામણિકોશ	૪-૦	લોકપ્રકાશ પ્રથમ વિભાગ દ્રવ્યલોક સર્ગ ૧ થી ૧૧ ભાષાંતર	૩-૮
૯૩ જૈનકુમારસંભવ	૨-૮	દ્વિતીય વિભાગ ક્ષેત્રલોક સર્ગ ૧૨ થી ૨૦	૩-૮
૯૪ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન ગ્રહદૃશ્યવચ્ચૈનિનપાદ, આવચ્ચૈનિકાર	૫-૦	ત્રીજા ભાગ નવીન પુસ્તકો	૨-૦
૯૫ શ્રીમદ્દઅમરચંદ્ર	૧-૮	૧૦૨ શ્રાવકધર્મપંચાશકચ્ચૈનિકાર	૩-૦
૯૬ વીતરાગસ્તોત્ર આવચ્ચૈનિકાર વિવરણ અને ભાષાંતર સંમેત	૧-૦	૧૦૩ દશવૈકલ્પિક આવચ્ચૈનિકાર	૩-૦
૯૭ અમરણસૂત્રાદિ આવચ્ચૈનિકાર	૧-૦	૧૦૪ ઉત્તરાધ્યાયન આવચ્ચૈનિકાર પ્રથમ વિભાગ	૩-૦
૧૦૦ વંદનપ્રતિક્રમણ	૧-૮	૧૦૫ પિંડનિર્મુક્તિ આવચ્ચૈનિકાર	૩-૦
ભક્તિમરસ્તોત્ર પાદચૂર્તિરૂપ કાવ્ય પ્રથમ વિભાગ ટીકા ભાષાંતર	૩-૦	૧૦૬ શ્રાદ્ધવિધિ (વિધિજોમુદી)	૪-૦
કાવ્ય બીજે વિભાગ ટીકા ભાષાંતર	૩-૮	સારાંસ-મરાઠી	૧-૦
અવસમાસપ્રકરણ શતક	૧-૮	૧૦૭ નંદી આવચ્ચૈનિકાર	૨-૮
સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સચિત્રા શ્રીશોભનમુનિકૃતા સંસ્કૃતા	૮-૦	૧૦૮ સુવક્રતાંગદીપીકા	૩-૦

टीकान्तर्गत-उद्धरणानि

उद्धरणम् ।

पृष्ठम्

- ३ दुर्गतिप्रसृतान्०
 " सज्जायज्ज्ञान०
 " ऐश्वर्यस्य
 ६ पञ्चाश्रवाद् विरमणं०
 ८ 'नन्दादिभ्योऽन' (सि.हे. ५-१-५२)
 " यः समः सर्वभूतेषु०
 ९-१० 'शेषाद्वे'ति कःप्रत्ययः (७-३-१७५)०
 ११ 'लिहादिभ्यः' इत्यच् प्रत्ययः ('५-१-५०)
 " आपूर्णः उद्धुमायशब्द०
 १४ '[स्वार्थे] कश्च [वा] इति (८-२-१६४)
 १५ नर्गादिः यञ् (६-१-४२)०
 " नर्गादिर्यञ् (६-१-४२)०

उद्धरणम् ।

पृष्ठम्

- १५ नर्गादिः यञ् (६-१-४२)०
 " विदादेर्वृद्ध (६-१-४१) इत्यञ् प्रत्ययः
 १६ 'ऋषिवृण्यन्धककुरुभ्य (६-१-६१)०
 १७ 'धृञ् धारणे'०
 " 'लिहादिभ्यः'
 १८ '[स्वार्थे] [वा] कश्च'०
 " एकग्रहणे तज्जातीयग्रहणम् इति०
 १९ 'पि'ङविसोही०
 २३ 'ज्ञो जाणमुणौ' (८-४-७)
 २५ 'आमे घडे निहितं०
 २७ आचार्यस्यैव तज्जाज्यं०
 २७ आयसिण सुचमि य परित्राओ०

पृष्ठम् उद्धरणम् ।

- ७९ तात्स्थ्यात् तद्व्यपदेश०
८० पिथू संराद्धौ०
८० कर्ममे सिप्ये०
८० कायवाङ्मनःकर्म योगः
८६ सव्वदव्वाण पओगवीससामीसया०
८६ तेसिं भावो सत्ता सलक्खणं०
८६ वइजोग सुयं हवइ तेसिं
१०३ सट्ठिकागसहस्सा०
१०७ आगंतूण य तयो पडयं०
११४ तुज्झ पिपा मह पिउणोः
१२० 'अहो सीया साडी'०
१२१ 'गोणे घोडगपडणं च रुक्खाओ'०
१२५ अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किं ?०

पृष्ठम्

उद्धरणम् ।

- १२५ यः साध्यस्य उपमानभूतः स दृष्टान्त इति कथ्यते०
१३० तदनन्तरं तदत्थाविन्ववणं०
१३७ जं च वंजणोग्गहणमिति०
१३७ वंजणावग्गहकालो०
१४५ न अनवगृहीतं ईह्यते०
१४५ पारे मध्यड्येऽन्तः पठ्ठा वा० (३-१-३०)
१४६ लक्खेहि एक्कवीसाए०
१४९ क्षर संचलने
१५० दव्वसुयाभावंमि वि भावसुयं पत्थिवाईणं०
१५४ क्कमिकीट- पतंगाद्याः०
१५५ ऐध्वर्यस्य समयस्य०
१५६ व्यत्ययोऽप्यासां०
१६० चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ०

उद्धरणम् ।

पृष्ठम्

- १६६ मज्जे विमयकसाया०
१६६ 'नदी'त्यादि सुगमं
१६७ चत्तारि विचित्ताइं
१६७ नाइविगिद्धो य तत्रो
१६७ वासं च कोडिसहियं
१६९ सज्जेगस्स कुलस्स०
१६९ तओ समत्ते कज्जे०
१७० जाहे तं अज्झयणं समणे निगंथे०
१७३ निगंथ सक्क०
१७३ वयसमणधम्मसंजमवेयावच्च०
१७३ पिंडाविसोही समिई०
१७३ काले विणए
१७३ निस्संकिय निक्क'खिय

उद्धरणम् ।

पृष्ठम्

- १७४ अहसेस इडिदयायरिय वाई
१७४ पणिहाणजोगजुत्तो
१७४ चारसविहंमि वि तवे०
१७४ अणिगूहियबलविरिओ०
१७७ सूच पैशुन्ये०
१७८ न कालव्यतिरेकेण
१७८ किं च कालादत्ते नैव
१७८ कालाभावे च गर्भादि०
१७८ कालः पचति भूतानि०
१७८ ज्ञानमग्रतिथं यस्य०
१७८ अज्ञो जन्तुरनीशो०
१७९ पुरुष एवेद' सर्व०
१७९ नियतेनैव रूपेण०

पृष्ठम्

उद्धरणम् ।

- १७९ यत् यदैव यतो०
१८० क्षणिकाः सर्वसंस्कारा०
१८१ अतोऽनेकस्वरात्०
१८१ अन्नेन अन्नहा देसियंमि०
१८१ सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः
१८३ जं इत्थं च णं लोके तं०
२०० धम्मो मंगलमुक्किहुं०
२०१ सन्वेसिं आयारो पढमो०
२०४ चउद्दसलक्खा सिद्धा०
२०४ पुनरवि चउद्दसलक्खा सिद्धा०
२०४ जाव य लक्खा चउद्दस०
२०४ एगुत्तरा उ ठाणा०

पृष्ठम्

उद्धरणम् ।

- २०५ विवरीयं सव्वट्ठे चउद्दस०
२०५ तेण परं दुलक्खाइं दो दो०
२०६ सिवगइसव्वट्ठेहिं०
२०६ पढमाए सिद्धेक्को०
२०६ ताहे दिउत्तराए०
२०६ एग चउ सत्त०
२०७ ताहे तिग्गाइ विसमुत्तराए०
२०८ सिवगइसव्वट्ठेहिं दो दो०
२०९ विसमुत्तरा य पढमा०
२०९ सिवगइ पढमादीए०
२०९ एवमसंखेज्जाओ०

मूलसूत्राणामशुद्धः

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

६	२	तुंगार
६	२	पारियालस्स
६	१०	संघरहस्स
८	९	अकीरि०
८	९	निब्बं !
१०	६	वइरदढ
११	२	नियमुच्छिय
११	१२	धातु
११	१२	रुद्ध
१३	१०	सुगंधि०
१३	०	सुयवार

शुद्धम् ।

तुंगार
पारियलस्स
संघरहस्स भगवओ
अकिरि०
निब्बं
वइरदढ ।
नियमूसिय
धाउ
रुद्ध
सुगन्ध०
सुयवार

शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम् पंक्तिः शुद्धम् ।

१३	१०	सिहरं महामं
१३	१२	पुण्णंदंत
१४	१	कुंयु
१४	४	वीओ
१४	४	तइए
१५	५	मोरियपुत्तं
१४	५	अयलभाया य
१४	५	मेअज्जे य
१४	८	जिणिंदवर वीर
१५	४	जम्बू
१५	४	कासवं । पभवं
१६	१३	हारियगुत्तं

अशुद्धम् ।

सिहरं संघमहामं०
पुण्णंदंत
कुंयु
वीओ
तइए
मोरियपुत्तं
अयलभाया य
मेअज्जे य
जिणिंदवरवीर
जम्बू
कासवं । पभवं
हारियगोत्तं

पृष्ठम् पंक्तिः शुद्धम् ।

१६ १३ कोसिआ

१७ ७ गंभीरं

१८ ६ तत्तोय

१८ ८ भूआ

२१ ४ पुब्बि

२१ ५ गोवं दाणं

२१ ५ अणुयोगो

२१ ५ विउलधारिणिं

२१ ५ दाणं निच्चं

२१ ५ खंति दयाणं

२१ ५ परुवणे दुल्लभिंदाणं

२१ ६ तत्तोय

२१ ६ संजमं विह

अशुद्धम् ।

कोसिआ

गंभीरं

तत्तो. य

भूओ

पुब्बिं

गोविंदाणं

अणुयोगे

विउलधारिणिं

निच्चं

खंतिदयाणं

परुवणे दुल्लभिंदाणं

तत्तो य

संजमविह

पृष्ठम् पंक्तिः शुद्धम् ।

२२ ८

अप्प

२२ ८

रिसीण

२२(?) १२

तत्थं

२३ ७

वरवाण

२३ ७

पयईइ

२३ १२

संजमं विणय

२३ १२

वरयणं

२३(?) १२

जुगन्व

२४ १

एहि

२५ ३

जलुग

२५ ३

आभीरी ॥

४० १

खीरमिव

४० २

परिसा

अशुद्धम् ।

अयप्प

रिसीणं

तत्थं [णिच्चं]

वरवाण

पयईए

संजमविणय

वरयाणं

जुगप्प

एहिं

जलुग

आभीरी ॥

‘खीरमिव

परिसा’ ॥१॥

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

४० यशुआ

४४ पञ्चकखं ।

४४ पन्नत्तं

४४ पञ्चकखं नो इंदिय

४५ इंदियप्रत्यक्ष

शुद्धम् ।

यशुआ

पञ्चकखं ?

पन्नत्तं,

पञ्चकखं च नोइंदिय०

से किं तं इंदियपञ्चकखं

इंदिअपञ्चकखं

पंचविहं पणत्तं, तंजहा-

सोइंदियपञ्चकखं

चक्खिंदियपञ्चकखं

घाणिंदियपञ्चकखं

रसणेंदियपञ्चकखं

फासिंदियपञ्चकखं ।

से चं इंदियपञ्चकखं ।

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

४५ ओहिनाणं नो०

४५ ०नाणंनो०

” ”

” ”

” ”

” १० भवपच्चइयं दोण्हं

” पन्नत्तं

” ११ मणू०

” आण

” २ ०गयं ।

” ६ नाणं

” ९ तत्स ।

” ”

शुद्धम् ।

ओहिनाणपच्च०

०नाणपच्च०

”

”

”

दोण्हं भवपच्चइयं

०००

मणू०

आण

०गयं ?

नाणं ?

तत्स

”

पृष्ठम् पंक्तिः शुद्धम् ।

१६ १३ कोसिआ

१७ ७ गंभीरं

१८ ६ तत्तोय

१८ ८ भूआ

२१ ४ पुब्बि

२१ ५ गोवं दाणं

२१ ५ अणुयोगो

२१ ५ विउलधारिणिं

२१ ५ दाणं निच्चं

२१ ५ खंति दुयाणं

२१ ५ परुवणे दुल्लभिंदाणं

२१ ६ तत्तोय

२१ ६ संजमं विह

अशुद्धम् ।

कोसिआ

गंभीरं

तत्तोः य

भूओ

पुब्बिं

गोविंदाणं

अणुयोगे

विउलधारिणिं

निच्चं

खंतिद्याणं

परुवणे दुल्लभिंदाणं

तत्तो य

संजमविह

पृष्ठम् पंक्तिः शुद्धम् ।

२२ ८ अप

२२ ८ रिसीण

२२(१) १२ तत्थं

२३ ७ चखाण

२३ ७ पयईइ

२३ १२ संजमं विणय

२३ १२ ०वरयणं

२३(१) १२ जुगव्व

२४ १ एहि

२५ ३ जलुग

२५ ३ आभेरी ॥

४० १ खीरमिव

४० २ परिसा

अशुद्धम् ।

अयप्प

रिसीणं

तत्थं [णिच्चं]

चखाण

पयईए

संजमविणय

०रयाणं

जुगप्प

एहिं

जल्लुग

आभेरी ॥

‘खीरमिव

परिसा’ ॥१॥

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
४०	३	यशूआ
४४	२	पञ्चकखं ।
४४	२	पञ्चतं
४४	२	पञ्चकखं नो इंदिय
४५	१	इंदियप्रत्यक्ष

शुद्धम् ।
 यशूआ
 पञ्चकखं ?
 पञ्चतं,
 पञ्चकखं च नोइंदिय०
 से किं तं इंदियपञ्चकखं
 इंदिअपञ्चकखं
 पञ्चविहं पण्णत्तं, तंजहा-
 सोइंदियपण्णत्तं
 चयिल'दियपण्णत्तं
 घाणि'दियपण्णत्तं
 रसणो'दियपण्णत्तं
 काणि'दियपण्णत्तं ।
 से षं इंदियपण्णत्तं ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
४५	७	ओहिनाणं नो०
४५	८	०नाणंनो०
"	"	"
"	"	"
"	९	" भवपण्णत्तं दोणं
"	१०	मणत्तं
"	"	मण्णत्तं
"	११	मण्णत्तं
"	"	मण्णत्तं ।
४९	२	मण्णत्तं
५२	५	मण्णत्तं
५४	६	मण्णत्तं
"	"	"

शुद्धम् ।
 ओहिनाणपञ्च०
 ०नाणपञ्च०
 " "
 " "
 " दोणं भवपण्णत्तं
 ०००
 मण्णत्तं
 मण्णत्तं
 मण्णत्तं
 मण्णत्तं
 मण्णत्तं
 "

शुद्धम् ।
चरिम०
" अचरिम०
०नाणं ?
०नाणं ?
०भावे
केवलं
०जोगे
परो०
" "
" च,

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
८० १ चरम०
" १४ "
" १४ अचरम०
८१ १० ०नाणं ।
" ११ नाणं ।
८४ ११ ०भावं
८६ १ केवल
" २ ०जोगे
८७ ४ पर०
" ४ "
" १४ "
" ६ "
" ८ च

शुद्धम् ।
०वमस्स असंखेज्जमागं
००००
भावे
चेव
०मणपरिचिं०
इअं
०णप०
०नाणं ?
नाणं ?
नाणं-
अजोगि
सजोगि०
"

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
७५ ८ ०वमस्स
" ९ अ०भाहियतरागं
" १० वावे
" १० चेव
" ११ ०मणविचिं०
" १२ इणं
" १२ ०णव०
७९ ९ ०नाणं
" ९ ०नाणं ?
" ९ ०नाणं ?
" ९ अयोगि
८० १० सयोगि०
" १६ "

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
८७	९	मइ अ०
८७	९	सुअं
८७	९	सुअ अ०
८७	१०	सुअ अ०
८९	७	०नाणं ।
८९	८	०स्सियं ।
८९	९	कम्म०
८९	९	बुद्धि
८९	९	०चमी
९०	६	बुद्धि
११५	६	साढी
१२२	१४	बुद्धि
१२३	२	०ण्णाए

शुद्धम् ।
मइअ०
सुअं,
सुअअ०
सुअअ०
०नाणं ?
०स्सियं ?
कम्मि०
बुद्धी०
०चमा
बुद्धी
साढी
बुद्धी
०ण्णाए

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
१२४	१४	०स्सेअ
१२४	१४	॥११॥
१२६	२	घण
१२६	२	॥१२॥
१२६	३	०च्च पु०
१२६	४	०सिक०
१२६	४	॥१३॥
१२६	४	०दरि
१२६	६	॥१४॥
१२९	१०	इहा
१३२	४	भवन्ति
१३३	१२	इमं
१३५	४	तस्स

शुद्धम् ।
०स्सेस
॥१०॥
घण
॥११॥
०च्चपु०
०सिक०
॥१२॥
०दरी
॥१३॥
इहा
भवन्ति
इमे
तीसे

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
१३५	५	पन्नत्तं
१३५	५	धारणा
१३५	५	साधारणा
१३५	१५	तत्थ
१३६	५	दुसमय
१३६	६	०पविट्ठा
१३७	१४	०तेण ।
१३८	४	त्तं
१३८	४	हुंति
१३८	९	तओ णं
१३८	१०	स्वत्ति
१३८	११	स्वत्ति,
१३८	१३	गंधत्ति ।

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
१३९	२	स्सोत्ति
१३९	२	स्सोत्ति,
१३९	४	नामए
१३९	६	फासओत्ति,
१३९	८	०णोत्ति
१३९	८	सुमिणेत्ति,
१३९	९	सुमिणे
१३९	९	तओ
१३९	१०	तओ
१४८	४	०नाण प०
१४८	५	मिच्छा०
१४८	५	सुयं
१४८	५	सुयं

शुद्धम् ।
 रसेत्ति
 रसेत्ति
 नामए केई
 फासएत्ति ?
 ०णोत्ति
 सुमिणेत्ति ?
 सुमिणेत्ति
 तओ णं
 तओ णं
 ०नाणप०
 मिच्छा०
 ००
 ००

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१४८ ५ सुयं
१४८ ६ सुयं
१४८ ६ सुयं
१४८ ६ सुयं
१४८ ६ सुयं
१४८ ६ सुयं
१४८ १४ सद्भागगह
१४९ ४ सेतं

१५५ उप०
१५५ ०न्नं
१५५ ईद०
१५५ दिष्ट०

शुद्धम् ।

००
००
००
००
००
००

संठाणागिई
सेतं लद्धिअकवरं ।

सेतं
उप०
०न्न
ईयद०
दिष्टि०

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१५७ ७ ०गवं,
१५७ ७ सउणरुअं
१५७ ७ नाडयाइं
१५८ १२ सयं
१५८ १३ सयं
१५८ १३ ०त्तिन०
१५८ १४ इअ
१५९ १ पुरिसं
१५९ २ य
१५९ ६ तय
१५९ १० सुय
१६४ १० दविं
१६५ २ ०सुए,

शुद्धम् ।

०गवअं,
००
००

य य त्तिन०
इअं
पुरिसं
००
ते तया
००
देविं

०सुए, समुहाणसुए

शुद्धम् ।
०००
ठाणे णं
०जीवा
उज्जइ
"
"
"
"
"
णं एगाइआए एगुत्तरियाए
बुद्धीए दसट्टाणगविव-
द्धियाणं भावाणं परू-
वणया आधविज्जंति ठाणेणं
परित्ता

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
१७७ ३ से
१८२ ९ ठाणे
१८२ ९ ०जीवे
१८२ ९ ज्जंति
१८२ १० "
" "
" "
" "
" ११ "
" १२ णं परित्ता

शुद्धम् ।
लिआणं, निरयावलियाणं
वण्ही०
०व्विहाए
०००
००
वाओ
जाया
माया
०खिज्जा
कड
००
०ज्जन्ति
०ज्जन्ति
०ज्जन्ति
पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
१६५ ३ लिआणं,
१६५ ३ वण्ही०
१६५ ७ ०व्विहं
१६५ ८ सेत्तं उक्कालियं सुयं ।
१६५ ९ सुयं ।
१७२ ३ वायो
१७२ ६ माया
१७२ ६ जाया
१७२ ८ ०खिज्ज
१७२ १२ वड
१७२ १३ से
१७६ ८ ०ज्जइ
१७६ ९ ०ज्जइ
१७६ ९ ०ज्जइ

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१८३ ३ से
१८४ २ ०एणं
" " ठाण
" ९ से
" " ककण
१८५ २ ०ति, लोए

" ८ से
" १२ ०णाआ
" १३ याओ
" " नायाधम्मकहाणं
१८५ ४ कलवे

शुद्धम् ।

०००
०ए णं
ठाणग
०००
ककण
०ति, परसमए विआहि-
जति, ससमयपरसमए
विआहिजति लोए
०००
०णाओ
याओ अ
०००
कलवा

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१८६ ६ अकव०
" ७ परु
" ८ से
१८८ ५ ०चाइ०
" १० परु०
१८९ ४ ०ज
" ९ से
१९० ४ ०डाणं
" ६ ०इते
" ७ ओ०
" १३ से
१९१ ५ ०त्तरप०
" १३ से

शुद्धम् ।
संखिज अकव०

परु ०००
०चायाइ०
परु०
जा०
००
०डाइं
०इयते
ओय०
०००
०त्तरं प०
००

शुद्धम् ।
 ००००
 ०००
 ०संगे
 हेऊ
 ०हेऊ
 अव०
 ०व्वद०
 ३
 मुणेइ
 ०इ अ
 ०ए या०
 ०मए

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 १९९ ४ पन्नाविज्जंति
 " १३ से
 २१० १४ ०संगे
 " " हेऊ
 " " ०हेऊ
 २११ १४ अवि०
 २१२ ६ ०व्व द०
 ३
 २१५ ७ परोइ
 २१५ ७ ०इ अ
 २१५ ७ ०एया०
 २१५ १० ०मए

शुद्धम् ।
 ०ओगे अ
 " ०मणा०
 ०सेया
 अजा य
 णीओ अ
 सम०
 वाई अ
 ०आसि०
 ०गओ
 तम०
 ०ओगेणं

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 १९८ ७ ०ओगे
 " ७
 " ८ ०मण०
 " ९ ०सेआ
 " १० अज्ज०
 " १० ०णीओ
 " ११ सम्म०
 " " वाई
 " " ०आ सि०
 " १२ ०गया
 " १३ तिमि०
 " १४ ०ओगे

टीकायाः

‘शुद्धिपत्रकम्’ ।

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

शुद्धम् ।

चूरि
अध्ययने
डीपप्र०
स्मीति
यथाव्य
स्वलिङ्ग
शूर
मुखसुहिता
गुम्फिलं
०लौघः
पातादि
वृत्ति

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०

शुद्धम् ।

उज्ज्वला
धिह
मेरु
उज्ज्वलानि
नन्दन
तत्तु वि०
निस्यन्द०
निस्यन्दमा०
०रत्वात्
कारित्वात्
०चूरि
पथःशा०

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२३	५	तय्यं	तथ्यं
२५	२	नाअयो०	नायो०
२५	२	०भागोउप०	भागोप०
२५	१०	मअश०	मश०
२६	११	मवमास	मवभास
२७	३	जंमित०	जंभित०
२७	६	शिष्यानाव	शिष्या नाव
२७	७	एवं वि०	एवंवि०
२७	१२	ओतृणा	ओतृणा
२८	१	परिचाओ	परिचाओ
२८	२	दिवेयः	विनेयः
२८	४	मिच्छिति	मच्छिति
२८	५	प्रत्येवा	प्रत्येव

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१४	६	निर्वृत्ति	निर्वृति
१४	१२	सत्	तत्
१५	२	कथोक्त	यथोक्त
१५	३	इदं युगी	एदंयुगी
१५	७	तच्छ्रयं	तच्छिष्यं
१५	८	च	चः
१६	३	अग	अण्
१७	९	कीर्ति	कीर्त्ति
१८	६	वंदो	वन्दे
१९	८	पडिमाई	पडिमा य
२०	९	प्रभत	ग्रभूत
२१	२	०दादिनां	०दादीनां
२३	२	सुज्ञा ज्ञात	सुज्ञात

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

२८ ९ वर्तते

२८ ११ भाविधाः

२९ ८ पश्चादपि

३० ११-१३ चालिनी०

" १ उक्तं

" १ सेलेय चालिणी

" २ वीसइ वीए

" २ सुरामि

" २ आह

" २ धन्नोत्थ

" ५ समानो

" ४ कठिणयं

" ७ नीसरइ

"

शुद्धम् ।

वर्तन्ते

भाविताः

पश्चादपि

चालिनी०

उक्तं

सेले य चालिणि

विसइ वीए

सुरामि

आह !

धन्नो त्थ

समानोऽ

कठिणयं

निस्सरइ

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

३० ४ ०वक्व

" ४ गम्मिय

" ४ दोसाय

" ५ योग्यः

" १० ०सज्जस

३१ ६ न ज

" ९ स च०

३२ १२ चरणमवि

" १२ विहु

३४ ७ मकलितं

३४ १२ निशित०

३४ ९ मारभे०

३४ १३ मकलितं

शुद्धम् ।

०वक्वो

गम्मि य

दोसा य

योग्यः

०सज्जा

न य

स च०

चरणगवी

वि (व) ह

मुकुलितं

निवेशित०

मारभे०

मुकुलितं

शुद्धम् । निरूपितो जन्तूनां पापीयसि ! दुःशीले ! क्षिपती परिसा ॥१॥ परिसा ॥२॥ भूआ चत्थिव्व ॥३॥ सा कुक्कुरं कुक्कुर

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् । निरूपितो जन्तूनां पापीयसि ? दुःशीले क्षिपत् परिसा । परिसा ॥१॥ पुआ चत्थिव्व ॥२॥ एसा कुडगं कुडड

शुद्धम् । तद्रूप खड्डां नीचयुद्धे अचीकथत् कु इम पर्यन्ते मेरीं घषित्वा तच्छक व्यतरिष्ट तत् शक्नोति निभालयामास

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् । तद्रूप खड्डां नीचयुद्धे अचीकथत् कुड्डम पर्यन्ते मेरीं घषित्वा तच्छक व्यतीरष्ट तत् शक्नुवती निभालमास

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

४१	१४	पवत्तह
४३	५	प्रत्यक्ष
४३	९	नयत्वात्
४३	१०	रूपसिद्धिः
४५	१३	प्रत्यक्षो
४६	१२	गमनग०
४९	१३	नानाविध
५१	६	त्वत्प्रवृत्तं
५१	१	मणिं
५२	२	कर्पनि
५२	३	”
५२	१४	यथा क्षयो०
५६	१	ससहस्रा

शुद्धम् ।

पवत्तह
प्रत्यक्षं
०मयत्वात्
रूपसिद्धिः
प्रत्यक्षा
गमनाग०
नानाविध
त्वम्
मणिः
कर्पनि
”
यथाक्षयो०
सहस्रा

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

५९	५	अवधिअ०
६०	४	ऊर्णं
६०	५	पृथ०
६०	११	अपि शब्दात्महा—
		ने कोऽपि
६४	१३	ओनव०
६८	६	॥१॥
६९	१३	तथा च
७०	९	पर्याप्ता०
७४	१२	०दुष्टमेवेति
७६	१	अनन्तान्त
७६	८	रूपमनो०
७७	३	०धोः

शुद्धम् ।

अवधेर०
ऊर्णं
पृथ०
अपिशब्दात् महा—
नेकोऽपि
आनव०
०००
तथा च
पर्याप्ता०
०दुष्टमेवेति
अनन्तान्त
रूपमनो०
०धोः

शुद्धम् ।

महिला
भव्यं
राजा०
सम्राकारं
दौर्द्वंदं
दौर्द्वदा०
चित्
रूप्य
चेता
यौवन
य
जले

पंक्तिः अशुद्धम् ।

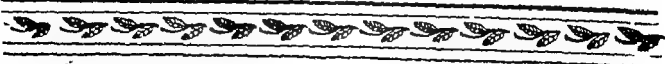
पृष्ठम्	९१	९४	९५	९२	१००	१०१	१०२	१०२	१०३	१०३	१०४	१०४
पंक्तिः	६	४	१२	५	१४	१	११	१४	१०	१२	४	६
अशुद्धम्	महेले	भव्य	राज०	सम्राकारं	दौर्द्वंदं	दौर्द्वदा०	चित्	रूप०	चेतसो	यौवन	यो	मले

शुद्धम् ।

प्रतरं
भूमिषु
द्वीपेषु
तिष्ठती
तीर्थं
न्नेव
बुद्ध्यन्ते
विहार०
अप्रथमाः स
यद्यपि
धारणार्थं
अर्थं
शीलना०

पंक्तिः अशुद्धम् ।

पृष्ठम्	७७	७८	७८	८०	८२	८२	८३	८३	८५	८५	८८	८८	८९
पंक्तिः	४	८	८	१	८	१३	४	६	४	८	१	८	१४
अशुद्धम्	प्रतर	भूमिषु	द्वीपेषु	तिष्ठती	तीर्थ	न्नेव	बुद्ध्यन्ते	विहार०	अप्रथमाः स	यद्य	धारणार्थ	अथ	शील ना०

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१०४	१३	त्यागेन
१०५	४	वभू०
१०६	१	पद्ममाऽऽ.
"	१०	पति
"	११	निर्घटिता
"	११	औत्पत्तिकी
१०७	३	पुंडरीक
१०८	५	परस्पर
"	७	ज्वाला स
"	८	हृदयाहृद०
"	९	दारिद्र्यं
१०९	३	कर्मार्त्
११०	१०	परिपूर्णं

शुद्धम् ।

त्यागाय
वभू०
पद्माऽऽ
पतिः
निर्घटिता
औत्पत्तिकी
पुंडरीकं
परस्परं
ज्वालास
हृदया हृद०
दारिद्र्यं
कर्मार्त्
परिपूर्णः

शुद्धम् ।

इतरस्य
देशांतरं (गतः)
वा ददामि
तस्मै
० तावत्र
सिक्खा
अधस्तात्
दद्या इति
"
प्रकर्षं
गुरुनिर्दे०
चेटी
"

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

११०	११	इतरो
"	१३	देशांतरं
१११	६	वाददामि
"	१०	तस्मै
"	१४	० ता तत्र
११२	१४	'सिखु'
११३	१४	अधस्तात्
११४	५	दद्यादिति
"	"	"
"	२	० प्रकर्षं
११६	३	गुरुनिर्दे०
"	८	चेटी
"	९	"

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

११७	१२	कृतवान्
११८	५	उत्पन्नं
१२१	११	स्वामी तं
१२२	५	संजातकृपः
१२३	५	(विद्वद्भिः ?)
१२३	६	तस्माः
१२५	११	जीवच्छटा
१२६	५	धिग्
१२६	१०	पूती
१२७	४	सुसुमा
१२७	१०	कर्तुं
१२८	२	निष्ठिते
१३३	७	विशेष-

शुद्धम् ।

कृतवान्
उत्पन्नं
स्वामी तं
संजातकृपः
विवदद्भिः
तस्याः
जीवच्छटी
धिग्
पूति
सुसुमा
कर्तुं
निष्ठिते
[तस्मादोऽवलंबनता]
विशेष-

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।

१३४	१४	विशेषात्
१३५	७	धारणा
१४०	९	०वल०
१४०	१४	इहा
१४३	२	एव
१४४	७	०काय०
१५०	५	लब्धि
"	९	भवेत्
१५१	४	लब्ध्यक्ष०
१५१	१२	कारा०
१५२	९	०त्त
"	११	व्युप०
१५३	१४	०नियतेष्टा०

शुद्धम् ।

विशेषात्
धारणा
०वल०
इहा
एवं
काया०
लब्धिः
भवेत्
लब्ध्यक्ष०
करा०
०त्त
व्युप०
०नियतेष्टा०

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
१६२	२	स्यानंतम् ०
१६५	१४	कालिकं
१६६	१४	अध्ययने
१७१	८	सिद्धाः
१७२	१	बुद्धिः
१७५	७	शः
१७६	५	अभीः
१७८	१४	अन्यो
१८०	३	उच्यते
१८१	६	तगाः अशु०
१८८	१२	उपाशकः
१९५	१०	कर्मः
१९६	८	परिचित्यते

शुद्धम् ।
 ० स्यानंततमम् ०
 कालिकं
 अध्ययने
 सिद्धाः
 ० बुद्धः
 ० सः
 ० गभीः
 अज्ञो
 चोच्यते
 ० तराशुः
 उपासकः
 ० कर्म
 परिचित्यते

पृष्ठम्	पंक्तिः	अशुद्धम् ।
२०१	३	त्रिनयिः
२०२	८	आत्मप्रः
२०३	३	इक्ष्वाः
"	८	बह्व्यां
"	९	० भव
"	११	० पाते
२०४	३	ततः
"	१३	सर्वार्थे
२०८	१	पंचविंशतिः
"	३	सर्वार्थे
"	"	अशीतिः
२०८	१०	अंकस्थानं
"	१४	० सत्तराया

शुद्धम् ।
 त्रिनयिः
 आत्मप्रः
 इक्ष्वाः
 बह्व्यां
 ० भव
 ० पाते
 ततः
 सर्वार्थे
 पंचविंशतिः
 सर्वार्थे
 अशीतिः
 अंकस्थानं
 ० सत्तराया

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 २१० ६ ० पूर्वते
 " " उक्तः
 " ८ ० विंशति०
 " ९ विंशति
 " ११ इति

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 ६९ १३ तथाच
 ७० १४ चैकका

शुद्धम् ।
 पर्वते
 उक्ताः
 ० विंशति०
 विंशतिः
 इव

दीपणकस्य

शुद्धम् ।
 तथा च
 च शरीरादि०

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 १२ उपाजयते
 " १४ केवली
 २१५ १ च
 " २ भजनां
 २१७ ८ सत्तमे
 २१७ १२ ० चूरी

शुद्धिपत्रकम् ।

पृष्ठम् पंक्तिः अशुद्धम् ।
 ७४ ११ ० दुष्टमेवेति
 ८२ १३ न्नव

शुद्धम् ।
 उपजायते
 केवली
 अ
 भजनाः
 सत्तमे
 चूरीः

शुद्धम् ।
 ० दुष्टमेवेति
 न्नव

અમારાં પ્રકાશનો ગ્રંથાંક ૧૧૫ સુધીની હકીકત-સારાંશ.

(સ્ટોકમાં જે પુસ્તકો છે તેની હકીકત આપવામાં આવી છે)

૧. ગ્રંથાંક ૮૫. આવશ્યકસૂત્ર ભાગ ત્રીજો.

આ ગ્રંથ શ્રીગણધર ભગવંતકૃત છે. શ્રીમલયગિરિસ્મૃતિ કૃત વિવરણ સહિત શુદ્ધકેવલિશ્રીમદ્ભક્ષાહરનામિસૂત્રિત નિર્ચુકિતયુક્ત. ધક આચાર્યશ્રી આનંદસાગરસ્મૃતિ. પ્રકાશક શ્રી જીવણચંદ સાહેબચંદ ઝવેરી. મુદ્રણકાલ વિ. સ. ૧૯૮૨ ઈ. સ. ૧૯૩૨ વીર સં. ૨૪૬૨. સ્થાન નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. શ્લોકટીકા ૧૮૦૦૦ પ્રમાણ છે. કિંમત રૂ. ૨-૫૦ ફુલ ૧૦૦૦ નકલો વિષય ષડાવશ્યકનો છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત છે; ફુલ ખર્ચ રૂ. ૫૦૦૦ થયો છે. આવશ્યકસૂત્ર ભા. ૧-૨ આંગેમોદય સંમિતિ લેરકેથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૨. ગ્રંથાંક ૯૨. અભિધાન ચિન્તામણિકોશ :

આ ગ્રંથના કર્તા કલિકાલ સર્વેશ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રચાર્ય છે. આ ગ્રંથનો વિષયક્રમ (૧) લિંગાનુશાસન (૨) એકાક્ષરકોષ (૩) ધાન ચિન્તામણિ (૪) શેષનામમાલા (૫) નામમાલા શિલોચ (૬) નિઘંડુશેષ (૭) અભિધાન ચિન્તામણિકોશની અકારાદિ મણિકા છે. એકાક્ષર નામમાલા સુધાકૃશલ વિરચિત. નામમાલાશિલોચ જિનદેવસ્મૃતિવિરચિત છે.

સંશોધક-આચાર્યશ્રી આનંદસાગરસ્મૃતિ. પ્રકાશક-શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી અને મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી, મુદ્રણકાલ : ૨૦૦૨ ઈ. સ. ૧૯૪૬ વીર સં. ૨૪૬૨. મુદ્રણસ્થાન-નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. વિષય શબ્દસંગ્રહ, ભાષા-સંસ્કૃત, પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૬. રૂ. ૪-૦૦ ફુલ નકલ ૧૨૫૦ ફુલ ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૦૦ થયો છે.

૩. ગ્રંથોંક ૯૩ જૈનકુમારસંભવ મહાકાવ્ય

આ ગ્રંથના કર્તા અંબલગચ્છિય આચાર્યશ્રી જયશેખરસૂરિ છે. ટીકાકાર આચાર્યશ્રી ધર્મશેખરસૂરિ સંશોધક શ્રીમદ્ વિજયસમાભદ્રાસી. પ્રરતાવના મુનિશ્રી વિજયલખિયસૂરિ શિષ્ય મુનિશ્રી વિજયવિજયે. પ્રકાશક શ્રી હીરાચંદ્ર કસ્તુરચંદ્ર ઝવેરી અને મોતીચંદ મંગનભાઈ ૪૬, વીર સંવત ૨૪૭૨. મુદ્રણ સ્થાન-નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ. વિષય મહાકાવ્ય ચરિત્ર, ભાષા સંસ્કૃત, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૯૬, કિંમત રૂ. ૫૦ કુલ નકલ ૭૫૦ કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૦૦૦ થયો છે.

૪. ગ્રંથોંક ૯૪ સિદ્ધહિમચન્દ્ર-શખદાનુશાસન-બૃહદ્વૈત્યવચ્ચૃણિ.

(બૃહદ્વૈતિહર્ગપદ-વિવરણ નવપાદી.) આ ગ્રંથના કર્તા આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ છે. હર્ગપદવિવરણ-અવચ્ચૃણિના કર્તા શ્રી નાનંદસૂરિના શિષ્ય શ્રી અમરચન્દ્ર મુનિ છે. સંશોધક-આચાર્યશ્રી ચન્દ્રસાગરસૂરિ છે. પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદ મંગનભાઈ ચોકસી. ભુકાલ-વિ. સં. ૨૦૦૪ ઈ. સ. ૧૯૪૮ વીર સંવત ૨૪૭૪ મુદ્રણસ્થાન-મહોદય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૧૨, કિંમત રૂ. ૦૦ વિષય-સંસ્કૃત વ્યાકરણ. કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ રૂ. ૭૫૦૦ થયો છે. વિશેષ આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રી આનંદસાગર સૂરિશ્વરજી ન લિખિતકૃતિ જે અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ હતી તે ધ્વનિશિક્ષા પ્રતિકૃતિ (ફોટો) આમાં દાખલ કરી છે. આદિમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્તસાગરજીએ શ્રીચન્દ્રસાગરગણિની આતુર્ભાસ નોંધ આપી છે.

૫. ગ્રંથોંક ૯૫. વીતરાગસ્તોત્ર

આ ગ્રંથના કર્તા-કલિકાલ સર્વજ્ઞ-આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ છે. શ્રી વિશાલરાજસૂરિ શિષ્ય શ્રીસોમોદયગણિકૃત અવચ્ચૃણિ, દેવભદ્રમુનિન્દ્ર શિષ્ય શ્રી પ્રભાનન્દસૂરિદ્વિધુત વિવરણ અને મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભાસાગરકૃત મૂલનો. ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. સંપાદક-સંશોધક

નુવાદક મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગર છે. પ્રકાશક મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ વિ. સં. ૨૦૦૬, ઇ. સ. ૧૯૪૯ વીર સંવત ૨૪૭૬.
'ળ' સ્થાન મહોદય મુદ્રણાલય ભાવનગર. ભાષા-સંસ્કૃત-ગુજરાતી. કિ. રૂા. ૧-૫૦ કુલ નકલ ૧૦૦૦.

૬. ગ્રંથાંક ૯૯. શ્રમણ મુત્રાદિ અવચૂરિ.

સાધુ સાધ્વીઓને ઉપયોગી શ્રી શ્રમણસૂત્ર પાક્ષિકસૂત્ર-ક્ષામણુકસૂત્રો અવચૂરિ સહિત પ્રકાશિત કર્યો છે. સંશોધક-આચાર્યશ્રી ચલ્લખિધસૂરિ શિષ્ય મુનિશ્રી લલિતાંગવિજય. પ્રકાશક મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ, વિ. સં. ૨૦૦૭. ઇ. સ. ૧૯૫૨. સંવત ૨૪૭૭. મુદ્રણસ્થાન સરસ્વતી મુદ્રણાલય, સુરત. કિ. રૂા. ૧-૦૦. કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ રૂા. ૧૨૫૦ થયો છે.

૭. ગ્રંથાંક ૧૦૦. વન્દન પ્રતિક્રમણ અવચૂરિ

પૂર્વના મહર્ષિએ રચેલી આ અવચૂરિ વન્દન પ્રતિક્રમણ નામની છે. પ. પૂ. આચાર્ય ખવર શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિકૃત વન્દારુવૃત્તિ આચાર્યશ્રી રત્નશેખરસૂરિ કૃત અર્થદીપિકા જે છે, તેમાંથી કથાઓ વગેરે છાંડીને અવચૂરિ રૂપ જે ટીકાનો ભાગ તે આ ગ્રંથમાં માં આવેલો છે; તેથી આ અવચૂરિ કહેવાય છે, આ અવચૂરિના કર્તાએ કોઈ જગ્યાએ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેથી આ ગરિ અનિર્દિષ્ટ નામવાળી છે. સંપાદક-આચાર્યશ્રી આનંદસાગરસૂરિના અંતેવાસિ મુનિશ્રી કંચનવિજય તથા શ્રી રસાગર. પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૦૮ ઇ. સ. ૧૯૫૨ વીર સંવત ૨૪૭૮. મુદ્રણસ્થાન નિર્ણયસાગર મુંબઈ. વિષયવન્દન-ષડાવશ્યક, ભાષા સંસ્કૃત. કિ. રૂા. ૧-૫૦ કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ ૫૫૦૦ થયો છે.

૮. ગ્રંથાંક ૧૦૨. આદ્ય (શ્રાવકધર્મ) પંચાશકચૂળિ.

આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત પંચાશક ગ્રંથમાંનું એક શ્રાવકધર્મ પંચાશક પ્રકરણ શ્રી યશોદેવસૂરિ કૃત ચૂળિસહિતનું આ

૩. અંથાંક ૯૩ જૈનકેમારસંભવ મહાકાવ્ય

આ અંથના કર્તા અંચલગચ્છિય આચાર્યશ્રી જયશેખરસૂરિ છે. ટીકાકાર આચાર્યશ્રી ધર્મશેખરસૂરિ સંશોધક શ્રીમદ્ વિજયક્ષમાભદ્ર અને આચાર્યશ્રી વિજયલખિયસૂરિ શિષ્ય મુનિશ્રી વિક્રમવિજયજી. પ્રકાશક શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી અને મોતીચંદ મંગનભાઈ સી. પ્રસ્તાવના મુનિશ્રી વિક્રમવિજયજીએ લખી છે. આભારદર્શક શ્રી હીરાચંદ કસ્તુરચંદ ઝવેરી. મુદ્રણકાલ વિક્રમ સંવત ૨૦૦૨ ઇ. સ. '૬, વીર સંવત ૨૪૭૨. મુદ્રણ સ્થાન-નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ. વિષય મહાકાવ્ય ચરિત્ર, ભાષા સંસ્કૃત, પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૯૬, કિંમત રૂ. ૫૦૦ થયો છે.

૪. અંથાંક ૯૪ સિદ્ધહિમચન્દ્ર-શયદાનુશાસન-બૃહદ્વૈરયવચૂણિ.

(બૃહદ્વૈરનિહર્ગપદ-વિવરણ નવપાઠી.) આ અંથના કર્તા આચાર્યશ્રી હિમચન્દ્રસૂરિજી છે. હર્ગપદવિવરણ-અવચૂણિના કર્તા શ્રી ભંદસૂરિના શિષ્ય શ્રી અમરચન્દ્ર મુનિ છે. સંશોધક-આચાર્યશ્રી ચન્દ્રસાગરસૂરિજી છે. પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદ મંગનભાઈ ચૌકસી. ણકાલ-વિ. સં. ૨૦૦૪ ઇ. સ. ૧૯૪૮ વીર સંવત ૨૪૭૪ મુદ્રણસ્થાન-મહોદય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૧૨, કિંમત રૂ. ૦૦ વિષય-સંસ્કૃત વ્યાકરણ. કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ રૂ. ૭૫૦૦ થયો છે. વિશેષ આગમોદ્ધારક આચાર્યશ્રી આનંદસાગર સૂરિશ્વરજી ત લિખિતકૃતિ જે અત્યાર સુધી અપ્રસિદ્ધ હતી તે ધ્વનિશિક્ષા પ્રતિકૃતિ (ફોટો) આમાં દાખલ કરી છે. આદિમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્તસાગરજીએ શ્રીચન્દ્રસાગરગણિની આદુર્ભાસ નોંધ આપી છે.

૫. અંથાંક ૯૫. વીતરાગસ્તોત્ર

આ અંથના કર્તા-કલિકાલ સર્વસ-આચાર્યશ્રી હિમચન્દ્રસૂરિ છે. શ્રી વિશાલરાજસૂરિ શિષ્ય શ્રીસોમોદયગણિકૃત અવચૂણિ, દેવભદ્રમુનિન્દ્ર શિષ્ય શ્રી પ્રભાનન્દસૂરિકૃત વિવરણ અને મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગરકૃત મૂલનો. ગુજરાતી અનુવાદ સહિત. સંપાદક-સંશોધક

અનુવાદક મુનિશ્રી ચન્દ્રપ્રભસાગર છે. પ્રકાશક મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ વિ. સં. ૨૦૦૬, ઇ. સ. ૧૯૪૯ વીર સંવત ૨૪૭૬. મુદ્રણ સ્થાન મહોદય મુદ્રણાલય ભાવનગર. ભાષા-સંસ્કૃત-ગુજરાતી. ક્રિ. રૂ. ૧-૫૦ ફૂલ નકલ ૧૦૦૦.

૬. અંથાંક ૯૯. શ્રમણ સુત્રાદિ આવચૂરિ.

સાધુ સાધ્વીઓને ઉપયોગી શ્રી શ્રમણસૂત્ર પાક્ષિકસૂત્ર-ક્ષામણિકસૂત્રો આવચૂરિ સહિત પ્રકાશિત કર્યા છે. સંશોધક-આચાર્યશ્રી વિજયલપ્ધિસૂરિ શિષ્ય મુનિશ્રી લલિતાંગવિજય. પ્રકાશક મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ, વિ. સં. ૨૦૦૭, ઇ. સ. ૧૯૫૧. વીર સંવત ૨૪૭૭. મુદ્રણસ્થાન સારસ્વતી મુદ્રણાલય, સુરત. ક્રિ. રૂ. ૧-૦૦. ફૂલ નકલ ૫૦૦ ફૂલ ખર્ચ રૂ. ૧૨૫૦ થયો છે.

૭. અંથાંક ૧૦૦. વન્દન પ્રતિક્રમણ આવચૂરિ

પૂર્વના મહર્ષિઓ રચેલી આ આવચૂરિ વન્દન પ્રતિક્રમણ નામની છે. પ. પૂ. આચાર્ય પ્રવર શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિકૃત વન્દારુવૃત્તિ તથા આચાર્યશ્રી રત્નશેખરસૂરિ કૃત અર્થદીપિકા જે છે, તેમાંથી કથાઓ વગેરે છોડીને આવચૂરિ રૂપ જે ટીકાનો ભાગ તે આ અંથમાં લેવામાં આવેલો છે; તેથી આ આવચૂરિ કહેવાય છે, આ આવચૂરિના કર્તાઓ કેઈ જગ્યાએ પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેથી આ આવચૂરિ અનિર્દિષ્ટ નામવાળી છે. સંપાદક-આચાર્યશ્રી આનંદસાગરસૂરિના અંતેવાસિ મુનિશ્રી કંચનવિજય તથા શ્રી હેમંતરસાગર. પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૦૮ ઇ. સ. ૧૯૫૨ વીર સંવત ૨૪૭૮. મુદ્રણસ્થાન નિર્ણયસાગર પ્રેસ, સુ.ખઈ. વિષયવન્દન-ષડાવશ્યક, ભાષા સંસ્કૃત. ક્રિ. રૂ. ૧-૫૦ ફૂલ નકલ ૫૦૦ ફૂલ ખર્ચ ૫૫૦૦ થયો છે.

૮. અંથાંક ૧૦૨. આદ્ય (શ્રાવકધર્મ) પંચાશકચૂણિ.

આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિ કૃત પંચાશક અંથમાંનું એક શ્રાવકધર્મ પંચાશક પ્રકરણ શ્રી યશોદેવસૂરિ કૃત ચૂણિસહિતનું આ

પ્રકાશન પ્રથમવાર જ થાય છે. સંપાદક-આચાર્યશ્રી આનન્દસાગરસૂરિન અંતેવાસિ મુનિ શ્રી કંચનવિજય તથા શ્રી ક્ષેમંકરસાગરજી. પ્રકાશક મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ વિ. સં. ૨૦૦૮. ઇ. સ. ૧૯૫૨. વીર સંવત ૨૪૭૮. મુદ્રણસ્થાન, મહોદય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. કિ. રૂ. ૨-૫૦ કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ રૂ. ૨૫૦૦ થયો છે.

૯. ગ્રંથાંક ૧૦૩. શ્રી દશવૈકલિકસૂત્ર

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી શયંભવસૂરિજી છે. રીકાકાર શ્રી સુમતિસાધુસૂરિજી છે. સંપાદક-શ્રી આનન્દસાગરસૂરિના અંતેવાસિ મુનિ શ્રી કંચનવિજય તથા શ્રી ક્ષેમંકરસાગરજી. પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૧૦. ઇ. સ. ૧૯૫૪. વીર સંવત ૨૪૮૦. વિષય સાધુ-સાધ્વીના આચાર. ભાષા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. મુદ્રણસ્થાન-મહોદય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. કિ. રૂ. ૩-૦૦ કુલ નકલ ૫૦૦ કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૦૦૦ થયો છે.

૧૦. ગ્રંથાંક ૧૦૪. શ્રી ઉત્તરાદયન અવચૂરિ ભા. ૧ લો.

આ અવચૂરિના કર્તા ચિરંતનાચાર્ય છે. આ સકથાનક લઘુ વૃત્તિ છે. આ ગ્રંથના ૩૬ અધ્યયનો છે, તેમાંથી આ પ્રથમ ભાગમાં ૨૩ અધ્યયનો આપવામાં આવ્યાં છે. સંપાદક-આચાર્ય શ્રી આનંદસાગરસૂરિજીના ઉપસંપદા પ્રાપ્ત મુનિ શ્રી કંચનવિજયજી પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૧૬. ઇ. સ. ૧૯૬૦. વીર સંવત ૨૪૮૬. મુદ્રણસ્થાન-નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ. ભાષા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત કિ. રૂ. ૪-૦૦. કુલ નકલ ૫૦૦. કુલ ખર્ચ રૂ. ૪૦૦૦ થયો છે.

૧૧. ગ્રંથાંક ૧૦૫. શ્રી પિણ્ડનિર્ચુક્તિ અવચૂરિ.

શ્રી શયંભવસૂરિકૃત શ્રી દશવૈકલિકસૂત્રમાં પાંચમું અધ્યયન પિણ્ડેષણા છે. તેની નિર્ચુક્તિ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી સહારાજે

રચેલી છે, તેજ આ પિણ્ડનિર્મુક્તિ નામનો ગ્રંથ છે. તેના ઉપર અવચૂરિ શ્રી જ્યકીતિસૂરિના શિષ્ય શ્રી ક્ષમારત્નજીએ રચી છે. શ્રી વીર ગણિચરિત શિષ્યહિતા નામની વૃન્તિનો આદિગ્રંથ લાગ પરિશિષ્ટ ૬ માં આપવામાં આવ્યો છે. આંચલગચ્છીય શ્રી મેરતુંગ સૂરિના શિષ્ય શ્રી માણિક્યશેખરસૂરિ રચિત હીપિકાનો આદિગ્રંથ લાગ પરિશિષ્ટ ૧૦માં આપવામાં આવ્યો છે. આનું પ્રકાશન પ્રથમવાર થાય છે. સંપાદક-આચાર્યશ્રી આનન્દસાગરસૂરિજીના ઉપસંપદા પ્રાપ્ત મુનિ શ્રી કંચનવિજયજી. પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૧૪. ઇ. સ. ૧૯૫૮. વીર સંવત ૨૪૮૪. ક્રિ. રૂ. ૩-૦૦. ભાષા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. મુદ્રણસ્થાન-મહેદાય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. કુલ નકલ ૫૦૦. કુલ ખર્ચ રૂ. ૧૫૦૦ થયો છે.

૧૨. ગ્રંથાંક ૧૦૬. શ્રી આઠધ્રુવિધિ યકરણુ આઠધ્રુવિધિ કોમુદીવૃત્તિસહિત

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી રત્નશેખરસૂરિ છે. તેના ઉપર સ્વોપસ ‘આઠધ્રુવિધિ-કોમુદી’ વૃત્તિ છે. સંશોધક-શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મિસૂરિ શિષ્ય પં. શ્રી વિક્રમવિજયગણિ અને મુનિ શ્રી ભાસ્કરવિજયજી, આદિતીય સંસ્કરણુ છે.

પ્રકાશક-મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ-વિ. સં. ૨૦૧૬. ઇ. સ. ૧૯૬૦. વીર સંવત ૨૪૮૬. મુદ્રણસ્થાન-નિર્ણયસાગર પ્રેસ; ડુંગઈ. વિષય-શ્રાવકધર્મ અંગે વિધિવાદનું નિરૂપણ. ભાષા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. ક્રિ. રૂ. ૪-૦૦. કુલ નકલ ૫૦૦. કુલ ખર્ચ રૂ. ૪૦૦૦ થયો છે.

૧૩. ગ્રંથાંક ૧૦૮. શ્રીમદાવશ્યકસૂત્ર નિર્મુક્તેશ્વરચૂર્ણિ : (પ્રથમો વિભાગ :)

આ આવચૂર્ણિના કર્તા ભટ્ટારક શ્રી જ્ઞાનસાગરસૂરિ છે, તેઓશ્રી તપાગચ્છામાં થઇ ગયેલ શ્રી દેવસુંદરસૂરિના શિષ્ય હતા. ઓશ્રીનો સત્તાકાલ પદરમાં સેકાનો છે. તેઓશ્રીએ આ આવચૂર્ણિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિદ્વિત વૃત્તિની અનુસારે કરેલી છે. સંશોધક :

પંન્યાસ શ્રી માનવિજયગણિ. પ્રકાશક : મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ : વિ. સં. ૨૦૨૧, ઇ. સ. ૧૯૬૫, વીર સંવત ૨૪૯૧ મુદ્રણસ્થાન : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ આ પ્રથમ વિભાગમાં સામાયિક અધ્યયનની આવચૂર્ણિ છે. પ્રતના પાના ૪૫૨. નિર્ણુકિત ગાથા ૧૦૬૮ છે. વિષય : ષડાવશ્યકનો છે. ભાષા : પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, કિં. રૂ. ૫-૦૦ ફૂલ નકલ ૫૦૦.

૧૪. અંથાંક ૧૦૮. શ્રીમદાવશ્યકસૂત્ર નિર્ણુકિતેરવચૂર્ણિ : (દ્વિતીયો વિભાગ :)

આ ઘીળ ભાગને પણ પ્રથમ ભાગની માદક અંથાંક : ૧૦૮ આપવામાં આવ્યો છે. ઘીળ ભાગનું સંપાદન પણ પંન્યાસ શ્રી માનવિજયગણિએ કર્યું છે. આમાં આવશ્યકસૂત્રના ઘીળ ચતુર્વિંશતિ અધ્યયનથી છેલ્લા છઠ્ઠા પચ્ચક્ષ્ણાણુ અધ્યયન સુધીની નિર્ણુકિતની આવચૂર્ણિ આપવામાં આવી છે. નિર્ણુકિત ગાથા ૧૦૬૯ થી ૧૬૩૭. પ્રતના પાના ૨૮૬ છે. સાથે સાથે પરિશિષ્ટ ૧ આવશ્યકસૂત્ર અંગેના અંગેના અંગેની ચાલી. પરિશિષ્ટ-૨ આવશ્યકસૂત્ર નિર્ણુકિત ઉપર શ્રી તિલકાચાર્યકૃત. લઘુવૃત્તિનો આદિ વિભાગ, પાના ૧ થી ૪૦ ભાષા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. વિષય : ષડાવશ્યકનો છે. પ્રકાશક : મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણસ્થાન : મહોદય મુદ્રણાલય ભાવનગર તથા નવપ્રભાત મુદ્રણાલય, રાજનગર મુદ્રણકાલ : વિ. સં. ૨૦૨૧. ઇ. સ. ૧૯૬૫. વીર સંવત ૨૪૯૧. કિં. રૂ. ૩-૦૦ ફૂલ નકલ ૫૦૦.

૧૫. અંથાંક ૧૦૯. શ્રી સુયગડાંગસૂત્ર-દીપિકા. (પહેલો દ્યુતસ્કન્ધ : પ્રથમો વિભાગ :)

આ સૂત્રના મૂલ કર્તા સુધર્મોસ્વામીગણુધર. ભાષા : પ્રાકૃત. દીપિકાનાં કર્તા : શ્રી સાધુરંગગણિ, ભાષા : સંસ્કૃત. વિષય : જૈન દર્શનનું સ્થાપન અને પરદર્શનનું નિરાકરણ (દાર્શનિક) સંપાદક : શ્રી બુદ્ધિસાગરગણિ, પ્રકાશક : મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણકાલ : વિ. સં. ૨૦૧૫, ઇ. સ. ૧૯૫૯, વીર સંવત ૨૪૮૫ મુદ્રણસ્થાન : મહોદય મુદ્રણાલય, ભાવનગર. કિં. રૂ. ૩-૦૦ ફૂલ નકલ ૫૦૦.

૧૬. ગ્રંથાંક ૧૧૦. શ્રી સૂયગડાંગસૂત્ર-દીપિકા. (દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ : દ્વિતીય વિભાગ :)

આ દીપિકા શ્રી સાધુરંગણિયો તથા શ્રી હર્ષકુલગણિયો રચી છે. જેનો પ્રથમ ભાગ ગ્રંથાંક ૧૦૯ અમારા તરફથી પ્રકાશિત થયેલો છે. ભાષા : પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. વિષય : જૈન દર્શનનું સ્થાપન અને પરદર્શનનું નિરાકરણ (દાર્શનિક). સંપાદક : શ્રી બુદ્ધિસાગરગણિ. પ્રકાશક : મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. મુદ્રણસ્થાન : મહોદય મુદ્રણાલય-ભાવનગર. ક્રિ. ૩-૦૦ કુલ નકલ ૫૦૦.

૧૭. ગ્રંથાંક ૧૧૫. શ્રી અદ્યપરિચિત સૈદ્ધાન્તિક શબ્દકોષ. (દ્વિતીય વિભાગ :)

આ ગ્રંથનો પહેલો ભાગ શ્રી આનન્દસાગરસૂરીશ્વરજી સંકલિતસંપૂર્ણસ્વરસુધાનો ગ્રંથાંક ૧૦૧ વિ. સં. ૨૦૧૦. ઇ. સ. ૧૯૫૪માં અમારા તરફથી પ્રકાશિત થયો હતો. તેનો જ આ બીજો ભાગ શ્રી આનન્દસાગરસૂરીશ્વરજી સંકલિત છે. આમાં કશી જ સુધીનો શબ્દકોષ છે. સંપાદક : શ્રી કંચનવિજયજી અને શ્રી પ્રમોદસાગરજી. સંપાદક : શ્રી ગુણસાગરજી. પ્રકાશક : મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી. ભાષા : પ્રાકૃત-સંસ્કૃત. વિષય : આગમગતસૈદ્ધાન્તિક શબ્દોનો સંગ્રહ અને અર્થ સંક્ષેપમાં ટીકાકારોને આધારે મુદ્રણકાલ : વિ. સ. ૨૦૨૦. ઇ. સ. ૧૯૬૪. વીર સંવત ૨૪૯૦, મુદ્રણસ્થાન : જૈનેન્દ્ર મુદ્રણાલય, લલિતપુર. ક્રિ. ૩. ૫-૦૦ કુલ નકલ ૫૦૦.

ગ્રંથો ગ્રંથો પ્રેસમાં છે.

- (૧) નંદીસૂત્ર અવત્યૂરિ ભા. ૧. (૨) જમ્બુદ્ધિપ્રગમિચૂર્ણિ. (૩) નંદીસૂત્ર અવત્યૂરિ ભા. ૨. (૪) અદ્યપરિચિતસૈદ્ધાન્તિક શબ્દકોષ ભા. ૩
(૫) ભંગવતી અવત્યૂરિ. (૬) સાતાધર્મ. (૭) આચારંગ દીપીકા. (૮) જબ્બુવતિ.

श्रीमती आगमोदय समितिना प्रकाशने

१ नन्द्यादिगाथाधाराद्विद्युतो (सप्तसूत्र) विषयानुक्रम

२ लक्ष्मणमस्तोत्र पादप्रतिष्ठा काव्य टीका भाषांतर

” द्वितीय विभाग ”

३ स्तुति चतुर्विंशतिका सचित्र श्री शोबनसुनि कृता संस्कृता.

४ ” श्री अष्टाद्विसृष्टि कृता भाषांतर युक्ता.

५ ” कविधनपालकृता व औन्द स्तुति.

६ लोकप्रकाश भा. २ ले क्षेत्रलोकसर्ग १२ श्री २० भाषांतर सङ्कित.

किं. ३१. पै.

२-००

३-५०

४-००

६-००

६-००

३-५०